

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

610 500

00714

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

AZ

ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON

1849–1865

IRTA

BERZEVICZY ALBERT

ÖTSZEM MÁSODIK KÖTET



BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irod. intézet és könyvnyomda

KIADÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1875

AZ
ABSOLUTISMUS KORA
MAGYARORSZÁGON

1849–1865

IRTA

BERZEVICZY ALBERT

MÁSODIK KÖTET



BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
magyar irod. intézet és könyvnyomda
KIADÁSA

~~Stuy. h. 589 zh~~



M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
Országos Széchényi Könyvtár

610500
OLV



~~08755~~

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Névedéknapló
1927 év. 12. sz.



Phersoteren
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDAJA.

BEVEZETÉS.

E munkám első kötete már 1921 karácsonyán, tehát több mint négy év előtt jelenvén meg, maga az azóta eltelt hosszú idő indokoltá teszi, hogy második kötetéhez megjelenésekor néhány szót fűzzek.

A késedelmet főleg a feldolgozandó anyag rendkívüli bősége, mely e kötet terjedelmében is nyilvánul és sokirányú elfoglaltságom okozta. A levéltári anyag legnagyobb része Bécsben lévén fölhalmozva, szükségessé vált gyakori odautazásom és ott tartózkodásom; csak a legutóbbi időben sikerült a bécsi nagy állami levéltár igazgatóságának szíves előzenyisége által a fölhasználandó irományok egy részének az itteni országos levéltárhoz való átküldése útján könnyíteni meg feladatomat. Ehhez járult az a körülmény, hogy Kossuth Lajosnak a Nemzeti Múzeumban elhelyezett levéltára az örökösökkel létrejött megegyezés értelmében csak nemrég (1924 március 20.) nyílt meg a használat számára, rendezése is időt igényelt s így csak a múlt évben láthattam hozzá e kötetnek az emigráció működésével foglalkozó fejezetei kidolgozásához, melyekhez e levéltár nem is sejtett bőségben szolgáltatta az anyagot.

Ha művem első kötetének megírása életem leggyötrelmesebb éveibe, nemzeti katasztrófánk idejébe esett, e kötet elkészítésének amahhoz hasonlítva a külső körülmények mindenesetre inkább kedveztek, de viszont számolnom kellett korom előhaladásával csökkenő erőmmel s a kezem alatt folyton növekvő anyag mind nehezebbé váló áttekinthetőségével.

Első kötetem fogadtatása csak bátoríthatott a további munkára, mert az, a nálunk vajmi szűk körben mozgó komoly, tárgyilagos és szakayatott kritikát tekintve, kedvezőnek volt mondható s az elismerés legértékesebb jeleivel találkoztam, mikor az Akadémia könyvemet előbb, 1924-ben Szilágyi Istvánról nevezett jutalmára, utóbb 1925-ben nagyjutalmára méltatta.

Azonban éppen az érdeklődés, mely újabban mind határozottabban fordul a könyvemben tárgyalt korszak felé, hozta magával, hogy első kötetem megírása óta számos irodalmi mű jelent meg, melyet én akkor föl nem használhattam s amely sok tekintetben kiegészíti — ha nem is módosítja — az abban közlötöket. Ilyen Josef Redlichnek már első kötetem bevezetésében említett nagy műve; «Das Österreichische Staats-

und Rechtsproblem» s némileg Schlitter tanulmánya is : «Versäumte Gelegenheiten», melyek főleg a közölt levéltári anyagban tárják fel bőségesebben azokat a forrásokat, amelyekre én csak rövid ismertetés alakjában hivatkozhattam. Ilyen Mario Menghini könyve, mely Kossuth és Mazzini levelezését adta közre 1921-ben, úgyszintén Wertheimer Ede közlései a «Preussische Jahrbücher» 1925-iki évfolyamában Kossuth 1851—52-iki amerikai útjáról. A hírlapokban közölt adalékok közül megemlíthetem a több napilapban a bécsi állami levéltár anyagából — meg lehetségs rendszertelenül — közölt, bold. Ferenc Józseftől eredő levél- és táviratváltásokat idegen uralkodókkal, melyek egy része szintén a már az első kötetben letárgyalt évekre vonatkozik s Pásztor Árpádnak «Világos után» című cikksorozatát, mely főleg az amerikai emigráció viszonyaival foglalkozik. Mint az első kötet szerkesztésénél föl nem használt, mert később napvilágra került levéltári anyagot kell megjelölnöm a már említett múzeumi Kossuth-levéltárnak az 1853 előtti évekre tartozó darbjait.

Ellenben a jelen kötet írásánál az újabb irodalmi jelenségek közül már teljes mértékben fölhasználhattam a Történelmi Társulat kiadásában a fölfedező Károlyi Árpád nagybecsű kommentárjaival közrebocsátott «Döblingi irodalmi hagyaték» köteteit, továbbá Menghini említett gyűjteményét, Schlitternek a szent korona feltalálására vonatkozó újabb közlését és az időközben elhunyt Friedjungnak szintén újabb keletű, «Historische Aufsätze» című tanulmányai némelyikét.

Mint oly osztrák, német és magyar eredetű műveket, melyeket első kötetem bevezetésében föl nem említettem s melyekből e kötet megírásánál a politikai vagy a kultúrtörténet szempontjából a kiadatlan levéltárkútforrások mellett bővebben merítettem anyagot, a következőket sorolhatom föl : Hübner : Souvenirs d'un ambassadeur, Aus dem Leben Theodor v. Bernhardt's, Friedjung : Der Krimkrieg, Bernh. Mayer : Meine Erlebnisse, Friedenfels : Bedeus v. Scharberg, O. B. Friedmann : Zehn Jahre österreichischer Politik, Ad. Beer : Die Finanzen Österreichs, Chownitz : Handbuch zur Kenntniss Ungarns, b. Czörnig : Österreichs Neugestaltung, Bielz : Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens, Wurzbach : Übersicht der Literatur Österreichs, Dudumi : Pester Briefe és Hans Volkmann : Robert Volkmann című munkáit.

A régibb és újabb magyar művek közül : Erdélyi János : Egy századnegyed a magyar szépirodalomból, Hunfalvy János : Buda és Pest, Magyarország és Erdély, ifj. Palugyay Imre : Buda és Pest városok leírása, Keleti Károly : Hazánk és népe, báró Podmaniczky Frigyes : Naplótöredékek, Kecskeméthy A. : Graf Stefan Széchenyi, báró Fiáth Ferenc : Életem és élményeim, Mailáth Béla : Gróf Széchenyi István levelei, Arany János levelezése, Vadnay Károly : Irodalmi emlékek, id. Ábrányi Kornél : Képek a múlt és jelenből és A magyar zene

a XIX. században; Márki Sándor: Az 1849=iki orosz=osztrák szövetség felbontása, Angyal Dávid: A magy. tud. Akadémia és az önkényuralom; továbbá: Beöthy nagy magyar irodalomtörténete, Pintér Jenő: A magyar irodalom kézikönyve, Császár Elemér: A magyar regény története, Papp Ferenc: báró Kemény Zsigmond, Szász Károly: A magyar dráma a politikai elnyomatás időszakában, Molnár György: Világostól Világosig, Váradi Antal: Régi magyar színészvilág, Váli Béla: Az aradi színészet története, Fabó Ferenc: Erkel Ferenc-emlékkönyv, D'Isoz Kálmán: Erkel és a szimfonikus zene, Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből, Lyka Károly: A táblabíró világ művészete, Kacziányi Ödön: Pesti művészet az ötvenes és hatvanas években és «Madarász Viktor» című tanulmányai stb. Természetesen behatóan kellett fölhasználnom az egykorú röpiratokat, valamint a napisajtó és a folyóiratok anyagát is. Ellenben nem használhattam már fel, mert megjelenésekor e kötet nagy része már kiszedve s tördelve volt, Angyal Dávidnak Falk és Kecskeméthy levelezéséről szóló könyvét.

E kötet megírásánál alig tértem el az első kötet bevezetésében közölt tervezetnek a VI—XI. részekre nézve olvasható tartalomismertetésétől. Miután e kötetbe többet, mint e hat részt föl nem vehettem, az a gazdasági, társadalmi, irodalmi és művészeti viszonyok ismertetését 1849-től kezdve pontosan 1859 végéig öleli fel. A politikai történet elmondásában ez az évhatár szigorúan megtartható nem volt, mert a protestáns pátens ellen megindult küzdelem oly szorosan összefügg az 1860=ik évnek az októberi diploma megjelenéseig végbement politikai eseményeivel, hogy itt az elbeszélés folyamatát a pátens megjelenésének időpontjánál (1859 szeptember) le kellett zárnom. De így is elmondhatom, hogy művem eddig megjelent két kötetében talán nem eredménytelenül igyekeztem a mult század ötvenes éveinek oly teljes képét nyújtani, aminővel eddig történelmünknek talán egyetlen évtizede sem bírt.

A ma uralkodó felfogás és gyakorlat szempontjából lehet, hogy néhány kifogásolni fogják, hogy munkám okmányszövegeket nem hoz. Erről le kellett mondanom, mert ellenesetben nem két, hanem legalább négy kötetet kellett volna már eddig is adnom s ez művem kiadását, melyet állásomban indokoltnak véltem a magánvállalkozásra bízni, rendkívül megnehezítette volna. De megvallom, tudatosan és szándékosan is tettem ezt, mert — mint már az első kötet bevezetésében jeleztem, — nálunk ezidőszerint az okmányszövegek és egyéb történelmi források közlése határozottan túlteng a történelmi feldolgozással szemben. Szinte divattá lett a történelmi feldolgozás értékét leszállítani, — megfelekezve róla, hogy ezzel régibb történetírásunk legnagyobb alakjainak jelentőségét fokozzuk le, — s azt a hitet terjeszteni, hogy az olvasóközönseget nem érdekli a «másodkézből vett» történelem. Ez nagy tévedés;

ellenkezőleg : a merő okmányközlés az, amely csak a szakemberek igen szűk körét érdekli s amelyet a nagyközönség egyszerűen el nem olvas. Ami pedig az egykorú emlékiratokban, naplókban és levelezésekben foglalt forrásokat, mint «első kézből vett» történelmet illeti, bármennyire fog sikerülni annak az ily közel eső korban óriási terjedelmű anyagát mind napfényre hozni és hozzáférhetővé tenni, azzal a szélesebb körben való történelmi megismerést csak hiányosan fogjuk előmozdítani. Mert a nagyközönséget meg fogja zavarni az anyag túlságos bősége ; el fog olvasni e gyakran nagybecsű adalékokból egyet-kettőt, de a tényekről ezzel még tiszta és biztos fogalmat nyerni nem fog. Ehhez éppen az szükséges, hogy olyanok, kik ezt hivatásukká tették, e dús anyagot a maga teljességében megismerve, azt kritikailag állítsák belé feldolgozásuk keretébe.

Művem eredeti terve szerint — tudvalevőleg — még egy harmadik kötetnek kell megjelennie, mely az 1859. év végétől az 1865-iki országgyűlés megnyitáig terjedő korszak eseményeit és viszonyait lesz hivatva, az első kötetben megjelölt hét részben tárgyalni. Hogy ezt megírhatom-e és egészen megírhatom-e? az a gondviselés végzésétől függ, melynek már munkaerőm eddig való megtartásáért is hálával tartozom. Teljesen megoldottnak feladatomat mindenesetre csak a harmadik kötet megírásával fogom tekinthetni.

S most nem marad más hátra, mint hogy köszönetet mondjak azoknak, kik e kötet megírásánál és megjelentetésénél a leghathatósabb segítséget nyújtották. Ezekhez kell sorolnom Károlyi Árpádot és Eckhardt Ferencet, kik bécsi levéltári kutatásomat sikeresen mozdították elő, valamint báró Mitis ottani levéltári igazgató s dr. Stritzkó és dr. Walter ottani levéltárnok urakat, kik a bécsi központi állami, valamint az osztrák belügyminiszteri levéltárak használatában támogattak ; nemkülönben Lukinich Imrét, ki a Nemzeti Múzeum levéltárának használatát rámnézve rendkívül megkönnyítette, Fellner Frigyes, ki a közgazdasági statisztika összeállításánál, Petrovics Eleket, ki a Magyar Szépművészeti Múzeum e korba vágó anyagának föltárásánál volt segítőm s végül Szász Károlyt és Péter Jenőt, a Franklin-Társulat vezérigazgatóját, kik könyvem kiadása s név- és tárgymutatóval való ellátása körül buzgón működtek közre. Nekik mindnyájoknak őszinte és meleg hálámat fejezem ki, midőn e kötet megírását lezárom.

Budapest, 1925 április havában.

B. A.

VI. RÉSZ

A BÉCSI MERÉNYLETTŐL
A CONCORDATUMIG

Dr. Székely-Szöcsényi Ernő által

1852

ÖTTÖLYNÉ R. M. K. A.
A KONFORDATL. M. A.

ÖTTÖLYNÉ R. M. K. A.

(Libényi merénylete a császár élete ellen 1853 februárius 18-án Bécsben ; az uralkodó sérülése, részvétnyilvánítások, Magyarország közvéleménye a merénylettel szemben. A megelőző milánói lázadás, Kossuth állítólagos közreműködése ebben. E két esemény következményei ; Noszlopy és társainak, Bezard Caesarnak és Gasparich Kilitnek kivégeztetése ; egyéb ítéletek és perek ; a rendőri rendszabályok szigorítása. A közhangulat ellentétes megítélései ; a gyanúsak szemmelkísérése ; a rablőüzelmek elleni hasztalan küzdelem. A Mack-féle összeküvés erdélyi részesei elleni perek befejezése ; a marosvásárhelyi és szepesi-sztgyörgyi kivégzések. Az uralkodó megrendült bizalma kormánya iránt ; a Grünn-Kempen-féle ellenkormány szervezete és jelleme. A merénylet lelki hatása a császárra, mint a Concordatum egyik előidézője. 1853—1854.)

A Magyarországon behozott «definitiv» közigazgatási rendszer uralmának kezdetével balvégzetszerűen esett egy időbe az a váratlan esemény, mely 1853 februárius 18-án a császári székvárosban közreműletet, utóbb az egész birodalomban általános, mély megdöbbenést keltett. Ez az esemény teljesen elszigetelt egyéni ténynek bizonyult ugyan, mely a magyar nemzet lelki világával semmi kapcsolatban sem állott, de mégis alkalmas volt a kormányzat és Ausztria hangulatát Magyarországgal szemben újból elmérgesíteni, a politikai gyanúnak és üldözésnek újabb lökést adni s a már vád alatt levők sorsát súlyosbítani.

A mondott napon az uralkodó a déli órákban — szokása szerint — a belvárost környező bástyasétányon járt egyik szárnysegédjével, gróf O'Donnel ezredessel. Midőn mintegy hatvan lépésnyire a karinthiai kaputól¹ a várfal mellvédjéhez lépett, hogy a sáncárokban gyakorlatozó újoncsapatokat nézze, egy ott sétáló elég jól öltözött, fiatal ember közeledett gyors léptekkel feléje hátulról s míg egyik kezével a császár vállát ragadta meg, a másikkal egy hirtelen előrántott nagy konyhakést oly erővel döfött annak nyakába, hogy a kés meggörbült tőle. Az egyenruha magas gallérjának volt köszönhető, hogy a döfés a nyakon mélyebb sebet nem ejtett. A megtámadott egy percnyi megrendülés után megfordult s kardot rántott, azalatt pedig szárnysegédje rárohant a merénylőre, ki kétségbeesetten védekezett s a köztársaságot éltette ; egy

¹ Ez a mostani Operaháztól keletre eső területnek, körülbelül a Bristol-szálló helyének felel meg ; természetesen az egykori bástya magasságában.

Ettenreich nevű polgár segítségével sikerült öt földre teperni s lefegyverezni, majd a közelben járók közül többen oly hévvel vetették rá magukat, hogy csak a császár csillapító szava s az elfogására elősietett katonaság mentette meg az embert a súlyosabb bántalmazásoktól.¹

Az uralkodó zsebkendőjével takarva vérző nyakát, gyalog ment Albrecht főherceg közeli palotájába,² hol az első kötést alkalmazták sebére; onnan kocsí vitte a császári várba, melyet csakhamar nagy érdeklődő néptömeg vett körül. Miután a sebesülés természete minden veszélyesebb következményt kizárni látszott, már aznap estve hálaadó istentiszteletet tartottak a Szent-István-templomban s a székvárost ki-világították.

A merénylő Libényi János nevű 21 éves szabólegény volt, ki két év óta tartózkodott Bécsben; az első hír székesfehérvári születésűnek mondta őt, a mi ellen Székesfehérvár városa sietett fölháborodással tiltakozni; utóbb kiderült, hogy Libényi Csákvárott született, hol atyja feddhetetlen életű szabómesterként működött; ő maga a forradalom alatt állítólag akarata ellenére soroztatott be honvédnek, de zsenge kora miatt még fegyvert nem foghatván, egy katonai szabóműhelyben alkalmazták. A legszorgosabb kutatás sem tudott cselekedete előzményeire nézve egyebet kideríteni, mint azt, hogy rossz könyveket olvasott s állítólag oly cimborákkal érintkezett, kik a császár magyarországi körútja idejében valami merényletet reméltek. A külföldi forradalmi propagandával való összeköttetésre s egy londoni pénzküldemény fölvételére vonatkozó híresztelések alaptalanoknak bizonyultak, sőt utóbb maga Kempen elismerni volt kénytelen, hogy a Libényi borzasztó szándéka kizárólag saját lelkében fogamzott meg s hogy mások sem tudomással nem bírtak róla, sem részt nem vettek tervében.³ Miután a tettes a börtönben minden ételt s italt visszautasított, éhhalállal akarván a bitót elkerülni, perét nagyon gyorsan tárgyalták le s Libényit, ki végnapjaiban töredelmes bánatot mutatott s buzgón imádkozott a császár fölépüléseért, már februárius 26-án fölakasztották a «Spinnerin am Kreuz» melletti vesztőhelyen.⁴

¹ Ezekben s a következőkben a *P. Napló* (febr. 20. s köv. számok) közléseit követjük, melyek megegyeznek a Bach belügyminisztertől mindjárt másnap Albrecht főhercegnek küldött jelentéssel. (Lakos-féle másolatok a nagyvárad levéltárból; Akadémia másolatára.) Lásd az eset színterének rajzát a *Nemzet* Múzeum levéltárában.

² Amelyben most az «Albertina» metszetgyűjteményt őrzik.

³ *Wertheimer*: Gróf Andrássy Gy. I. 75. l.

⁴ Osztrák történetírók (*Friedjung*: Österreich stb. I. 204. l. *Rogge* id. m. I. 302. l.) azt mondják, hogy a császár Libényi anyjának, kit fia kivégeztetése, fenntartójától fosztott meg, nagylelkűen kegydíjat adott; erről az egykorú magyar lapok nem szólnak, sőt az ítélet L. atyját is élőnek és háztulajdonosnak tűn-teti föl.

A császár, ki sebesülését igen könnyen látszott venni s derülten azt mondta, hogy öröme szolgál osztozhatni kevés nappal előbb a milánói lázadás alkalmával szintén orvul megtámadott derék katonái sorsában,¹ tényleg március 12-éig el nem hagyhatta ágyát s még azután is hosszabb ideig szenvedő volt, úgy hogy az állami ügyek egy részének intézését felépüléséig Vilmos főhercegre volt kénytelen bízni. A baj lefolyását váratlan szövödmények lassították, melyek nem a sebből, hanem inkább az ütés miatti agyrázkódástól és vértolulástól látszottak eredni és igen komolyan veszélyeztették az uralkodó szemévilágát. Mondják, hogy a kezelő orvosokat ez a körülmény a legnagyobb zavarba hozta.²

Mindjárt az első naptól kezdve megindult a hódoló és szerencsekívánó küldöttségek áradata a birodalom minden részéből, természetesen Magyarországból is, mely sietett szembeszállni azzal a benyomással, mintha az amit egy magyar ember követett el, a magyar nemzetnek volna fölróható, amire nézve egyes bécsi körökben meg volt a hajlandóság;³ a primástól vezetett küldöttség fölvonulása, melyben a magyar arisztokrácia számos kitűnősége is részt vett,⁴ zajos rokonszenvenyilatkozatokat keltett. A küldöttségeket Károly Lajos főherceg fogadta. Budán mindjárt másnap s azután az országnak majdnem minden községében hálaadó istentiszteletet tartottak, s mikor Miksa főherceg kezdeményezésére⁵ mozgalom indult meg a császár élete megmentésének emlékére állítandó fogadalmi templom létesítése érdekében, a magyar közönség s különösen a magyar klérus hathatós és áldozatkész részt vett e mű létrehozásában; a huszonhat évvel később fölszentelt fogadalmi templomnak, mely ma Bécsnek egyik legszebb építménye, különösen üvegfestései között előkelő helyet foglalnak el azok, melyek magyar főpapok megrendelésére készültek.⁶

Azonban nemcsak ezekben a külsőségekben s az elmaradhatatlan sajtónyilatkozatokban, hanem a szívek mélyében is meg volt található a visszautasítása minden közösségnek a Libényi kárhozatos és botor tette s a magyar nemzet érzelmvilága között. Albrecht főherceg azonnal elrendelte, hogy, ha kell, külön futár által tegyenek neki jelentést min-

¹ *Metternich's Nachgel. Pap.* VIII Tageb. d. Fürstin. 134. l.

² U. ott.

³ Ezt *Metternich hgnő* is (a most id. h.) elismeri. *Frankenburg* (Bécsi élm. II. 18. l.) idézi egy magas állású bécsi bíró mondását: «Na ihr Magyaren, ihr führt euch schön auf, könnt halt eure Rebellennatur nicht verleugnen!»

⁴ Gróf Teleki Józsefnek az Akadémia kiküldöttjeire vonatk. levele a *N. Múzeum* levéltárában.

⁵ A főherceg nyomtatott körlevele (febr. 27-ről) u. ott.

⁶ Palugyay Imre nyitrai püspök maga is templomot és kolostort emeltetett az uralkodó szerencsés menekülésének emlékére Nyitra. (*P. Napló* 1856 nov. 19. szám.)

denünnen, «az észrevehető benyomásról», melyet ez a tett «a lakosság minden rétegében előidézett és visszahagyott». Valóban nem volt ok ennek a benyomásnak a kutatására. Hogy a magyarság zöme miként gondolkozott e tárgyról, arra nézve a leghelytállóbb próba báró Jósika Miklósnak egy ez időbeli levelében tett bizalmas nyilatkozata. Ő, akit forradalmi tevékenységeért halálra ítélt s vagyonától fosztott meg a hatalom, aki a külföldön volt kénytelen menedéket keresni s ott gyakran elkeseredéssel, sőt gúnyjal nyilatkozott — különösen körutazása alkalmából — a fiatal uralkodó személyéről is, sőt magát meggyőződéses republikánusnak vallotta, a bécsi merénylet hírére ezeket írta egy meghitt barátjának: «banditai orgyilkosság gaztett marad minden időben . . . a Libényi- és Ravailles-féle exploit-k azon dolgok közé tartoznak, melyektől még üdvöt sem szeretnék várni s melyektől útalattal fordulok el, ha bármi jó és szent nőne is ki ily rothadt forrásból.¹ Ezzel csodálatosan megegyezik a Széchenyi későbbi följegyzése, melyben azt mondja, hogy «nincs egy magyar is, ki el nem iszonyodott volna e merényleten, mert ily áron hazáját, nemzetiségét, sőt még becsületét sem kívánja megmenteni a magyar».²

Ha mégis azt látjuk, hogy a gyilkos kísérlet után nemcsak az általános rendőri rendszabályokat szigorították meg szembetűnően, különösen Bécsben és Budapesten, hanem a már folyamatban volt politikai perekben is sokkal kérlelhetetlenebb megtorló szellem vált uralkodóvá, ennek lélektani magyarázatát mindenesetre némely megelőző és kísérő körülményben és eseményben is kell keresnünk.

Ezek között első a már többször említett milánói zendülés volt.

Az osztrák kormánynak már januárus végén tudomása volt arról, hogy az elnyomott velencei összeesküvés és a mantuai vértételek után is a Lombardvelencei királyságban tovább folyik a forradalmi propaganda s hogy a szomszédos Tessin kantonból lázító nyomtatványokat hoznak át és terjesztenek Olaszországban, melyek kioktatják a lakosságot az iránt, hogy az összeütközés a piemonti és az osztrák seregek között elkerülhetetlen, az olaszok győzelme biztos, de azt elő kell készíteni az osztrák fegyveres erő apránkénti fárasztásával és gyönggítésével; ne a tömegeknek menjenek neki, hanem egyenkint öldöcssék le az osztrák katonákat, főképp a tiszteket.³

Ennek ellenére s bár a közvetlen veszélyre való figyelmeztetések sem hiányoztak, a rendőrség nem tudta megakadályozni, hogy Milánóban februárus 6-án, egy farsangi vasárnapon már a kora délutáni órák-

¹ Levele Fehérváry Miklóshoz, 1853 márc. 1. (Akad. gyűjtemény.)

² Széchenyi dóblingi irod. hagyatéka, II. köt. 302. l.

³ Egy ily tartalmú «Guerra imminente» című aláírás nélküli nyomtatványt mutat be Kempen a császárnak januárus 29-én. (Bécsi áll. levélt., Gensd. Départ 1853.)

ban összeesküvésszerűen előkészített zendülés ne törjön ki, mely a fő-
 őrségnek s a városban elszórt katonáknak, különösen tiszteknek török-
 kel fölfegyverzett emberek részéről való egyidejű megrohanásából állott.
 A maga Aurelio Saffi, — a Mazzini és Garibaldi egykori triumvir-társa
 — által szervezett mintegy 2000 összeesküvő közül alig több mint 300
 vett tevékeny részt a zendülésben s bár ezek, a felvonuló katonaság
 elől hátrálva, a külvárosban a nép segítségével néhány torlaszt is pró-
 báltak emelni, a hamar elnyomott forradalmi kísérletnek a katonaság
 soraiból csak 10 halott s 54 sebesült lett áldozatává, ellenben a mind-
 járt megindított elfogatások során a legközelebbi napokban tizenhárom
 lázadó végeztetett ki, kiknek legnagyobb részére nem is volt más
 rábizonyítható, mint az, hogy fegyverrel kezökben fogattak el; többen
 börtönbe kerültek. Az ez eset után Lombardiából Piemontba átmenekült
 egyéneknek vagyonát zár alá helyezték s Milano városát kegyetlenül
 megsarcolták.¹

A kérlelhetetlen szigor, mellyel Ausztria a lázadást ezúttal is el-
 nyomta, nemcsak Olaszországban szította az osztrákelles hangulatot,
 hanem nagyon kedvezőtlen megítélésben részesült Páris és London
 kormányköreiből és sajtójában is.² De Bécsben is kezdték belátni,
 hogy az öreg Radetzky kormányzatában nagy hibáknak kell lenniök, ha
 az ilyen gyümölcsöket érlel s ez eset hatása alatt ment határozatba, hogy
 a tábornagy mellé lehetőleg kíméletes formában politikai tanácsadót
 rendeljenek a Rechberg gróf személyében.³

A megíúsult milánói lázadás már azért is fontos kihatással volt
 a magyarországi viszonyokra, mert abban magyar tényezőknak is ju-
 tott bizonyos szerep. Kétségtelen, hogy Mazzini, ki — mint láttuk⁴ —
 a milanoi zendülés tervét, úgyszólván a kitörés előestéjén közölte Klap-
 kával, számíthatni vélt arra, hogy a magyar ezredek csatlakozni fognak
 az olasz lázadókhöz. Ebben csalódott; legföllebb egyes magyar kato-
 nák részességéről lehet szó.⁵ Klapka elkésve értesült a dologról s nem
 bízott a sikerben; az osztrák ügynökök mindig látni vélték vagy leg-
 alább várták Kossuth megjelenését az olasz Szejcban sőt Génua köze-
 lében is, de e hírek semmi alappal sem bírtak. Ellenben tény az, hogy
 Milánóban terjesztettek kiáltványokat, melyekben Kossuth a Lombar-

¹ A lázadás tüzetes leírását lásd a *bécsi áll. levélt. Gensd. Dép.* iratai közt (302. l.), továbbá: *Kossuth: Irataim*, IV. 368. és köv. l. *Kropf L.*: «Kossuth és Mazzini» 1853-ban. *Tört. Szemle*, 1913. II. 265. s köv. l. és *Esthey Árpád*: «Milano 1853-iki fölkelése.» *M. Figyelő* 1913. V. 211. s köv. l.

² *Hübner: Souvenirs*. I. 118., 194—195.

³ *Bécsi áll. levélt. Gensd. Dép.* 1853.

⁴ *E mű I. köt.* 396. l.

⁵ *A P. Napló* 1853 márc. 11-iki száma a lombardiai lázadásban való részes-
 ség miatt 3 magyarországi altisztnek várfogságra ítéléséről ad hírt.

diában állomásozó magyar katonákat az Ausztriától való elszakadásra buzdította. Ezekre a kiáltványokra nézve azután, mikor a balsiker bekövetkezett, heves hírlapi vita keletkezett Kossuth és Mazzini között, melyben amaz szemrehányást tett emennek nevének jogosulatlan fölhasználása miatt. Az emigráció működésére vonatkozó részben tüzetesebben ki fogjuk mutatni, hogy Kossuth egy, még Kiutahiában szerkesztett, de nem éppen erre az időpontra szánt felhívásának kissé önkényes fölhasználásáról volt szó.¹

Mindenesetre érthető, hogy az osztrák kormány a milánói zendülés és a Libényi merénylete következtében éberebb figyelemmel és fokozott gyanúval kísérte az emigráció s különösen Kossuth működését és az azokkal való hazai összefüggések szálait, annál inkább, mert ebbe az időbe esett az a majdan a maga helyén tárgyalandó londoni röppentyűgyártási per, melybe a nagy magyar száműzött is belé volt keverve és mert egyidejűleg Berlinből és Párisból is forradalmi mozgalmak, uralkodó elleni merényletek kísérleteinek hírei jöttek.² Egy március 29-én tartott miniszteri értekezleten maga a császár vetette föl a kérdést, nem kellene-e Angliával szemben a politikai menekültek iránt gyakorolt vendégszeretet miatt represszáliákat gyakorolni s megakadályozni azt, hogy angol útlevéllel esetleg veszedelmes egyének jöjjenek be a birodalomba?³ A kormány egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett e kérdésben, bár Kossuth rejtélyes utazásainak hírei folytonosan nyugtalanították különösen a magyarországi kormányzót.⁴ Benedek tábornok is utalt Milánóból az emigráció «pénzbőségében» rejlő veszélyére, Radetzky pedig Kossuth újabb kiáltványairól vélt tudomással bírni, melyeket állítólag forradalmi ügynökök egészen Anconába eljuttattak az ottani osztrák ezredben szolgáló volt honvédekhez,⁵ sőt egyízben londoni számjeles távirat Kossuthnak Bécsbe és Pestre jövetelét is jelezte! Volt olyan hír is, amely szerint Gaál Sándor a kormányzó megbízásából lázító proklamációkat terjesztett Moldván át az erdélyi katonaság körében.⁶

Benn a birodalomban a milánói és bécsi esemény megrettentő hatása egyrészt a folyamatban volt politikai perek fejleményeiben, másrészt messzemenő rendőri intézkedésekben nyilvánult.

Már öt nappal Libényi kivégeztetése után, március 3-án kellett

¹ Lásd *Kossuth Iratai* id. h. A *Times* febr. 11-iki sz. hozta a Kossuth-féle kiáltvány állítólagos szövegét.

² *P. Napló* 1853 ápr. 12., jún. 13., 31-iki számok.

³ Min. conferentiák jkönyvei, *bécsi áll. levélt.*, 1853.

⁴ Lásd Albrecht főhg iratát Kempenhez febr. 20-ról (Kempen eln. iratai *bécsi áll. levélt.*).

⁵ Febr. 14-ről és márc. 10-ről, u. ott.

⁶ Febr. 11-ről és ápr. 25-ről. Gensd. Dép. u. ott.

Pesten Noszlogy Gáspárnak és társainak, Jubál Károlynak, Andrásfy Károlynak és Sárközy Sámuelnek bitófán meghalniok. Ezek perének előzményeit ismerjük.¹ Jubál, aki ipariskolai tanár volt, a May bécsi terveiről tudott, a többiek inkább a Noszlogy kalandos vállalkozásai révén kerültek bajba. Andrásfy érdekében, aki ugyan mint a Pataki propagandájába beavatott s volt magyar gárdista súlyosan kompromittáltnak látszott, Albrecht főherceg, tekintettel az elítélt fiatal korára, bűnbánatára s arra, hogy atyja némi biztatást kapott az uralkodótól, táviratilag kísérletet tett kegyelem kieszközlésére; a Kempen elutasító véleményével szemben azonban e kísérletnek legfelsőbb helyen nem volt sikere; a kivégzés mind a négyen végrehajtatott.²

Haynau még megérhette a maga kegyetlenségének ezt az utólagos igazolását; Bécsben járt március közepén s ott halt meg hirtelen, véletlenül ugyanazon a napon, amelyen a császárnál volt kihallgatáson, szerencsekívánatai átadása végett.

Hogy a bécsieknek is kijusson a megfélemlítésből, a már a May és Mack-féle összeesküvések szövevényeiből ismert magyarországi származású Bezard Caesar március 28-án szenvedett akasztófa-halált; ő is azzal volt vádolva, hogy Mayval együtt újnemű, öldöklő fegyvereket szerkesztett a kitörendő forradalom céljára. A nagy reményekre jogsító, közszeretben állott fiatal segédtanár tragikus sorsa kivált az akadémiai ifjúság körében nagy megdöbbenést keltett.³ Jellemző az osztrák bosszúállás engesztelhetetlenségére nézve, hogy mikor Bezard családja folya-modott, hogy a halottat a köztemetőben helyezhessék végnyugalomra, Bach a kérelmet Kempennel egyetértőleg elutasította.⁴

Kempen ezidőben kimutatást kívánt be a magyarországi zsandár- ezredek parancsnokságaitól a hatáskörüik területén 1850 óta végrehajtott kivégzések számáról; ez a szám valóban ijesztően nagy: 222; az esetek közül 97 haditörvényszéki, 125 köztörvényszéki ítéleten alapult, mint ahogy a bűncselekmények között is egyformán szerepelnek felségárulások rablógyilkosságokkal, rablásokkal, gyújtogatásokkal és katonaszökésekkel. Tudjuk már, hogy a birodalmi rendőrség főnöke szerette a politikai büntetéseket is közönséges rablóknak minősíteni és viszont.⁵

¹ I. köt., IV. rész, 2. fejezet. Sárközyt a hivatalos iratok Sámuelnek mondják, míg *Vasváry*, ki fogolytársa volt, Lajosnak nevezi. (A Noszlogy-féle összeesküvés «Hazánk» Tört. Közlöny V. 97. s köv. 1.) E műben Nagy Albert is a kivégzettek közé van sorolva, ki azonban semmiesetre sem akasztatott föl Noszlogyékkel együtt.

² *Kempen* eln. iratai és *Gensd. Dép.* 1853 márc. (Bécsi áll. levélt.) A hadbíró bizonyítványa a hóhér részére a négyes kivégzés szabályszerű végrehajtásáról a *N. Múzeum* levéltárában.

³ *Ed. Suess.* Erinnerungen, 75. s köv. 1.

⁴ *Osztr. belügymin.* levélt. 1853. szept.

⁵ *Kempen* eln. ir. bécsi áll. levélt.

A kivégzettekkel egyidejűleg kapták meg rövidebb=hosszabb várfogságra szóló ítéleteiket a May-, Jubál- és Noszlopy-féle tervekbe és mozgalmakba belevegyült s ezért már hosszabb ideje perbefogott és Bécsben bebörtönözött többi ügynevezett összeesküvők és forradalmárok: Zabolay Károly, Krivátsy József, Bobory Károly lelkész, Csányi Dániel honvédőrnagy; ¹ Gál József, a két Vasváry² és még sok más. Május 25-én került végre a pesti haditörvényszék előtt elbírálás alá a gróf Teleky Blanka és Leövey Klára felségárulási pere is. Mindkettőre kimondotta az ítélet a forradalomban való részességet s Teleki grófnéira nézve azt, hogy összeköttetésben állott Ausztria ellenségeivel, új forradalmat tervezve leányokat ily szellemben nevelt, ily célú nyomtatványokat gyűjtött és terjesztett s adatokat juttatott Párisba, üldözötteknek menedéket adott stb. Ennek a hosszú, nagyrészt önkényesen kiszínezett és nagyított bűnlajstromnak alapján, Teleki Blanka tíz évi, segítője, Leövey Klára öt évi várfogságra ítéltetett s mindketten Kufstein várába szállítottak, ahol Leövey Klára, mert a papir használatát megtagadták tőlük, lepedőjéről leszakított rongyokra írt versekben keseregte el szenvedéseiket.³

Még ugyanez év szeptember 2-án teljesedett be Pozsonyban Gasparich Kilitnek, a lelkes forradalmi barátnak, Perczel tábori lelkészének végzete; ő is bitón múlt ki, nemcsak a forradalom alatti tevékenysége, hanem a Mack-féle konspirációban, sőt a Mazzini-féle propagandában való állítólagos részessége miatt is.⁴ A hivatalos jelentések tudni vélték, hogy az ősz barát bűnbánólag halt meg s kérte bíráit, figyelmeztessék a császárt, hogy vigyázzon életére, mert a «demokraták», akikkel ő ebben egyet nem ért, elhatározták úgy az osztrák uralkodó, mint a Miklós cár, a porosz régens herceg, Paskiewitz és Radetzky meggyilkolását.⁵ Amily kevés a valószínűsége e vallomásnak, épp oly jellemző a jelentés arra a búzgóságra nézve, amellyel az osztrák rendőri szervezet a megtorlás lanygulása ellen új meg új rémképek festésével küzdött. Mint a Gasparich bűntársa még öt más magyar szenvedett várfogságban vagy sáncmunkában megállapított büntetést.

A kérlelhetetlen szigor e szellemével szemben a kegyelem és elnézés szóhoz sem jutott, még a régebben bebörtönözöttekkel szemben sem, több indokolt és méltányos kegyelmi kérelemre nézve a kormány nem mert, vagy nem akart javaslatot tenni. Csupán Rudnyánszky és

¹ P. Napló 1885 ápr. 3.

² Lásd Vasváry P. id. művét és W. Rogge id. m. 305. s köv. l.

³ P. Napló júl. 3. Lásd P. Szathmáry K. és Wertheimer id. m. Leövey Klára vászonra írt költeménye, a N. Múzeum levéltárában.

⁴ Lásd I. köt. 311. l. P. Napló szept. 4. Névtelen 1853 júliusi jelent. Gensd. Dép. bécsi áll. levélt.

⁵ Kerületi parancsn. jelentés szept. 2-ról. Kempen eln. ir. bécsi áll. levélt.

Lonovics püspökök felebbezésének megszüntetését s báró Vay Miklós-nak június 8-án Theresienstadtból való szabadonbocsátását jegyezhetjük föl kegyelmi tények gyanánt ebből az időből.¹

A Mack-féle összeesküvés erdélyi részesei fölött pedig körütekintő lassúsággal folyt tovább a pör, mind új meg új áldozatok után vetve ki a hálót s hosszúságával azt a csalóka reményt keltette, hogy mire ítéletig érik, talán a bosszúvágy le fog hűlni.

Maga a magyarországi közhangulat — mint már jeleztük, — éppenséggel nem indokolta a függőben maradt megtorlások szigorítását, a megfélemlítést.

A kormányzó főherceg ugyan a Libényi merénylete utáni első rémületben azonnal kérte a pesti helyőrség megerősítését, osztrák katonákkal; lázadástól félt, különösen a Kossuth beavatkozásától vagy legalább is a tömegekre való hatásától, s szemrehányást tett a kormánynak, hogy takarékosági tekintetből veszélynek teszi ki az országot.² Úgy találta, hogy a pesti orvosnövedékek gyanúsak s hogy Tolnában és Baranyában fokozódott a felforgató párt tevékenysége, sőt az egész országban nőtt a rosszérzelműek mozgolódása a milánói hírek hatása alatt is, a zsandárságnak ennél fogva titkos utasításokat adott s rendelkezési alapokat küldött egyes kerületekbe puhatólódzás céljaira.³ Azonban a megállapított konkrét tények mind nagyon jelentékteleneknek tűnnek föl s kevésbé indokolják a kormányzó aggodalmait, ki nemsokára maga is elismeri a túlnyomó számban jóérlmű lakosság kifogástalan magatartását a történetekkel szemben.

A közönség jobb része «visszaretent» az örvénytől, — jelenti ugyan csak a kormányzó főherceg — és sietett részvétét kifejezni. A nép nagy tömege a bécsi merénylet fölött a felháborodás és fájdalom legőszintébb érzelmeit táplálja s örömet érez a császár menekülése fölött. A lakosság mindenütt «tódúl a templomokba», hálát adni az Istennek; Magyarországon, ahol «sohasem akadt királygyilkos, mindenki elátkozza Libényit, ki meggyalázta a nemzetet». Látszik, hogy a nemzet nagy zöme híven ragaszkodik az uralkodó házhoz. Sőt Kempen a maga zsandárparancsnokainak jelentései alapján megállapíthatni véli, hogy a bécsi események után most már a jóérlműek merik nyilvánítani is érzelmeiket, mert látják a szigorú fellépést, látják, hogy nincs többé mindenre

¹ *Min. Conf.* ápr. 2., okt. 29. (Duschek). *Kempen* eln. ir. máj. (Teleki Bl.) bécsi áll. levélt. *Szögyény* id. m. II. 69. l.

² *Kempen* eln. ir. febr. 20. Kétrendb. jelentés, id. h. és *Osztr. Belügym.* levéltáráb. u. a. napról. *Rogge* id. m. (I.) 302—303. lapján ez időben Budapesten szervezett, de kitérésre nem jutott nagymérvű forradalmi tervről beszél, mely szerint parasztcsoportok akarták volna Buda várát hatalmukba ejteni. A hivatalos jelentésekben csak megakadályozott «kravallokról» van szó.

³ *Osztr. Belügym.* levélt. 1853 márc. 8.

amnesztia! A jobbérzelmű lakosság abban a véleményben van, hogy a politikai «büntetéseket elleni további elnézés és kegyelem nincs helyén» s hogy a törvény egész szigorát kell gyakorolni az izgatók és cinkostársaik ellen a legtágabb értelemben véve, a gonoszok megfélemlítése s a jók megnyugtatása végett.¹

Kivilágításokban, hálaadó istentiszteletekben és színházi örömnépelekben sem volt hiány, sőt a «jóérzelműség» megnyilatkozásának netovábbjaként Nagy-Kőrösön a református főgimnázium nyilvánossági jogának elismerése alkalmából rendezett megnyitónépeleken a tanuló ifjúság a «Gott-erhalte»-t énekelte.² A loyális közérzülethez Bach is közeledni akarván, a császár fölépülése alkalmából nála tisztelegő magyar küldöttségeket válaszképpen néhány magyar szóval örvendeztette meg, amit osztrák conservatív körökben névetségesnek találtak.³ Mindenesetre bizonyos bizakodást és megnyugvást jelentett a kormány részéről az a tény is, hogy nemsokára megszüntették a közhangulatról szóló szokásos havi jelentéseket s azok helyett csupán negyedéviakat kívántak be a hatóságoktól.⁴ Hiszen már az se szűrt szemet, hogy a forradalomban compromittált Jókait és feleségét 1853 júniusában Kolozsvárott roppant lelkesedéssel ünnepelele, díszlakomával s egy ezüst tollal tisztelele meg.⁵

Hanem azért nem hiányoztak az oly jelentések sem, amelyek a hivatalos körök tüntetően hangoztatott megeleledeését és bizalmát kissé megzavarták. Pesten, a belvárosi templom ajtajára cédulát ragasztottak, amely Kossuth jövetelét s a hazának az iga alóli közeli felszabadulását jelezte. Ausztriával határos vasmegeyei községekben is Kossuth jövetelének híre volt még februáriusban elterjedve. Zomborban ugyanakkor a magyarok a Kossuth=indulót húzatták s azt fedetlen fővel hallgatták végig. Szegeden az örömnépelele alkalmával csak öt magánház volt kivilágítva, még a városház sem öltött díszet. Felsőgsértési esetek is fordultak elő, bár csak «a legromlottabb, legdurvább lelkek megnyilatkozásaiaként». A soproni kerület két millió lakosából a ker. parancsnok véleménye szerint «legfőlelebb 10,000» lehet rosszérzelmű, de hát ezek is nagy vigyázatot igényelnek. Több kerületből általános, nagy elégedetlenségről tettek jelentést, melynek okai az adóteher, az élelmi= szer hiánya s az úrbéri viszonyok rendezésének késedelme. Sárosban, Szepesben 1853 elején éhínségnek néztek eléje. A középosztályban bízni nem lehetett; minden nemesi curia, minden paplak biztos mene=

¹ Kempen eln. ir. febr. *Gensd. Dép.* ápr. (Bécsi áll. levélt.), *Osztr. Belügym.* levélt. márc., ápr.

² *P. Napló* 1853 okt. 9.

³ *Metternich* «Nachgel. Papiere» VIII. 135. l.

⁴ *Osztr. Belügym.* levélt. 1854 dec.

⁵ *Ürmössy*: «Tizenhét év Erdély tört.» I. 114. s köv. l.

dékhelye a politikai üldözötteknek. Erdélyben is rosszabbodott a helyzet ; az ottani kormányzó véleménye szerint a magyar értelmiség feltűnő passivitása nem alkalmazkodást jelent, hanem csak azt, hogy várják az alkalmat valamely felforgató törekvéshez csatlakozhatni ; «ez a része a lakosságnak javíthatatlan» s a legszigorúbb felügyeletet igényli,¹ Bécsben 1853 végén jutottak nyomára Szakmány Károly nyug. kapitány titkos üzelmeinek, melyek a császár elleni merényletre látszottak irányulni, de alig voltak komolyan veszélyeseknek tekinthetők.²

Ilyen körülmények között némileg érthető, hogy a megnyugtató hivatalos bizonygatások mellett a gyakorlatban mégis csak Kempennek az a felfogása érvényesült, amely a jóérlművek követelése gyanánt állította oda a kérlelhetetlen szigort, a nem tágitást a megtorlás és féken tartás engesztelhetetlen politikájától. Megnyilvánult ez első sorban a rendőri rendszabályokban, de a büntető természetűekben is.

Bécsben a Libényi merényletének legkövetetlenebb következménye az ottani rendőrfőnök, az addig rettegett és mindenható Weiss von Starkenfels ez állásáról való eltávolításában nyilvánult. Az ostromállapotot megszigorították ; minden ház, amelyben magyarok laktak, különös rendőri megfigyelés alatt állott, a Magyarországból érkező utazókat három napig letartóztatták ; az egy ideig már szünetelő motázásokat újból, nagy szigorral folytatták ; egyes magyarokat minden módon eltávolítani igyekeztek Bécsből.³

Budapesten is a bécsi esemény után nyomban lovas őrzőjáratokat járattak az utcákon ; fogadói lakásban kártyázó társaságokat szétugrasztottak, gyanúsaknak tartott egyéneknél házkutatásokat rendeztek.⁴ Libényi egy cinkostársát vélték egy betűszedő személyében föl találhatni, kit mindjárt Bécsbe is szállítottak ; néhány más elfogadás is történt Pesten, Szegeden és Balassagyarmaton, többnyire Kossuth-képek és tiltott nyomtatványok birtoka miatt. Debrecenben nagy házkutatások mentek végbe, főképp kereskedőknél, kiknél hasonlóképen nyomtatványokat és képeket, de Kossuth-bankókat és fegyvereket is kerestek ; itt több elfogadás is történt s a foglyokat a haditörvényszékhez szállították be. A vidékeken szerteszét hasonló rendszabályok hírével találkozunk.⁵

Megújították és szigorúan érvényesítették a mindenféle, politikai gyanúból eredett tilalmakat ; így a Kossuth-kalapok és nagyobb körszakállak viselésére vonatkozókat is. Pozsonyban egy fiatal embert fogtak el, mert «Mazzini-köpenyt» és Kossuth-kalapot viselt, Kassán a rendőrség bekísérte Máriássy volt sárosmegyei alispánt s megintette

¹ Az előbb id. levéltári helyeken.

² Kempen jelent. 1854 jan. 3-ról. Gensd. Dép. Bécsi áll. levélt.

³ *Frankenburg*: Bécsi élményeim. II. 18. s köv. l.

⁴ *Degré A.*: Visszaemlékezéseim. II. 207. s köv. l.

⁵ Az id. levéltári helyeken.

tilos szakállviselés miatt.¹ Kutatásokat indítottak bizonyos könyvek miatt, melyek bekötőtáblájában a Kossuth képe rejtőzik s bizonyos ken-dők miatt, melyeken, ha megnedvesíttetnek, szintén a Kossuth képe tűnik elő.² Ezzel függ össze a kereskedelmi miniszter egy rendelete, mely a házaló=kereskedést Pest, Buda és Ó=Buda egész területén megtiltja.³

Általános rendszabályok is keletkeztek a politikai közbiztonság oltalmára. Körrendelet ment az összes rendőri hatóságokhoz a nyug=talanító hírek terjesztői ellen teendő intézkedések ügyében ; a Magyar=országba küldött külföldi lapok külön felülvizsgálat alá kerültek. Nem ok nélkül látott éppen ez időben napvilágot a Minisztériumnak az a rendelete, mely a külföldiek útlevél=ügyét igen részletesen és szigorúan újra szabályozta.⁴

És ez időben szervezték újra régi nyomokon a «titkos postai páholy=szolgálatot» (Logendienst) vagyis cabinet noirt, a külügyminisztérium chiffré=osztályának középponti vezetése alatt, amely osztálynak főnöke rendeltetésének éppen megfelelő nevet viselt : Schweigernek hívták. Kempen mindent elkövetett, hogy ez a szolgálati ág, mint az államren=dészet szerve neki rendeltessék alá s igényét csak azzal sikerült elűtni, hogy magának a császárnak személyes elhatározásától tették függővé, minden egyes «invigilálandó» — ez volt a hivatalos kifejezés — egyén kijelölését. A szolgálat maga azután abból állott, hogy az invigilálandók címeire érkezett leveleket és csomagokat lehetőleg föl nem tűnő módon felbontották, azok tartalmáról, amennyiben szükséges volt, másolatot, ú. n. interceptumot küldtek be Kempenhez vagy Grünnéhez s azután a levelet vagy csomagot ismét továbbították. Eleinte a magyar király=ság területén csak Pesten, Pozsonyban, Kassán és Nagyszébenben állott fenn ilyen páholy ; később még Nagyváradon, Zágrábben, Temesvárott, Brassóban, Zimonyban és Orsován is szerveztek. A gyakorlat azonban azt bizonyította, hogy erre a titkos szolgálatra Magyarországon talán nem is volt oly nagy szükség ; az 1854. év folyamában Bécsben 630 postaküldeményt kémleltek ki s ugyanazon idő alatt Pesten 456=ot, Kassán 136=ot, Zágrábben 129=et, Pozsonyban 46=ot, Nagyváradon 14=et, Temesvárott 8=at, Nagyszébenben 6=ot, Brassóban, Zimonyban 5—5=öt és Orsován egyet. Kempen maga azt találta, hogy a levelek tanúsága szerint az emigráció aránylag csekély hatással van a magyar közérzületre ; úgyszólván csak az amerikai emigránsok tanúsítanak leveleikben dinasztiaellenes irányt.⁵

¹ Berzeviczy Albert Volstán levele atyámhoz Kassáról 1853 márc. 4=ről. (Berzeviczei irattár.)

² *Osztr. Belügym.* levélt. 1853 aug.

³ *Reichs Ges. u. Reg. blatt* 1853 okt. 3.

⁴ *U. ott,* május 3.

⁵ Lásd a *Gensd. Dép.* (bécsi áll. levélt.) 1853 márc. 21=iki iratcsomóját ;

Ily körülmények között a magyarországi ostromállapot megszűntetése, mely pedig már 1852 októberében tárgyalás anyaga volt a belügyminiszter és a kormányzó között, természetesen ismét elmaradt, bár Bécsre és Prágára s a csehországi megerősített városokra nézve az 1853 szeptember 1-re elrendeltetett. Gondot okoztak a határszéleket fenyegető veszélyek is. Galiciában — ahol szintén ostromállapot volt, — Kempen politikai összeesküvést szimatolt, mely Posenbe való betérésre irányulna. A keleti háború kitörése 1853 őszén azután a birodalom déli és délkeleti szélein tett mindenfelé óvintézkedéseket s részben csapatösszevonásokat is szükségessé, nem annyira a török hatalom, mint inkább az annak szolgálatában álló szabadcsapatok féltelenségei és rablókalandjai ellen.

A forradalmárok még börtöneikben is nyugtalanságot okoztak az osztrák kormánynak; a Komáromban levőket — köztük Beniczky Lajost és Nyáry Pált — most szállították át a tirolai és csehországi várbörtönökbe. A politikai foglyokat őrző várak parancsnokai jelentést tettek Kempennek az őrizetökre bízottak viselkedéséről, kiket e célból különösen megfigyeltek s kikre nézve a birodalmi rendőrfőnök mindig csak szigort és nagyobb szigort ajánlott.¹ Albrecht főherceg számára is valóságos magaviseleti kimutatásokat készítettek az összes magyarországi politikai foglyokról.² De a szabadon járók közül is sokakat kísért a leskelődő gyanú. Egyes kerületi főispánok főleg a kereskedőkre és ügyvédekre gyanakodtak. Kempen — ellentétben Bachhal — a papokba is szívesen belékötött; a kolostorok, egyes káptalanok közegei különös megfigyelésének tárgyai voltak, csendőrei koronként egyes egyházi szónoklatokban elhangzott aggályos mondásokról is jelentést tettek.

Amiben Bach és Kempen találkoztak, az a conservatívek állandó meggyanúsítása volt. Kempen statisztikát tartott fenn róluk, megfigyelte utazásaikat, találkozásait, följelentéseket kapott bizalmas nyilatkozataikról, legfelsőbb helyre tett jelentéseiben kifogásolta, hogy a magyar conservatívek nem használták föl eléggé a bécsi merénylet fölötti felháborodás alkalmát hűségök nyilvánítására. Bach az összeírásoknak és táblázatoknak e téren nem volt barátja, de most is nagyon óvakodott mindentől, ami a conservatíveket «fölbátoríthatná» s szívesen éreztette kegyeit oly közegekkel, akiknek sikerült egyik-másik magyar főúr magatartását gyanúba keverni.³

továbbá Kempen 1855 jan. 4-iki jelentését. A régebbi hasonló osztrák rendszabályokra nézve l. *Lábán Antal* cikkét: «Titkos jelentések Bécsből stb.» Századok, 1922. évf. 311. s köv. l.

¹ Kempen eln. ir. márc. Bécsi áll. levélt.

² Báró Vay Miklós: Emléklapok (Lévay) 299. l.

³ Kempen eln. ir., Osztr. Belügym. levélt. 1853.

A közbiztonságot valóban és súlyosan ez időben is a rabló=üzelmek veszélyeztették, melyekkel a csendőrszervezet — mint láttuk — elbánni sehogyse tudott s melyeket ezért Kempen minduntalan politikai indítékokkal igyekezett — alaptalanul — összekötetésbe hozni. Különösen Mármarosban és a Tiszavidéken fordultak elő sűrűn, gyakran világos nappal, a legnagyobb vakmerőséggel, tömegesen véghezvitt rablási meg-rohanások ; a Szabadka körüli tanyák lakossága valóságos adófizetője volt a haramiáknak ; Horvátországban sem tudtak véget vetni a rablá=soknak ;¹ a statárium állandóan működött s még 1854 végén is történetek rögtönítéleti úton kivégzések. 1853 nyarán a temesvári bánság kormányzója arról tett jelentést, hogy a leghírhedtebb rablóvezér, Rózsa Sándor, kinek fejére 10,000 frt jutalom volt kitűzve, neje útján ajánlatot tett önkényes jelentkezésére, ha életbenmaradását biztosítják. Kempen magának a császárnak tett előterjesztést s melegen ajánlotta az ajánlatnak kellő óvatosság melletti elfogadását, mert a Rózsa Sándor ilyen módon való behódolása a közönségre jó benyomást fog tenni, tanúsítani fogja a közállapotok megszilárdulását! És módot fog nyújtani becses értesülések szerzésére. A birodalmi rendőrfőnök az erre vonatkozó fölhatalmazást meg is kapta, közölte is a vajdasági kormányzóval.² A jelentés azonban megtévesztésnek bizonyult ; Rózsa Sándort tudvalevőleg csak néhány évvel később fogták el. A rendőri hatalom buzgó készségét a hírhedt haramia ártalmatlanná tételére az is magyarázza, hogy Gyulafehérvárról jött hírek szerint egy ottani katonai fegyelmi század szokési összeesküvést szőtt oly célból, hogy fegyverek birtokába jutván Tordára menekülhessen s az állítólag ott tartózkodó rablóvezérrel egyesüljön ; azonban a kormányzóság maga megjegyezte, hogy Rózsa Sándor ottlétéről semmi tudomása sincs.³

Erdélynek különben megvolt a maga különnemű haramia=ügye ; az ilyenné minősített guerilla=mozgalom alakjában, mely még az 1851=iki székely összeesküvés maradványa, illetve további szövödménye volt. Bach 1853 novemberében legfelsőbb fölhatalmazást kap az erdélyi guerilla=bandák ügyében 9 egyén ellen hozott haditörvényszéki ítélet megerősítésére és végrehajtására.⁴

Mialatt a forradalomból hátramaradt, vagy akkori vétségek miatt folyamatba tett erdélyi perek is még csak most kerültek az erre rendelt felülvizsgáló=bizottság javaslatai alapján eldöntés alá s külön elszámoló=bizottság állíttatott föl a haditörvényszékileg elítélt egyének elvesztett

¹ *U. ott*; és lásd a Návay Tamás földéaki esetéről (1853 jún. 22=én) szóló jelentést a *Lakos=féle n.=váradai másolatok* közt (Akad.),

² Kempen eln. ir. *Bécsi áll. levélt.*

³ Gensd. Dép. u. *ott*.

⁴ *Osztr. Belügym.* levélt. 1853.

vagyona fölötti rendelkezés céljából,¹ azalatt a Mack-féle összeesküvés részesei Gyulafehérvár és Nagyszeben börtöneiben várták sorsuk eldőlését.

Az osztrák bosszúpolitika szeretett megemlékezni az évnapokról ; az aradi tizenháromnak és Batthyány Lajosnak a bécsi forradalom s a Latour meggyilkolásának évfordulóján kellett meghalniok ; a székely összeesküvés áldozataira vonatkozó ítéletek megerősítését Bach a maga előterjesztése alapján a Libényi merényletének évnapján, 1854 február 18-án iratta alá az uralkodó által, azzal az utasítással, hogy azok sürgősen végrehajthatók.

Pedig az erdélyi kormányzóság már 1853 november 5-én terjesztette elő ezeket az ítéleteket, melyeknek felülvizsgálatával azután egy vegyes miniszteri bizottság foglalkozott nagyon hosszasan. A Bach előterjesztései behatóan ismertetik az egész ügynevezett összeesküvést, a már ismert «évrendszer»-t² is és a nagyszebeni haditörvényszéknek 49 vádlott ellen hozott ítéleteit. Ez ítéletek közül 21 halálra és vagyonelkobzásra szólott, a többi rövidebb-hosszabb várfogságra és vagyonelkobzásra s csak nyolc fölmentésre. Már az erdélyi kormányzó ajánlotta a halálos ítéletek számának háromra való leszállítását ; a többiekben eszközölt kisebb módosításokkal, így került valamennyi ítélet legfelsőbb megerősítés alá. Tekintettel a haditörvényszék drákói szigorára, az uralkodóval könnyű lehetett elhitetni, hogy nagyon enyhén és ember-ségesen ítélt, mikor 18 vádlottnak legalább az életét s a szabadulás reményét visszaadja.

Az a három, aki számára könyörület nem volt : Török János, a marosvásárhelyi reform. collegium 47 éves theologiai tanára, nagyváradi Horváth Károly 25 éves háromszékmegyei teleki földbirtokos és Gálfi Mihály 37 éves ügyvéd és volt szolgabíró, Török sógora volt. Mindháromra rábizonyítják a periratok, hogy részt vettek a Kossuth ügynökei által Erdélyben szított összeesküvésben s ez által a «császári országlásnak Magyarországon és Erdélyben megbuktatására s ezen koronartományoknak az összes monarchiától való elszakítására» törekedtek és így felségárulást követtek el. Kimutatják, hogy Török és Horváth Ruzsicskával Telekin, Horváth házánál érintkeztek s mindhárman buzgó részt vettek az összeesküvés szervezésében és terjesztésében. A többi elítélt vádlott ugyanez összeesküvésben való kisebb-nagyobb részesség miatt bűnhődött. Ezek között voltak : Andrásfi Ráfael ferenc-rendi quardián, Bereczky Sándor, Elekes József, Dáné Károly, Dózsa Sándor, Lengyel Ádám, Varga Zsigmond, Bitai Mihály, Lőrinczi Mihály, Marosi János földbirtokosok, lelkészek és ügyvédek, de egy nő

¹ *Min. Conf.* 1853 okt. Bécsi áll. levélt. *Ürmössy* id. m. I. 108. I.

² Lásd e mű I. köt. 289. s köv. l.

is: Hajnal Róza, ki 12 évet kapott s néhány tanuló is, köztük Deák Farkas, a későbbi író.¹

Március 10-én kísérték az e végből Nagyszebenből tevékenységök főszínhelyére, Marosvásárhelyre szállított három elítéltet a város végén levő Postaréten felállított három szokatlanul magas akasztófához. Horváth Károly, mint egy vőlegény lépdelt díszmagyarban, derült tekintettel, de mindhárman az igazi vértanuk lelki nyugalomával szenvedték el a halált. Hogy holttesteiket ki ne áshassák, Lázár János, akkori városbíró oltatlan mészből akarta feloszlatni, de az egész városban nem kapott e célra meszet.² Vesztőhelyöket utóbb emlékekkel jelölte meg a hazafiúi kegyelet.

És ez a kivégzés akkor történt, mikor már harmadfél év múlt el a kérdéses összeesküvés fölfedezése óta, amikor a birodalmat se benn, se künn, semmi kimutatható veszély nem fenyegette s amikor a szent korona újra megtalálása a megelőző év szeptemberében és az uralkodó küszöbön álló házassága, melynek alkalmára széleskörű megkegyelmezéseket terveztek, a hatalom érdekében is kívánatosá tette a trón és a nemzet öröme közösségének kitüntetését.

Sőt, mikor már a fejedelmi nász után az ostromállapot megszűntetése és a forradalmi vétségek miatt elítélteknek adott kegyelem vagy büntetésenyhítés ki volt hirdetve, Erdélyben kérlelhetetlenül folytatódott a megtorlás munkája. Május 17-én tették közzé az ítéletet, mely szerint Váradi József 26 éves ügyvéd, ki vesztére az emigrációból tért vissza Mack titkos megbízásaival és Bartalis Ferenc földműves, továbbá Szabó Áron földbirtokos és Szász Lukács iparos kötél általi halálra ítéltettek, mely az első kettőn április 19-én Szepsi-Szent-Györgyön végre is hajtatott. A hadi törvényszék eredetileg 12 egyént ítélt halálra; ezek közül nyolcnak ítéletét az erdélyi kormányzó változtatta sáncmunkára; kettőnek: nevezetesen Bertalan Lászlónak és Benedek Dánielnek sikerült megszökniök a börtönből; ezek azonban újra elfogattak és május 27-én M.-Vásárhelyt szintén felakasztattak.³

Június 1-én hirdették ki azt a további ítéletet, mely özv. Kenderessy Elekét, továbbá a kivégzett Török János özvegyét s Gálffy Mi-

¹ Bach előterjesztései és a legf. elhatározás az *osztrák Belügym.* levélt. 1854 febr. Az ítéleteket közölte a *P. Napló* (1854 márc. 19. és 29.) s a halálos ítélet végrehajtására vonatkozó hivatalos hirdetést *Orbán Balázs: A Székelyföld leírása* III. 160. s köv. l. s ennek nyomán *Rogge* id. m. I. 554. s köv. l.

² Lásd *Orbán B.* id. m. id. h. *Koós Ferenc: Életem és emlékeim.* I. 342. s köv. l. A kivégzés végrehajtását jelentő hivatalos hirdetmény u. a. napról keltezve a *N. Múzeum* levéltárában.

³ A megkegyelmezésnél a kormányzó a császári nászra is hivatkozik. Lásd Schwarzenberg hg jelentését Grünnehez 1854 máj. 2-ról. (Gensd. Dép. Bécsi áll. levélt.) Bertalan és Benedek, valamint Váradi és Bartalis kivégzéséről a hivatalos hirdetmények a *N. Múzeum* levéltárában.

hály nővérét, Török=Gálfy Rózát, úgyszintén özv. Szentkirályi Zsigmondnét 15—10 évi várfogságra juttatta, valamennyit a Mack-féle összeesküvésben való bűnrészesség címén; ugyanily sorsra jutottak Magos Ernő pesti ügyvéd és Boér Antal későbbi képviselő. Még augusztus, szeptember és november hónapokban láttak napvilágot egyes hasonló ítéletek, sőt 1855 februáriusában került csak elbírálás alá a Nagy József bukaresti magyar szabómester esete, aki annak idején Mackot házánál elrejtette s utóbb az osztrák poroszok hatalmába került.¹ 1854 őszén keveredtek bajba az aradi minoritarendű tanárok is. Ők már 1852 óta a Mack-féle szervezkedés alkalmával jutottak forradalmi proclamatiók és amerikai dollárjegyek birtokába s érintkeztek egyes emissariussokkal. Mikor aztán később Vörös Antal volt alispán és Csomortányi Károly földbirtokos is hozzájárultak a terjesztéshez, a dolog kitudódott s Vörös és Csomortányi után elfogtak nyolc minoritát is. Csomortányi ítélete életfogytiglani börtönre szólott; a minoriták közül hárman: Kosztka, Zetykó és Csüdör a börtönben haltak meg; a többit 1855 szeptemberében ítélték el 8—18 évi nehéz várbörtönre, de már két évvel később kiszabadultak az amnestia alkalmával.²

A kérlelhetetlen és fáradhatatlan üldözések e sorozatában nyilvánuló eljárásnak nem tudók lélektani magyarázatát megtalálni, ha egyéb jelenségek is meg nem erősítenék azt a föltevést, hogy a különben nemes hajlamokkal bíró, de a vélt köteleességek teljesítéséből akkor is, mikor azok fájdalmasak, cultust csináló fiatal uralkodó lelkébe ez időben az olasz lázadás és a bécsi merénylet oly fulánkot döfött, melynek mérge nem volt abból egyhamar kiírtható. Mutatkozik ez a politikai büntetések üldözésében épp úgy, mint abban a bizalmatlanságban is, mely őt a közügyek vezetői iránt sok jelenség tanúsága szerint eltölteni kezdte.

Miután láttuk e lelki állapot következményeit a megtorlás munkájában, lássuk most jelenségeit a meggyökerezett bizalmatlanság hatásaiban.

Ha ez a bizalmatlanság Ferenc Józsefet az egész addigi kormányrendszertől való jogosult elfordulásra indította volna, ennek kétségkívül ő is, birodalma is csak üdvös eredményeit láthatta volna. Ámde, sajnos, a fiatal császár ily bátor és gyökeres változtatásra nem tudta, vagy nem akarta magát elhatározni. E helyett csak úgy tett, mint az a beteg, aki elvesztvén bizalmát kezelő orvosa iránt, mégsem szakít vele, hanem csak arra szorítkozik, hogy annak háta mögött más orvosok tanácsát kéri és követi is és így az ellentétes kezelések hatását egyaránt megsemmisítve az orvosok felelősségét is meghiusítja.

¹ Lásd a *P. Napló* illető számain, továbbá *Orbán Balázs*nál id. h. és III. köt. 44. l., továbbá *Veress Sándor*: Az emigráció a keleten. I. 251. l.

² *Dr. Oláh Gyula*: A dollárok. (Lakatos O. adatai nyomán) Vas. Újság 1912. évf. 28. szám.

Láttuk, hogy a lombard=velencei állapotok körül szerzett tapasztalatok egy csekély értékű félrendszer szabályt, a Rechberg gróf kiküldetését eredményezték. A központi kormányzatban ugyanez időben fejlődik ki teljesen annak a sajátságos, hol ellenőrző, hol hátráltató, hol keresztező irányban érvényesült mellékkormányzatnak a rendszere, melyet a miniszterek s különösen Bach hatalmával szemben a rendőrszervezet főnöke, br. Kempen és gr. Grünne főhadsegéd egyesülése létesített.

E mellékkormányzat mindkét alakjával már sokszor találkoztunk e mű lapjain. Kempennél már eddig is jellemző vonásként ismertük föl azt a kétségtelenül korlátoltságra valló fanatikus hitet, melyet zsandárainak tévedhetetlenségébe vetett; ezzel a fanatikus hittel hovatovább egyesül az a másik, hogy t. i. ő a birodalom és a császár eleven gondviselésének szerepére van hivatva, ami nemcsak vágyává, hanem az ő felfogása szerint kötelességévé is tette a maga hatalmának növelését s az uralkodó bizalmának megingatását minden más kormányzati tényező iránt. A pacificatio kérdésében ő képviselte legtovább az engesztelhetetlenség álláspontját akkor is, mikor már az uralkodó véget akart volna vetni a megtorlás munkájának s amikor már Bach is békülékenyebb utakra tért. A kormányzatban a folytonos kémkedés, gyanakodás és összeesküvésszimulálás irányzata oly mértékben vált a Kempen tevékenységi terévé, amely mértékben foglalták el Bachot a viszonyok nem tagadható megszilárdulása nyomán a pozitív közigazgatási feladatok.¹

Grünne főhadsegéd a megtettesült jelentéktelenség,² mely még csak nem is vádolható erőszakos érvényesülési vággyal. Úgyszólván ellentállás nélkül sikerülvén a hadügyminiszteri állást előbb háttérbe szorítania, majd teljesen megszüntetnie, a hadsereg legfőbb vezetését és szervezését egészen magához ragadta s azt a meddő költségek és a minden jobb elemet elnyomó, csupán hízelgésre és besúgásra hallgató protectio=rendszer szellemében gyakorolta, — hogy mily hatással és eredménnyel, azt az 1859=iki olaszországi háború és az ennek nyomán kipattant visszaélések elég világosan mutatják. A polgári, nevezetesen politikai kormányzatra is kiterjedő roppant befolyását Grünne semmi más képességnek nem köszönhette, mint határtalan szolgálatkészségének a legfelsőbb hatalommal szemben, s annak, hogy mint ügyes társalgó értett hozzá a maga szolgálatait legkényelmesebbekké és leg-

¹ Nem oszthatom *Károlyi Árpádnak* Kempennel egyéniségére vonatkozólag a Széchenyi-döblingi irod. hagyatékához írt kitűnő bevezetésében foglalt eléggé kedvező véleményét. (I. köt. 9. l.)

² *Széchenyi fiaker=eszünek* mondja, valószínűleg azért, mert jól értett a lovakkhoz. (Döblingi irod. hagyaték II. 79. l.) Grünne egy leánya utóbb a Széchenyi=családba házasodott belé.

kellemesebbekké tenni s nem kevésbé értett hozzá hátmögötti sakkhúzásokkal s a maga állandó közellétével a mások befolyását minél jobban ellensúlyozni és gyöngíteni.

E két férfiú csakhamar fölismerte egymás célzatát és helyzetét és sietett — mindegyik a maga érdekében — egymással szoros szövetségre lépni.

Az érintkezés majdnem folytonossá vált, ha nem is volt mindig közvetlen. Grünne részéről gyakran szolgált egy másik főhadsegéd vagy valamelyik szárnysegéd közvetítőül; ő általában óvatosabb volt a formák megtartásában s az írásbeliség és esetleges összeütközések kerülésében. Később a miniszteri conferentiákon, melyekre mindig meghívatott, majdnem sohasem jelent meg személyesen; rendszeren br. Kellner főhadsegédet küldte maga helyett, aki ott élénk részt is vett a tárgyalásokban, de a jegyzőkönyvet mindig csak mint a Grünne képviselője írta alá. Ez utóbbit nyilván untatták is a hosszú tanácskozások, de kerülni is akarta a szemtől-szembe való vitatkozást; ő inkább a hátmögötti utak embere volt s a létrejött megállapodásokkal szemben szabad kezet akart magának fenntartani. Viszont Kempen, aki oly féltékeny volt hatalma megóvásában s annyira igyekezett növelni azt a miniszterek és országkormányzókkal szemben, nem átalotta Grünnéhez — akit Albrecht főherceg is «kedves barátjára»-nak szólított magánleveleiben,¹ — terjedelmes írásos előterjesztéseket intézni, mint valami fölébe rendelt hatalomhoz, amit egyébiránt a kormányzók és helytartók is — bármily magas rangban állottak — megtettek, tudva, hogy amit neki írnak és jelentenek, az a császárnak van írva és jelentve.

A «*Militärische Zentralkanzlei seiner Majestät*», melynek élén Grünne állott, volt ezentúl az a fogalom, amelynek tág leple alatt juttathatták elsősorban Kempen, de mikor akarták, az egyes kormányzók, helytartók és más hatóságok is a kormány mellőzésével a maguk jelentéseit, információját a császárhoz s amelyen keresztül kívánhatott be tőlük ilyeneket — ugyancsak a kormány háta mögött — az uralkodó s néha talán a maga jószántából vagy a Kempen óhajtságára Grünne is.

A miniszterek csak most láthatták — ha látták — mekkora igazság rejlett azokban az 1851-iki augusztusi ordonnanzokban, melyek az addig is csak fölfelé létezett miniszteri felelősséget kifejezetten megszüntették.

E mellékkormány működésének lényeges része volt a személyekre vonatkozó információk nyújtása a császár részére, többnyire ennek kívánságára, de gyakran a Kempen saját kezdeményezésére is. Nyilvánvaló, hogy minden személy, akire nézve a miniszterek valami javaslatot tettek, előbb a rendőrfőnök kritikájának lett alá vetve, habár ez utóbbi

¹ 1853 szept. 11-ről kelt levél a *Gensd. Dép.* iratati között.

értesüléseit nem meríthette máshonnan, mint a zsandárparancsnokok jelentéseiből. Grünne néha egész névlajstromokat közölt Kempennel; mikor a magyarországi szervező-bizottságok megalakítása volt napirenden, azok tagjaira nézve is — habár jobbára közismert egyénekről, magasállású tisztviselőkről volt szó — a rendőrfőnököknek kellett az illetők politikai megbízhatósága szempontjából s mindig a miniszterek háta mögött nyilatkoznia. Államtitkári rangú egyének is a Kempen külön kritikája alá estek; egykor a saját rendőrtanácsosát, másszor a Bach titkárát meggyanúsította, sőt az uralkodó által osztott kitüntetések ellen is főlszólalni s Bach magatartását egy ünnepély alkalmával szóvá tenni bátorzkodott.¹

Természetes, hogy ily eljárás mód felett nagyobbította a gyakorlatban a birodalmi rendőrség fejének hatalmát s még inkább hatalomérzetét. Fáradhatalan volt a rendőri és csendőri személyzet és alakulatok szaporításában és fejlesztésében, ez a szervezet lassankint egész állammá az államban fejlődött; a gyűlölt Prottmann jelentős kitüntetésben részesült. Kempen a saját zsandárai tekintélyének védelmében bátran összetűzött a közigazgatási közegekkel, sőt a kormányzókkal is. Albrecht főherceget maga a császár volt kénytelen megnyugtatni, midőn aggályát fejezte ki, hogy a kormányzóság körében szervezett rendőri osztálynak közvetlenül Kempen alá rendelése az ő hatáskörét és felelősségét fogja csorbítani; az intézkedés maga azonban változatlan maradt. Coronini bánügyi kormányzó is kénytelen volt erélyesen főlszólalni a rendőri főhatóság túlkapásai ellen s lemondással fenyegetőzött.² Kempen zsandárainak informátiói alapján nemcsak följelentéseket tett egyének ellen, hanem szívósan gyakorolt pártfogásokat is. Magánegyénektől eredő csúnya följelentések is mindig több-kevesebb figyelmet találtak nála. A tisztviselők, kiket Kempen mindig általánosságban is gyanúsított, teljesen ki voltak szolgáltatva a rendőri és csendőri közegek ellenőrizhetetlen besúgásainak, kik róluk magaviseleti táblázatokat is készítettek. A szegedi zsandárparancsnok egyszer egy névtelen följelentést mutatott be Kempennek, amelyben a német pénzügyi tisztviselők meleg dicséretben részesültek, ellenben az összes magyar hivatalnokok válogatás nélkül mint «Betyáren ersten Ranges» jellemeztettek.

A rendőri megfigyelés természetesen kiterjedt a magánegyénekre is; különösen a politikailag gyanúsaknak jelettek minden érintkezésükben és járásuk-kelésükben állandó megfigyelés és leselkedés tárgyai voltak. Strossmayer diakovári püspököt följelentették, mint németüldő-

¹ Ezek és az itt következő adatok a *bécsi áll. levéltárban* levő Kempen-féle elnöki iratokból és a Gensd. Dép. irományaiból (különösen 1853. és 1854—1857. év) vannak merítve.

² *U. ott*, 1853 máj. 15. és 16.

zöt azért, mert egy tiszteletére rendezett lakomán csak horvát felköszön-
tők mondtak s a császárról megemlékezés nem történt. Kempen
sietett a jelentést továbbítani a főhadsegédhez. Az egri káptalan ellen
külön titkos vizsgálatok folytak ; különösen Bezzeg András kanonok
ellen kutattak ki terhelő adatokat a multból, de Máriássy Gábor kanono-
kot is befeketítették. A rendőrség főnöke 1853 elején valóságos katasz-
tert készíttetett az összes magyarországi kolostorok és apátságok személy-
zetéről, minden egyes egyén jelleméről, működéséről és politikai maga-
tartásáról, természetesen kizárólag zsandárainak jelentései alapján.
Figyelme kiterjedt még olyan dolgokra is, mint például a magyaróvári
mezőgazdasági iskola fegyelmi viszonyai s a keleti vagy consularis aka-
démia hitoktatójának szellemi minősítése ; sőt javaslatokat tett a tör-
vénykezés reformjára nézve, kifogásolta az osztrák nemzeti bank igaz-
gatóinak megválasztását és neheztelőleg panaszolta, hogy annak idejében
a protestánsok viszonyainak rendezésénél meg nem kérdezték.¹

A conservatívek szemmel tartásában Kempen szívesen kelt ver-
senyre Bachhal, valószínűleg azért, hogy a Grünne ellenörködését ez
irányban is érvényesítse ; persze e téren is a zsandárparancsnokok vol-
tak az informátorok. A kassai zsandárparancsnok, bizonyos Gabler, ter-
jedelmes kimutatást készített a kerületében tartózkodó ó=conservati-
vekről ; szám szerint 23-at mutatott ki, mindegyiknek szellemi ké-
pességeit is megítélve s különösen arra helyezve súlyt, hogy hová szokott
járni az illető s főkép, hogy szokott-e Bécsben tartózkodni? E név-
jegyzékben szerepel herceg Bretzenheim Ferdinand, aki — a jelentés-
tevő szerint — nem kiváló szellem, gr. Barkóczy János már intelligen-
sebbnek mondatik ; gr. Mailáth Antal, Szentiványi Vince, br. Senyey
Pál, Zsedényi Ede képességei különösen ki vannak emelve, egyeseket
meglehetősen lebecsül a jelentéstevő. Itt találkozunk a gr. Csáky Tiva-
dar, gr. Dessewffy Gyula, gr. Csáky László, gr. Andrassy Dénes,
gr. Keglevics Gábor, gr. Péchy Manó, gr. Andrassy György, br. Vay
Miklós, gr. Schönborn és hg. Coburg-Koháry neveivel. Valamennyi-
nek jellemzésére az mondatik, hogy úgy, mint az egész magyar nemes-
ség, a polgári elemet csöcseléknak tekintik. Kempen valószínűleg föl-
háborodással olvasta pesti parancsnokának — aki egy Forgách gr.
volt, — szókimondó jelentését. Ez bírt bátorsággal a rendőrfőnök véle-
ményétől eltérőleg oda nyitlatkozni, hogy Magyarországon ezidőszert
conservatív pártról szó sem lehet, de igenis van szó száz meg százezer
elégedetlenről, aki passiv ellenállásra szorítkozik. Ezeket mind meg-
nevezni nem lehet : túlsokan vannak!

A milánói zendülés okából a katonai főparancsnokságok is utasít-
tattak a Kempen kívánatára, hogy vele a legszorosabb egyetértésben

¹ *Gensd. Dép.* 1854 jan 25. és aug. 26., 1856 ápr. 24.

működjenek s neki mindjárt mindent hírül adjanak ; a rendőrfőnök ezalatt a minden alatt természetesen a katonaság magatartását is értette, de hogy arról még megbízhatóbb értesülést szerezzen, a katonatisztek viselkedését a maga zsandárközegei ellenőrzése alá helyezte. A legjelentéktelenebb dolgok, még az is, hogy a katonai zenekar kinek a házában játszott, elégségesek voltak az ő gyanújának fölkeltesére s közegei árulkodásukkal e téren annál kevesebbet kockáztattak, mert hiszen a rendőrfőnökségi jelentések végfolyamatban úgyis a Grünne kezeibe jutottak, ez pedig a hadseregnek tényleg legmagasabb hatósága volt ; hogy ez a legfőbb katonai hatóság be nem érte a katonai szolgálati úttal, hanem a rendőri szervezet információt vett igénybe saját tisztjeivel szemben, az csak ezeket kedvetlenül hette el s csak a hadsereg fegyelmének és a katonai alárendeltségi viszonyoknak árthatott.

A megtorlásnak most már főleg Kempentől képviselt politikája kiterjedt az 1848-iki bécsi és magyar forradalmak közvetlen és közvetett előidézőire és az udvari méltóságokat viselő egyének előzményeinek vizsgálatára is ; e vizsgálatok során veszítette el, bár személyesen soha ki nem hallgatták, 1854-ben br. Pillersdorf 1848-iki miniszterelnök titkos tanácsosi rangját és minden kitüntetését, több menekült és elítélt kamarási méltóságát. Gróf Teleki Józsefet, Akadémiánk első elnökét is megpróbálták megfosztani kamarási és titkos tanácsosi rangjától és jogaitól, de az uralkodó maga visszavonatta az erre vonatkozó rendelkezést.¹

Az öreg Kübeck, aki egy atya rajongó szeretetével és csodálatával csüngött a fiatal császár jeles tulajdonain, az ő érdekében vélte szükségesnek a Bach befolyásának megtörését a Kempen emelkedése segítségével is. Ámde éppen ezt a célt a rendőrfőnök hatalmának folytonos növelése legkevésbé valósította meg ; maga Kübeck úgy találta már az 1852-iki nagy változások után is, hogy «ez a madár még nagyon is szabadon röpköd ;»² s a Metternich környezetében is az volt a benyomás, hogy a Bach befolyása emelkedőben van.³ A Kempen—Grünneféle ellenkormány kialakulása csak összekuszálta a kormányzat szálait, gyöngítette annak egységét ott, ahol arra szükség lett volna, megakadályozta a céltudatos politikát, különösen külügyi és pénzügyi téren, de a két tábornok szövetsége már szellemileg sem állott azon a magaslaton, hogy a belpolitikában új irányt lett volna képes érvényre emelni.

Kübeck utolsó életéve, 1855 elején mély fájdalommal volt kénytelen megállapítani, hogy «a legfelsőbb kormányzatban a pártok mind élesebben különülnek el és küzdenek cselszövényeikkel egymás ellen» ;

¹ *B. Pillersdorf*: Handschriftl. Nachlass. 20. l. Telekire nézve : *Gensd. Dép.* 1853 dec. és 1854 jan.

² *Kübeck*: *Tagenbuchblätter.* II. 65. l.

³ *Metternich*: *Nachgel. Papiere.* VIII. 136. l.

akkor már Metternich is úgy látta, hogy a Bach—Buol=párt kénytelen hatalmát a Hess=Grünne=párttal megosztani.¹ Ez a belső meghasonlás okozta Ausztria ingadozó politikáját a krími háborúval szemben is, és ennek a meghasonlásnak első előidézője mindenesetre az uralkodó bizalmának megosztása s a Kempen és Grünne szövetségzése volt.

A Libényi merényletének a császárra gyakorolt hatása azonban oly elhatározásokban is megnyilvánult, amelyeknek forrása az ő kedélyének mély vallásosságában keresendő.

Kivált a merénylet utáni első napokban, a lelki rázkódtatás és testi fájdalom óráiban, amikor az elhárult veszély még egész nagyságában állhatott szemei előtt, az uralkodó lelki tanácsadóinak könnyű volt gondolkodását menekülésének gondviselészerűségére ráirányítani. Íme a forradalmi mozgalmak elnyomására tett minden intézkedés, a korlátlan császári uralom biztosítására felállított és működésbe hozott egész hivatalnoki szervezet, a személyét és trónját őrző szuronyerdő nem képes őt székvárosa kellő közepén, világos nappal egy orgyilkos támadásától megóvni! Csak az isteni kegyelem mentette meg, csodás módon s bizonytalán azért, mert életét nagy és magasztos feladatok számára akarta fenntartani. Ebben a hitben megerősíthette őt a pápa március 7-ikéről kelt levele, melyben őt és életét Szent Péter apostol különös oltalma alatt állónak mondja.² És ettől a gondolattól, melynek utóbb néha kifejezést is adott a császár, szinte önként folyt az a másik, hogy ezért az isteni kegyért személyes háláját egy uralkodói ténnyel tartozik leróni.

Az a körülmény, hogy a császár egykori nevelője, Rauscher Othmar addig seckanui püspök, kinek hatalmas szelleme mindig nagy hatással volt a fiatal uralkodóra s ki már 1852-ben megbízást nyert egy, a pápai székkel kötendő megegyezés előmunkálatainak vezetésére, éppen 1853 márciusában foglalta el Milde halála után a bécsi hercegérseki széket, s hogy ugyancsak ez év tavaszán indultak meg Bécsben a döntő püspöki tanácskozások a concordatum ügyében, a legnagyobb valószínűséggel ruházta föl azt a közlést,³ hogy mikor az érsek látogatást tett a császár betegszobájában, már onnan hozta magával a legfelsőbb beleegyezést nyert ama pontozatokat, melyek a két évvel később tényleg megkötött egyezmény alapjául szolgáltak.⁴

¹ Kübeck id. m. II. 72. l.

² Közölve több budapesti napilapban, 1924 októberében.

³ W. Rogge id. m. I. 331. l.

⁴ Nem érdektelen, habár kissé elfogult a Coburg=góthai hercegnek Th. Bernhardj által 1858 nyarán följegyzett nyilatkozata : «Das Konkordat rührt weder vom Kaiser, noch von seinen Ministern her; das hat die Erzherzogin Sophie mit ihren Pfaffen zusammen ausgeheckt. Es war schon zwei Jahre vor seiner Annahme vollkommen fertig. Er (der Herzog) kannte es und hatte eine Abschrift

Szóval meglehetősen kétségtelennek tekinthetjük, hogy a bécsi merénylettől kezdtek szövődni a szálak, melyek az 1855-iki concordatumhoz vezettek; s hogy Ferenc József a gondviselésnek élete megmen-téseért tartozó háláját is akarta leróni, midőn elődei, különösen József császár elveinek teljes föladásával egyébként féltőn őrzött uralkodói jogainak lényeges részéről a pápai hatalom javára lemondott.

davon . . . » Ugyanakkor a herceg azt is állította, hogy Bach előtte kinyilatkoztatta, hogy, amíg ő miniszter, a császár ezt az egyezményt nem fogja aláírni. Mégis aláírta és Bach miniszter maradt. *Aus d. Leben Theod. v. Bernhards*, III. 55—56. l.

II.

(A szent korona megtalálásának körülményei ; Wargha István szerepe ; az ünnepélyes hazahozatal. A tény hatása Magyarországon és az emigráció körében ; alaptalan gyanuk, különösen Szemere ellen. Az uralkodó eljegyzése és házassága Erzsébet bajor hercegnővel ; ez utóbbinak egyénisége. A magyarországi ostrom=állapot megszüntetése és amnesztia a császári nász alkalmából ; mindkettő félrend=szabálynak bizonyul ; az ország hangulata nem javul hatásuk alatt. A keleti háború keletkezése és lefolyása ; Ausztria ingadozó s kétértelmű szerepe benne s annak kihatása a jövőre ; a külföldi háború s a fegyveres készenlét hatása az országban ; Türr István elfogatása. 1853—1855.)

A véres megtorlások és a fokozott elnyomás ama szomorú napjaiba, melyekkel a megelőző fejezetben foglalkoztunk, két esemény hozott némi derűt ; az egyik a szent koronának újra megtalálása volt 1853. szeptember 8-án, a másik a fiatal uralkodó egybekelése Erzsébet bajor hercegnővel 1854. április 24-én. Mindkettőt nem annyira a hivatalos és nyilvános örömnnyilatkozatok, mint inkább a szinte tudattalanul hozzájuk fűződött sejtelmek és a későbbi következmények szempontjából kell örvendetes eseményekként jellemeznünk.

A szabadságharc leverésekor a forradalmi kormány férfaitól eltűntetett koronázási jelvények fölkeresése és visszaszerzése kezdettől fogva az abszolutisztikus kormány soha nem szűnő igyekezetének tárgya volt. Ugyanakkor amikor váltig vallotta és hirdette az osztrák politika, hogy Magyarország régi közjoga elenyészett, mindent elkövetett arra, hogy ama szent symbolumnak, melyben a magyar nemzet hite és közjogi felfogása szerint az a közjog mintegy testet öltött, birtokába helyezkedjék.

A tudakozódások és kutatások kezdettől jó nyomon indultak, de egyhamar eredményt nem érven el, félbeszakadtak, majd téves utakra terelődtek. Csakhamar köztudomásra jutván, hogy a koronát Szemere, forradalmi miniszterelnök vitte magával s hogy ő Orsován át menekült külföldre, már 1849. késő őszén bizottság küldetett Orsovára, melynek már akkor tagja volt az a Karger Titus századoshadbíró, aki utóbb a tényleges megtalálás körül különösen érdemesült ; kutatnak Orsován, különösen a templom körül, továbbá Mehádián és Herkulesfürdőben, ahol Szemere szintén megfordult, de eredmény=

telenül. Később áhírek következtében Liptóban, Szent-Iván községben is történtek nyomozások, majd Debrecen és Nagyvárad vidékén.¹

1852 tavaszán a rendőri ügyek Kempen kezében összpontosítván, ő az öt jellemző bulldog-szívóssággal ragadta ezt az ügyet is kezébe s ki sem bocsátotta, míg dülőre nem vitte; eljárásáról azután 1854 április 24-ikéről kimerítő emlékiratot szerkesztett, mely valószínűleg közzétételre volt szánva, de közzé nem tétetett, úgy hogy a nyomra-vezetés körüli találgatások és vádaskodások szabadon folytak sokáig. Végre legújabbán, mikor a bécsi levéltárak minden korlátozás alól felszabadultak, az «Udvari és állami levéltár» egy volt igazgatója közzétette az egész emlékiratot, melyből most már világosan látjuk, hogy kiknek közreműködésével jutott az osztrák rendőrség előbb a titoknak, majd a koronázási jelvényeknek is birtokába.²

E jelentés szerint Kempen a cél érdekében mindjárt a kémkedés és megvesztegetés legbiztosabb eszközeihez nyúlt. Megnyerte céljainak Wargha Istvánt, a magyar udvari kamara egykori tisztviselőjét, ki utóbb a forradalmi kormányzatban előkelő állást foglalván el, Kossuth bizalmát is bírta, azonban már 1853 előtt a magyarországi katonai kormányzás titkos szolgálatában állott, amit ennek volt oka megbecsülnie. Rendkívüli ügyességgel tudott mindkét irányban bizalmat kelteni: míg Ausztriának kémiszolgálatokat teljesített, Kossuth magyarországi ügynökének szerepét is vitte, ki állítólag Figyelmesi útján küldött hozzá amerikai magyar bankókat a hazában való elhelyezés céljából.³ 1853 áprilisában Kempen őt Londonba küldte titkos megbízással. Innen módja volt Kossuthra vonatkozó, részben teljesen fonák s a conservatívek compromittálására célzó híreket közölni megbízójával, melyeket ez mint olyanokat terjesztett az uralkodó elé, amelyek Kossuth egyik legbizalmasabb emberétől erednek;⁴ az emigráció köreiből azonban ez időben már, úgy látszik, gyanús szemmel nézték Wargha viselkedését s különösen bő költekezését.

Főfeladatát, a korona hollétének kifürkészését Wargha egy véletlen találkozás segélyével oldotta meg, mely őt az erdélyi származású

¹ 1850-iki min. tanácsi jegyzőkönyvek és magyar kormányz. iratok: *Bécsi áll. levélt.*; *Ipolyi Arnold: A magyar szent korona története, 1886. 127. l.*

² *Dr. Hanns Schlitter: Kempen's Denkschrift über d. Auffindung der Stephans-krone, Wien 1910.* Schlitter e közlésével első sorban bennünket magyarokat kötelezett volna le köszönetre, ha annak előszavában egy minősíthetetlen és teljesen indokolatlan támadást nem intézett volna a magyar nemzet ellen, valószínűleg annak, az akkori bécsi sajtóban elterjedt együgyű mesének a nyomán, mely szerint a gr. Károlyi Mihály kormánya a szent koronát összetörte: Bosszantó, de neveléses is, mikor mai nap bennünket, magyarokat osztrák részről akarnak királyhűség dolgában megleckéztetni.

³ *Névtelen: (Kászonyi) Ungarns 4 Zeitalter III. 157. s köv. l.*

⁴ *Gensd. Dép. 1853 máj. bécsi áll. levélt.*

Szűcs,¹ emigrált honvédfőhadnaggal hozta össze, ki beszédközben elárulván, hogy a koronáról tud valamit s azt is, hogy — mint mondá — Kossuth és Pulszky szűkkeblősége következtében nehéz anyagi viszonyok közé jutott, hamar meg volt nyerve a Wargha céljainak s 6000 angol aranyból álló jutalom kilátása fejében elárulta ez utóbbinak a korona elrejtésének egész történetét, melynél ő a Szemere megbízásából állítólag a fő szerepet vitte, úgyszintén a rejtkehely titkos leírását a megoldás kulcsával együtt és a megfelelő térrajzot.²

És most következett a Kempen eljárásának egyik legjellemzőbb s az egész osztrák kémrendszerre nézve legmegbélyegzőbb része. Wargha, alighogy Bécsbe érkezett, (1853 május 19-én) elfogatót, állítólag a Gasparich Kilit vallomásaiból reáharult gyanú miatt vizsgálat alá vonatott s szeptember 1-ig fogva tartatott. Ezt ő panaszolva mondta el Kempenhez intézett emlékirataiban.³ Azonban a Kempen jelentése meglehetősen leplezetlenül elárulja, hogy az ő saját felbérelt közegének ez az elfogtása valójában csak azért történt, hogy ez titkát másnak el ne árulhassa s azért is, hogy Wargha ez eljárás által az emigráció előtt rehabilitáltván, még további kémszolgálatokra is fölhasználható legyen.

Az így megszerzett adatokkal felszerelve már most Karger hadbíró, ki már előbb is ez adatokkal megegyező irányban folytatta a nyomozást, óvatosság okából gyógykezelés címe alatt Mehádiába küldetett s onnan intézte a kutatást, melyben a Cserna-folyó áradása hosszabb késedelmet okozott. Azután is még soká. kétesnek látszott, vajjon az egész eljárás eredményre fog-e vezetni, úgy hogy már az eljáró alantas közegek jóhiszemősége is kérdésessé vált s szüksége állott elő annak, hogy a fogva levő Warghát újból kihallgassák a Szűcs közléseire nézve. Ez sem hozván meg a kívánt eredményt, Kempen végre kelleetlenül elhatározta magát arra, hogy Warghát magát küldje le — kellő ellenőrzés mellett — egy napra Orsovára. Most csakugyan nyomra jutottak; alighogy Wargha visszautazott, szeptember 8-án, kis Boldogasszony-napján, a reggeli órákban, azon a helyen, melyet most kápolna jelöl meg,

¹ A Kempen emlékirata keresztnevet nem mond; a *Kertbeni* emigracionális névjegyzéke három Szűcsöt sorol fel, két Andrászt és egy Jánost; valószínű, hogy itt az Andrások egyikéről van szó, mert János, ki a forradalomban közlegény volt, úgy látszik, osztrák katonai szolgálatban állott 1859-ig s csak akkor ment ki Olaszországba, hol a magyar légióban őrnagy lett.

² Szűcs elbeszélése egészen eltér attól, amelyet az elrejtésnél közreműködött Házmán *Ipolyival* (id. m. 123. s köv. l.) közölt; ez utóbbi szerint az elásásnál csak négyen voltak jelen: Szemere, Grimm, Házmán és Lórody; Grimm készített rajzot a helyről; Szűcsöt, mint jelenvoltat vagy beavatottat sem Házmán, sem Szemere, ki naplójában (I. 200. s köv. l.) a történeteket Házmánnal egybehangzóan mondja el, nem említi; hogy tehát ő hogy jutott a titok birtokába? azt még ma sem tudjuk.

³ A *Schlitter* füzetének 40. és 49. l.

rábukkantak a koronázási jelvényeket tartalmazó vasládára, melyet parasztszekeren az orsovai katonai parancsnokság épületébe szállítottak, ott feltörték s benne a jelvényeket hiánytalanul megtalálták, csak a szövetneműek s a mellékelt okmányok voltak a nedvességtől erősen megrongálva.¹

Azonnal távirat ment Bécsbe s a pesti lapok szeptember 11-én már hozhatták a császári főhadsegédnek a kormányzó főherceghez intézett távirata alakjában az örömhírt s azt is, hogy a szent jelvényeket már u. e. hó 15-én fogja az Albrecht főhercegről elnevezett dunai hadigőzös Pestre hozni, hol azok további rendelkezésig a várkápolnában lesznek közszemlére téve.² Három nappal később már az erre vonatkozó szer-tartást is közölték a lapok.

A Pesti Napló bátorkodott vezércikkében azt a reményt fejezni ki, hogy «a fejedelem élni fog visszaszerzett ősi koronája szent jogaival, mert a fejedelem akkor volt mindig leghatalmasabb, midőn uralkodásában koronajogainak egész súlyával élt». A kormány politikája, úgy látszik azt hozta magával, hogy az örömnnyilvánításoknak semmi korlátot se szabjon, bár Albrecht főherceg szerette volna a dolog jelentőségét némileg leszállítani.³ Köln útján még azt is híresztelték, hogy Bach miniszter ez esemény alkalmából termeinek egyikét kápolnává alakította át, melyben naponkint misét fog olvasatni. A szent korona ünnep-lése már Orsován kezdődött, ahol állítólag magyarok és oláhok egyaránt letérdelve imádkoztak előtte. Különösen jelentősnek találták azt a körülményt, hogy a megtalálás éppen Magyarország mennyei védasszonyának napján történt, azon a napon, melyen — a hagyomány szerint — Szent Istvánt királlyá koronázták. A viharos idő miatt a koronát vivő hajó csak szeptember 16-án érkezhett Budára, egy hajón, melyen Albrecht főherceg ment elébe s melyre nemzeti színű lobogókat is tűztek ki. A jelvényeket egy, az ország több főpapijából s főurából álló «hitelesítő bizottság» vette át s azokat harangzúgás és üdvölvések közt, udvari díszhintón, a kettős kereszt elővitelével a városi céhek és a tanuló ifjúság sorfalai között vitték a várpalota Szent-István-kápolnájába, ahol három napig voltak közszemlére téve. Az esemény alkalmából kivilágítás is volt és díszebéd a kormányzónál.

Szeptember 18-án azután a szent koronát és tartozékait ismét ládájukba helyezték s másnap nagy díszel elszállították Bécsbe. Ez az el-

¹ Az ez utóbbiak szakszerű helyreállítására vonatkozó kormányzói elismerés a *N. Muzeum levéltárában*.

² Lásd erre s a következőkre nézve a *P. Napló* szept. 11-iki, 14-iki, 15-iki s további számaint egész a 27-ikiig.

³ Lásd Grünnehez inf. magánlevelét szept. 11-ről a *Gensd. Dép.* iratai közt. (*Bécsi áll. levélt.*) Ő — úgymond — a jelvényeket inkább egyházi ereklyéknek, mintsem birodalmi klenodiumoknak kívánná tekintetni.

szállítás kellemetlen emlékeket idézhetett föl, mert koronánkat már egyszer elvitette II. József császár, a bécsi udvari kincstárba helyezte s onnan — tudvalevőleg — csak a «Kalapos király» utolsó életévében került Budára vissza. Azonban ezúttal ez kezdettől fogva kizártnak látszhatott.¹ Igaz, hogy az ez ügyben Bécsben tartott tanácskozmányban Buol miniszter a Magyarországra való visszavitel ellen nyilatkozott; de a császár azonnal magáévá téve a Kübeck eredeti javaslatát, a visszavitelt elrendelte.² Így a jelvényeket tényleg csak egy napra vitték a birodalmi fővárosba, azért, hogy az uralkodó láthassa s ott vehesse birtokba azokat. Szent István koronája Bécsben is köztisztelet tárgya volt; ott is magyar mágnások kísérték a várkápolnába, ahol Albrecht főherceg beszédet intézett a császárhoz s ez válaszolt. A beszédeket hozták a lapok. A kormányzó főherceg hangsúlyozta az örömet, melyet az országnak az a tudat szerez, hogy a gondviselés intézkedéséből a szent korona, melyhez a kereszténység meghonosításának emléke fűződik, ez ország törvényes urának kezébe visszakerült. Az uralkodó válaszában azt mondta, hogy «ezen tisztos clenodiumokat» úgy veszi át, mint a fölötte és birodalma fölött oly láthatóan örökdő isteni gondviselés új jelét s így végezte: «Elöttem oly kedves Magyarországomnak bizalmam s császári jóakaratom bizonyosságát kívánván adni, rendelem, hogy a szent korona és a koronázási jelvények legott ismét az országba visszavitesse- nek s ott Kedvességed gondviselése alatt őriztessenek».

A korona megtalálásának tényét, melynek alkalmából szűkebb körű megkegyelmezések is adtak s több vidéki helyen is hálaadó istentiszteletet rendeztek,³ a valóságban vegyes érzelmekkel fogadta akkor a nemzet. Az bizonyos, hogy a szent jelvény végleges elveszése majdnem lehetlenné tette volna Magyarországon a törvényes állapot teljességének helyreállítását s rendkívül megnehezítette volna a nemzet és a király között 1867-ben bekövetkezett kibékülést; külföldre jutása is kiszámíthatatlan bonyodalmakat idézhetett volna elő. Ennyiből az oly tüntetőleg megünnepeelt esemény hazánkra nézve tényleg gondviselészerű jelentőséggel bírt.

Azonban belé kell helyezkednünk ama kor gyermekeinek lelki állapotába. A kik látták és érezték a hatalom hajthatatlan makacsságát az ország elnyomásában, azok semmit sem fogadhattak aggodalom nélkül, ami e hatalom megszilárdulására szolgálhatott, sőt annak a törvényszerűség látszatát kölcsönözhetette; azoknál érthető volt az is, ha a korona visszaszerzésének kenetteljes ünneplését keserű gúnyuk tárgyává tették.

¹ W. Rogge (id. m. I. 290. l.) fölületességére mutat, hogy a tényeket úgy tünteti föl, mintha a koronát nem Pestre, hanem Bécsbe szállították volna.

² Kempen eln. iratai 1853 szept., bécsi áll. levélt.

³ P. Napló szept. 21. és 28-iki számai.

Podmaniczky azt mondja naplójában,¹ hogy rég nem tapasztalt eseményt, mely oly ellentétes benyomást gyakorolt volna a közönségre, mint ez. «Vannak — úgymond — kik örülnek a magyar királyság ez alkotmányos jelképének vizontlításán, és ismét vannak, akik kételkednek annak lehető üdvös következésein, mások pedig árulásról beszélnek s átkozódnak». Még öt évvel később Széchenyi is felháborodással emlegette a hazahozatali szertartásokat, melyekkel csak port hintettek a buta tömeg szemébe; ezzel a szent ereklyével — úgymond — nem volna szabad bohózatot játszani és megtévesztő maskarajátékot üzni. Egyes bécsi lapok ez alkalomból már azt hirdették, hogy Magyarország békétlenségének és elégedetlenségének vége! a felforgató párt sárkányának feje szét van taposva. Mintha bizony az volna a magyar király, akié a korona s mindegy volna vajjon fején van-e vagy — a raktárban!² Azt ugyan senki komolyan nem vehette, ha Bach egyes külföldi lapok útján a koronázás lehetőségét híreszteltette, azt pedig a legkevesebben tudhatták, hogy maga a császár állítólag már akkor ily szándékot nyilvánított.³

Legnagyobb nyugtalanságot ez az esemény az emigráció köreiből keltett, mert ott keresték azt az «áruló»-t is, aki az osztrák kormányt nyomra vezette.

Széles körökben el volt terjedve 1853-ban az a hír, hogy Kossuth megbízottat küldött ki a korona kiásása és külföldre, még pedig Amerikába szállítása végett; mások szerint csak biztosabb helyre akarta elrejtetni. Bizonyos J. W. Stillmann hírlapíró önéletrajzában dicsekedett el a megbízatással s Kossuth egy sajátkezű levelét is mutatta föl, melynek értelmében kétes.⁴ Rónay Jácint is tudni vélte ily megbízásról, bár azt nem Kossuthtól magától hallotta.⁵ Néhányan Figyelmesiben sejtették a megbízottat,⁶ mások magát Warghát gyanúsították, hogy Londonban vett megbízását árulta el Bécsben.⁷ Tény, hogy egy fiatal zsidót rajtakaptak azon, hogy Orsova vidékén a korona után kutatott, el is fogták, a lapok is írtak róla,⁸ maga Kossuth sohasem ismerte el, hogy bárkinek ily megbízást adott volna.

¹ III. 36. l.

² *Blick* 254. s. köv. l.

³ *Ürmösy* id. m. I. 117. l. b. Ambrózy Lajos 1860-iki közlése: *Wertheimer* B. A. L. kiadatlan emlékirataiból, B. Szemle 95. köt. 44. l.

⁴ «The autobiography of a journalist»; *Kropf* Lajos közlése (Kossuth L. és a szent korona, *Tört. Szemle* 1914. III. 376. l.) ki, a levelet a Kossuthénak ismerte föl.

⁵ Elkobzott 1853 okt. 18-ról kelt levele, közölve *Schlitter* füzetében 57. s. köv. l.

⁶ Ungarn's 4 Zeitalter, már id. h.

⁷ *Szemere* Naplója. II. 42. s. köv. l.

⁸ Kempen jelentése *Schlitter*nél, 31. s. köv. l. *P. Napló* szept. 29.

E hír elterjedése s a Kossuth és Szemere közötti közismert antagonismus csakhamar szárnyat adott annak a föltevésnek, hogy Szemere, meghíúsítandó a kormányzó szándékát, maga játszotta az osztrák rendőrség kezébe a korona rejtkehelyének titkát s a bécsi kormány — saját vallomása szerint — hozzájárult e föltevés elterjedéséhez, hogy az igazságot elhomályosítsa s eljárását loyalisabbnak tüntesse föl.¹ Bizalmas osztrák jelentések szerint az amerikai menekültek már 1852 elején beszélték, hogy Szemere tárgyal az osztrák kormánnyal a korona kiszolgáltatása iránt.²

Mikor a gyanú, mely Szöllősy,³ Lórodyt, Fülepet, sőt gr. Batthyány Kázmért sem kímélte meg, mind határozottabban fordult Szemere Bertalan felé s a bécsi «Soldatenfreund» című lap, nevének kezdőbetűit jelelve ugyan csak meg, — melyeket aztán több lap sietett kiegészíteni, — egyenesen rámutatott, mint a titok felfedezőjére, Szemere leghatározottabban tiltakozó nyilatkozatokat tett közzé úgy a külföldi, mint a magyar lapokban. Az utóbbiaknak szánt közleménye — csak azért, hogy fölvétessek, — nagyon kíméletesen szólt a fölfedezés tényéről magáról, de annál élesebben bélyegezte azt meg Szemere nyomorult árulás gyanánt az angol sajtóban, kérdezvén, hogy mi tekintélye lehet annak a koronának, melyet az uralkodó nem egy szabad nemzet, hanem egy áruló kém kezéből kapott s melynek értéke átokkal van terhelve, mint amaz ezüst pénzek, melyekért Júdás eladta urát és mesterét ellenségeinek? Az osztrák kormány is szükségesnek látta, kivált a magyarországi kormányzó felszólalása következtében utólag megróni közleményeért a Soldatenfreundot s így Szemerét, kinek — mint most már tudjuk — még csak közvetett része se volt a dologban, tisztázni a gyanútól.⁴

Következett azután, több mint egy évvel később, még egy hivatalos megnyilatkozás, mellyel az osztrák rendőri kormányzat megkoronázta alakoskodó eljárását ebben az ügyben. 1854 novemberében hozták a lapok⁵ a bécsi haditörvényszéknek október 30-ról kelt hirdetményét, melyben az ismeretlen tartózkodású Wargha István 90 nap alatti jelentkezésre hivatik föl s önigazolásra a hazaárulás vádja ellen, mely Kossuth-tal való folytonos összeköttetés, s amerikai magyar dollár-jegyek terjesztése és Magyarország elszakadását célzó titkos társulatokban való részvétel miatt terheli. A hirdetmény maga elismeri, hogy Wargha

¹ Kempen jelentése *Schlitternél*, 32. l.

² *Bach* külügyi heti jelent. a császárhoz 1852 febr. 7-ről. *Bécsi áll. levélt.* Gensd. Dép. 1852.

³ *Zsoldos* id. följegyzései. (Akad. könyvtár.)

⁴ Lásd *Szemere* Naplójának I. köt. 203. s köv. l. és a *P. Napló* okt. 9. és *Albrecht* főhg okt. 3-iki iratát *Grünnéhez* a *Gensd. Dép.* iratai közt.

⁵ *P. Napló* 1854 nov. 9.

ugyane vádak miatt már 1853 áprilisában vizsgálat alatt állott, bebörtönöztetett, de kegyelem alapján szabadon bocsáttatott. Tehát az osztrák kormány ugyanazt az embert, kit megfizetett s ki által másokat megvesztegettetett, kinek segítségével szerezte meg a koronát s akiről Kempen még 1854 áprilisában elismerte, hogy neki Kossuth bizalma révén kémszolgálatokat teljesít, jónak látta utólag ismét hazaáruló és összeesküvőként vádolni meg a nyilvánosság előtt! Magától értetődik, hogy Warghának e miatt semmi tényleges bántódása nem lett.¹

A szent korona ünneplése idejében már el volt terjedve egy másik örömhír : a császár eljegyzésének híre. A jegyesek legközelebbi rokonok voltak : Erzsébet bajor hercegnő² leánya volt Ludovika kir. hercegnének a császár anyja, Zsófia főhercegasszony testvéreinek. A két nővér agyában fogamzott meg családjaik összeházasításának terve, de ez a terv eredetileg az idősebb nővérre, Helenere vonatkozott, ki utóbb Thurn Taxis herceg neje lett, nem Erzsébetre, aki ez időben még 16-ik életévét sem töltötte be. Zsófia főhercegnő a terv megvalósítása érdekében nővére családját 1853 nyarán Ischlbe hívta meg magához ; itt azonban az történt, hogy a fiatal uralkodó oly hevesen belészeretett ifjabbik unokatestvérebe, Erzsébetbe, hogy a szülőknek rá kellett állaniok a cserére s augusztus 18-án, a saját születésnapján, Ferenc József jegyet váltott bajor Erzsébettel.

Az ara édesatyja, Miksa József kir. herceg politikai és katonai ténykedés helyett egészen más hajlamoknak hódolt. Benne a Wittelsbachok családi különcségeinek legkedélyesebb fajai voltak uralkodók. Kitűnően citerázott, gyakran a parasztnép mulattatására is, melyet nagyon szeretett ; nagy távgyalogló volt, a Starnbergi tó partján fekvő possenhofeni nyaralójából sokszor bejárta a felsőbajorországi havasokat, sétáira kisebb leányát is magával vivén ; sokat utazott s útleírásokkal és Fantasus név alatt költemények írásával is foglalkozott. A sportok között a lovaglást is szerette, sőt oly tökélyre vitte, hogy cirkuszszerű gyakorlatokra is vállalkozott.³ Mindezekben a kedvteléseiben könnyű fölfedezni későbbi királynénk öröklött hajlamainak eredetét.

A fiatal uralkodó szenvedélyes vonzalmának valóban méltó tárgya volt az a fesledező bimbó, akit oly határozottsággal választott élete társául. A nász idejében általánosan el volt ismerve, hogy Erzsébet nemcsak a legfiatalabb, hanem a legszebb császárné is volt, ki Ausztria trón-

¹ *Kempen* jelent. *Schlitternél* 32. l. Feltűnő, hogy Schlitter füzetében Warghának erről a későbbi vád alá helyezéséről hallgat. *Kempen* 1853 dec. 10-iki jelentése (Gensd. Dép.) jelzi, hogy ha W. visszatér Bécsbe, ab instantia fölmentendő lesz.

² Teljes neve : Erzsébet, Amália, Eugénia : született 1837 karácsonyán.

³ *Clara Tschudi*: Elisabeth von Österreich etc. (norvég eredeti után Univ. Bibl.) 10. s köv. l.

ján ült, akit ezúttal volt okuk az ilyenkor mindig megszólaló költői lantoknak dicsőítve megénekelni. A mátkaság és a fiatal házasság napjai a Ferenc József hosszú, hányatott és viszontagságteljes uralkodói életének kétségkívül legderültebb, leggyönyörteljesebb óráit hozták. Úgy nézett ki ez időben, mint az egészség, az ifjúság, a boldogság megtestesülése,¹ és szívesen adunk hitelt a szálló igének, mely szerint a fiatal császár mézes heteiben azt mondta önmagáról, hogy szerelmes, mintegy hadnagy és boldog, mint egy isten.

A mátkaság, tekintettel a menyasszony rendkívül fiatal korára, kissé hosszúra volt szabva ; a lapok decemberben adták hírül, hogy az uralkodói nász 1854 április 27-ikére tűzetett ki.² A nap azután még változott s az esküvő tényleg április 24-én ment végbe Bécsben.

Április 22-én érkezett meg a fejedelmi ara szüleivel és kíséretével hajón Nussdorf állomásra, ahol vőlegénye nem nagy kísérettel várta s az összegyűlt nép előtt hevesen keblére ölelte, ami szemtanuk elbeszélése szerint kedves megindulást keltett a nézők szívében. «A régi, kedélyes Ausztria látszott e percben újra születni.» A hercegnő bájos és fejedelmi megjelenése mindenkit megnyert.³

Már a másnapi bevonulása a leendő császárnének a Schönbrunni várból, ahol szüleivel megszállott, előbb a Theresianumba s onnan a császári várba pazar fény- és pompakifejtéssel ment végbe, nemkülönben a következő napon történt esküvő az Augustinusok templomában, melynél Rauscher bíbornokérsek kissé túlhosszú egyházi beszéddel áldotta meg a fiatal párt.⁴

Az esküvői ünnepélyben magyarok is részt vettek, főleg a főnemesesség köréből s a hivatalos személyek közül ; néhány kitüntetés és rangemelés is esett a magyarokra.⁵ A császárné palotahölgyei közé több magyar grófné neveztetett ki. Egyidejűleg Jellačič gróffá lett, Kempen pedig báróvá. Magyarországon is a fővárosban és a vidék sok helyén is megünnepelték a fejedelmi nászt, de mikor annak alkalmából a császár 200,000 forintot ajándékozott az uralkodó inség enyhítésére, abból legtöbbet Bécs és Tirol kapott ; kapott Horvátország is, Csehország, Morvaország, Szilézia, Galícia, Dalmácia és a tenger mellék, Magyarország azonban nem kapott belőle semmit, pedig az 1853-iki orosz év után inség ott is volt elég. Ellenben a császárné jegyajándékából utóbb 5000 forintot juttatott magyarországi jótékony intézeteknek.⁶ A magyar

¹ *Hübner*: Souvenirs, I. 240. l.

² *P. Napló* 1853 dec. 11.

³ *Hübner* id. m. I. 229. l.

⁴ «Rauscher—Plauscher», így élceltek a bécsiek *Hübner* szerint. (Id. m. I. 231. l.) A bevonulás és az esküvői ünnepély leírását lásd a *Wanderer* ápr. 24. s 25-iki és a *P. Napló* 25., 26. s 27-iki számaiban.

⁵ A Dörny-, Rudich- és Nicolich-családok ekkor kaptak báróságot.

⁶ *P. Napló* ápr. 25., jún. 11.

küldöttség fogadtatásakor a császárné a lapok közlése szerint magyar női díszöltönyben volt főként s a császár magyarul beszélvén a küldöttekkel, kilátásba helyezte, hogy az országot nemsokára meg fogja látogatni a magyarok «jövendő királynéjával» együtt.¹ Amiért aztán Pesten már a következő május és június hónapokban nagy előkészületeket tettek az uralkodói pár fogadtatására, míg egy bécsi közlés teljesen alaptalannak nem jelentette ki jövetelök hírért, amely tényleg csak három évvel később valósult meg.²

A császár fiatal hitvesének méltán megcsodált szépségén kívül egyéb tulajdonságai még meglehetősen ismeretlenek lehettek ez időben a monarchia népei előtt s így még a magyarok sem tudhatták akkor, mit várhatnak tőle. Az első jellemtulajdon, melyet elárult, gondolkodásának önállósága volt s az, hogy nem szívesen hajolt meg az udvari etiquette szigorú szabályai előtt. Beavatottak mondják, hogy valósággal fellázadt az ellen, hogy neki az esküvő utáni szerencsekívánatok átadásakor nála idősebb hölgyek kezét csókoljanak; csak férje nagyon határozott kívánságára egyezett belé e szertartásba; ez a jellemvonás tetszett az udvari hölgyeknek.³ Azonban hajlama a függetlenségre, ellenszenv a formaságok, a nyilvános ünnepélyek, általán a representatió iránt hamar ellentétbe hozták őt anyósával, ki, mint akaraterős és eszes nő, nagyon fiatal menyét a maga eszméi szerint kívánta volna császárnévá formálni;⁴ ugyanezért ellenségei támadtak az udvar köreiben, sőt nemsokára a bécsi közönség előtt is népszerűtlenné vált. Magyarország iránti rokonszenv még alig ébredkezhetett ekkoriban, mert első magyarnyelvi oktatója, bizonyos Homoki, nagyon is elgyötörte írásbeli gyakorlatokkal, gr. Mailáth János pedig, ki még menyasszony korában volt tanítója, s kevéssel utóbb szerencsétlen véget ért,⁵ aligha csöpögtetett belé megértést nemzetünk sorsa, vágyai és reményei iránt.⁶

Az uralkodói nász legjelentősebb közvetlen következménye Magyarországra nézve az ostromállapot egyidejű megszüntetésében s az annak alkalmából kihirdetett megkegyelmezésekben nyilvánult.

Említettük, hogy az ostromállapot megszüntetésére nézve már 1852-ben tárgyalások indultak meg. Albrecht főherceg kormányzó még 1853 januárjában a Bach hozzáintézett kérdésére határozottan ellenezte azt. Úgy vélekedett, hogy csalódás azt hinni, mintha a rosszérzelműek száma csökkent s azok forró vágya Magyarország függetlenségének elnyerésére lelohadt volna; a forradalmi párt csak azért tétlen, mert be-

¹ *U. ott*, ápr. 30.

² *U. ott*, máj. 17., jún. 23., 24.

³ *Hübner id. h.*

⁴ Lásd *Friedjung*: «Österreich etc. II. 258. l.

⁵ Leányával együtt öngyilkosságot követett el 1855 januáriusában.

⁶ *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok, 444. l.

látja, hogy a jelen viszonyok között semmit sem tehet. Mihelyt az ostromállapot megszűnnék, azonnal szabadabban mozognának s tehát nagyobb tevékenységet is fejtenének ki. Az elszaporodott rablásokat majdnem mindenütt forradalmi guerillaszolgálatra fölesküdt egyének követik el — a kormányzói jelentés szerint, — az országban emisariusok lappangnak, forradalmi bizottságok vannak szervezve, az emigráció nagy reményeket táplált s rövidesen hazajutását várja az élethalálharcra. Ha most is lehetségesek ily dolgok, mi lenne még, ha megszűnnék az ostromállapot? Habár remélhető, hogy a küszöbön álló definitív szervezés a megbízhatatlan és gyanús elemeket a tisztviselői karból el fogja távolítani, a kormányzó hite szerint még sok évi óvatos igyekezetre lesz szükség, hogy a teljes epuráció megtörténhessék, mert e percben nem állanak megfelelő és megbízható erők kellő számmal rendelkezésre. A főherceg tehát az ostromállapotot minden részében fenntartandónak véli s úgy a politikai bűntények elbírálását, mint a statárium kezelését tovább is a hadi törvényszékeknél meghagyandónak, még azt sem ajánlja, hogy az ostromállapot neve megváltoztattassék, mert a magyarok sanguinismusa ebből is kedvező következtetéseket vonna, sőt azt se helyeselheti, hogy — mint értesült, — a minisztériumban egy, az ostromállapotot szabályozó törvényen dolgoznak, mert e téren mindent a vezénylő tábornok belátására kell bízni! ¹

Ha a magyarországi kormányzó már a milánói zendülés és a Libényi merénylete előtt így vélekedett, elképzelhető, mennyivel merevebb lett még álláspontja e két közbejött esemény hatása alatt. Hogy mégis úgy az ostromállapot megszüntetése, mint a szélesebbkörű amnesztia megadása ezek után már csak nem sokkal tovább, mint egy évig voltak feltartóztathatók, azt a belviszonyok eléggé békés alakulásán kívül mindenestre a szent korona megtalálása s még inkább az uralkodói nász által teremtett s politikai okokból hangsúlyozni is kívánt kedvezőbb hangulatnak tulajdoníthatjuk.

1854 április 9-éről kelt a legfelsőbb elhatározás, mely az ostromállapotot a «magyar királyságban, a szerb vajdaságban és a temesi bánságban» május 1-től megszünteti s melyet a kormány április 11-iki kibocsátvánnyal tett közzé. ² Ezzel egyidejűleg szűnt meg az ostromállapot Galiciában és Bukovinában s néhány nappal később a lombard-velencei királyságban; legkésőbb — csak december 15-étől — szűnt meg Erdélyben, részben — kétségkívül — az ott a keleti háború által előidézett némileg különleges állapotok, de főképp Schwarzenberg herceg kormányzónak az Albrecht főhercegét még túlhaladó rideg

¹ Osztr. Belügym. eln. levélt. 1853 jan 20.

² Reichsgesetz-u. Reg.-blatt. 1854 ápr. P. Napló ápr. 19-iki száma.

ellenkezése miatt, mely a keresztülvitel módozatai körüli megegyezést rendkívül megnehezítette.¹

Hogy általában mekkora nehézségekkel kellett megküzdeni s mennyi ellenállást legyőzni az ostromállapot formai megszüntetése érdekében, azt a kibocsátott rendeletek compromissumszerű természete mutatja, mely sok tekintetben a gyakorlatban tulajdonképpen fenntartotta azt, amit elméletben megszüntetett. Így az alaprendelet kimondja ugyan, hogy életbelépése napjával az illetékes polgári hatóságok és bíróságok szabályszerű hatáskörükbe lépnek s az illetékességi körükbe tartozó, eddig a katonai hatóságoktól és bíróságoktól ellátott ügyeket ez utóbbiaktól átveszik; azonban a kibocsátvány további rendelkezései ezt az intézkedést megerősítik. Azok nemcsak a függőben levő és bűnrészesség révén ezekből támadható, polgári egyének ellen indított vagy indítható perek lebonyolítását bízzák rá a hadi törvényszékekre, hanem «a polgári törvényszékek teljes tettlegesítéséig» (Activirung) a polgári egyének által elkövetett haza- és felségárulási, felségsértési, közcsendháborítási, lázadási és zendülési bűntényeket és vétségeket, valamint a katonasággal és csendőrséggel való összeütközéseket továbbra is hadi törvényszéki eljárás alá utalják s a rablás, rablógyilkosság és gyújtogatás miatt kihirdetett statárium kezelését tovább is a katonai bíróságokra bízzák. A polgári bíróságok tényleges «activálásá»-nak idejét későbbi kormányrendelet volt hivatva megállapítani. Tekintve, hogy egy másik egyidejű rendelet a fegyver és lőszerneműek készítésének, birtoklásának s forgalombahozatalának korlátozásait enyhítette ugyan, de a fegyver- és lőszer birtoklását tovább is hatósági engedélyhez kötötte s hogy pár nappal később egy kormányrendelet a felségárulás bűntényének fogalmát még kiterjesztette a forradalmi propaganda pénzjegyei s hitelpapírjainak behozatalára, megszerzésére s terjesztésére² valóban jogosult volt a kérdés, hogy mennyiben szűnt meg hát egyáltalán az ostromállapot Magyarországon?

És még ezeknek a szűkmarkú engedményeknek érvényesítése is valóságos küzdelmet igényelt a tényleges hatalmat kezelő katonai kormányzók ellen. 1854 október végével ugyanis, — amikor végre az erdélyi gubernium ellenállását is sikerült megtörni — kimondatott, hogy a polgári bíróságok most már szervezve lévén, átvehetik a haditörvényszékektől a polgári egyének ellen folyamatba tett pereket, — természetesen még mindig a «fenntartott» politikai bűntények kivételével. Albrecht főherceg azonban vitásnak tekintette azt a kérdést, vajjon az átadás csak az ostromállapot megszűnése, vagyis május 1-je óta megindult perekre,

¹ Lásd a *miniszteri értekezletek* máj. 27-iki és okt. 28-iki jegyzőkönyveit (Bécsi áll. levélt.)

² *Reichsges. u. Reg.-blatt* 1854 ápr. 11. és 27.

vagy az akkor már folyamatba tetekre is kiterjedjen-e? Ő a szigorúbb, szűkebbkörű értelmezés mellett foglalt állást s kételyét az igazságügy-miniszter is jogosultnak találta ; azonban Bachnak sikerült kieszközölnie, hogy az uralkodó a tágabb értelmezés javára döntsön s a régibb perek is a polgári bíróságokhoz tétessenek át.¹

Amilyen félrendszabály volt az ostromállapot megszüntetése, olyan bizonyultak a megkegyelmezések is. Az osztrák lapok a menyegző napján, a magyarok a következőn hozták a kegyelemben részesültek jegyzékét ; e szerint teljes kegyelmet kapott 240 egyén, az ítélet szerinti büntetés fele elengedettett 96-nak, a hátralevő büntetési idő fele pedig 20-nak ; a csupán felségsértés miatt folyamatban volt perek töröltettek s kilátásba volt helyezve a várfogságra vagy sáncmunkára ítélt katonai egyének további megkegyelmezése.

A kegyelemben részesültek között sok volt a magyar ; azok között, kiknek fogsága megrövidítettett, találjuk, mint ismertebb nevéket : Reindl Lipótot, Máriássy Jánost, Szathmáry Mihályt, b. Luzsénszky Pált. Persze, hogy nem ezt várta a magyar közönség ; az sokkal többet várt joggal, annál inkább, mert általánosan el volt terjedve az egyetemes bűnbocsánat híre. S még ennek a részleges megkegyelmezésnek a hatását is elrontotta az, hogy — mint láttuk — az erdélyi összeesküvés miatt a büntető eljárást kérlelhetetlenül folytatták, új, még halálos ítéleteket is hoztak s az elítélteket irgalmatlanul felakasztották vagy börtönbe szállították. Deák Farkas, kit a Mack-féle conspiratió miatt mint diákot börtönre ítélték s több társával együtt éppen akkor szállítottak Nagyszebenből Josefstadtbba, amikor az amnesztia híre megjött, elbeszéli, hogy őket a nép több helyen ki akarta ragadni a kísérő poroszlok kezeiből, oly hihetetlennek látszott az, hogy mikor amnesztia van, akkor csukjanak be politikai elítélteket!²

A messzebbmenő remények annál jogosultabbak voltak, mert egyes várfogságokban az összes foglyokhoz kérdést intéztek, kívának-e a császári pár egybekelése alkalmából kegyelemért folyamodni s természetesen mindnyájan folyamodtak.³ Később aztán, mikor — mintegy két év múlva — az uralkodói párnak első gyermeke, Zsófia főhercegnő megszületett, ismét történtek megkegyelmezések, de ezek csak olyan egyénekre vonatkoztak, kik már az első amnesztia óta polgári bíróságok által s csupán felségsértés címén fogattak perbe vagy ítéltettek el, a súlyosabb politikai vétségeket tehát egyáltalán nem érintették.⁴ Némileg enyhébb megítéléssel találkoztak most már az önként emigráltak hazajövetés iránti kérelmei ; így 1855 tavaszán haza jött

¹ *Min. conferentiák* 1854 dec. 12. *Osztr. Belügymin.* eln. levélt. 1855.

² *«Fogságom története»* 71. s köv. l.

³ *Boross Mihály: Élményeim*, II. 322. s köv. l.

⁴ *P. Napló* 1855 márc. 6.

már, családja utáni vágytól hajtva, Szalay László is Svájcból, ugyanazon év őszén pedig Szirmay Pál, kit a megelőző biztatások ellenére haditörvényszék elé állítottak.¹ Sárosy Gyula csak annyi elnezésben részesült, hogy hosszú vizsgálati fogságát beszámították két évi börtönre szóló büntetésébe;² azután azonban még internálás alá került éppúgy, mint Pálffy Albert. Görgey Arthur hiába kérte, hogy felebezése legalább egész Karinthiára terjesztessék ki; csak azt engedték meg neki, hogy a Klagenfurt melletti Viktringben egy paraszttelket szerezzen s ott húzza meg magát.

Hiába ünnepezték tehát a lapok hangzatos cikkekben az engesztelődés és bizalom jelei gyanánt a kivételes állapotok és a politikai elmarasztalások részleges megszűntetését, sehol se volt valami igazi nekibátorodás, megnyugvás vagy éppen öröm észlelhető. A hivatalos jelentések is mindenünnen csak a régi elégedetlenség változatlan fennállásáról adnak ez időben hírt, amit a kivándorlásnak kivált egyes vidékeken rendkívüli fokozódása is igazol. Főleg a pénzügyi rendszabályok kíméletlen végrehajtása, a dohánymonopólium s Erdélyben a szeszfőzés korlátozása voltak az elkeseredés okai. A vexatorius, a nép előtt érthetetlen adókivetéshez utóbb még a kényszerkölcsön járult hozzá. Sok volt a panasz a tisztviselők ellen is, különösen a szolgabírák megvesztegethetősége, durvasága és tétlensége miatt; a jogszolgáltatás a legalsóbb fokon egészen pangott, a hatáskörök összevegyülése miatt a hátrálékok roppant tömegre gyűltek. Az egyik jelentés igen jellemzően kiemeli, hogy ily körülmények között a nép ismét közeledni kezd a nemességhez, melytől már elfordulni kezdett, mert látja, hogy a nemesség éppúgy viseli terhét, mint ő s éppúgy szenved a hivatalnokok miatt, mint ő.³ Egy zsandárparancsnok kénytelen volt bevallani, hogy a közigazgatás családást hozott, mert költségei óriásilag emelkedtek s az eredmény vajmi csekély. Már — úgymond — hangosan zúgolódnak az állam rossz gazdálkodása miatt; kérdezik, hogy hol van hát az az üdv, melyet az új közigazgatással ígértek? Ahol eddig 3—4 ember hivataloskodott, ott most 12—14 foglalatoskodik és húz nagy fizetést; különösen a sok pénzügyőr felesleges, ahol oly kevés az ellenőrizni való!⁴ A bán-ságban és vajdaságban sem hatottak a legutóbbi események úgy, mint várható lett volna; a nép «kevés ragaszkodást» tanúsít az osztrák uralom iránt, kivált mikor az osztrák politika a keleti kérdésben Oroszország ellen kezdett fordulni. Horvátországban sem enyhült a régi ellen-

¹ Kempen jelent. Grűnnéhez 1855 nov. 20-ról. *Gensd. Dép.*

² *Min. Conf.* 1854 júl. 1. Kempen megkésett szigorúbb javaslata: *Gensd. Dép.* 1854 aug. 5.

³ A soproni zsandárparancsnok jelent. 1855 szept. 30-ikáról az *Osztrák Belügymin.* eln. levélt.

⁴ A kassai zsandárparancsnok 1855 április—júniusi évnegyedi jelent. *u. ott.*

tét horvátok és szerbek között,¹ és mindenekfölött nagy volt még az elégedetlenség Erdélyben is s pedig nemcsak a magyarok és székelyek, hanem csodálatos módon a szászok körében is! A szász paraszt, — jelelti a kormányzó — engedelmes és alkalmazkodó, ellenben a szász bürokrácia és papság nem; ezek az ősi intézményeikhez ragaszkodnak s csak kelletlenül alkalmazkodnak az új rendszerhez.² Ezt meg erősítik a szászok saját, egykorú vallomásai, amelyek szerint a királyföldiek az 1853-iki szervezést úgy érezték, mint halálos csapást s nagy fokú hálátlanságot velök szemben. Iszonyattal nézték az odahozott idegen hivatalnokokra, kik pusztá gépszerű végrehajtó eszközei voltak egy felsőbb akaratnak, minden önálló belátás nélkül; azt találták, hogy ez sokkal rosszabb az 1848 előtti bürokratizmusnál s ez ellen moccani sem lehet!³

Ezekhez járult, hogy a konzervatív főnemesek megúnván a Bach és a Kempen örökös, méltatlan gyanúsításait, végre igazán elégedetlenek kezdtek lenni s kezdtek mutatni elégedetlenségöket. Forgách gróf eltávolítása s b. Kotznak Csehországból Kassára hozatala elkese rítette különösen a felvidékieket, kik azt hitték, hogy ez most már rendszerezsen így fog menni.⁴ Egyes, addig aulikusnak tartott főurak, mint gr. Zichy Ferenc és Gyürky b. t. tanácsosok ellenkeztek az adóbehajtással s végrehajtásra vitték a dolgot.⁵ Az 1855 őszén S. = A. = Újhelyen megtartott szőlőtermelési kiállításban gr. Lažansky kassai helytartósági osztályfőnök csak ürügyet látott a politikai összejövetelre és szervezkedésre s különösen b. Senyey Pál működését a felvidéken határosnak mondta a forradalmival, amiért ajánlotta, hogy a hitbizomány haszonélvezetétől eltiltassék, mert azt valószínűleg politikai célokra fordítaná.⁶

Ily körülmények között csak keveseket téveszthetett meg az, hogy Pest városa 1853 májusában Bachot és Geringert díszpolgáiraivá választotta s hogy kevéssel később az ideiglenesen Parrot tábornok helyére Albrecht főherceg kormányzói helyettesévé megtett gr. Leiningen-Westerburg (Christian) altábornagy a császár születésnapja alkalmával mondott pohárköszöntőjében a furcsaságig dicsekvő hangokat hallatott. «Századok óta — úgymond — közhazánk dicsteljes története nem mutathat föl egyetlen percet sem, melyben Ausztria oly hatalmas és oly dicső lett volna, mint most . . . Mikor adta nép, urának egyszerű felhívására örvendetesebb áldozatkészség nagyobb bizonyítékait? Kinek

¹ Gensd. Dép. 1853 szept. és 1854 aug. *Bécsi áll. levélt.*

² Kormányzói jelent. 1853 júl. 15-ről. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.*

³ Bedeus v. Scharberg nyilatkozatai *Friedenfels* id. könyv. II. 251. s köv. l.

⁴ Id. ápr. 23-iki zsendárpar. jelent. *Gensd. Dép.*

⁵ Bach 1853 nov. 2-iki leirata *Osztr. Belügymin. levélt.*

⁶ Lažanski jelent. 1855 nov. 4-ről u. ott. Lásd : *Wertheimer* : Gr. Andrassy Gy. I. 104. l.

kardja óvja hűségesebben, hatalmasabban a jogot? Ki előtt hajolnak meg tiszteletteljesen a harcoló titánok keresztbe tett fegyverei? Ki foglalja el a főhelyet a népek tanácsában? Ami erős, egészséges Ausztriánk, az ő istenküldötte ura és császára alatt!» . . .¹

Ez a jogosulatlan önérzettől dagadó hang is rámutatott arra a már akkor kifejlődni kezdő mérkőzésre a keleten, melynek Ausztria soká fölényesen tétlen szemléldője maradt ugyancsak, de amely azért sok gond, még több anyagi áldozat s utóbb végzetes politikai következmények szülőoka lett rá nézve.

Az utóbb a Krim-félszigetről elnevezett háború első csiráját abban az összeütközésben kereshetjük, mely a kis Montenegró s fennhatósága, a fényes porta között már 1852-ben keletkezett s 1853 elején Ausztria némi beavatkozását is idézte elő. Danilo, a kis tartomány vladikája függetleníteni akarta magát a portától, amiért török csapatok a horvát származású Omer basa, — családi nevén Latas Mihály — vezérlete alatt betörték Montenegróba. Ausztria, egyrészt, hogy a Balkán keresztény szlávjai pártfogójának szerepében tűnjék föl, másrészt mert félt, hogy a lázadó mozgalom saját, délszláv alattvalóit is megragadhatná s a magyar menekülteket is odavonhatná, Dalmácián át a feketehegyiek segítségére sietett, a hazájukból kiüldözötteket pénzzel és élelemmel segítette, Horvátország és Bosznia határán csapatokat vont össze, sőt montenegrói ruhába bújtatott tűzéreivel igyekezett a török támadást visszaverni. Ezzel be nem érve, külön megbízottat küldött Konstantinápolyba, — éppen az előbb említett Leiningen gróf személyében — kinek sikerült a portát csapatai visszavonására s az engedetlen Danilónak, hűbéres fejedelemül való elismerésére rábírnia.²

Ez az incidens bizonyára nagyobb következmények nélkül mult volna el, ha nem találkozik I. Miklós cárnak a «beteg» Törökország szétrobbantására irányuló s ez időben már megdőbbentő nyíltsággal kifejezett szándékaival, melyek kétségkívül abból a föltevésből is tápot nyertek, hogy Ausztriára, melyet 1849-ben annyira lekötölezett magának, mely vele együtt neheztelt a portára a forradalom menekültjeinek pártolása miatt, íme most is sietett Montenegró oldalára állani s bizonyos szívesen fog majd a zsákmányban a saját nagyobbodása érdekében osztozni, minden körülmények között számíthat. «Ha Oroszországról beszélek, alatta Ausztriát is értem», mondta a cár 1853 februárjában büszkén az angol követ előtt.³ Követeléseit, melyek csak bevezetéseül szolgáltak messzebbmenő, Konstantinápoly birtokára is kiterjedő ter-

¹ P. Napló 1853 aug. 22.

² Márki S. Az 1849. évi osztrák-orosz szövetség fölbontása, Bud. Szemle (1917 aug., sept., és okt. füzetek) 171 köt. 172. l. G. Stratimirovič: Was ich erlebte, 87. s köv. l.

³ Emile Ollivier: L'empire liberal III. 165. l.

veinek, a szent sír¹ és a török uralom alatt élő óhitű keresztények fölötti protekturátusa elismerésének tetszetős mezébe öltöztette, de azokat május hóban küldött megbízottja által ultimátumszerű, élességgel adta a porta tudtára s egyúttal biztos várakozását fejezte ki, hogy azokat az osztrák császár — kit fiaként szeret, — támogatni fogja. A porta azonban — ezúttal is Angliától bízotva — tagadó választ adott, mire az orosz uralkodó, nem törődve Ausztriának óva intő figyelmeztetéseivel, seregeit 1853 nyarán bevonultatta a török fennhatóság alatt álló dunai fejedelemségekbe, s ezzel az ellenségeskedés Orosz- és Törökország között tényleg kezdetét vette.²

Rövid szemlét tartunk a harmadfél évig tartott háború eseményeinek időrendje fölött, hogy azután az osztrák politikának azok háttérben lefolyt változatait s azonknak hazánkban észlelhetőkké vált hatását világsuk meg.

Ausztria, mely a menekültek miatti konfliktus óta nem bírt rendes diplomáciai képvisellel a portánál, most b. Bruck volt kereskedelemügyi minisztert küldte oda internuntius gyanánt azzal a közvetlen feladattal, hogy a háború elhárítására igyekezzenek; a nyugati hatalmak képviselői is erre törekedtek bécsi értekezletükben, egyidejűleg azonban a szultán kérelmére s a békéltetésnek Oroszországgal szemben nyomatékok adandók, angol és francia hadihajók vonultak föl a Levantében.

A háború megindult görgetegét azonban többé semmi sem volt képes feltartóztatni; sem a cár váratlan látogatása Olmützben, szeptember hóban, sem Ferenc József viszontlátogatása Varsóban, melyek nyilván csak a két császári hatalom még fennálló egyetértését voltak hivatva kifelé bizonyítani. Októberben a porta — elég hosszú béketűrés után — ultimátumszerűen követelte, hogy az orosz csapatok hagyják el Moldvát s mikor ez meg nem történt, Omer basa seregével november 1-én Kalafatnál átkelt a Dunán s csakhamar Krajovánál meg is verte az oroszokat. E vereség rossz hatását helyreütötte ugyan a törökök visszavonulása a Duna mögé s az oroszok sinopei tengeri győzelme (nov. 30.), de mit használt az is, mikor most már a nyugati hatalmak is ultimátum

¹ Ez a követelés, mely a francia császár szándékaiba is ütközött, nálunk, úgylátszik, különösen foglalkoztatta a közvéleményt; erre vonatkozik *Vörös-martynak* a Krimi háború idejében keletkezett utolsó költeményében, a «Vén cigány»-ban is ez az utalás: «Háború van most a nagy világban, Isten sírja reszket a szent honban.»

² Erre s általában a krimi háború eseményeire nézve l. *Friedjung* «Der Krimkrieg und d. österreichische Politik» c. művét, valamint *Márki* fentebb id. tanulmányát és *Klapkának* még a háború befejezése előtt 1855-ben a külföldön német, francia és angol nyelven megjelent művét: «Der Krieg im Orient», melyet az osztrák kormány — könnyen érthető okokból — a birodalom területéről tiltott. (Reichsg. u. Reg.-blatt 1855 szept. 26.)

alakjában sürgették Oroszország kivonulását s követeket 1854 februárjában visszahívták Szt. Pétervárból.

Az orosz cár 1854 elején Orloff gróftól küldte bizalmas megbízással Bécsbe, kecsesgető ajánlatokkal akarván magának legalább Ausztria semlegességét biztosítani; azonban a Duna felé irányuló orosz expansió veszélyével szemben az osztrák császári kormány ezt sem volt hajlandó föltétlenül megígérni s tekintélyes csapatokat helyezett készenlétebe a Bánátban. Az európai közvéleményben kezdett mindinkább elterjedni az a hit, hogy Anglia és Franciaország fegyveresen fognak szembeszállani az oroszokkal s hogy Poroszország és Ausztria előbb-utóbb nem fognak kitérhetni a nyugati szövetségbe való belépéstől. Ez irányban különösen Napoleon császár trónbeszédje befolyásolta a közvéleményt s egy Európa földabroszának revízióját tárgyaló névtelen párizsi röpirat, melyet néhányan magától Napoleontól, mások Palmerstontól sugalmazottnak tartottak.¹ Március végén Anglia és Franciaország tényleg megüzenték a háborút az oroszoknak s egyúttal egymással véd- és dacszövetséget kötöttek, áprilisban pedig Ausztria kötött Poroszországgal területeik kölcsönös biztosítására irányuló szerződést.

A törökök újabb győzelme² sem indítván az oroszokat visszavonulásra, most már Ausztria ujoncozást rendelt el s Erdélyben mindent előkészített az Oláhországba való benyomulásra, annál inkább, mert az angol és francia csapatok már parta szállottak Varnánál s közeledtek a Duna felé. A mint ezek július végén Turtukainál átkeltek a Dunán s egyúttal hajórajuk megjelent Sebastopol előtt, Omer basa pedig bevonult Bukarestbe, Ausztria eljöttnek látta magára nézve a közbelépés idejét. Bevonulását Oláhországba s annak fővárosába már megelőzte ugyan az oroszok visszavonulása, de bizonyos, hogy a két esemény egymással okozati összefüggésben volt s hogy a nem ellenséges Ausztriának benyomulása az oroszok által elhagyott területre ezeknek visszavonulását kevésbé megalázóvá tette s javára szolgált Oroszországnak, mert seregeit más harctereken használhatta föl.³

Most már a háború ugyanis egészen az orosz területre, a tengerre és Kis-Ázsiába helyezkedett át; szeptemberben a szövetkezett nyugati seregek partra szállottak Krim-félszigeten s a következő hónapban megkezdtek Sebastopol megerősített tengerparti városnak majdnem egy teljes évig tartott bombázását, november 5-én az oroszoknak a vár felszabadítására irányzott kísérlete az Inkermann melletti vereség követ-

¹ P. Napló 1854 máj. 24., máj. 25.

² U. ott máj. 6.

³ Ezt a mozzanatot Kossuth emeli ki: Irataim II. 232. köv. I., úgyszintén Klapka id. m. 76.

keztében meghiusult; a háború esélyei mindinkább Oroszország hátrányára alakultak. Ausztria 1854 nyarán általános mozgósítási rendeletet adott ki, melyet azonban utóbb visszavont; ¹ de ősszel mégis szövetségi szerződésre lépett Angliával és Franciaországgal, ² melyben ugyan nem kötelezte magát Oroszország elleni háborúra, csupán arra, hogy Oroszországgal külön megegyezni nem fog s annak csapatait a dunai tartományoktól távol fogja tartani; egyszersmind biztosította magának szövetségesei védelmét orosz részről való megtámadtatása esetére. E szerződésből kifolyólag még 1854—55 telén Bécsben nagy diplomáciai értekezlet gyűlt össze, mely osztrák vezetés alatt volt hivatva a háború befejezését előkészíteni.

A háború fő előidézője, Miklós cár az értekezletek folyamában, 1855 március elején a sok kiállott izgalom és bosszúság következtében hirtelen meghalt ugyan, de azért — különösen Sebastopol makacs ellentállása következtében — az európai béke még soká vártott magára. Ausztria már 1855 nyarán békeállományra helyezte vissza seregét, s csak nyolc dandárt hagyott Moldva=Oláhországban, de a sebastopoli főerőd, a híres Malakoff-torony csak szeptember hóban esett el s tette teljessé a szövetségesek krimi győzelmét; a távolabbi keleten pedig — különösen Kars vára körül — még rövid ideig folytak a küzdelmek. Végre decemberben Ausztriának ultimátumszerű fel lépése kényszerítette rá Oroszországot a fegyverszünet elfogadására; ³ a végleges békét csak a következő évben Párisba összehívott nemzetközi kongresszus hozta létre.

Már az események e külső körvonalai mutatják, hogy az osztrák politika a krimi háborúban legalább látszatra nagyon ingadozó és változékony volt. A keleti bonyodalom kétségkívül nehéz és kényes kérdés elé állította a bécsi kormányt. Egyrészt lekötelezettsége a cárral szemben s az a tudat, hogy a birodalomban hajthatatlanul fenntartott önkényuralom legbiztosabb támaszát s természetes szövetségését mégis csak a szintén despotikus Oroszországban találja, oroszbarát politikát ajánlottak. Másrészt a monarchiának saját szlávjaira való tekintettel éppenséggel nem állott érdekében az, hogy Törökország részekre bomoljék s az orosz a meglehetősen elbizakodással földézett háborúból győzelmesen, megnövekedett prestigeel, mint a szláv fajok győztes védője és felszabadítója kerüljön ki. Szerbia zavaros belviszonyai s az ott egymással vetélkedő orosz, francia és osztrák befolyás változó túlsúlya szintén gondot okoztak. ⁴ Végül ezektől eltekintve a háború el-

¹ Friedjung, Krimkrieg 96., 116. l.

² Közzététetett a P. Napló dec. 17-iki számában.

³ Lásd az 1856 jan. 5-iki miniszt. értekezlet határozatát. Bécsi áll. levélt.

⁴ Lásd b. Mayerhofer belgrádi és gr. Coronini temesvári jelentéseit 1853-ból a Gensd. Dép. iratai közt, bécsi áll. levélt.

kerülését ajánlották a birodalom súlyos pénzügyi viszonyaira való tekintetek és az a körülmény, hogy nagyobb számú osztrák csapatoknak hosszabb lekötése a határokon túl, még ha a hadviselés esélyei nem is alakulnának kedvezőtlenül, fölbátoríthatná a benn a birodalomban s az emigráció köreiből úgyszintén csak az alkalmat leső, forradalmi érzelmű elemeket.

Ha már ezek az ellentétes szempontok és érdekek magukkal hozták azt, hogy Ausztria politikája a keleti háború egész ideje alatt határozott és egyenes irányt nem mutathatott,¹ még inkább hatottak erre azok a belső ellentétek, melyek a császár tanácsadói körében a hadviselés kérdéseivel összefüggésben mutatkoztak, s az uralkodói bizalomnak ama megoszlása következtében, melynek jeleivel már találkozunk, váltakozó, gyakran egymásnak ellenmondó befolyással érvényesültek.

Az 1853 október 9-én az uralkodó elnöklete alatt tartott miniszteri értekezlet, szemben az általános európai helyzettel, a hadseregnek pénzügyi okokból már rég szükségesnek ismert létszámleszállításával foglalkozván,² a császár az orosz-török összeütközést Európa nyugalma szempontjából nem tartotta különösen veszélyesnek, de úgy vélte, hogy Ausztria kritikus helyzetbe juthat a nyugati hatalmak magatartása által, mely esetleg semlegességének megőrzését lehetetlenné teszi, főképp ha e hatalmak a forradalmat idéznék föl mint szövetségesüket. Ez rendkívül jellemző arra nézve, hogy akkor még Ausztria politikája úgyszólván kizárólag a forradalom veszélyét tekintette magára nézve döntőnek a háborús bonyodalmak kérdéseiben. Buol külügyminiszter az uralkodóval szemben az európai háborúra való kilátást — valóban kevés előrelátással, — távolinak mondta. Úgy vélte, hogy sem Orosz-, sem Törökország nem szándékoznak a háborút a Duna túlsó partjaira átvinni, sőt az ázsiai háborút is kevésbé valószínűnek tartotta. A tengeri hatalmak — úgy hitte — nem kívánnak háborút; a tél folyamában majd lecsillapodnak a kedélyek s az európai diplomácia fog találni oly formulát az orosz-török ellentétek kiegyenlítésére, mely egyiknek a hiúságát se sértse. Külpolitikai szempontból tehát megengedhetőnek találta a hadsereg létszámának leszállítását, sőt, úgy vélte, hogy ez csak megnyugtatná Franciaországot, megfosztván a monarchiát ama kihívó magatartás látszatától, melyet a hatalmak neki tulajdonítanak. Kübeck aggályaival szemben, ki elhalasztandónak vélte

¹ Gerlach tábornok 1854 novemberében ezt írja Bismarcknak: «Die österreichische Politik ist eine Politik der Furcht, basirt auf die schwierige innere u. äussere Lage in Italien, Ungarn, in den Finanzen, in dem zerstörten Recht, auch in der Furcht vor Preussen etc.» *Bismarck Gedank u. Erinn.* I. 106. l.

² Min. Conf. jegyzőkönyvei 1853. *Bécsi áll. levélt.* (Itt terjedelmesebben közölve, mert e korszak történetírói e miniszteri tanácskozásról nem látszanak tudomást venni.)

a döntést addig, míg nyilvánvalóvá lesz, vajjon Európa nyugalma zavartalan marad-e s Ausztriának nem kell-e legalább a fegyveres semlegeség álláspontjára helyezkednie? Buol hajthatatlan optimizmussal ismételve a leszerelést ajánlotta, mert bízott az orosz cár nyilatkozataiban, sőt Napoleon császár békés politikájában is, ha pedig — úgymond — ez utóbbi a keleti bonyodalmat területnagobbításra akarná fölhasználni, rögtön elhagyatva látná magát Angliától is és szemben állana Ausztria, Orosz- és Poroszország bensőségteljes szövetségével.

Mikor aztán a háború, megcáfolva az osztrák külügyminister jóslatait, mind szélesebb mérveket öltött s Ausztriára nézve a teljes tétlenség lehetetlenségévé vált, világosan felismerhetőleg két táborra oszlottak a politikai körök, melyek egyike az Oroszország melletti kitartás, másika a nyugati hatalmakhoz való csatlakozás politikájának igyekezett az ingadozó császárt megnyerni. Az elsőhöz tartoztak az osztrák arisztokrácia nagy részével Windischgrätz herceg és a tábornokok, élükön az agg Radetzkyvel s Grünne gróffal, de lényegileg ezekkel megegyezőleg s az Oroszországgal való szakítás ellen foglaltak állást a vezérkar nagytekinetű főnöke, b. Hess és b. Bruck, előbb konstantinápolyi követ, majd pénzügyminister is, kik ez időben olyanféle szövetségre léptek, mint Grünne és Kempen. Ezekkel szemben gr. Buol külügyminister, ki a Schwarzenberg-féle franciabarát politika eszmekörében élt, Bach belügyminister, kivel az orosz cár oly rosszul bánt, nemkülönben Albrecht főherceg és b. Hübner párisi követ¹ az Oroszországtól való eltávolodást és a nyugati hatalmakhoz való csatlakozást javasolták s a dunai tartományok megszállását a végleges elfoglalás gondolatával hozták kapcsolatba; szóval oly politikát képviseltek, amely sokkal biztosabban vitte volna háborúba Ausztriát, mint az, amelyet az ügynevezett katonapárt ajánlott.² Kübeck, az államtanács elnöke, ki utolsó életideje naplójának méla hangjával elárulja befolyása csökkenését, panaszkodott az ellentétek harca, a trón körüli forradalom miatt, de nem látszott határozotlan állást foglalni a pártok egyike mellett sem.³

Ferenc József személyes fölfogására és magatartására nézve el kell ismerni, hogy újabban közzétett bizalmas levélváltása Miklós cárral az (1853—55. években),⁴ mely világosan mutatja a bensőségteljes szövetségi és baráti viszony lassú elhidegülését s Miklós cár csalódását, mely végre szemrehányásokban tör ki, annyiban az osztrák császár következetességéről tesz tanúságot, amennyiben ő kezdettől fogva óva intette cári barátját a török birodalom szétrombolásától és soha semlegességen

¹ *Souvenirs etc.* I. 193. l.

² Lásd *Friedjung* «Krimkrieg» 79. s köv. l. «Österreich» stb. II. 227. s köv. l.

³ «*Tagebuchblätter*» II. 72. s köv. l.

⁴ Közölte a *Pesti Hirlap* és *Pester Lloyd* 1924 októberében.

kívül egyebet nem ígért. S az is megállapítható, hogy ő az ellentétes befolyásokból és tanácsokból eredőként levont politikájával megmen-
tette a monarchiát a hadviselés kockázataitól és a kalandos vállalkozá-
soktól, de nem akadályozhatta meg, hogy a hosszú fegyveres béke és a
dunai fejedelemségek megszállása által okozott óriási terhek¹ tovább
vigyék birodalmát a pénzügyi romlás útján. Másrészt azonban azzal, hogy
Oroszországot előnyomulásában megakasztotta s a vereségtől meg nem
óvta, valósággal felbőszítette ezt a szomszédját maga ellen. A nyugati
hatalmakat Ausztria elkésett s inkább csak elméleti csatlakozása ki nem
elégítette, ellenben Poroszországot ez is, mint a tőle különválás egy neme,
érzékenyen megbántotta. Végül az a körülmény, hogy Franciaország az
Ausztriától hiába várt fegyveres segítséget a kis Piemonttól kapta meg,
közelebb hozta Napoleont és Viktor Emánuel egyaránt s növelte a
nagytrőő olasz államnak, Ausztria legádázabb ellenfelének tekintélyét.

Ilyenképpen a keleti háború lezajlása után Ausztria magatartásával
általános csalódást keltve, minden barát nélkül, elszigetelten állott Euró-
pában; tapasztalnia kellett ezt már a párisi congressuson s még inkább
három évvel később, mikor az Olaszországgal való leszámolás órája
ütött.²

Hazánkban a keleti háború élénken foglalkoztatta a kedélyeket.
Valójában mi csak a kellemetlenségeit éreztük a délvídeken és Erdély-
ben történt katonabeszállásolások és requirálások s a főképp Magyarorszá-
got és Erdélyt sújtó rendkívüli újoncozás alakjában, úgyszintén a cholera
által, mely a harctérről behurcolva, a hadjárat utolsó évében, 1855-ben
majdnem az egész birodalomban szedte áldozatait.

Pedig nálunk és még inkább az emigráció köreiből reményeket is
füztek e háborúhoz. Rokonszenvünk természetesen Törökország felé
fordult, már a menekülteinknek nyújtott védelem miatt is és az Omer
basa neve csakhamar a legnépszerűbb hangzásúvá lett magyar földön.³
Másrészt kívánnunk kellett Oroszország vereségét, nemcsak kihívó fel-
lépéseért, hanem azért is, mert benne láttuk joggal az osztrák zsarnok-
ság leghatalmasabb patronusát. Azonban teljesen igaz, hogy az orosz-
szal is meg tudtunk volna barátkozni, ha az Ausztria ellen fordult volna.⁴
Szóval, mi a háborútól valami kedvező belpolitikai változást vártunk ;

¹ Gopčević (Spiridion) «Österreicher's Untergang» c. újabb (1920) művében
e költségeket — valószínűleg túlozva — 611 millió forintba becsüli ; ugyanez
az író Ausztria ekkori oroszellenes magatartásában keresi nemcsak 1859-iki és
1866-iki vereségét, hanem legújabb összeomlása okát is. (195. l.)

² Lásd erre nézve : Réz Mihály «Németország és Magyarország» Magy.
Figyelő 1915 márc. 1. füzet 327. l.

³ A pesti kisasszonyok «Omer-induló»-kat és török polkát játszották, írja
Márki S. id. m. Budapesti Szemle 171. köt. 452. l.

⁴ Busbach «Egy viharos emberöltő» II. 303. l.

a higgadtabbak és mérsékeltebbek nagy táborá azt, hogy az osztrák kormány, kényszerhelyzetbe jutva, keresni fogja Magyarország kielégítésének módjait, a hevesebbek és merészebbek, — egyetértésben az emigrációval, — azt, hogy Ausztria belekeveredése a háborúba, idegen betörést fog előidézni, ez haza fogja hozni a száműzötteket s alkalmat fog nyújtani a nemzet fölkelésére. Természetesen ezek a várakozások az osztrák rendőri hatalom figyelmét sem kerülhették el ; az megkettőztette éberségét a gyanúsak szemmeltartásában s a veszélyes elemek kézrekerítésében. A «cabinet noir» buzgón működött s új meg új listák készültek azokról, kiknek levelei megvizsgálandók ; nemcsak a Kossuth s az emigráltak működése volt gondos megfigyelés tárgya, hanem a rövidebb-hosszabb időre külföldre utazó előkelőbb magyar urakat és hölgyeket is szemmel kísérték s kutatták, mennyi pénzt küldettek maguknak? még a Rómába utazó főpapokat is gyanú érte. Az erdélyi guerillac csapatokat fáradhatatlanul üldözték, mert bennök látták a keleti háborúval kapcsolatban tervezett magyar fölkelés magvát ; szimatolták ismét a conspiratiókat, kerestek orosz ügynököket, pánszerb agitátorokat is és ily gyanú miatt egyházi s világi személyeket a Bánátban s Horvátországban is fogságba helyeztek, többek közt Gáj Lajost, az ismeretes illyr apostolt, kit azonban csakhamar szabadon bocsátottak s rehabilitáltak.¹

Az emigrációnak a keleti háború alatti tevékenységéről a maga helyén szólunk tüzetesen. Természetes, hogy az a körülmény, hogy a porta eredetileg Klapkát akarta a kaukázusi sereg fővezérévé megtenni s csak a semleges Ausztria iránti tekintetből állott el ettől,² hogy b. Stein Miksa magyar emigráns, mint Ferhad basa, Omer basa tábornoki főnöke lett, Guyon Richárd (Kursid basa), Kmetty (Ismail basa) és Kollmann (Feizi basa) pedig az ázsiai harcokban tüntették ki magukat,³ csak fokozta a magyarok érdeklődését és rokonszenvét a törökök ügye iránt. Azonban nemcsak érdeklődést, hanem izgalmat is keltett egy fiatal, magyar menekültnek, Türr Istvánnak vakmerő kalandja, mely őt magyar földre s majdnem bitófára juttatta. Türr ekkoriban mint ezredes, angol szolgálatban állott s a szövetséges csapatokkal Bukarestbe jött, hogy ott az angolok számára társzekereket s lovakat vásároljon. Miután kilétét egyáltalán nem titkolta, már Gyurgyevóban fölismerték s mikor az osztrákok az oláh fővárosban uraknak érezték magukat, 1855 november 1-én, őt, mint szökevény katonát, fogadójában elfogták, osztrák közlegényi

¹ Lásd ezekre nézve a *Gensd. Dép.* számos 1853—1855-iki iratát, úgyszintén *Rogge* id. m. I. 349. l.

² *Márki* (id. m. Budapesti Szemle 171. köt. 176. l.) úgy említi ezt, mintha Klapka az egész török sereg vezéréül lett volna kiszemelve ; *Klapka* saját röpirata (36. l.) elárulja, hogy csak a kaukázusi expeditióról volt szó.

³ *U. ott* 172. köt. 65. s köv. l.

egyenruhát adtak rá s vasra verve Brassóba szállították, ahol a Kosuth kiküldöttjeként is katonai rögtönítélőbíróság elé állították. Angolország azonban a legerélyesebben tiltakozott az ellen, hogy hadseregének egy főtisztjét egy semleges állam még csak el is foghassa s így nem maradt más hátra, mint Türrt — már nem mint foglyot — a határszélre kísértetni s ott szabadon bocsátani. A Garibaldi későbbi vitéz bajtársának nevét már ez az eset tette ismertté és népszerűvé Magyarországon.¹

¹ *P. Napló* 1855 dec. 11. *Veres S. id. m. II.* 159—160. l. Lásd Türr vallo-
másának kivonatát a *bécsi áll. levélt.* (Gensd. Dép.) 1855 dec. és 1856 januári
irafaiban. Türr saját emlékirata: «Arresto, processo e condanna, Torino 1856.

III.

(Változások a kormányban, Bruck pénzügyminisztersége; a magyarországi «szervezés» befejezése; az «országstatumuk»-ba foglalandó képviseleti rendszer tervezete. Germanizálás különösen a közigazgatásban és törvénykezésben. Az úrbéri pátens, a földtehermentesítés végrehajtásának módja; a zsidók birtokszerezési képességének megvonása; a telekkönyvek közzétételének megkezdése. Kereskedelmi szerződés Poroszországgal; új vasutvonalak s azok elidegenítése; csatornázás és vízi építkezés. Az ügyvédrendtartás életbeléptetése; bányatörvény. Közrendészeti rendszabályok; új katonai büntetőtörvény. A népiskolaügy állapota Magyarországon; az «Entwurf» szentesítése, a gimnáziumok rendezése. A jogi tanfolyam és vizsgarendszer szabályozása. Pénzügyi bajok; a fokozódó deficit; 500 milliós «önkéntes» nemzeti kölcsön; államjavak elidegenítése és új megegyezés a jegybankkal. A concordatum létrejötte, tartalma, következményei és bírálata. 1853—1855.)

Az 1853—1855. évek folyamában az osztrák birodalom központi kormányzatában néhány, nagyobb kihatású változás állott be, mely részben már említés tárgya is volt s melyet együttes jelentőségében kell még szemügyre vennünk.

A földművelésügyi és a hadügyminisztérium megszüntetése 1853 elején nem fosztotta meg a kabinetet különösen értékes tagoktól; sem b. Thinnfeld, sem b. Csorich nem volt nehezen nélkülözhető. Azonban a szakok és érdekkörök képvisellete mindenesetre kevésbé volt teljes, mint előbb s bár a földművelés- és bányászat ügyei a bel-, illetőleg pénzügyminiszterben azontúl is megtalálták — úgy ahogy — képviselőjüket, a hadügyminiszteri állás teljes megszüntetése s a hadsereg adminisztratív ügyeinek rábízása a császár egyik főhadsegédére, b. Bambergre, tulajdonképpen azt jelentette, hogy ezentúl maga a császár volt a hadügyminiszter, ő képviselte a hadsereg igényeit, vele kellett a pénzügyminiszternek az államháztartási egyensúly megóvása érdekében a harcot felvennie, ami természetesen nem végződhetett másképp, mint a pénzügyek romlásával.¹

1855 márciusában az öreg b. Baumgartner kivált a kormányból, melyben két tárcának, a pénzügyinek és kereskedelminek kezelője volt s pénzügyminiszterül b. Bruck konstantinápolyi internuntius hivatott meg; egyszersmind a kereskedelmi tárca ismét külön vezetőt kapott a

¹ Kübeck «Tagebücher» II. 234—235. l. W. Rogge: I. 294—295. l.

Toggenburg (Georg) lovag, addig velencei helytartó személyében.¹ E kinevezések, melyekre nézve az a vélemény volt elterjedve, hogy azok a Buol és Bach kívánsága ellenére, az uralkodó személyes elhatározása alapján történtek, az osztrák közönség körében jó benyomást tettek; bíztak a Bruck nagy tekintélyében, leleményességében és bátorságában, amelyektől az osztrák pénzügyek javulását vélték remélhetni.² Csak az öreg Kübeck, ki pedig azt a magas kritikát képviselte, mely ellen nem volt védekezés, mert az közvetlenül jutott a császár füleihez,³ zsörtölődött, mert gyűlölte Bruckot, kit felfuvalkodottnak s magasabbrendű szélhámosnak tartott;⁴ azonban a sors kegyelmes volt a reconstruált osztrák kormány iránt: még ugyanazon év szeptember havában az uralkodó cholerajárvány elragadta az államtanács elnökét s így elnémította a kormány legveszedelmesebb kritikusát. A Kübeck halálával a tőle életbe hívott Reichsrath árvaságra jutott; az elnöki teendőket mint legidősebb államtanácsos, b. Krieg látta el ideiglenesen, természetesen elődjének súlya nélkül.

1854 márciusában állítattott föl először Ausztriában a legfőbb állami számvevőszék; hogy ez az állami pénzkézelés eredményes ellenőrzését nem biztosította, tanusította utóbb Brucknak az engedélyezett államkölcson túllépése körül követett eljárása.⁵

Magyarországon és Erdélyben a kormányzatban semmi nevezetesebb változás nem állott be. Schwarzenberg herceg betegeskedése miatt mindig menőfélben volt, de azért mégis kitartott; Albrecht főhercegnek a felvidéki inség s a miatti már majdnem katasztrófális alakot öltő kívándorlás, a délvidéki árvizek s a cholera-járvány elég okot szolgáltatottak a hivatalos utazásokra; helyettesét Parrot tábornokot egy időre Erdélybe, Schwarzenbergerhez rendelték át s ez alatt és később is gr. Leiningen szerepelt a kormányzásnál, mint helyettes, sokat egyenetlenkedve b. Hauerrel, ki a polgári jellegű kormányzatban mint civil adlatus, mindinkább vezető szerephez jutott, a nélkül, hogy ez népszerűséget szerzett volna neki.⁶ 1854 szeptemberétől kezdve tömeges kinevezések történtek Magyarországon a bíróságok végleges szervezése alkalmából.⁷

¹ Ez időben kelt szárnyra az a bécsi élc, mely az osztrák kormányt «*das einsilbige Ministerium*» nevével ruházta föl, tekintettel arra, hogy a legtöbb miniszter (Buol, Bach, Krauss, Bruck, Thun) neve tényleg egy szótagból állott. (Lásd.: *Bismarck Gedank u. Erinn.* I. 85. l.) «*Das B. B. B. Ministerium*»-nak is nevezték, Buol, Bach, Bruck nevei után. (L. *Széchenyi Döbl.* irod. hagy. II. 494. l.)

² *W. Rogge* id. m. I. 415. l. *Ad. Beer*: *Die Finanzen Österreichs* 259. l.

³ *Hübner* «*Souvenirs*» I. 340. l.

⁴ *Kübeck* id. m. II. 74. s köv. l.

⁵ *W. Rogge* id. m. I. 335. l.

⁶ 1855 ápr. 6-iki jelentés a Gensd. Dép. irattáráb. (*Bécsi áll. levélt.*) B. Hauer anyja Sigray grófné volt, a Martinovicssal kivégzett Sigray unokája.

⁷ Többek között ekkor léptek szolgálatba Fabinyi Theophil, Daruváry Alajos, Suhayda János, Ráth György.

Ugyanis az a «szervezés», amellyel a Bach=rendszer a birodalom többi «tartományai» között Magyarországot is boldogítani akarta, az 1853=iki «definitivum» életbelépésével még egyáltalán nem ért véget. Csak 1853 februáriusában nevezte ki a császár azokat a szervező=bizottságokat, melyek az öt magyarországi helytartósági kerületben a szervezés részleteit végrehajtani voltak hivatva. A Bachtól kiadott terjedelmes «Utasítás» szabályozta eljárásukat, mely a következő feladatokra terjedt ki : a szolgabírói és járásbírói járások beosztása és körülhatárolása ; a hivatali székhelyek megállapítása ; a személyzet létszámának megállapítása ; a szükséges helyiségek megszerzése ; javaslattétel a szolgabírói állások betöltésére s a szervezés keresztülvitelének egyéb kérdéseire nézve. Március 19=én azután jelenthette a belügyminiszter a miniszteri értekezleten, hogy a bizottságok megkezdték működésüket.¹

A mindig gáncsoskodó és mindenbe avatkozó Kempen már a helytartóság megtörtént szétoztása után egy emlékiratot terjesztett a «Centralkanzlei» elé, mely kifejti, hogy az a decentralisatió, mely a nemzeti egység megbontását és a magyar elem gyöngítését látszik célba venni, a közigazgatás gyakorlati szempontjaiból nézve káros, mert miután minden ügynek a kormányzó, vagyis a budai középpont kezein kell keresztülmennie, a szétoztás tulajdonképpen csak lassítani fogja az adminisztrációt ; és miután a főherceg=kormányzó az egyes helytartósági osztályok ügyeivel a távolból behatóan nem fog foglalkozhatni, neki majd csak a hátráltatónak s megtagadás esetében a meghusitónak hálátlan szerepe fog jutni.² E fölszólalás, melynek jogosultsága tagadhatatlan, a tényleg helytelen alapon megindult szervezést többé megakasztani épp oly kevésbé volt képes, mint Bachnak állítólagos aggályai a közigazgatási és bírói functióknak a legalsóbb fokon való egyesítése ellen, mely egy beavatott emberének visszaemlékezése szerint nem tőle eredett, hanem Kübeck és Krauss volt pénzügyminiszter befolyásával lett rátukmálva.³

1854 április 6=án jelent meg azután a bel=, igazság= és pénzügy= miniszter közös rendelete, mely Magyarországra nézve a közigazgatási és bírósági területi beosztást véglegesen szabályozta.⁴ Kevéssel előbb szabályoztatott a szerb vajdaság és temesi bánóság megyebeosztása is ; Erdélyben pedig ugyanazon év júniusában. Az így létrejött beosztást már az előzményekben ismertettük.⁵

Szervezési szempontból hátramaradt még az, ami a Bach művének

¹ *Min. Conf. jegyzőkönyvei 1853. bécsi áll. levélt. és osztr. belügymin. eln. levélt. febr. 17.*

² *Gensd. Dép. Bécsi áll. levélt.*

³ *Bernh. Mayer : Erlebnisse I. 349. l.*

⁴ *Reichsg. u. R.=blatt 1854.*

⁵ I. köt. 329. l.

koronáját lett volna hivatva alkotni: az egyes országok belékapcsolása a birodalmi szervezetbe a törvényhozás és országos kormányzat terén képviseleti alapon; már t. i. olyan képviselet alapján, aminőt a Bach-, féle centralisatio és önkényuralom céljai megengedtek s az 1851. év utolsó napján legfelsőbb helyről kiadott ismeretes «alapelvek» kilátásba helyeztek. Ennek az országgépviselleteket szervező országstatutumok (Landesstatuten) keretében kellett volna megtörténnie.

Erre nézve Bach addig alkalmazott módszereitől teljesen eltérő eljárást választott, t. i. azzal kezdte, hogy szándékait nyilvánosságra hozta. Erre az elhatározásra valószínűleg az a nagy elvakultságról tanúsító hit indította, hogy a kormány és az uralkodó részéről ellentállásra nem számíthat, a közvélemény pedig egy kis hangulatcsinálással könnyen megnyerhető lesz a tervnek s így talán még támogatni is fogja szándékát. Mint látni fogjuk, mindkét föltevésében csalódott s így az elsietett közzététel csak fokozta a nagy szervező kudarcának súlyát.

Az osztrák hivatalos híradó s annak nyomán a magyar lapok is 1854 júliusában közölték legfelsőbb elhatározás alapján azokat az «alapelveket», melyek szerint, az 1851-iki «alapelvek» 35. §-ának megfelelően «a közbirodalom jövő országgépviselerei» (Landesvertretungen) már legközelebb szerveztetni fognak.¹

E soha meg nem valósult, de a rendszer végcéljaira nézve rendkívül jellemző tervezet első fejezete az «általános országgyűlés»-t szabályozza, melynek tagjaiul össze fognak hivatni: az uralkodó által ilyenekül meghagyott vagy újon kinevezett országzászlósok, az előbbi rendi országgyűlésekre hivatalos egyházi méltóságok és a papi testületek fejei, úgyszintén azok, kik egyházi részről ily joggal esetleg jövőre föl fognak ruháztatni; az azelőtt rendi joggal bírt örökös nemesség oly tagjai, kik a megállapítandó kívánalmaknak és föltételeknek megfelelnek; az ugyan csak az előbbi rendi képviselletekben helyet foglalt egyetemi méltóságok s azok, kik jövőre ily joggal felruháztatnak. Ezekhez járulnak azon városok képviselői, melyeknek Ő Felsége az országgyűlésen való részvétel jogát megadni jónak látandja s végül az országos választmányok tagjai. Az «általános országgyűlés» csak különös alkalmakkal és indokokból hivatik össze s az ország ügyeinek tárgyalására, mire kizárólag az «ország. választmányok» vannak hivatva, befolyást nem gyakorolhat. A tagok legfelsőbb parancsra az «országfőnök»-tól kapnak meghívást. Az előbbi rendi nemességnek a «díszöltönyök és jelmezek» viselése bizonyos, megállapítandó föltételek alatt megengedtetik. A második fejezet az országos választmányokról szól, melyek az országgyűlés mellett teljesen önállóan

¹ P. Napló 1854 júl. 19. Az akkori magyar hivatalos közlés curiosumaiképen álljanak itt a következő kifejezések: «Ő F. által továbbra kegyelmesített, bekönyveztet nemesség»; «különösen meghatározandó kívánhatóságok»; «egyetemi főségek»; a «díszöltönyök és jelmezek általi kitűnés» stb.

állanak fenn s melyeknek összeállításánál főszerep az előbb említett elemeknek fog jutni, azonkívül pedig a nagybirtoknak és a vidéki községek képviselőit. Elősorolatnak azután azok az országos ügyek, amelyekre a választmányoknak «befolyásuk lehet»; ezek főleg a gazdasági érdekek, közegészség- és közjótékonyságügy, egyház és iskola, közszolgáltatások körébe tartoznak, nagy általánosságban említve vannak az ország bevételei és kiadásai is. A választmányban helyet foglaló örökös nemességnek s a városi és vidéki községek képviselőinek mindenesetre ingatlan tulajdonnal kell bírniok, melynek minimális nagysága országok szerint állapíttatik meg. Az országos választmány nagy és kis választmányra oszlik, melyeknek szervezetét és hatáskörét a harmadik és negyedik fejezet írja körül. Minden politikai országhatóság körében fölállítandó egy «nagy választmány», mely a «kis választmány» tagjain kívül 12—48 tagból állhat a terület nagysága szerint. Elnöke az orsz. hatóság feje vagy külön kormánybiztos; a tagok belépéskor hűséget és engedelmességet fogadnak a fejedelemnek és a törvényeknek. A nagy választmány hatásköre: véleményadás és javaslattétel oly tárgyakra nézve, melyek iránt a kormány tanácsát kívánja hallani, de egyéb közérdekű ügyek iránt is javaslatokat tehet s «a körülmények mivolta szerint végzéseket is hozhat», s az ország nevében kötelezettségeket és terheket vállalhat, a törzsvagyon fenntartásáról és gyümölcsöztetéséről gondoskodik s az ország «hitel- és adósságügyeit» szabályozza. A nagy választmány minden határozata a belügyminiszter útján legfelsőbb jóváhagyás alá bocsátandó; meg lesz engedve neki az ország kéréseit és óhajait legfelsőbb tudomásra hozni. A kisebb választmány állandóan működik a politikai országhatóság oldala mellett, a hatóságok fejének elnöklete alatt s tagjainak száma 4—8 lehet, ugyanannyi póttaggal. A kisebb választmány véleményadáson kívül kezdeményező javaslattételi joggal is bír s azonkívül előkészíti az ügyeket a nagyválasztmány részére. A közhasznú és jótékonyági intézetek és alapítványok ügyeit a kisválasztmány intézi, de ha a kormányhatóság főnöke azt találná, hogy a kisválasztmány valamely határozata a törvényekkel vagy a közjóval ellenkezik, annak végrehajtását felfüggesztheti, míg a belügyminisztérium, esetleg a legfelsőbb hely dönt; egyéb határozatok végrehajtása a politikai országhatóság főnökét illeti meg. A hivatalos közlemény végül kijelenti, hogy ezek az intézkedések az előbb létezett országos alkotmányok helyére lépnek s zárkövét alkotják a birodalom újjáépítésének, azok gyors keresztülviteléről gondoskodva lesz, ennek előkészítése végett az uralkodótól kinevezett «tanácskozó-bizottmányok» fognak a politikai főhatóságok mellett működésbe lépni. Ez meg is történt 1855 márciusában. Magyarországon a helytartósági kerületek mindegyikében 6—6 tagból álló bizottság hivatott össze az országstatutumok tárgyalására; a meghívottak között találkozunk Budán a gr. Cziráky János, b. Podmaniczky

László, Jankovich György, Pozsonyban a b. Walterskirchen, Babarczy Antal, b. Balassa Antal, Sopronban a gr. Somogyi József, Niczky János, Czindery László, Kassán a Kray Miksa, gr. Mailáth Antal, gr. Andrassy György, Bujanovics Ede és Villecz István, Nagyváradon a Tisza Lajos, Bánhidya Antal és Bonyhády Gyula neveivel.¹

Ez a tervezet, melynek dicstelen sorsával később fogunk megismerkedni s melynek ezen első közzétételénél Bach nem átalotta a korona tekintélyét is kockára tenni, a maga keresetten homályos és kétértelmű általánosságaival világosan elárulja a szándékot: minél több reményt kelteni s minél kevesebb kötelezettséget vállalni. Nem is vette azt akkor a birodalomban senki komolyan; néhány nap alatt elfelejtették az egészet; legfőlebb hangulatkeltést láttak benne az éppen akkor kibocsátott nagy nemzeti kölcsön mellett.² Legkevesebb hatást tett Magyarországon, ahol ez a neme az alkotmánynak, még ha lehetett volna is hinni megvalósulásában, senkinek se kellett volna, a conservatív nagybirtoknak sem, amelynek tetszésére látszott pedig a tervezet különösen pályázni a rendi reminiscenciákra való visszanyúlásaival.

Csak Bach látszott magát ennek a nagyszerű új birodalmi alkotmánynak az eszmekörébe annyira beleélni, hogy egyidejűleg már a leendő osztrák császárkoronázás szertartási rendjét is elkészítette.³ E szerint a császárkoronázás alkalmával a többiek között a magyar korona is a császár előtt vitetett volna s a szertartás folyamában váltakozva azt is fejére tették volna. Bach IX. Pius pápát kívánta volna a koronázás végrehajtása céljából Bécsbe hívni.

E közben a közigazgatás haladt tovább a maga eredeti, rosszul választott útján s az összpontosítás megvalósítása mellett főcéljának tovább is az általános germanizálást vallotta, folytonos zavarokat és vizátságokat idézve föl ide célzó rendszabályaival. A nyelvi kérdésnek az iskolai téren megkísérlett megoldásaival a tanügykormányzati intézkedések sorában fogunk megismerkedni; itt a törvénykezés, a közigazgatás és az egyház terén előnyomuló németesítés némely jelenségére akarunk ráutalni. Feltűnő, hogy annak főapostolaként rendszeren Albrecht főherceg mint kormányzó szerepel, ki a türelmetlen germanizálásban még túltesz Thunon és Bachon s akinek szándékait koronkint Kempen is fölkarolja.

A magyarországi kormányzó például az egyházakban használt nyelvek kérdésében⁴ ki nem elégítőnek találja Thun kultuszminiszter azon

¹ *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1855 márc. 13.

² *W. Rogge id. m. I. 335. l.*

³ Ezt *Friedjung* közli 1919-ben megjelent «*Histor. Aufsätze*» c. gyűjteményében (D. österr. Kaiserkrone) 14. s köv. l. nyilván Bachnak családja birtokában levő magániratai nyomán, mert e munkát hivatalos tárgyalásának nyoma nem található.

⁴ *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1853 ápr. 23.

álláspontját, mely szerint a templomi nyelv választása — akkor is, ha nem rituális egyházi cselekményről van szó — teljesen az egyházi hatóságok hatáskörébe tartozik s a politikai hatóságok befolyásán kívül áll. Így megeshetett, hogy németajkú hitsorsosok egyházi hatóságuknál nem tudták nyelvök templomi elsőségét kieszközölni, amibe a kormányzó belé nem nyugodhatott. Felfogása szerint ez elv keresztülvitele rendkívül megnehezítené a kormánynak a birodalmi egységre irányzott törekvését. A nemes birtokososztály nagyobb része nem barátja az egységes állam eszméjének s a magyar klérus egy része sem; így a plébániák sok esetben a kormánnyal szemben passiv ellentállásban levő elemeknek adományoztatván s az investitúrát megkapott lelkész állásától elmozdítható nem lévén, a nyelvi egyenjogusítás, az államegység megvalósulásának ez az alapja vészélyeztetve van. Hamisan argumentálnak azzal, hogy minden német ért magyarul, ellenben nem minden magyar ért németül; a magyar nyelvnek ilyen előjogát a nemzetek egyenjogúságának elve nem engedi meg. Az egyház jogköre a nyelv meghatározására nézve csak a szertartási nyelvre szorítkozhatik, egyébként az államhatalom van hivatva eldönteni, hogy a nép érdeke mely nyelv használatát kívánja? A főherceg Bach megfontolásába ajánlotta az államhatalom e jogának érvényesítését, ki válaszában arra utalt, hogy az államnak joga van az egyházi hatósággal egyetértő beavatkozásra s hogy a fennforgó eseteket az előzékenységéről ismert Ranolder veszprémi püspökkel megegyezve, bizonyára sikerülni fog eligazítani.

Egy más esetben Bach a munkácsi gör. kath. püspök felszólalására utasította a kassai helytartósági osztályt, hogy fogadjon el ruthén nyelvű beadványokat is, nem csak németeket, amit addig nem tett s szerezze be a fordítást, ahogy tudja, de ne tegye közzé ez intézkedést, nehogy az nyelvi vitáknak adjon tápot.¹ Mikor pedig Albrecht főherceg a definitív közigazgatás életbelépésére való hivatkozással körrendeletben akarta közzétenni, hogy ezentúl immár a megyei és szolgabírói hatóságok ügykezelési nyelve csak a német, a belügyminiszter e javaslatot egyszerűen félretette.²

Míg Bach így inkább a zajtalan és észrevétlen előnyomulás taktikáját követte a német nyelv uralomra emelésénél, a törvénykezés terén ugyane törekvés sokkal nyiltabban érvényesült. Sugalmazott cikkek hirdették 1854 végén, hogy a törvénykezésnek immár végbe ment rendezése s az osztrák polgári törvénykönyv behozatala Magyarországon elutasíthatatlanul hozza magával a német szolgálati nyelv szükségességét. A német nyelv nálunk már úgysis a kereskedés, az ipar, a művészet nyelve; teljesség, hajlékonyság és szabatoság tekintetében minden más honi nyelvet felülmúl, csak e nyelv segítségével lép=

¹ U. ott. 1855 jan. 7.

² U. ott 1854 máj. 30.

hetünk a többi Európával is összekötetésbe. Nem az elkülönülésben, hanem a barátságos elemek egyesülésében s harmonikus összehatásában rejlik Magyarország üdve. Egy általános és közös törvénykönyv illuzórius maradna általános és közös bírászkodási nyelv médiuma nélkül s Magyarország, mely a német műveltségnek, a német szorgalomnak és műérzéknek annyit köszönhet, e tekintetben bizonyonnyal nem fog tovább is saját hátrányára a kivételek országa maradni.¹

Bár a fennállott rendeletek a magyar nyelvű beadványokat s azok magyar nyelvű elintézését megengedték, egyes főtörvényszékek — így különösen a kassai és pozsonyi — a maguk kerületében a magyar nyelvet teljesen kizárták az ügykezelésből, ami felszólalásokat is okozott.² Horvátországgal és Fiumével szemben persze kíméletesebb volt az eljárás; az előbbinek bíróságainál kifejezetten csak a belső ügykezelésben és a felsőbb hatóságokkal való érintkezésben volt a német nyelv kötelezővé téve; Fiumében még e körön belül is megengedett az olasz nyelv használata.³

Az ez időbeli kormányzati intézkedések között legnevezetesebb, mert legmaradandóbb hatású kétségkívül az 1853 március 2-án kiadott úrbéri pátens volt, az abból folyó egyéb birtokjogi rendelkezésekkel együtt.⁴

A pátens, melynek főcélját már ismertettük,⁵ úgy Magyarországon mint a Bánságban és Horvátországban a megyéket a kárpótlási összeg szempontjából nyolc osztályba sorolja; a legnagyobb kárpótlási összeg úrbéri telkenként 700, a legkisebb 300 ftban állapítatik meg; viszont minden megyében három alosztályt különböztettek meg a kárpótlás mértékére nézve, csak a nyolcadik csoportban volt csupán két alosztály. A kárpótlás nemcsak a fizikai, hanem a jogi személyeket is megilleti mint földbirtokosokat. A papi tized megváltása az 1802-iki összeírás alapján évi járadék alakjában szintén országos költségen fog teljesíttetni. Ahol a birtokrendezés még meg nem történt, ott a legelőelkülönítés és az erdei haszonvételek szabályozása általánosan elrendeltetik. Ahol a tagosítás már megindult, ott az minél gyorsabban befejezendő és végrehajtandó, ahol még meg nem indult, ott kihirdetendő határnaptól kezdve egy év alatt akár a földesúr, akár a volt jobbágyok kérhetik azt a felállítandó úrbéri bíróságok előtt; a határnap letelte után már csak mindkét fél egyetértő kérésére indítható

¹ P. Napló 1854 dec. 19.

² U. ott 1855 máj. 24., Gensd. Dép. 1857 júl. 1.

³ Osztr. Belügymin. eln. levélt. 1855 szept. 24.

⁴ Reichsg. u. R.=blatt 1853 márc. 2., 1854 jan. 16., jún. 21., 1855 dec. 25., 1857 máj. 17. Lásd még: Czörnig: Österreichs Neugestaltung 530. s köv. l. és Bekics-Ferenc József kora (Millenn. tört. X.) 444. s köv. l.

⁵ I. köt. 334—335. l.

meg. Közbirtokosságokra nézve barátságos egyezség kísérleendő meg s ha az nem sikerül, az arányper rendes törvényes úton indítandó meg s ideiglenesen az úrbéri bíróság a dolgok állásának megfelelő provisoriumot léptet életbe. Minden megyében úrbéri törvényszék állíttatik föl, minden közigazgatási kerületben pedig egy úrbéri főtörvényszék, ez utóbbi az illető helytartósági osztály és az orsz. főtörvényszék tagjaiból; mint legfelsőbb fórum Bécsben legfőbb úrbéri törvényszék szerveztetik a belügyminisztérium s legfelsőbb törvényszék tagjaiból. Az eljárás írásbeli, perújításnak helye csak az esetleg elkövetett számíttási s felmérési hibák kiigazítására nézve lehet. Erdélyre nézve a megfelelő rendelkezések az 1854 június 24-iki pátens által léptek életbe.

Magyarország területén az úrbéri telek e minőségének megállapítására a Mária Theresia-féle Urbarium eléggé szilárd alapot nyújtott, kétely esetében az 1820 óta való zavartalan birtoklás döntött; Horvátországban az időközi úrbéri végzések és a gyakorlat vétettek alapul; Erdélyben egyéb alap hiányában az 1848 január 1-én fennállott állapot szolgált zsinórmértékül; de mindkét félnek megengedett az ellenbizonyítás, egészen 1819-ig visszamenőleg; itt a kárpótlás mértékének megállapítása is tágabb körű bizonyítási eshetőségektől függött. A rendeletek a multban megindított önkényes megváltási eljárásokat is figyelembe vették.

1855-ben s Erdélyre nézve 1857-ben tényleg életbe léptek az úrbéri bíróságok, a törvénykezési és közigazgatási szolgálat embereiből vegyesen összeállítva s mindenütt megindult a tagosítási eljárás. 1854, illetve 1856 januárjában szabályoztattak a kárpótlások fizetésére rendelt földtehermentesítési alapok, kerületenkint külön-külön igazgatóságok alatt. E pénzalapok külön e célra évenként kivetett adópótlékból (adóforint után 15 kr.) alakultak, úgy, hogy a földbirtokosok közadózásból, tehát a saját adójukból is kártalanítottak.

Ideiglenesen a kincstár előekkel pótolta az alapok hiányait. E pénzalapok kezelősége a járandóságra jogosítottak rendesen 5%-ot jövedelmező adósleveleket, — úgynevezett földtehermentesítési kötvényeket — szolgáltatott ki, melyeknek kamatszelvevényei félévenként készpénzben váltatnak be. E kötvényekért az «összbirodalom» vállal jótállást, azok az állampapírok minden előnyében részesülnek és sors-húzás rendjében kerülnek kifizetésre. Az országos bizottság által megállapított kárpótlási tőke 1848 május 1-től kamatozónak tekintetik, a tényleges szelvénybeváltás idejéig esedékes kamatok azonban, az esetleges előleg levonásával kötvényekben szolgáltatattak ki. Az igények bejelentésére az első folyamodású törvényszékek hatvan napi határidőt tűznek ki s annak leteltével az igény egyezség útján vagy ítéletileg állapítatik meg.

Kétségtelen, hogy ez a rendezés lényegében megfelelt az 1848-iki

utolsó rendi országgyűlésen az úrbérmegváltás ügyében alkotott törvény intenciójának; hogy vajjon a magyar nemzeti kormányzat fennmaradása esetében a végrehajtás ugyanabban a szellemben történt volna-e, amelyben azt az osztrák absolutismus eszközölte? az már kérdéses. Az absolut kormány — mint láttuk, — az egész földtehermentesítést szerette a maga érdeme és vívmánya gyanánt tüntetni föl a nép előtt, melynek hajlamát a birtokos osztállyal szemben politikai okokból hajhászta, s így ennek a célzatnak megfelelt az is, hogy a törvény végrehajtásánál s különösen a tagosítás- és birtokrendezésnél is a hatóságok többnyire az amúgy is nyertes volt jobbágyoknak igyekeztek kedvezni az amúgy is vesztes földesurakkal szemben.¹ Ez az eljárás nagyon humánusnak és demokratikusnak tűnhetett föl, de egyik se volt valójában; egyszerűen centralistikus politika volt megrontani vagyonilag a nemes földbirtokos osztályt, mely a nemzet függetlenségi törekvéseinek legerősebb tényezője volt s melyet a kormány más eljárással politikailag lekenyerezni úgyse tudott volna, ellenben a rendszernek kedvezően hangolni a föld népét s még azonfölül lehetőleg éket is verni birtokjogi érdekkellentétek által nép és földesúr közé, amazt kivonni emennek politikai hatása és befolyása alól. Tartós eredményt e törekvésével a kormány sajnos, csak a birtokososztály anyagi helyzetének megrontása tekintetében tudott elérni; a nép politikai édesgetése még a nemzetiségi vidékeken se bizonyult nagyon hatásosnak. Az úrbérmegváltás definitív rendezése legalább lassankint azt a politikai üldözést megszüntette, mely az ideiglenes rendezés idejében az előlegek osztása körül érvényesült, amelyben tudvalevőleg csak a rendőri hatóság részéről politikailag megbízhatóknak talált egyének voltak részesíthetők. Az egész földtehermentesítési művelet közgazdasági és társadalmi hatásaival még a maga helyén fogunk foglalkozni.

A nagy földbirtokreform által előidézett birtokeltolódások megakadályozására a kormány egyelőre nem tudott egyebet tenni, mint a zsidók ingatlanszerzési jogainak 1848 előtti korlátozásait ismét életbe léptetni;² ezt elsősorban a parasztság érdekében levőnek tekintették, melyet már az önálló gazdasági berendezkedés is az eladósodás veszélyének tett ki, s melyet — különösen a felvidéken — ezidőben főképp az uzsora kényszerített a kivándorlásra. A hivatalos vélekedés az volt, hogy a kivándorlást zsidó üzérek mesterségesen idézik elő, hogy olcsón helyezkedjenek el a kivándorlók földjének birtokába s ez okból célravezetőnek hitték a zsidókat a birtokszerzés lehetőségétől megfosztani. Bach

¹ Sajátságos, hogy míg ezt az osztrák *W. Rogge* (id. m. I. 336. s köv. I.) elismeri, *Beksic* (id. h.) azt találja, hogy a kormány az úrbérmegváltásnál Magyarországon a conservatív nagybirtoknak kedvezett.

² *Reichsg. u. R.-blatt* 1853 okt. 2.

egy kijelentése szerint egyébiránt a zsidó kérdésnek az egész birodalomra vonatkozó rendezése tárgyalás alatt volt.¹

A telekkönyvügy terén 1855 végén egy igazságügyminiszteri rendelet² szabályozta a telekjegyzőkönyvek közzétételének s azok telekkönyvként való kezelésének módjait úgy a szűkebb Magyarországra, mint Horvátországra és a Bánságra nézve. Ekkoriban ez a közzététel még csak abban a 11 vármegyében és 10 sz. kir. városban³ történhetett meg tényleg, amelyekben a helyszíni felvétel, az azonosítás és a részletek lajstromozása már jobbra elkészült.

A közlekedés és kereskedelem szempontjából fontos mozzanat a vám- és kereskedelmi szerződés megkötése Poroszországgal és a Zollverein többi államaival 1853 februáriusában, illetve áprilisában; tudva levőleg e szerződés nagyon összehusugorította az osztrák- és német birodalom teljes vámuniójára vonatkozó büszke terveket, melyeket annak idejében Bruck mint kereskedelmi miniszter szőtt. Mindazonáltal ez a szerződés is biztosította a legtöbb nyersanyag szabad forgalmát s lényeges könnyítéseket nyújtott az iparcikkek ki-, be- és átvitelének is; a vámtarifát ugyanazon év decemberében szabályozták véglegesen.⁴

Erdély 1853 áprilisában kapcsolatotott be az európai telegraphhálózatba.⁵ A vasúthálózat kifejlesztése érdekében is történtek intézkedések. 1853 szeptemberében nyílt meg a Cegléd—Félegyháza közti vasútvonal,⁶ s 1855 decemberében a Győr—brucki. Ugyanazon év elején fontos megegyezés jött létre az állam s az osztrák államvasút-társaságtól képviselt francia pénzcsoport között, melynek értelmében — pénzügyi tekintetekből — a Marcheggtől Szolnokig és Szegedig terjedő egész vasútvonal, úgyszintén a Szegedről Temesvár-felé épülő vonal és a Bázias—Stejerlak közötti 90 évre, az ez utóbbi területen levő állami javak és bányák pedig örök időkre a nevezett társaság tulajdonába mentek át 200 millió frank vételár fizetése fejében.⁷ Itt tehát Magyarország közlekedési és közgazdasági érdekeinek kellett az osztrák pénzügyek javára áldozatot hozniok.

A csatornázás és vízi építés ügyét a Sárvíz átmetszésének létrejötté 1855-ben vitte némileg előre. Tervezték egy csatornát, mely a Dunát és Tiszát Baja s Csongrád között kötné össze s a kormányzó főherceg

¹ A magyar kormányzáság 1853 febr. 28-iki és Kempen u. az évi jún. 16-iki előterj. az osztr. belügymin. elnöki levéltárában.

² Reichsg. u. R.-blatt 1855 dec. 15.

³ Moson, Győr, Pozsony, Pest, Sáros, Békés, Csanád, Arad, Temes, Torontál és Zágráb megyék, Győr, Szokolca, Buda, Eperjes, Bártfa, Kis-Szeben, Újvidék, Zágráb, Károlyváros városok.

⁴ Czörnig id. m. 122—123. 184. l.

⁵ Friedenfels id. m. II. 255. l.

⁶ P. Napló 1853 szept. 7.

⁷ Czörnig id. m. 179. il.

tiszteletére «Albert=csatorna» nevet kapott volna;¹ azonban ez csak terv maradt, úgymint befejezetlen maradt a Béga=csatorna egyenes összekötése a Tiszával, melyet 1853 nyarán egy császári elhatározás ígért meg.² Magyarország mostoha ellátását partvédelmi művekben — dacára nagy folyamainak, — mi sem mutatja jobban mint az, hogy 1855 végén, egészen eltekintve az olasz tartományoktól, melyeknek kifejtett vízi építkezéseit Ausztria nagyrészt készen kapta, Alsó= és Felső Ausztriában 327,000 folyóöl védett partterület volt, Galiciában 134,000 f.=öl, Csehországban 115,000 sőt még a kis Tirolban is 41,800 ugyanakkor, amikor Magyarországon a védőművek egész hossza nem volt több 10,715 folyóölnél! Az ötvenes évek első felében bekövetkezett nagy áradások ellenére a kormány részéről nem történt egyéb, minthogy a kormányzó a községek közmunkaszolgáltatását a szabályozási társulatok rendelkezésére bocsátotta és hogy ez utóbbiak kisebb érdekkörök szervezése útján megszokasodtak.³

Azután a nagy reformmunka után, melyet a kormány az anyagi és alaki jog terén a definitív közigazgatási rendszer életbeléptetésével egyidejűleg végzett, s melyet már ismertettünk,⁴ most csak kisebb pótlások és kiegészítések jöttek létre. 1853 őszén az új ügyvédtartásnak megfelelően kinevezték mindenütt a gyakorlatra jogosított ügyvédeket. Egy miniszteri rendelet szabályozta a bíróságok rendtartását büntető=ügyekben, s egy pátens a perenkívüli eljárást.⁵ Nagy fontosságú az 1854 novemberében napvilágott látott s a monarchia egész területére kiterjesztett általános bányatörvény, melynek némely rendelkezését — különösen tekintettel az úrbérmegváltásra — egy később, 1857. márc. 19=én kiadott császári rendelet módosította, s melynek hatályát utóbb az országbírói értekezlet ugyancsak bizonyos módosításokkal az újabb magyar jogéletbe is átvitte s így annak nagy szerep jutott bányaügyünk kifejlődésében.

Célbavett hatását maga Bach úgy jellemezte,⁶ hogy az, szembezállva némely különérdekekkel és szakítva a meggyökerezett gyakorlattal, az ásvány észszerű felkutatását azzal mozdítja elő, hogy kedvez a nagyobb vállalatoknak, a tőke és szakértelem érvényesülésének. A nemesség beszolgáltatásának kötelezettségét elejtven, lehetővé teszi, hogy a magánvállalkozás is szabadabban mozogjon és számoljon; a bányászat reálhitelének biztosítása a tőkészerzést lehetővé teszi; a kőszénnek

¹ P. Napló 1854 szept. 17.

² Czörnig id. m. 345. l.

³ U. ott 348—349. l.

⁴ I. köt. 336. s köv. l.

⁵ Reichsg. u. R.=blatt 1854 júl. 16 és aug. 22.

⁶ Névtelen: Rückblick auf die jüngsten Entwicklungs=Periode in Ungarn, 1857.

bevonása a bányaregálba s fölszabadítása a földbirtoktól különösen a kőszéngazdag Magyarországnak fog javára szolgálni.

A közrendészet terén már láttuk azokat a szigorításokat, amelyeket a közbejött politikai események vontak maguk után. Ezek sorába tartozik az 1853 május 3-iki útlevéltrendelet is, mely nagyon homályos kifejezésekkel írta körül azokat az egyéneket, akiktől a rendőri hatóságok az osztrák területen való tartózkodást megtagadhatták, valamint azokat az eseteket, melyekben az idegent minden bírói eljárás nélkül ki lehetett utasítani. A keleti háború hatása alatt keletkezett egy rendelet, mely nagyon szigorú eljárást léptetett életbe oly lapok ellen, melyek a hadműveletekre vonatkozó indiscret vagy ijedelmet keltő híreket tettek közzé. A Bachrendszer szabályozási dühének jellemző példája az 1855-iki január 28-án kibocsátott halottkémlési utasítás, mely nem kevesebb mint 134 terjedelmes szakaszban szabályozza a halottkémlést s úgyszólván az egész kórbonctant felöleli. A magyarországi kormányzóság 1855 nyarán szükségesnek találta a vásár- és ünnepnapok megszentelését is fölötte szigorú rendelkezésekkel biztosítani.¹

Katonai téren egyetlen nevezetes alkotása ez időszaknak az új katonai büntetőtörvénykönyv kibocsátása.² Ezt a törvényt, melyet Grünne írt alá, a katonai büntető-hatalomnak minél tágabb körre való kiterjesztése jellemzi; katonai vonatkozású bűncselekményeknél, — melyeknek határa nagyon lazán van megvonva, — a hadbíróság vizsgálati sőt büntetőjoga is kiterjed polgári egyénekre is. A vesszőfutás büntetését ugyan ez időben megszüntették, de a testi fenyíték más nemeit e törvény bizonyos esetekben még nőkre és gyermekekre is alkalmazhatóknak mondja ki, különösen a határőrvidéki házközösségekben élőkre nézve.

Emlékezetes intézkedések történtek ez időben a közoktatásügy körül. Ezek kevésbé érintették a népiskolákat, melyeknek állapotáról azonban éppen ezidőből vannak megbízható számszerű följegyzéseink.³ Ezek szerint a szűkebb Magyarország területén volt 6639 népiskola, a Bánságban 604, Horvátországban 229; ezeknek legnagyobb része (Magyarországon 4978) osztatlan, vagyis egy osztályú volt; teljes négyosztályú csak 113 Magyarországon, 1 a Bánságban és 3 Horvátországban; külön leányiskola a magyar részben 394, a Bánságban 22, Horvátországban 23. Mindhárom területen összevéve legtöbb volt a róm. kath. népiskola (4538), azután következtek a reformátusokéi (1786), az ág. evangélikusokéi (926), a gör. katolikusokéi (478), a gör. keletiekéi

¹ Reichsg. u. R.-blatt 1854 máj. 14., 1855 jan. 28. és aug. 14.

² U. ott 1855 jan. 15; lásd: W. Rogge id. m. I. 419. s. köv. l.

³ Az Österr. Corresp. nyomán közlik a P. Napló 1853 nov. 15-iki és 24-iki számai: 1855 ápr. 25-én kiadatott egy, az elemi iskolákra vonatkozó rendelet, mely a katolikus népiskolákban alkalmazást is nyert.

(434) és az izraelitákéi (150). A népszámhoz viszonyítva tehát legtöbb iskolája volt a reformátusoknak (809 lélekre egy), legkevesebb a gör. keletieknek (2680 lélekre egy). Ugyancsak az egész területen legtöbb volt a magyar tannyelvű iskola: 4061, ami arra mutat, hogy a magyar vidékek igyekeztek népoktatásügyüket kifejleszteni; tót-, szerb- és horvát tannyelvű volt 2064, német tannyelvű 984, oláh tannyelvű 261, olasz 3, vegyes tannyelvű 939. Az iskolaköteles gyermekeknek a magyar területen 61,3%^a, a Bánságban 60,3%^a, Horvátországban 29%^a járt iskolába. Ez időben már — valószínűleg felsőbb irányításra — mozgalom indult meg a sajtó útján is a vasárnapi iskolázás meghonosítása érdekében, főleg az iparos ifjúság szempontjából, egyelőre még alig kimutatható eredménnyel.

A középiskolák végleges rendezését Thun miniszter erélyesen munkába vette; 1854 december 16-áról kelt a császári elhatározás, mely az 1849-ben ideiglenesen életbeléptetett «Entwurf» rendelkezéseit véglegesen szentesítette s néhány, a tapasztalásra alapított utasítással toldotta meg.¹ Magyarországra, Erdélyre, Horvátországra és a Bánságra nézve kimondatott, hogy a német nyelv minden gimnáziumban föltétlenül kötelező tantárgy legyen; ahol a német nem anyanyelve a tanulóknak, ott is, mihelyt annyira elsajátították, hogy nehézség nélkül megértik a német leckét, néhány tantárgy német tankönyvek alapján németül tanítandó legalább is a felső-gimnázium osztályaiban, évről-évre fokozódó mértékben, úgy, hogy a legfelsőbb osztályokban e nyelv már túlnyomóan (vorherrschend) tannyelvül használtassék. A német nyelv mellett ott, ahol a tanulók nagy részének anyanyelve más, ez is mint köteles tárgy tanítandó; erre s a német nyelvre legalább heti 5—5 óra fordítandó. A tanulók túlnyomó részének anyanyelve mindenestre tannyelvül használandó addig, míg alapos megértés csak e nyelven érhető el. Két élő nyelvnél több tannyelvül nem szolgálhat; egy harmadik élő nyelv mint tantárgy legfőlebb a gimnázium ötödik osztályától kezdve szerepelhet. A kötelező nyelvi tárgyak az érettségi vizsgálatnak is tárgyai. A nyelveknél — ideértve a latint és görögöt is, — lehetőleg összehasonlító módszer követendő; a holt nyelvek is, mihelyt lehetséges, német nyelvtan alapján tanítandók. Nyilvánossági jog csak ezek szerint berendezkedett gimnáziumokat illethet meg; jövőre gimnáziumi tanárul csak oly egyének lesznek alkalmazhatók, kik legalább egy tanszakot németül is képesek tanítani. Ugyanakkor kimondatott, hogy a latin nyelvre s a bölcséleti propedeutikára nagy súly helyezendő, hogy csak a miniszter által engedélyezett tankönyvek használhatók s hogy majd 1858-ban, az addig szerzendő tapasztalatok alapján szakköztségek fognak a reformnak a magyarországi iskolázásra

¹ Reichsg. u. R.-blatt 1854 dec. 16. és 1855 jan. 1.

gyakorolt hatásáról jelentést tenni. Tehát ugyanakkor, amikor bizonyos határok között az anyanyelvnek tannyelvül használata a gimnáziumokban megengedett, ugyancsak gondoskodott róla a kormány, hogy minden tanuló csak teljes német nyelvi készültséggel hagyhassa el a gimnáziumot. Ehhez a rendhez sikerült alkalmazkodnia 24 magyar, 3 tót, 1 magyar-tót, 6 szerb-horvát és 1 román gimnáziumnak ; 45 magyar, 1 szerb-horvát és 2 román gimnázium nélkülözte még tovább is a nyilvánossági jogot.¹

Teljes főreáliskola ez időben Magyarországon még csak Pozsonyban állott fenn ; fejlődő főreáliskolák voltak Budán, Pesten, Besztercebányán és Nagyszebenben ; ezenkívül az egész Magyarországon kilenc aláreáliskola jött létre.²

A pesti egyetemen a hallgatók száma 1100—1200 közt ingadozott ; jogi karán ez időben mint tanárok működtek : Virozsil, Pauler, Récsy, Karvasy, Wenczel ; a hallgatók száma az 1854—55. tanévben 550 volt ; a jogakadémiák hallgatóságát is hozzászámítva mintegy 700 jogász volt ekkoriban Magyarországon, vagyis alig félannyi, mint amennyi ifjú e pályára lépett akkor, mikor két év alatt lehetett a tanfolyamot elvégezni.³ A jogakadémiák csak nagynehezen alkalmazkodtak az új rendhez ; legelsőként a debreceni jogakadémia kapta meg a nyilvánossági jogot 1853 őszén.⁴ 1855 októberében következett be a jog- és államtudományi oktatási és vizsgarendszer általános megállapítása, mely formai részében tulajdonképpen még ma is fennállónak tekinthető.

A vonatkozó kultuszminiszteri rendelet⁵ az egyetemre nézve nyolc félévi tanfolyamot állapít meg, melynek kötelező tárgyai között a magyar jog és jogtörténet egyáltalán nem szerepel.⁶ A nem kötelező tárgyak között — az osztrák hűbérjog mellett — előfordulnak az egyes országok partikuláris jogai vagy azok története is. A nem kötelező tárgyak között választásnak van helye ; kötelező minden jogászra nézve egy a bölcsészeti karon hallgatandó bölcsészeti, egy osztrák= s egy más történeti kollégium. A heti kötelező óraszám 20, kivéve a 4=dik és 8=ik félévet, amelyekben — tekintettel a vizsgai előkészületre, — elég heti

¹ Czörnig id. m. 621. l.

² Miskolc, Vercs, Zóráb, Brassóban teljes ; fejlődő Sz.=Fehérvárott, Körmöcbányán, Segesvárott és Megyesen. Lásd. Czörnig id. m. 614. l.

³ P. Napló 1855 ápr. 25., aug. 21.

⁴ Reichsg. u. R.=Blatt 1853 nov. 15.

⁵ U. ott. 1855 okt. 2.

⁶ Kötelező tárgyak : német birod. és jogtörténet ; római jog történetével együtt ; közönséges német magánjog, jogbölcselet és jogencyklopédia, egyház=jog ; osztr. polg. jog, osztr. bünt.=jog, bünt.=eljárás ; politikai tudományok ; osztr. polg. perrendtartás és perenkívüli eljárás ; osztr. váltó- és keresk.=jog ; osztr. Statisztika. A polit. tudományok így vannak meghatározva : nemzetgazdaságtan, pénzügytan, az igazságügyön és pénzügyön kívüli közigazgatás.

12 leckeóra. A negyedik félév után, de legkésőbb az ötödik félév folyamában teendő le az első — jogtörténeti jellegű — vizsgálat; akik nem készülnek szigorlatra, azok a tanfolyam befejezése után még két államvizsgát tartoznak letenni. A doktorátus három szigorlatból áll. A pesti egyetemen a magyar magánjog szigorlati tantárgy. A Magyarországon és Erdélyben fennálló jogakadémiák hároméves tanfolyamra tartoznak berendezkedni, mely a magyar és erdélyi jogot is felöleli; minden szaktárgyból vizsga teendő s a tanfolyam végén államvizsgálat. Magyarországi jogakadémiákra csak magyar honosok, Nagyszébenben csak erdélyiek, Zágrábban csak horvátok iratkozhatnak be. Doktorátust csak az szerezhethet, aki legalább négy félévet az egyetemen hallgatott. A debreceni, pozsonyi, kassai, nagyváradi, zágrábi és nagyszébeni jogakadémiák e rendszer alapján megszerezték a nyilvánossági jogot.

A Bach-rendszer kormányzatának legsúlyosabb és évről-évre súlyosbodó gondját ez időben is a pénzügyi helyzet alkotta. Az előbb Poroszországgal szemben, majd a keleti bonyodalom miatt kiélesedett külpolitikai helyzet tényleg megnehezítette az amúgy is nehezen mérsékelhető katonai követelések csökkentését, a központosított közigazgatási szervezet költségeinek emelkedésével az alig pacifikált országokból befolyó állami bevételek fokozása nem állhatott arányban. Az adók Magyarországon is nehezen folytak be, sok helyen renitencia mutatkozott s a katonaság népszerűségét bizonyosan nem fokozta az, hogy az adóbehajtásnál mint karhatalmat használták s a végrehajtást szenvedő által tartatták ki.¹ A pénzjegyek különfélesége és fedezetlen volta ázsióit idézett elő, melynek növekvése ellen küzdött az államhatalom, de amelyet fenntartani a spekulációnak érdekében állott. A forradalom óta az Ausztriában behozott összes adókat és jövedékeket kiterjesztették Magyarországra is s bár azóta már a szeszadót, bélyegadót, sőt a földadót is emelték, a pénzügyi helyzet romlott, a helyett, hogy javult volna.²

Hiába híresztelték 1853-ban hivatalosan, hogy az államháztartás deficitje folytonosan apad: 1850-ben még 68 millió forint volt, 1851-ben már csak 58 millió s 1852-ben 50 millió;³ 1855 nyarán már a hivatalos kimutatások bevallották, hogy a pénzügyi hiány meghaladja a 140 milliót, sőt azt is, hogy az állami bevételeknek közel felét, 117.401.000 frtot a katonai kiadások emésztették föl, holott Poroszországban ezeknek fedezése az állami jövedelmeknek csak 27,5%-át, Franciaországban csak 29,5%-át vette igénybe.⁴ S még ez a bevallás sem tárta föl az egész valóságot, mert a dunai fejedelemségek megszállása maga több mint 177

¹ Reichsg. u. R.-blatt 1853 máj. 30-iki főparancsnoki rendelet.

² Reichsg. id. m. l. 336., 343. l.

³ P. Napló 1853. aug. 7.

⁴ U. ott 1855 jún. 26. Ad. Beer: Die Finanzen Österreichs, 247. l.

millióval terhelte meg az állampénztárt, úgy hogy 1855-re csak katonai célokra 184 milliót kellett előirányozni s az egész előirányzott deficit immár 165 millióra rúgott.¹ A külföldön hiába keresett Ausztria hitelt; ott pénzügyi helyzetét kétségbeejtőnek találták s annak orvoslására tett kísérleteit megnevelték; azonfölül az egész világ zsidósága nehezelt a zsidók birtokszerzési jogát újra megvonó rendszabály miatt.² Nem maradt más hátra, mint egy újabb belső államkölcsön, az állam ingatlanainak értékesítése s a jegybankkal való újabb tranzakció. Az elsőre még a régi pénzügyminiszter, az utóbbi rendszabályokra az új vállalkozott.

Ausztria népei ez időben már meglehetősen gyakorlatában voltak a többé-kevésbé «önkéntes» állami kölcsönöknek; 1849-ben egy 71 milliós bocsátattott ki, 1851-ben egy 85 milliós, 1852-ben egy 80 milliós és 35 milliós és 1854-ben egy 50 s egy 35 milliós: így majdnem minden évre jutott már legalább egy, amikor 1854 nyarán egy akkoriban a világ legnagyobb pénzügyi műveletének tekintett, nem kevesebb, mint 500 millióra rúgó belföldi kölcsönrel próbálkozott meg az osztrák pénzügyminiszter.³

A 95% kibocsátási ár mellett ezüstben 5%-ot jövedelmező kölcsönkötvényeknek önkéntesség címe alatt, de tényleg a legnagyobb hatósági nyomással történt elhelyezése valóban meglepő eredménnyel járt; a kölcsönt túljegyezték: 506 milliót meghaladó összeg jegyeztetett s ebből több mint 131 milliót jegyzett Magyarország, melyben pedig a magyar papírpénz értéktelenítése által vagyonok semmisültek meg s a hangulat éppenséggel nem volt barátságos a kormány iránt;⁴ a gazdag lombard-velencei királyságban csak 62 millió volt főlhajtható.⁵ A magyarországi helytartóság köreiben elismerték ugyan, hogy a kölcsön sikere érdekében a tisztviselők bizony kényszerrel alkalmaztak, de azért mégis azzal a kalandos gondolattal foglalkoztak, hogy jutalmul a kölcsönben legnagyobb mértékben részesedő községeket kellene elismerő oklevéllel s rangemeléssel kitüntetni: a falut mezővárossá, a mezővárost várossá léptetni elő; ⁶ ebből természetesen semmi sem lett.

Azt a célt, amely a nemzeti kölcsön elé volt tűzve, hogy t. i. az

¹ *Unsere Zeit* VI. (1862) 559. l. Beer 255. l.

² *Metternich u. Kübeck* (Ein Briefwechsel) 181. l. Beer id. m. 250. l.

³ *Czörnig* id. m. 127—128. l. *Reichsg. u. R.-blatt* 1854 márc. 20-iki rendelet és júl. 26-iki pátens. *P. Napló* márc. 9., júl. 5.

⁴ A kölcsön érdekében a kormány részéről kifejtett agitációra nézve jellemző az akkoriban Bécsben kiadott s Magyarországon terjesztett névtelen magyar iratocska: «*Jószándékú tanácsok és fölvilágosítások*» címen, mely osztrák összbirodalmi lelkesítő szölamokkal igyekszik a kölcsön javára hangulatot csinálni.

⁵ *A Reichsg. u. R.-blatt* hivatalos közlése 1854 szept. 15-ről.

⁶ *Gr. Leiningen* előterj. Albrecht főhghhez 1854 szept. 28-ról; bécsi áll. levélt. Gensd. Dép. A zágrábi zsandárparancsnokság aug. 2-iki jelentése u. ott.

államháztartás hiányának fedezésével a birodalom mélyen megromlott valutáját is helyreállítsa, a kölcsön látszólagos sikere sem volt képes megvalósítani. A jegyzett összegek tényleges behajtása is nehezen ment, de különben is világos volt, hogy még messzebbmenő áldozatokat is kell hozni. Említettük már az államvasutak és az azokkal összefüggő állami birtokok egy részének 90 évre való kibérlését francia tőkepénzesek részére, amely rendszabály Magyarországra is kiterjedt. A valuta rendezése azonban csak a jegybankkal való újabb megegyezés alapján volt remélhető.

Már 1854 februáriusában létrejött egy egyezmény, melynek értelmében a kényszerforgalommal bíró állami papírpénz megszűnik, illetve bankjegyre váltatik be; a forgalomból kivont papírpénzt a bank veszi át s készfizetési képessége biztosítására az államtól évi 10 milliót fog húzni; a készfizetések fölvételeig pedig ércpénzben kamatozó kötvényeket van joga kibocsátani.¹ Ennek a rendezésnek a hatását is megrontották a hadikészültség új meg új terhei; az se használt sokat, hogy az állam a nemzeti kölcsönből 134 és fél milliót adóssága törlesztéseül mindjárt a banknak utalt át.² 1855 nyarán a miniszteri konferencia a császár személyes elnöklése alatt vette tárgyalás alá a valuta javításának kérdését, kapcsolatban a hadsereg létszámának leszállításával.³ Ez utóbbira nézve megint csak általános ígérekkel volt kénytelen beérni; a végből, hogy a bank a készfizetések fölvételére képesíttessék, határozatba ment, hogy az állam tartozásának további törlesztéseül uradalmiból főleg mezőbirtokok 155 millió értékben bocsáttassanak a bank korlátlan birtokába s ennek keresztülvitele külön e célból felállítandó hitelintézetre bizassék. E rendszabály az illető területek betelepítése és észszerűbb értékesítése útján eredményezhetett közgazdasági előnyöket, a bankadóssággá átváltoztatott államadósságnak ily módon ingatlan fedezetre való alapítása, a bankjegyek kényszerforgalmának fenntartása mellett, a valuta javítása szempontjából hatásosnak nem bizonyult.

Az 1853—55. évek kormányzati intézkedései között mindenképp kimagaslik az osztrák császárság és a római kúria között 1855 augusztus 18-án — a császár huszonötödik születésnapján — kötött s az ugyanazon évi november 5-iki pátenssel közhírré tett egyezmény, az úgynevezett concordatum.⁴

Ennek egész 1849-ig visszanyúló előzményeivel már e munka több

¹ Reichsg. u. R.=blatt 1854 febr. 23. pénzügymin. rendelet.

² U. ott 1854 aug. 31-iki pénzügymin. rendelet.

³ A jún. 11., júl. 7., 11 és 14-iki conferentiák jegyzőkönyvei: bécsi áll. levélt.

⁴ Teljes szövege a Reichsg. u. R.=blatt 1855-iki évfolyamában (nov. 5.); továbbá a P. Napló 1855 nov. 14., 15. és 16. számaiban, úgyszintén Czörnig id. m. 632. s köv. l.

helyén találkoztunk. Már az 1849-iki bécsi püspöki zsinaton, bár mint legifjabb püspök, vezetőserepet vitt Rauscher Othmar, ki utóbb mint bécsi érsek valódi hajtó erejévé lett az egész tárgyalásnak, míg pápai részről Viale Prela bécsi pápai nuncius volt a meghatalmazott. E két férfiú, támogatva Thun kultuszminister meggyőződéses klerikalizmusától, Bach számító szolgálatkészségétől s az uralkodó fokozódó, engedékenységétől a római kúria iránt, vitte keresztül az egyezményt abban az alakjában, melyben létrejött, ellenmondások és megnyilvánult aggályokkal szemben is tulajdonképpen teljes győzelemre vivén Róma álláspontját.

Láttuk, hogy már az 1850-iki császári nyílt parancsok mennyire kiterjesztették a püspökök bírói hatalmát a lelkeskedő papság fölött s a jus placeti-t tulajdonképpen hatályon kívül helyezték; ¹ 1851-ben követték ezt a házassági jog szabályozására vonatkozó tárgyalások, melyek a következő éven át is elhúzódtak s melyek alatt a császári kormány nem is gondolt e kérdést túlhaladó, messzebbmenő megegyezésekre. ² 1853-ban kezdtek a concordatum körvonalai kialakulni, a bécsi püspöki konferencián, melyben magyar részről Scitovszky primás, Kunszt kalocsai és Haulik zágrábi érsek is részt vettek. Ez értekezlet megbízásából s a kormány által jóváhagyott javaslatokkal mentek azután a következő év őszén Rauscher, Scitovszky és Schwarzenberg érsek Rómába tárgyalni. Kétségtelen, hogy a magyar primás ellenezte a tervezett concordatumnak a magyar közjoggal ellenkező rendelkezéseit s azok meghíúsítását Rómában is megkísérelte, amiért az uralkodó rosszalását vonta magára; megakadályozni azokat nem volt képes. Bár Róma mindig messzebbmenő követeléseivel megnehezítették a helyzetet, Rauschernek gyakran a kormánnyal szemben is döntő befolyása s a császár eltökéltsége a pápai széket kielégíteni minden aggályt elnémitottak. ³ Miksa főherceg küldetésének Rómába 1855 júniusában mégis az a cím adatott, hogy köszönetet mondani ment bátyja, a császár nevében a pápa hajlandóságáért, holott a Kübeck elnöklete alatt működött szövegező bizottságnak még ugyane hó 23-án 13 új követelményt tartalmazó pápai pontozatot kellett tárgyalnia. ⁴

A megbízott két bíbornok által augusztus 18-án aláírt egyezmény azután még október 16-án némi módosításokat szenvedett a miniszteri értekezleten az igazságügyi és kereskedelmi miniszterek kívánságára a világi bíróságok házasságjogi hatáskörére nézve. ⁵ Bár a pápa csak a

¹ Első kötet 233—234. l.

² Gr. Beust hivatalos tanúsága Roggenél id. m. I. 404—405. l.

³ Lud. Ritt. v. Przibram: Erinnerungen e. alten Österreichers 93. l. Kübeck Tagebücher II. 67. s köv. l.

⁴ Kübeck id. m. II. 114. l.

⁵ Min. conf. 1855. Bécsi áll. levélt.

november 3-iki consistoriumban hirdette ki az Ausztriával kötött concordatumot s ez a birodalomban csak a november 5-iki pátenssel tétetett közzé, az olasz lapok már megelőzőleg, hivatalos forrásból ismertették annak tartalmát.¹

A bevezető pátens kimondja, hogy a császár kötelességének ismerte az államnak a katolikus egyházhoz való vonatkozásait az Isten törvényével s a birodalom kellően felfogott érdekeivel összhangba hozni. Utal az 1850 április 18. és 23-iki rendeletekre, melyekkel az egyházi élet több sürgős szükséglete nyert kielégítést. Az áldásteljes munka befejezése érdekében egyezkedésbe bocsátkozott a császár a szentszékkal s vele megállapodásra jutván, most, miniszterei és birodalmi tanácsa meghallgatása után megteszi a kellő intézkedéseket az itt követhető cikkelyek mielőbbi életbeléptetésére, miután azok a pátens kihirdetése napjától a birodalom egész területén teljes törvényerővel bírnak.

A concordatum maga a Szentháromság nevében van kiadva, latin eredeti szöveggel, 36 cikkelyben. A 2. cikk kifejezetten eltörli a királyi tetsvényjogot (jus placeti regii), vagyis ezentúl a püspökök, a papság, a hívők és a Szentszék közötti kölcsönös érintkezés lelki dolgokban és egyházi ügyekben tökéletesen szabad lesz s nincs fejedelmi jóváhagyáshoz kötve. A 3. és 4. cikk az érsekek és püspökök, úgyszintén az ordinált lelkészekre nézve alárendeltjeik, illetve híveik lelki igazgatását, egyházi ügyekben tanítások és rendeletek kibocsátását teljesen szabaddá teszi; szabadon választhatják helyetteseiket, tanácsosaikat és segédeiket, kisebb javadalmakat, plébániákat alapíthatnak, feloszthatnak vagy egyesíthetnek, csupán a javadalom-átutalás iránt levén kénytelenek a világi felsőbbsséggel megegyezni; tartományi gyűléseket, egyházmegyei zsinatokat az egyházi törvényekhez képest egybehívhatnak, megtarthatnak s határozataikat közzétehetik. Az 5—8. cikkek szerint a kath. ifjúság egész oktatása minden nyilvános és nem nyilvános iskolában a kath. vallás tanainak megfelelő lesz s a püspökök vezetése alatt fog állani, kik gondosan fognak őrködni, hogy semmi tantárgy körében se forduljon elő oly valami, ami a kath. hittel és az erkölcs tisztaságával ellenkezik. A kath. jellegű középiskolákban az egész oktatás a keresztény élet elvei után fog igazodni; a tankönyveket a püspökök értekezlete választja meg. A kath. népiskolák egészen az egyházi felügyelő alatt állanak, kit ő felsége a püspök által előterjesztett egyének közül választ. A 9. cikk szerint az érsekek, püspökök és összes ordinariusok teljes szabadsággal intézkednek a vallásra és erkölcstisztaságra nézve, ártalmas könyvek elvetésére s híveiknek azok olvasásától való visszatartására nézve, a kormány pedig maga is minden eszközzel akadályozni fogja az ily könyvek elterjedését. A 10. cikk rendeli, hogy az összes egyházi jogesetekben,

¹ P. Napló 1855 okt. 15., nov. 12. Wessenberg id. m. II. 326. l.

főleg olyanokban, melyek a vallást, a szentségeket, az egyházi működést és a papi kötelességeket illeti, egyes-egyedül egyházi bíróságok ítélkezzenek jövőre, így házassági ügyekben is és csak a házasságok polgári jogkövetkezményei utasíthatnak világi bíróságok elé. A következő pont szerint a püspökök papjaikra megrovást érdemlő magukviseletéért büntetéseket szabhatnak, őket kolostorokban vagy más alkalmas helyeken felügyelet alá helyezhetik, a hívek ellen is egyházi büntetéseket alkalmazhatnak. A 12. cikk a kegyúri jog kérdéseiben az egyházi hatóságnak tartja fenn az elhatározást, de a világi kegyuraság kérdéseibe a világi hatóságoknak is beleszólásuk van. A 13. és 14. cikkelyek szerint a papok világi, magánjogi ügyei a polgári bíróságok elé tartoznak; (ebbe a Szentszék tekintettel az időviszonyokra, beleegyezését adja); büntetőjogi ügyekben is világi bíróság elé állíthatók, de erről a püspök azonnal értesítendő; letartóztatásuknál a papi állást megillető tisztelet megóvandó. Öt évi börtönnél súlyosabb büntetésre szóló ítélet minden esetben közzendő a püspökkel, hogy ő az illetőt kihallgathassa s az esetleges egyházi büntetés iránt intézkedhessék. A papok a börtönben a világiaktól elkülönítendőek, vétség vagy kihágás esetében kolostorban vagy más papi házban helyezendők őrizet alá. A tridenti zsinat által fenntartott jogesetekben a Szentatya és ő felsége fognak megfelelőleg intézkedni. A 16. cikk a kath. egyházat és vallást, valamint annak előljáróit és szolgálait minden sérelem ellen védi s azoknak a megillető tiszteletet és megbecsülést, valamint hivatásuk akadálytalan teljesítését biztosítja. A további pontok kimondják, hogy a szemináriumokat a püspökök korlátlan joggal igazgatják s azok végzett növendékei minden intézetbe átléphetnek; kimondják, hogy a császár a püspökök kinevezésénél ezen túl is a püspökök tanácsával fog élni, hogy a papi egyének vagyonukról szabadon végrendelezhetnek és hogy minden káptalan első méltóságát a pápa adományozza. A 24. pont szerint minden papi állás a tridenti zsinat határozatainak megfelelően és nyilvános pályázat útján töltenendő be; ott, ahol a patronátus az egyházé, a lelkész a püspök által jelölt három egyén közül választandó; ugyanez az eljárás illeti meg a «pápa különös jóakaratóból» a császárt a közalapítványi kegyuraság alá tartozó javadalmakra nézve. Minden egyházi javadalom csak az egyházi investitura után vehető tényleg birtokba. A 28. pont biztosítja a szerzetrendek szabad érintkezését Rómában székelő rendfőnökükkel s ez utóbbinak vizsgálati jogát; a következő biztosítja az egyház korlátlan vagyonszerzési jogát s az egyházi javadalmak autonóm igazgatását. A vallás- és tanulmányalap is az egyház tulajdona s az egyház nevében kormányoztatik a püspökök felügyelete mellett; a hiány pótlására ő felsége kegyesen segílyt nyújt s ugyanő «saját jóindulatánál fogva» a vallásalapnak juttatja a Magyarországon és «a hozzá tartozott tartományokban» megüresedett püspökségek, apátságok stb. időközi jövedelmeit. Ahol a papi tized még fennáll,

ott az beszédhető, ahol megszűnt, ott jószágban vagy állami járadékban kárpótlás adandó érte. Az utolsó cikkely pedig kimondja, hogy minden, az osztrák birodalom területén eddig fennállott törvény vagy rendelet, mely a törvényerejű szerződéssel ellenkezik, semmis és érvénytelen.

A concordatummal egyidejűleg a császár titkos szerződést is kötött a római kuriával, melyben magát ez utóbbival szemben lekötölte, hogy beleegyezése nélkül a felekezeti vagy felekezetközi viszonyokat érdeklő törvényeket módosítani nem fogja. Azonkívül a concordatumból kifolyólag még egész sora a magyarázó, végrehajtó, pótló intézkedéseknek látott napvilágot. 1856 tavaszán egy újabb bécsi püspöki értekezlet foglalkozott a házasságjognak az egyezmény szellemében való szabályozásával. Ennek munkálata alapján jött létre azután az 1856 október 8-iki pátéssal közrebocsátott új «házassági törvény», melynek értelmében ezentúl vegyes házasságokban is a katolikus házasság kizárólag a püspöki bíróságok joghatósága elé utasított. E törvény végrehajtási utasítása igen jellemzően kimondja, hogy az egyház utálja a vegyes házasságokat, inti híveit, hogy a «kereszténységtől elszakadt» egyénekkel házasságra ne lépjenek s a püspököket fölhatalmazza, hogy az ily házasságokat megakadályozzák, amennyiben attól tartanak, hogy létrejöttük viszályokat és bajokat fog előidézni.¹

Az iskolai téren egymást érték az oly intézkedések, melyek — a concordatumnak megfelelően — mindent egyházi befolyás és hatalom alá helyeztek s egyúttal a felekezeteknek az 1851 december 31-iki «alapelvekben» kilátásba helyezett egyenjogúságát világosan megsértették. Rauscher bíbornoknak Thun miniszterrel egyetértőleg a pápai követhetett, a concordatumot kísérő levele, melyet utóbb közzé is tettek,² kimondja, hogy «Ő Felségének különös gondja lesz rá, hogy az egyetemen a vallás viruljon és gyümölcsöző legyen. Az emberi tudománynak sokféle hasznát különösen a XVIII. század óta a tévedések mint fellegek homályosították el s az emberi társaságnak jóléte kívánja, hogy azokat az igazság sugarai oszlassák szét. Sok tekintetben kívánatos volna, hogy az egyetemi kancellárok helyére püspökök lépjenek; de minthogy ez nem vihető mindig keresztül, szükséges, hogy legalább a teológiai karra elhatározó befolyással bírjanak». A püspököknek szabadságukban fog állani, hogy saját vezetésök alatt katolikus egyetemeket alapítsanak... Ha valamely egyetem jogi karán az egyházjog tan széke töltendő be, az illető egyén hite és tanítási képessége szempontjából az illető megyés püspök által kikérdezendő lesz. Bár eddig előfordult, hogy a pesti egyetemen profán tudományok tanáraivá nem kato-

¹ Charmatz : Österr. innere Geschichte I. 29—30. l. Rogge id. m. 448. s köv. l.

² A P. Napló közölte a «Wiener Kirchenzeitung» nyomán 1856 márc. 19.

likus egyének nevezettek ki, tekintettel arra, hogy ez az egyetem «keletkezését egyházi alapítványnak köszöni», jövőben ide tanárokul csakis katholikusok lesznek alkalmazhatók. A kormány által alakított középiskolákhoz hittanárul csakis a megyés püspök által képesnek ítélt egyén nevezhető ki. A vallásra és erkölcsre nézve veszélyes könyvek «az irodalomból ki fognak záratni»; a sajtó féltelenségei ellen hozott törvények a legszigorúbban fognak végrehajthatni, hogy a püspökök kívánalmainak mindenben elég tétessék. A betegséget értelmes orvos módjára kell gyógyítani; a cenzura erre nem volt elegendő; a külföldi könyvkereskedők gyakran ujjongtak, ha egy általuk kiadott könyv Ausztriában eltiltatott; oly országban, mint Magyarhon és Erdély, hol a nemkatholikusok száma nagy, nehezebb egy rossz könyvet kizárni a forgalomból stb.

Ez a szellem azután érvényesült a mértéktelen térítgetésekben, melyek miatt különösen Erdélyben esett sok panasz,¹ szolgálatába vette a Jézus-társaság tagjait, kik épp ez időben alapítottak maguknak papnövelédét is Nagyszombatban és rendházat Pozsonyban s megindítója lett számos, egyenesen a protestánsok ellen irányuló rendszabálynak. X

A protestáns Bruck kénytelen volt beérni azzal, hogy a miniszteri értekezleten utalt azokra az aggodalmakra, melyeket a nem katolikusok körében már a concordatum is okozott és hogy nem vett részt az új házassági törvény tárgyalásában.² Thunnak egy 1854 júniusában kibocsátott rendelete nyújtott ugyan a protestánsoknak némi könnyítéseket presbyteriumaik összehívása s konventjeik megtartása tekintetében; de ez utóbbiaknak ezentúl is csak kormánybiztos ellenőrzése mellett volt szabad lefolyniok; a biztosnak tovább is joga volt feloszlatni a gyűlést, ha tárgyalásai a politikába csaptak át. A superintendensek választásának kérdése tovább is «függőben» hagyatott s megmaradt az adminisztrátori rendszer, mindössze azzal a későbbi változtatással, hogy a helyettes superintendenseket a császár nevezze ki, nem az országos kormányhatóság. A világi felügyelők és főgondnokok választathatása továbbra is ki volt zárva s minden lelkész beiktatásához az illető helytartósági osztály engedélye volt kikérendő, melynek megtagadása esetében új választásnak volt helye.³ Ez a szembetűnő egyenlőtlenység az elbánásban csakugyan nem magyarázható csupán az intézők katolikus hitbuzgalmával, hanem kirí belőle a protestánsok mint még mindig forradalmárnak tartott elem iránti politikai bizalmatlanság is, mely éppen különösen Magyarországon nagy súllyal esett a mérlegbe.⁴

A concordatum létrehozóit magas kitüntetések érhatték, a sugal-

¹ *Friedenfels* id. m. II. 273. l. *Rogge* id. m. I. 315. l.

² *Min. Conf.* 1856 márc. 11. és a köv. napokon.

³ *U. ott* 1854 jún. 3. és 1855 febr. 20. *P. Napló* 1854 júl. 18.

⁴ Lásd Bach ily értelmű nyilatkozatát egy névtelen röpírat nyomán *Rogge*-nál id. m. I. 358. l.

mazott sajtó égis magasztalhatta azt, mint az osztrák alkotmány legértékesebb részét, Metternich szerencsét kívánhatott Rauscher bíbornoknak, hogy a Josefinismus rémeit valahára sikerült teljesen legyőzni,¹ azért a császári ház őszinte hívei között is sokan voltak, kik súlyos aggodalmakat nyilvánítottak e rendszabály következményeire nézve; maga Kübeck, ki az előkészítésben résztvett s a kihirdetéskor már nem élt, veszedelmesnek találta az állam bírói hatalmának ily mérvű megszorítását s a vallásnak és egyháznak politikai célokra való felhasználását.² Az öreg Wessenberg azt írta németországi önkényes számkivetéséből, hogy a concordatum Németország összes kabinetjeit, sőt e földrész minden gondolkodó emberét izgalomba hozta, az egész sajtó — még a katolikus freiburgi is — támadja Ausztriát s kimutatja az egyezmény hátrányait a monarchia, a civilizáció s az ipar érdekeire nézve. Ausztria a közvéleményben önmagának halálos dőfést adott ezzel; államférfiúi szempontból lehetetlen védelmezni e rendszabályt, mert a politikában első szabály, hogy céltalanul meg ne kössük kezeinket. A concordatum a XV., nem a XIX. század bélyegét viseli magán.³

Még megsemmisítőbb az a kritika, melyet Kempennek egy névtelen bizalmasa terjesztett elő, az egyezménynek a közvéleményre gyakorolt hatásáról számolva be. A közvélemény — úgymond — határozottan elítéli a concordatumot. A kormány benne minden hatalmat kiadott a kezéből, mellyel a katolikus elemet fölhasználhatta volna a maga céljaira, sőt alkalmat nyujt arra, hogy őt kihasználják. Az egyház majdnem egészen független lett az államtól, az állam ellenben sokszorosan függ az egyháztól. A hatalmat méltányosan meg kellett volna osztani; így a konfliktusok nem hogy elkerültetnének, hanem előidéztenek, majdnem minden cikkely viszály csiráját rejti magában. Katolikus vallásosságra szükség van Ausztriában, de ultramontanizmusra nem. A mai pillanat, mikor Ausztria a legnagyobb nehézségekkel küzd, egyáltalán nem volt alkalmas oly rendszabály keresztülvitelére, melynél fontosabb 1848 óta nem fordult elő. Az alsó papság nagy része is hevesen ellenzi a concordatum rendelkezéseit, ellenben az állam ellenségei örvendeznek, mert ez az egyezmény rájuk nézve fölér egy megnyert csatával.

Az egykorúak ez ítéletét csak kevésbé enyhítheti a mai pártatlan történelmi felfogás. A forradalom utáni csömör az ötvenes években Európa-szerte többé-kevésbé kedvezett az egyházpolitikai téren a Josefinismus kétségtelen túlzásai megszorításának, még ott is, ahol az önkényuralom a forradalom romjain nem diadalmaskodott teljesen. A koráramlatnak volt része a concordatum létrehozásában, mint ahogy volt része 15 évvel

¹ *Handschr. Nachl.* VIII. 377. l.

² *Tagebücher* II. 68., 70. l.

³ *Briefe* II. 332. l.

⁴ *Gensd. Dép.* 1855, 1076. szám; *bécsi áll. levélt.*

később, a liberalizmus újabb érájában, annak formai hatályon kívül helyezésében. De Ausztria egyezménye Rómával jogfeladás és megalázódás szempontjából mindent fölülmúlt, ami a legújabb korban e téren történt. Nem is hasonlítható a nagy Napoleon concordatumához, mely lényeges, de kölcsönös koncessziók mellett ugyancsak megóvta a pápai székkal szemben a francia állam hatalmát, nimbuszát és fölényét¹ s az osztrák egyezmény túlment azon is, amit a délnémet államok ugyanabban az időben konvenciókba iktattak.² Ha az ifjú Ferenc József vallásos meggyőződésének és a gondviselés iránti hálájának megfelelően a Szent-
 atya engedelmes fiaként akart megjelenni, ez lehetett egyénileg rokonszenves és szép vonás, de alig volt összeegyeztethető egy milliónak parancsoló korlátlan uralkodó szerepével; ami nála vallásos ösztön volt, a behódolás a pápa törvényhozói hatalmának sok világi és felekezeti vonatkozásban is, azt alattvalói közül számosan mint kínos lelkiismereti kényszert érezhették, annál inkább, mert hiszen nagyszámú alattvalói a Szentszéket egyáltalán nem tekintették egyházi főhatóságuknak.

E mellett, ha az uralkodó szándéka szerint talán nem is, kormányának szándéka szerint kétségkívül a concordatum egészen profán jellegű politikai, sőt hatalmi célokot is szolgált. Szolgált a birodalmi egység gondolatát az összes egyházpolitikai kérdéseknek mereven egyforma rendezése s az egész katolikus klérusnak egy középpontból való vezetése által; szolgált a kormány korlátlan hatalmának érdekét a nehezebben kezelhető protestantizmus eltírása s a katolikus papságnak a kormány céljai részére remélt megnyerése által, — mely utóbbi számításukban egyébiránt a bécsi világi és egyházi hatalmasok Magyarországot illetőleg csalódtak. Csak korlátolt mértékben van tehát igaza a concordatum egy szellemes francia bírálójának, hogy e mű által lett teljessé a Bach hatalmi rendszere, mert most már négy sereggel rendelkezett a maga fenntartása érdekében: az álló katonasággal, az ülő hivatalnokokkal, a térdeplő papokkal és a csúszómászó titkosrendőrökkel.³ Róma támogatásának megnyeréséért pedig az osztrák politikának valóban főlősleges volt ily nagy árt fizetnie, mert azt számára a terjeszkedő olasz állammal szemben fennállott érdekközösség úgyszólván biztosította.⁴

A magyar klérus ösztönszerűen érezte, hogy a magyar közjogban

¹ A. Thiers: Histoire du Consulat et de l'Empire, III. 331. s. köv. l.

² Lásd «Unsere Zeit» 1861 «Das österr. Concordat und die Conventionen etc. 145. s. köv. l.

³ Eisenmann: Le Compromis 170. s. köv. l. Lásd a concordatum megítélésére nézve — az Unsere Zeit előtt id. cikkén kívül — Beksics: Ferenc József kora 523. s. köv. l. Rogge id. m. I. 414. s. köv. l. Friedjung «Österreich» etc. II. 505. s. köv. l. Ed. Suess: Erinnerungen 109. s. köv. l. Marczali: Legújabb kor 854. l.

⁴ Unsere Zeit 1864 31. l.

gyökerező állásának elvesztéseért a concordatum előnyei nem kárpótolhatják; ez utóbbi pedig kétségkívül gyökerében támadta meg a magyar közjogot. Benne egy még csak meg se koronázott magyar király a pápaság követeléseinek megfelelő egyszerű nyílt parancsával hatályon kívül helyezett szentesített magyar törvényeket s teljesen megváltoztatta a magyarországi katolikus egyház helyzetét. Ez okból még azok is, akik ez egyezmény érdemleges rendelkezéseivel talán egyetértettek, kénytelenek voltak azt magyar közjogi szempontból érvénytelennek tekinteni.¹

¹ Lásd *Concha*: Eötvös és Montalembert barátsága. Bpest, 1918, 247. l. *Somssich Pál* nyilatkozata a concordatumról az 1861-iki országgyűlésen (Képv. = ház naplója 184. l.) *b. Forster Gyula*: A püspöki székek betöltésének kérdéséhez. Budapesti Szemle 1923 márc. 180. s köv. l.

VII. RÉSZ

AZ

ABSOLUTISMUS ENYHÜLÉSE

Országos Széchényi Könyvtár

VI. 1852

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I.

(A párizsi béke ; Ausztria külpolitikai helyzete a kedvező látszat ellenére minden irányban romlott. A kormány mégis megerősödöttnek hirdeti állását s következképpen a kormányzati rendszert fenntartandónak, egyúttal azonban módszereit a pacificált országokkal szemben enyhítendőknak találja. A központosítás és németesítés rendszerének további kiépítését célzó rendszabályok : a tartományi statutumok, a hadsereg újraszervezése, a magyar főkormányzó hatáskörének új szabályozása, telepítés és germanizáció. Az absolutismus enyhülésének jelei ; az olasz tartományokkal szemben : amnesztia és az uralkodói pár látogatása. Magyarországgal szemben : esetenkénti, végül általános megkegyelmezése a bebörtönözötteknek ; az elkobzott javak visszaadása ; több emigráns engedélyt kap a hazajövetelre ; a katonai uralom nyomainak elenyésztetése ; kisebb engedmények. Az orsz. gazdasági egyesület újraalakulása ; az Akadémia alapszabályainak ki nem elégítő megerősítése. Az uralkodó megjelenése fegyvergyakorlatokon és az esztergomi templomavató ünnepélyen. 1856—1858.)

1856 március 30-án, százegy ágyúörgés kíséretében, egy, a Jardin des Plantes császári sasának szárnyából kitépett tollal írták alá a Tuille-riekben a hatalmak képviselői «A mindenható Isten nevében» a februárius 25-ike óta üléselő párizsi kongresszus záró okmányát, a párizsi békét, mely a megelőző keleti háborút befejezte. Az ünnepélyes cselekménynél III. Napoleon császár azt mondta a jelenlevőknek, hogy ez oly béke, mely minden félnek becsületére válik és egyiket sem alázza meg. Két héttel később egy további, titkos egyezményt írtak alá csak Ausztria, Franciaország és Anglia meghatalmazottjai, mely a párizsi béke biztosítására szövetségbe egyesítette ezeket az államokat s casus bellinek jelentette ki annak minden megsértését.¹

A párizsi béke, mely megpecsételte Oroszország vereségét, elzárta továbbra is feketetengeri hadihajói elől a Bosporust, semlegessé tette a Fekete-tengert és megóvta Törökország területi épségét s függetlenségét, kihirdetése idejében nálunk kétségkívül jó benyomást tett.² B. Kemény Zsigmond vezércikkében hangoztatta, hogy Európa megszabadult az orosz-félelemtől s bár megjegyezte, hogy a béke következményeit

¹ Hübner : Souvenirs etc. I. 411. s köv. l. — A békeokmány szövegét közölte a Reichsg. u. R.-blatt 1856. évfolyama a 209. l. és a P. Napló u. a. évi máj. 3-iki száma.

² B. Podmaniczky Frigyes : Naplótöredékek III. 741. l.

ma még áttekinteni nem lehet, azt jósolta, hogy a Dunatorkolat és a Fekete-tenger semlegesítése óriási hasznot fog hajtani a kereskedelemnek s ezáltal gazdagítani fogja az életrevaló népeket.¹

Még nagyobb volt azonban a meglepődés az osztrák hivatalos körökben. Az a körülmény, hogy Ausztria, miután a keleti háború egész folyama alatt kétes szerepet vitt, akkor, mikor már semmit sem kockáztatott vele, ultimátumával rákényszerítette Oroszországot a bécsi konferencia békeelőzményeinek elfogadására, csakugyan úgy tüntette föl a helyzetet, mintha a béke elsősorban Ausztria magatartásának lett volna tulajdonítható. A császári kormány képviselői a kongresszuson: Buol külügyminiszter és Hübner párizsi követ meg voltak elégedve nemcsak önmagukkal, hanem, mi több, egymással is² és a békekötés alkalmából magas kitüntetésekben részesültek. Kempen jelenthetni vélte, hogy most már az elégedetlenek szótlanok és lehangoltak, reményeik és várakozásaik abban a mértékben szállottak alá, amelyben a helyesen gondolkozóké emelkedett; büszkén látják a rend barátai, hogy a béke előidézője főleg a császári kormány volt. Ez növeli az osztrák önértetet s Magyarországon és Erdélyben is fokozza az uralkodóház iránti hódolatot és kedvezően befolyásolja a közhangulatot.³ Hivatalos tollak még később is történelmi fordulópontnak mondták a párizsi békét, melynek főérdeme az osztrák császár éppoly békülékeny, mint határozott politikáját illeti meg.⁴

A mélyebb belátásúak azonban már akkor sejtelmével bírhattak annak, ami később mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy ezek a dicsőhimnuszok nem egészen indokoltak, hogy Ausztria szerepe a kongresszuson, melynek tárgyalásai nyilvánosságra nem kerültek, éppenséggel nem volt vezető jellegű;⁵ hogy ott sok apró összeütközés folyt le különösen az osztrák megbizottak és az ellenséges kis Piemont között, melyben nem mindig amazok voltak a győztesek.⁶ Ehhez járult, hogy — amit a magyar publicisztika is hamar felismert⁷ — a párizsi kongresszus a keleti kérdés megoldását csak elodázta, sőt egész sorát az égető kérdéseknek eldöntetlenül hagyta; azok tisztázása végett folytatólagos értekezleteknek kellett ugyancsak Párizsban a következő években egybegyűlniök; ezeknek a dunai fejedelemségekre és a dunai hajózásra vonatkozó hatá-

¹ P. Napló 1856. ápr. 1.

² Hübner id. köz. 419. l.

³ Bécsi áll. levélt. Gensd. Dép. 1856 ápr. 30-iki előterj.

⁴ Czörnig: Österr. Neugestaltung 75. l.

⁵ Így ítélték meg széltiliben a congressust Magyarországon Kempen saját fentebb id. jelent. szerint.

⁶ Unsere Zeit 1864. Österreich etc. 33—34. l.

⁷ Lásd különösen Kemény Zs. cikkeit a P. Napló 1856 április—novemberi különböző számaiban.

rozmányai némely tekintetben megváltoztatták az 1856-iki kongresszus által teremtett viszonyokat s általában elmondható, hogy Ausztria külpolitikai helyzete a párizsi béke következtében nem szilárdult meg, sőt annak ellenére a legközelebbi években mindinkább megromlott.

Már a kongresszust és a későbbi konferenciákat foglalkoztató egyes kérdések ellentéteket idéztek föl, melyek Ausztriát hol egyik, hol másik hatalomtól, hol valamennyitől elválasztották. Az osztrák csapatok visszavonása a dunai fejedelemségekből, amely a kongresszus határozatából folyt, csak nagy későn és csak Franciaország ismételt sürgetésére történt meg. Ausztria látva, hogy a dunai fejedelemségekre vonatkozó titkos vágyai nem teljesülhetnek, legalább azok különállását és függetlenségét akarta megóvni; ezt sem érthette el egészen, mert Havasalföldnek és Moldvának egy fejedelem joghatósága alá jutása később mégis végbement.¹ A dunai hajózásnak azt a szabályozását, melyet az 1857 novemberében az Ausztria és a többi dunaparti országok között kötött egyezmény² hozott létre, a nyugati államokban nem tekintették a párizsi kongresszus határozmányaival megegyezőnek s e miatt éles sajtóharc folyt Bécs és Párizs között.

Ausztria viszonya még legzavartalanabbnak és legszívélyesebbnek látszott ez időben Poroszországhoz, azonban itt is a jövő változást hozhatott; az elmebeteg Frigyes Vilmos király környezetében ellentétes befolyások küzdtek egymással Vilmos porosz hercegnek — a későbbi I. Vilmos császárnak — teljes régensi joggal való felruházása mellett és ellen. A királyné és a reakcionárius miniszterek végül vereséget szenvedtek; Vilmos herceg teljes régensi joggal ragadta magához az uralkodást 1858 őszén, s ez — mint csakhamar kitűnt, — fordulatot jelentett a szabadelvűbb irányzat felé s ennél fogva beállható eltávolodást az abszolutisztikus irányú Ausztriától.

Német, de nem porosz közvetítéssel ment végbe 1857 szeptemberében az osztrák császár és orosz cár találkozása Weimarban. Ez ellensúlyul volt hivatva szolgálni II. Sándor és III. Napoleon megelőző stuttgarti összejövetelével szemben, bár jelentőségét orosz és francia részről egyaránt leszállítani igyekeztek.³ A fiatal cár nem látszott már semmi neheztelést sem mutatni Ausztria iránt, sőt állítólag a találkozás eszméje tőle indult ki; ellenben minisztere, Gorcsakoff engesztelhetetlen volt, Miklós nagyherceg tüntetett Magyarország iránti rokonszenvével s Pétervárott oly osztrákellenes volt a légkör, hogy gr. Esterházy Bálint követnek gyakran nagy önuralomra volt szüksége. Az ellenszenv

¹ Lásd az 1858 aug. 19-ről k. államszerződést a *Reichsg.=blatt* 1858. év-folyam 627. l.

² *Reichsg.=blatt* 1858 83. l. *P. Napló* 1858 febr. 4.

³ *Em. Ollivier* : *L'empire liberal* III. 424. l.

főleg Buol külügyminiszter ellen irányult, kinek olykor kínos fejtegetései voltak az orosz követtel.¹

Az osztrák kormány szemlátomást igyekezett régi, jó viszonyát Oroszországhoz helyreállítani, annál inkább, mert nem volt sok oka nyugati «szövetségeseiben» bízni; azonban ezt nemcsak a közelmúlt nehezítette meg, hanem a jelen fejleményeiben gyökerező nézet- és érdekellentétek is. A párizsi béke nem volt képes Törökország belső megszilárdulását oly mértékben biztosítani, hogy a balkánon új meg új zavarok ne törjenek ki, melyek III. Napoleon nemzetiségi politikájából is táplálékot merítettek. Montenegró és Hercegovina szlávjai fegyveresen szembeszállottak a török csapatokkal s azokat 1858 május 13-án Grahovonál megvervén, a foglyokon felháborító kegyetlenségeket követtek el. Cattarónál különböző nemzetbeli hadihajók egyesültek az osztrákokkal a béke fenntartása érdekében, de a francia parancsnok ragadta magához a vezetést és fegyvernynyugvást parancsolt: ez időben Montenegró már teljesen megfeledkezett arról, hogy 1853-ban Ausztria közbelépése mentette meg függetlenségét, Franciaországra nézett mint szabadítóra. Ugyanígy vesztette el a talajt lábai alól az osztrák politika Szerbiában, hol a tőle pártolt Karagyorgyevics Sándor fejedelem helyzete mindinkább tarthatatlanná vált s ellenfelei orosz és francia támogatásra számítva dacoltak a török fennhatósággal. A zavarok a határon való átcsapással fenyegetvén, a Bánátban csapatokat kellett összpontosítani; bár Oroszország mindig Ausztriát gyanúsította a zavarok szításával, a bonyodalom vége mégis Karagyorgyevics lemondása s az oroszbarát Obrenovics Milos fejedelemsége lett.²

Franciaországgal szemben már a kongresszuson adva voltak az üt-központok: a Dunafejedelemségek és a dunai hajózás kérdései, melyekhez még Piemontnak francia részről való szembetűnő pártolása járult. Mikor 1858 elején az ismétlődő összeesküvések és azokkal szemben a politikai menekültek védelme miatt a francia és angol kormány között bizonyos eltávolodás mutatkozott, fölmerült a remény, hogy sikerülni fog Franciaországot a szintén emigránsai ellen védekező Ausztria oldalára átvonni. Azonban a valóságban a viszony egyre romlott. Az éles szemű Falk már 1857 nyarán észrevette az elhidegülés jeleit s egy évvel később már ennek okát is: a piemonti kérdést, melyben ő azt a mikrokozmoszt látta, amelyben a világhelyzet tükröződik.³ A közhangulat Párizsban állandóan osztrákellenes volt; 1858 tavaszán Tuvora József,

¹ *Gensd. Dép.* 1857. szept. 2. és 6., okt. 3. és 18., nov. 11 és dec. 6. s 1858 jan. 10-iki jelentések. — *Széchenyi* «Blamage und Fiasco»-nak mondja a weimari összejövetelt. (Döbl. irod. hagyat. II. 601. l.)

² *Gensd. Dép.* 1858 márc. 6., 9., ápr. 8., máj. 1., 17., 22-iki jelent. — *Rogge* id. m. 531.—532. l.

³ *P. Napló* 1857 jún. 16., 1858 ápr. 15.

a Kempen bizalmas újságírója már azt írta onnan Bécsbe, hogy «ha az ember hallja, mint ítélnék itt meg mindenfelé bennünket, majdnem szégyenkeznie kell Ausztriához való tartozása miatt».¹ Nem hiányoztak az oly figyelmeztetések sem, hogy a francia hivatalos politikában Ausztriára nézve káros, nagy fordulat van készülöben.²

Azonban legbetegebb pontja az egész osztrák külpolitikának a kis Piemont által képviselt olasz kérdés volt. Mindenki tisztában volt aziránt, hogy az osztrák uralom alatt álló olasz tartományokban az ellentállás Piemontra támaszkodik, hogy ez ellentállás, valamint a koronkinti nápolyi villongások háttérében az egész olasz nemzet egyesülésének eszméje lappang; hisz Cavour, Buol minden ellenkezése dacára már a párizsi kongresszuson mint az olaszság egyetemének képviselője szerepelt. Azt is mindenki tudta, hogy az olasz és magyar emigránsok végeredményben egyet akarnak s hogy a piemonti kormány keresi a szakítást Ausztriával,³ csak az volt a kérdés, hogy kinek segítségére vél a császársággal való összeközlésében számíthatni? Erre a kérdésre, mely — Falk helyes megítélése szerint — Európa döntő kérdése volt ebben az időben, meghozta, ha nem is a választ, hanem a válasz mind határozottabbá váló sejtelmét az az esemény, mely Párizsban 1858 januárus 14-én közrémületet okozott. Napoleon császár és neje ellen, mikor az operai előadásra kocsiztak, pokolgéppel gyilkos merényletet követtek el, melynél az uralkodó csak csekély sérülést szenvedett. A tetteseket hamar kézrekerítették Orsini és Pierri olasz forradalmárok személyében, kiknek elseje Erdélyben is járt s a külföldön érintkezett magyar emigránsokkal; mindkettőt már március 13-án kivégezték s valóban joggal várhatta volna mindenki, hogy ez az esemény, melyet már számos összeesküvés előzött meg, melyekben mindig olaszok vittek vezérszerepet, el fogja távolítani a francia császárt Piemonttól és közelebb hozza Ausztriához. Azonban csodálatos módon éppen ennek ellenkezője történt. Orsini kivégeztetése előtt két nemesangú levelet intézett a francia császárhoz, melyben kárhoztatva a merényletet, s mintegy áldozatul ajánlva föl magát, kérve kérte őt, hogy legyen fölszabadítója nemzetének. Ezt a levelet a piemonti kormány — a császár egyenes kívánságára — közzétette.⁴ Innen kezdve az olasz mozgalom többé fékezhető nem volt. Ausztria minden erőlködései: a császári pár megelőző hosszas időzése Velencében, Milánóban és a többi északolaszországi városokban, Radetzky fölcserélése az olaszországi kormányzói székben Miksa Ferdinánd főherceggel, az amnesztiák és kedvezmények mind kárbaveszetteknek tüntek föl. Cavour piemonti

¹ Wertheimer: Andrassy Gy. I. 114. l.

² Gensd. Dép. 1858 márc. 13-iki és máj. 4-iki levelek.

³ Lásd Cowley angol követ erre vonatkozó őszinte megnyilatkozását már 1857 márc. 24-én Hübnernél, id. m. II. 20. l.

⁴ Lásd Emile Ollivier id. m. III. 483. l.

miniszterelnök feltűnő látogatása Napoleon császárnál Plombièresben, melyet már akkor úgy magyaráztak, mint a fegyverbarátság megkötését, Napoleon herceg tervezett házassága a piemonti uralkodóház egy sarjával, további nagy mértékben fokozták az olaszok várakozásait s a viszony Ausztria és Piemont között és abból folyólag az osztrák uralom helyzete a lombard-velencei királyságban — mint az a következő részben még élesebben meg lesz világítva, — az 1858. év folyamában mindinkább tarthatatlanná vált.¹

Így érthető, hogy a bizalmas hivatalos jelentések már 1857 tavaszán sajnálattal és aggodalommal emlegették Ausztria elszigeteltségét külpolitikai téren, sőt egy évvel később már azt is elismerték, hogy a birodalom külpolitikai helyzete súlyos gondokat okoz.² Széchenyi István kevésbé túlzott, ha 1857 júniusában azt a vallomást adta a Bach szájába, hogy «Ausztriának egyetlenegy szövetségese sincs, sőt mindenünnen elhidegülés, ellenszenv, megvetés súlyosodik rá».³

Habár ezek szerint alig lehet ellentmondani azok felfogásának, akik Ausztriában látták a krími háború és a párizsi béke tulajdonképi legyőzöttjét s ez események által előidézettnek azt a válságot, mely a birodalom gyűlölt belkormányzati rendszerét elsodorni volt hivatva,⁴ mégis kétségtelen, hogy az osztrák kormány mereven ragaszkodott ahhoz a tetszetős fikcióhoz, hogy a keleti háború és a párizsi kongresszus megszilárdították Ausztria európai helyzetét, tekintélyét, hatalmát, biztonságát emelték s nem is késett e megállapításból kettős következtetést vonni le. Az egyik az volt, hogy az a politikai rendszer, mely e szerint ily kitűnő eredményeket értelt meg, lényegében változatlanul fenntartandó; a másik az, hogy miután a kül- és belpolitikai helyzet annyira megszilárdult, a rendszer fenntartásának és érvényesítésének módszereit és eszközeit most már enyhíteni és szelidíteni lehet, sőt kell is.

Az említett fikció természetes kifolyása volt a döntő politikai körökben annak eléggé elkésett belátása, hogyha kifelé a hatalmas, a szilárd és erős Ausztria szerepét akarják játszani, ez a szerep nem egyeztethető össze azzal a köztudomású ténnyel, hogy a birodalomban minden közszabadság el van nyomva, népképviselőt és önkormányzatot nincs, sőt a forradalmon keresztülment országokban még minden gazdasági és szellemi szervezkedés is békókba van verve, betű szerint csak a szuronyok uralkodnak, azok is csak úgy, hogy az illető országok tekintélyesebb egyéneinek egész serege börtön vagy számkivetés által van veszélytelené téve. Tehát nem a békülés őszinte szándékából, nem valódi biza-

¹ Lásd a velencei rendőrigazgató jelentését 1858 okt. 31-ről a *Gensd. Dép.* iratai között.

² *U. ott* Kempen 1857 máj. 1. és 1858 júl. 31-iki jelentései a közhangulatról.

³ Nagy magyar satira (Döbl. irod. hagyat. II.) 156. l.

⁴ *L. Eisenmann: Le compromis etc.* 182., 197. s. köv. l.

lomból a nemzetek iránt, hanem az erőérzet mímeléseképpen, félig önámításként, félig szemfényvesztésül kellett enyhíteni a szigort, mérsékelni a forradalomszimulációt, lazítani a békókat és ott, ahol veszély nélkül lehetett, bűnbocsánatot és kegyelmet gyakorolni, annál inkább, mert az uralkodópárnak éppen a pacifikált országokban tervezett nagyobb körutazása és hosszabb időzése hivatva volt a világnak is bemutatni az osztrák politika diadalait, e kísérlet azonban kellő hangulatcsinálás nélkül könnyen balul üthetett volna ki és ellenkezőjét bizonyíthatta volna annak, amit a kormány felmutatni akart.

Az absolutismusnak ez a célbavett enyhítése a birodalom népeinek mindenesetre csak javára szolgálhatott, bármily kevésbé elismerésméltó volt indoka. Hogy a kormánypolitika alapgondolata oly szorosan azonosította a kormányzati rendszert Ausztria külső hatalmi állásával, annak is végeredményben a monarchia népei hasznát láthatták; mert ez hozta magával, hogy az első nagyobb külpolitikai balsikernek, a birodalom külső hatalmi állása első nagyobb megrendülésének a kormányzati rendszer összeomlását is múlhatatlanul maga után kellett vonnia.

Azt az önelégültséget, mely az osztrák politikát ez időben jellemezte, a vélt külpolitikai sikereken kívül táplálta a várva-várt trónörökös megszületése is 1858 augusztus 21-én, mely ugyan a kormánykörök saját bevallása szerint különösen Magyarországon valami általános és lelkes örömet nem váltott ki,¹ azonban a trónöröklésnek az egyenes lemenő ágon való biztosítása szempontjából mindenesetre a császári uralom bizonyos megszilárdulását jelentette. Ebből az örvendetes alkalomból az uralkodó kibékült a külföldön élő István főherceggel, a szerencsétlen volt nádorral.² Hozzájárult továbbá a bizakodó hangulat növeléséhez az a hit is, mely a magyarországi kormányközegek jelentésein alapult, hogy az emigráció a külpolitikai események következtében egészen elvesztette reményét s mindinkább Amerikába készül áttepedni, valamint hogy a belföldi titkos forradalmárok megfélemlítve lévén, immár nem mernek az emigráció küldöttjeivel az országban érintkezni s különben is elvesztették minden hitelüket és befolyásukat a népre.³

Ennek az önelégült, bizakodó s hatalmi érzetet mímelő kormányzati gondolkodásnak legbeszélőbb példája az 1857 októberében meg-

¹ A *Gensd. Dép.* 1858 okt. 30-iki negyedévi jelentése csak Karácsonyi Guido 100,000 forintos adományáról tud beszámolni. *P. Napló* 1858 aug. 26. Somogy megyei szolgabírói körlevél adományok gyűjtése, örömnnyilatkozatok és szerencsekívánatok beküldése érdekében: 1858 aug. 25. Vörös A.-féle iratok, *Nemzeti Múzeum* levélt.

² *Friedjung Österreich etc.* II. 262. l.

³ *Gensd. Dép.* 1856 júl. 31-iki és 1857 nov. 9-iki jelentések.

jelent hirhedeit «Rückblick», melynek keletkezésével és tartalmával a maga helyén foglalkozunk.

A fentiek igazolására itt mindenekelőtt néhány kormányintézkedést kell megvilágítanunk, melyek mint a beváltak hitt rendszer fenntartásának legvilágosabb jelei szolgálták ez időben kiváltképpen az abszolutisztikus és centralisztikus gondolatot.

Ezek között első helyen áll a Bach kedvenc eszméje, a tartományi statutumok ügye, mely az ő hatalmának kezdetétől végeig kísértett a birodalomban a nélkül, hogy valaha meg tudott volna valósulni, s amely, mint az 1851 december 31-iki «alapelvek» folyománya, az abszolutismus uralmát a népképviselő és autonómia gondolataival lett volna hivatva összeegyeztetni.

A magyar közönség csak egy-egy valószínűleg sugalmazott újsághírből¹ értesült néha arról a szellemes játékról, melyet a miniszteri konferenciák a Bach kívánságára ez ügyben folytatni kényszerültek s az egyes helytartósági székhelyeken a belügyminiszter sürgős jelentéseket követelt be azoknak a szűkebb és tágabb országos bizottságoknak összeállítására nézve, melyek a nagyszerűnek gondolt szervezetbe beilleszkedtek volna;² habár Kempennek lehetett némi sejtelme arra nézve, hogy a régi rendiségnek ez a tervezett megújítása a birodalomban tulajdonképpen senkinek se kell,³ a kabinet 1856 júliusában lelkiismeretesen letárgyalta a terjedelmes operátumot,⁴ mely a császár elé került, ott is maradt mindaddig, amíg — már a Bach bukása után — 1860 április 17-én legfelsőbb elhatározás nélkül érkezett vissza.

Ekképen csak a történelmi kuriózum érdekével bír az, hogy milyen, az abszolutismus céljaival összeférhető képviselői alkotmánnyal kívánta volna Bach hazánkat boldogítani. Azoknak kapcsában, amiket e terv egy korábbi stádiumáról a megelőző részben már elmondtunk, megállapíthatjuk, hogy a minisztertanácsilag elfogadott terv szerint Magyarország «országos képviselő»-nek tagjai lettek volna a katolikus és keleti egyházak, püspökeik, néhány prépost és apát s káptalani küldött személyében, a pesti egyetem rektora, a legalább 500 frt adót fizető főnemesek és nemesek, a sz. kir. és bányavárosok küldöttjei korlátolt számban s az iparkamarák képviselői. A nem városi községek képviselőinek kérdését az országos testületben a tervezet nyitva hagyta. Az egyes «kormányterületek», tehát a tulajdonképpeni Magyarország öt helytartó-

¹ A *P. Napló* 1856 dec. 28-iki számában hírül adta, hogy az «országképviselői rendszabályok» fölötti tanácskozmányok befejeztettek s a munkálatok legközelebb le fognak küldetni tárgyalás végett az egyes helytartóságokhoz.

² *Oszt. Belügymin. eln. levélt.* 1855 dec. és 1856 januárjából való irat és táviratváltások a belügymin. s a magyarorsz. és erdélyi kormányzóság között.

³ *Gensd. Dép.* 1856 márc. 3-iki bécsi jelentés.

⁴ *Min. Conferentiák. jegyzőkönyvei* 1856 júl. 1—15.

tanácsának kerületei is «kormányterületi orsz. képviseletet» és egy-egy «kormányterületi állandó bizottság»-ot kaptak volna. Ezek a képviseltek ugyanoly elvek alapján alakultak volna, mint az országosak, de nagyon korlátolt számmal, így a budaiban csak 9 főnemes és 9 nemes foglalt volna helyet, a városok váltakozva küldtek volna összesen 10 képviselőt, a többi községek megyénként egyet-egyet. A városok és községek küldöttjeinek megválasztása is adócenzushoz volt kötve. A választások tulajdonképpen hármás jelölés-ként voltak gondolva, melyek fölött felsőbb helyen döntöttek volna. A jelölést megbizottak eszközölték volna s e megbizottak választásában is csak a községi előljárók és egy-egy községi képviselati tag vettek volna részt. Az «állandó bizottság» az illető helytartósági osztály főnökének elnöke alatt a képviselati különböző kategóriáinak egy-egy tagjából s ezek helyetteseiből alakult. Az országos képviselati évenként csak egyszer gyűlt volna egybe, hacsak a császár szükségét nem látja a rendkívüli összehívásnak; feladata természetesen csak véleményadás, javaslattevés s esetleges kérések előterjesztése lett volna. Határozati joggal csak az országos vagyonszerzését vagy elidegenítését illetőleg bírt volna, ámde éppen erre való tekintettel Bachnak gondja volt rá, hogy az «országos vagyonszerzés» fogalmát minél szélesebbre vonja, s az egyes országok közalapjait az országos vagyontól különválassza.¹

A leleményes belügyminiszter a magyarok ismert hiúságát kielégítendő, a szervezendő országos főméltóságok tárgyában is külön statutumot szerkesztett. Ilyenekül voltak megjelölve: a primás, az országos főudvarmester, orsz. főkamrás, főországmarschall, főlovászmester, főpohárnokmester, főasztalnok, fővadászmester, főkonyhamester és főajtónállómester. A két koronaőr fölébe egy «első koronaőr»-t tervezett, fölvette a jegyzékbe az örökös pozsonyi grófot is és több vármegyét örökös főispáni állással ajándékozott meg. Ugyanígy gondoskodott Horvátországról és Erdélyről, melyek külön zászlósúri méltóságokat kaptak volna, csak a Bánságnak és Vajdaságnak nem jutott ebből a díszből semmi.

Hogy az egyelőre a birodalom egyetlen tanácskozó testületét alkotó «Reichsrath» tekintélye emeltessék, a Kübeck halála utáni ideiglenes állapot megszüntetésével 1857 februárjában Rainer főherceg foglalta el az elnöki állást.

Bach Buoltól támogatva több minisztertársa ellenében azt is keresztülvitte, hogy a birodalmi eszme további kiépítése s Magyarország földarabolásának újabb szankciójaképpen a császár fölkéressék a «határörvidék ura» külön címének fölvetelére s ezzel összefüggőleg a biro-

¹ Lásd a nemesi fölkelési alapra és a szász nemzeti vagyonszerzésre vonatkozó tárgyalásokat az *Oszt. Belügymin. eln. levélt.* 1856 júniusi irományai között.

dalmi címer is megfelelő kiegészítést kapjon.¹ Azonban legfelsőbb helyen e javaslat fölött is napirendre tértek.

Ausztria hatalmi pozícióját volt hivatva szolgálni a hadsereg szervezésére vonatkozólag 1857 januárius 25-én kibocsátott statutum és a hadkiegészítés tárgyában 1858 szeptember 29-én kiadott pátens.² Az előbbi csak a belső szervezetet és alakulatokat határozza meg; az utóbbi a megváltás és helyettesítés szabályaira nézve fenntartotta az 1856. évi utasításokat.³ A nyolc évi tetteles s még azonfölül tartalékos szolgálatot kivált oly országokban, hol a közhangulat a hadsereggel szemben nem volt barátságos, bizony súlyos teher és kényszer gyanánt érezték, annál inkább, mert a mentességi esetek szűkreszabott száma s a váltságdíj és helyettesítés rendszere csak a vagyonos osztálynak és az értelmiségnek látszott kedvezni s a hadmentességi díjak csak kis részben lettek önkénytesen tovább szolgálók toborzására fordítva.⁴ Bár érthető, hogy éppen Ausztriában, hol a hadsereg szelleme annyira idegen volt a népesség legnagyobb részének közérzetétől, igyekeztek a katonákat minél tovább távortartani a polgári, sőt családi kötelekektől is, bizonyos, hogy a legmunkaerősebb korosztályoknak hosszas elvonása a mezőgazdasági és ipari munkától a közgazdasági érdekeknek kárára volt s az összes egykorú jelentések megegyeznek abban, hogy az olasz tartományokban semmi sem szította annyira a forradalmi szellemet és mozdította elő az elszakadást, mint a katonai szolgálat terhe.⁵

Jellemző az absolutistikus rendszer terjeszkedésére nézve az is, hogy 1858 júniusában nem kevesebb, mint 57 olyan vétségi eset, mely fölött addig a rendes bíróságok ítélték, a politikai hatóságok ítélkezési körébe utaltatott át.⁶

A csupán Magyarországot érdeklő intézkedések közül megemlíthetjük itt Albrecht főhercegnek mint főkormányzónak újon szabályozott hatáskörét, melyre vonatkozólag a legf. elhatározás 1856 november 16-án történt. A főherceg részéről ismételt követelések, a miniszterek részéről hosszas tartózkodás és alkudozás előzte meg ezt az elhatározást, mely inkább a dekorum külső tekinteteinek, mint kormányzati célszerűségi szempontoknak felelt meg. Az, hogy csupán a magyarországi helytartó «főkormányzói» címmel s az ottani kormányzók «főkormány» címmel ruháztatott fel, furcsán hangozhatott a mégis csak fölötte álló

¹ *Protoc. d. Min. Conf.* 1856 okt. 15.

² *Reichsg. u. R.-blatt* 1858 525. l. A *P. Napló* közölte okt. 9—11-iki számaiban.

³ *U. ott* 1856 433. l.

⁴ *Rogge id. m.* I. 523. s köv. l.

⁵ Lásd különösen a *Gensd. Dép.* 1857. és 1858. évi lombard=velencei jelentéseit.

⁶ *Reichsges.=blatt* 1858. 383. l. *Rogge id. m.* I. 494. l.

bécsi kormánynak s az erdélyi, horvátországi és bánsági «kormányzók»-nak fülében; az, hogy ez alkalommal a főkormányzói állás az absolutismus örökkévalóságának hitében «végleges és maradandó intézménynek», nyilvánított, nem akadályozta meg annak kevesebb, mint négy évvel később való megszüntetését. Az pedig, hogy a «főkormányzó», mint egyúttal hadfőparancsnok, helytartó és az uralkodó képének viselője, azóta több ügyben volt jogosítva a császárhoz a miniszterek mellőzéseivel közvetlenül előterjesztéseket tehetni, a magyar közönséget kevéssé érdekelhette, miután ez inkább az ügymenetet, mint az elintézés mikéntjét módosította.¹

A centralizáció további kiépítése volt az, hogy 1855 december végén fölállították a magyarországi legfőbb úrbéri bíróságot az úrbéri ügyeknek végfolyamatban való elintézésére szintén Bécsben, ahol már a birodalmi főtörvényszék is működött. A törvényszék elnöke gróf Nádasdy Ferenc addig pesti főtörvényszéki elnök lett, ki azonban ezt az állást — Magyarország nem nagy hasznára — nemsokára az igazságügyminiszterével cserélte föl.²

A magyarországi multtal való teljes szakítás útján történtek további lépések akkor is, mikor a nemesi fölkelési alapot, sőt a magyar testőrséget is kifejezetten megszüntették. Az előbbivel legalább a magyar nemzeti múzeumon segítettek, amelynek terhes tartozása volt az insurrectionalis alappal szemben s az erdélyi múzeum létrejöttét segítették elő az erdélyi fölkelési alapnak e célra való rendelkezésével. A magyar testőrség megszüntetése viszont együttjárt a testőrségi különadó megszüntetésével; de hogy a magyar testőrségi alaphól az osztrák ú.n. arcieri-testőrségnél létesítettek magyarországi egyének részére javadalmakat, annak jogszerűsége már valóban kihívta a kételyt.³

A német telepések beköltöztetése magyar földre szintén régi vesszőparipája volt a központosító és germanizáló absolutismusnak, melyről a szerzett kellemetlen tapasztalások ellenére most sem akart lemondani. Egy 1853-iki császári utasítás alapján soká folytak a tárgyalások a telepítés általános szabályozása érdekében, melyet Bach csak 1858 nyarán tudott a minisztertanács és az uralkodó elé juttatni; az év végén ki is adatott egy császári rendelet, mely a mezőgazdasági telepéseknek, különösen a külföldieknek többféle állami kedvezményt biztosít, még hadmentességet is, de birtokszerzéseket nem szabályozza.⁴ Egyidejűleg

(¹ *Prot. d. Min. Conf.* 1856 máj. 10—17., nov. 14.; *Reichsges. u. Reg.=blatt* 1856. 753. l., *P. Napló* 1857 jan. 20. *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1856 nov. 28-iki kiadványok. Czörnig id. m. 695. s köv. l.)

² *Reichsg. u. Reg.=blatt* 1855 dec. 25. igazságügymin. rendelet.

³ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1855 dec. 1856 jan. és júniusi iratok. *P. Napló* 1857 jan. 16.

⁴ *Reichsg.=blatt* 1858. 717. l.

nagyobbarányú telepítések indultak meg és pedig csodálatos számítás-sal: tiroli telepéseknek éppen a Bánátban, hannoveri és oldenburgi telepéseknek pedig Szabolcsba való költöztetésével. A telepések azonban csakhamar nagyon sanyarú helyzetbe jutottak s különféle újabb kedvezményekre szorultak.¹

Azonközben a germanizálás egyéb tereken is szorgalmasan folyt tovább. A magyar bírák nem igen épülhettek rajta, mikor a bécsi úrbéri főtörvényszéknél a magyar elnök alatt is német szóra fogták őket;² Thun kultuszminiszter a tanárképesítésnél csak az olaszországi tanárokkal szemben állított fel kisebb követelményeket a német nyelv bírása tekintetében; 1858 februáriusában pedig elrendelte, hogy a középiskolákban a német nyelv és irodalom tanítását az eddiginél nagyobb buzgalommal folytassák s megkövetelte, hogy a főgimnáziumok mindennemű hivatalos beadványa német nyelven szerkesztessék; egyik tanügyi referense kijelentette, hogy 15—20 év múlva a szegedi tanyai iskolákban is németül fognak beszélni.³ A Pesti Napló nekibátorodott s felszólalt az ellen, hogy míg az absolutismus behozatalakor csak a magyar utca-nevek mellé alkalmazták a városokban a német felírásokat, e kormányzat kilencedik évében immár kizárólag a német elnevezéseket írják ki az utca-sarkokra.⁴ A Bach megbízásából már olyan könyvek is íródtak ez időben, melyek azt a tételt állították föl, hogy amint az osztrák birodalom egyes koronatarományai egyetlen nagy és hatalmas császárságot alkotnak, úgy a monarchia polyglott viszonyai ellenére annak különböző nyelvű irodalmi is tulajdonképpen egy specifikus osztrák irodalmat alkotnak, mely összetartozandóságát önmagában hordozza.⁵

Ezekben tehát az absolutismus nem volt hajlandó a «rendszer» rovására semmit sem engedni; ellenben az engesztelődés és bizalom lát-szatát fölkelteni s bizonyos szabadabb mozgást tenni lehetővé érdekében levőnek látta. Az enyhítés e nemében igyekezett lehetőleg egyenlő mértéket alkalmazni a szerinte rovott előéletű nemzetekkel szemben; vagy legalább is nagyon figyelt rá, hogy Magyarországnak több ne juss-on, mint az olasz tartományoknak; inkább kevesebbet kapjon s azt is később. Ez az óvatosság és tartózkodás pedig teljesen el volt hibázva. Olaszországban minden kegyosztás és engedékenység kárbaveszett; ott csak a gyöngeség és félelem jeleit látták bennök, melyek még fölbátorí-

¹ *U. ott* 1856 jún., 1858 okt. és 1859 januári iratok. *Min. Confer.* 1858 aug. 16.

² *Frankenburg id. m.* II. 55. s. köv. l.

³ *P. Napló* 1858 aug. 20. *Vadnay K.*: *Elmult idők*, 186. l. *Reichsges. u. Reg.=blatt* 1856. 513. l.

⁴ *U. ott* 1858 okt. 7.

⁵ *Dr. C. Wurzbach v. Tannenberg*: *Übersicht der Literatur des Österr. Kaiserstaates* 856. II. rész, 539. l.

tották az elszakadási vágyat. Persze, az olaszoknak volt hová elszakadniok, a magyaroknak nem volt; de éppen ezért Magyarországon, ahol a lakosság nagyobb része minden keserves tapasztalás ellenére bizonyos ragaszkodást érzett az uralkodóház iránt s bizonyos előnyeit látta az Ausztriával való közjogi kapcsolatnak, idejében alkalmazott mérséklet és békülékenység szaporította volna az összetartozás híveit és elfeledette volna a multak keserűségeit, míg a csupán hatalmi érdekből későn és vontatva megadott kedvezmények szükségképp itt is sokat veszítettek célbavett hatásukból.

És az abszolút uralom gondolkozására nézve különösen jellemző, hogy úgy olasz, mint magyar földön a kormányzati módszer enyhítésének egész programja az uralkodói párnak ott és itt tervezett látogatása körül csoportosult. Tehát nem a magas látogatást tekintették eszköznek a népek szükségletei s a valódi állapotok megismerésére s annak alapján a szükségletek kielégítésére, a bajok orvoslására, hanem ellenkezőleg: a népek sorsával csak azért látták szükségesnek valahára törődni egy kicsit, hogy az uralkodói körút sikerüljön, annak rendezői elismerést, tetszést arassanak s politikájuk igazoltatván, a hatalom birtokában meghagyassanak.

Már 1856 januáriusában elhatározta a kormány, hogy a lombard-velencei királyság politikai menekültjei az év végeig kérhetik vagyonnuknak a zár alóli föloldását, ha vagy mint osztrák alattvalók az alávetési nyilatkozatot aláírják, vagy mint külföldi állampolgárok jelentkeznek s ingatlanaikat bizonyos záros határidő alatt eladni kötelezik magukat. Kimondatott egyúttal, hogy akik az év végeig nem jelentkeznek, azoknak zár alá vett ingatlana el fog adatni s annak értéke örökösei számára letétbe fog helyeztetni. A vagyontalan menekültek választhattak a büntetlen visszatérés vagy a kivándorlási engedély között.¹

Mikor az azon év telére tervezett uralkodói látogatás közeledett s a jelentkezések nem mutattak kielégítő számot, a kormány föltétlenül és általánosan feloldotta a menekültek vagyonainak zárlatát s a visszatérés idejét egy további évvel meghosszabbította, mert — Bach véleménye szerint — az emigráltak kevésbé veszélyesek az országban, mint azon kívül s Radetzky kormányzó általános fölhatalmazást kapott határidő nélkül a visszafogadtatási kérelmek teljesítésére.² A Bruck által már akkor ajánlott általános amnesztia megadására még ez időben nem volt meg a hajlandóság, az uralkodói körút alatt azonban megadták azt is a börtönben levőknek kivétel nélkül, csupán az elmenekülteknek nem.³

¹ *Prof. d. Min. Conf.* 1856 jan. 29.

² *U. ott* okt. 21., 28., nov. 2. és 5-iki min. conferenciák.

³ *P. Napló* 1857 jan. 28.

A császár és császárné 1856 november 25-én érkeztek hajón Velencébe, hosszabb ottidőzés és több más város meglátogatása után januárius 15-én vonultak be Milánóba s olaszországi tartózkodásuk egész március 6-áig tartott. Az előzmények nem voltak éppen biztatók ; néhány héttel odajövetelük előtt tárgyaltak le Bresciában egy felségáruló üzelmek miatt indított pert, Velencében pedig kiáltványokat koboztak el, melyek a lakosságot arra buzdították, hogy a «despota» ottléte alatt minden örömyilvánítástól tartózkodjék, az utcákat üresen hagyja s az ablakokban ne mutakozzék. Olasz arisztokraták elfogott levélváltásai a milánói fogadtatásra nézve is rosszat jósoltak.¹

Égészben véve az olaszországi út mégis elég jól sikerült, komolyabb zavarok vagy bajok nem voltak ; a hevülékeny olaszokra a fiatal császárné ellenállhatatlan szépsége mély benyomást tett, de az uralkodót is sokan megnyerőnek találták a személyes érintkezésben ; a hivatalos kommentárok elragadtatással szóltak a fogadtatásról s Buol magánleveleiben is nagyon elégedetten nyilatkozott milánói tapasztalatairól akkor, amikor már a Piemonttal való diplomáciai viszony megszakításáról volt szó. A fejedelmi vendégek becsülésreméltó bátorsággal és leereszkedéssel igyekeztek mindenütt elvegyülni a társaságba, sőt a császár magányos éji sétákat is tett a milánói karnevál idejében az utcákon.²

A bizalmas rendőri jelentések és egyes megbízható magánértesítések persze kissé tompábban színezték az eseményeket. Ezek szerint az első fogadtatás Velencében éppen nem volt meleg, a kíváncsiságból összegyűlt sok nép némán hagyta a fejedelmi párt sorai között elvonulni, csak az idegenek s a hivatalos személyek emelték le kalapjaikat és éljenek, az olasz nemesség részéről nagyon kevesen mutatkoztak ; a színházi díszelőadás alkalmával a páholyok túlnyomó része üres maradt. A többi helyeken is feltűnő volt az előkelő társaság tartózkodása a magas vendégekkel való találkozástól. Milánóban a bevonuláskor a fogadtatás lelkesnek látszott, de az evvivák közé püsszegés is vegyült ; a kivilágítást a gazdag milánóiak tüntető takarékoszággal rendezték ; a színházban a hölgyek ékszerek nélkül jelentek meg ; az értelmiség tüntetett közönyével s a császári fogat mellett föltett kalappal haladt el ; az udvari bárról le kellett mondani illő részvét hiányában.³

A látogatás fősúlya a milánói időzésen nyugodott, mely leghosszabb is volt, legélénkebb is a farsang miatt ; itt jelentek meg a császár kíséretében a miniszterek is, különösen Bach, ki ekkor kapta meg a Szent István=rendet s hatalma teljében tündökölvé nem látszott törődni sem néhány főherceg ellenszenvével, sem a gúnyos megjegyzésekkel,

¹ *Gensd. Dép.* 1856 nov. és dec. jelentések.

² *Hübner id. m. II. 5., 8., 10. l.*

³ Lásd a *Gensd. Dép.* 1856 nov., 1857 márc. jelentéseit, különösen Witeleben tábornokét és az összefoglaló «jegyzetek»-et.

melyekkel a Kempen bizalmasai kísérték az ő olaszországi szereplését.¹ Milánóban adta ki a császár az amnesztiarendeleetet, amiért mindjárt kivilágítást rögtönöztek s ott bocsátotta ki azokat a kéziratokat is, melyekkel a már teljesen elaggott Radetzkyt elismerésének áradozó kifejezései mellett a kormányzói állástól fölmentette s arra öccsét, a 25 éves Ferdinand Miksa főherceget nevezte ki.²

Az öreg Radetzky közönyösen fogadta a felmentést és az elismerést, melyet nem sokkal élt túl: az 1858. év első napjaiban elhunyt. Az új kormányzó személyét jó hír előzte meg; el volt terjedve az a hit, hogy a császár nem nagyon szívelte ezt az öccsét, kit élénk szelleménél fogva sokan alkalmasabbnak tartottak volna a trónra bátyjánál. A fiatal főherceg nagy becsvágygal látott feladata teljesítéséhez, az olaszok iránt szeretetreméltóságot, kívánságaikkal szemben előzékenységet tanúsított, a nélkül, hogy mindig elismeréssel találkozott volna. Császári bátyját az olaszok kibékítése érdekében új meg új javaslatokkal ostromolta, melyek nem részesültek figyelemben. Bécsben egyes további engedményektől nem zárkóztak ugyan el, de egészben mégis bizonyos fatalizmussal néztek az elkerülhetetlen összeütközésnek elébe.³

Kissé hosszasabban időztünk az olaszországi császári látogatás jelenségeinél, mert azok a rákövetkező magyarországi körúttal való összehasonlítás szempontjából figyelmet érdemelnek.

Míg az olasz tartományokkal szemben az engedékenység csak akkor lankadt el, amikor a maga céltalanságát látta, Magyarországgal szemben mindig kissé késett és megtartotta mindvégig alkalmoszerű és esetleges jellegét. A megkegyelmezések vagy enyhítések rendszeresen valami az uralkodóházat érdeklő eseményhez csatoltattak, Gizella főhercegnő születéséhez,⁴ a trónfoglalás évnapjához és a császári pár magyarországi látogatásához, hogy az értök várható hála mindjárt a dinasztikus érdeknek is gyümölcsöt hozzon.

Egyes, esetenkénti megkegyelmezések és hazatérhetési engedélyek⁵ után 1856 április 3-án kelt legf. kézirat nyitotta meg a börtönét nagyobb számú várfogságra ítélt magyaroknak, összesen 63-nak; köztük voltak Benkő Rudolf, Kutassi Pál, Eötvös Tamás, Groszschmidt Imre, Könyves Tóth Mihály, Korponay János, gr. Kun Gotthard, gr. Laszberg Károly, b. Luzsénszky Pál, Mukich Aurél, Zsámbokréty János és —

¹ Szögyény id. m. II. 112. l. *Gensd. Dép.* 1856 szept. 4-iki jelentés.

² *Rogge* id. m. I. 470. s. köv. l.

³ Lásd a *Gensd. Dép.* 1857 szept. 3-iki és 1858 febr. 7-iki s későbbi jelentéseit. *Prot. d. Min. Conf.* 1858 júl. 12.

⁴ 1856 július 12-én.

⁵ 1856 jan. Jankó Vince és Hertelendy Miklós, febr. Fackh Oszkár, Gaál Gusztáv, Hertelendy Károly, Szirmay Pál, Eördög István, okt. Nyáry Pál. (*Gensd. Départ.*)

Dusчек Ferenc, akinek megkegyelmezése a Kempen bizalmasai körében megütközést keltett, mert ez a «hirhedt rebellis» csak 3 évig és 7 hónapig volt elzárva.¹

A császárné második lebetegedését megelőzőleg külön amnesztia-bizottságot küldtek ki a megkegyelmezési kérvények átvizsgálására; ennek a javaslataihoz még Albrecht főherceg és Kempen is hozzászóltak, egyesek ellen óvást emeltek, az uralkodó azonban némely esetben még a bizottsági javaslaton is túlmént a kegyelemosztásban.

A miniszterek értekezlete 1856 június 2-án tárgyalta a császár elnöklete alatt a megkegyelmezésekkel kapcsolatban a magyarországi felségárulási perek következtében elkobzott vagyonok ügyét.² A császár, tekintettel arra, hogy itt sok kisebb és eladósodott vagyonról is volt szó, melyeknek elkobzása a kincstárra nézve úgy sem járna igazi haszonnal és sok ártatlan is szenvedne mellette, hajlandónak nyilatkozott a közel-álló örvendetes esemény alkalmából — akkor valószínűleg trónörökösöt vártak — véget szabni ennek az ügynek. A pénzügyminiszter kimutatást terjesztett elő a szóbanforgó vagyonokról, melyeknek cselekvő állaga Magyarországon a már kiutalványozott kártalanítások levonásával öt és félmillió forintot tett. E tömeg legnagyobb részét a gr. Batthyány Lajos és Kázmér, a b. Jeszenák, Kiss Ernő, Almássy Pál és Pulszky Ferenc vagyona alkotta. Az erdélyi elkobzások aktivuma összesen 515,000 frt volt, főképp Haller- és Karacsay-birtok. Javaslatahoz képest a miniszter utasított a részleges elengedések iránti tervezet elkészítésére, az uralkodó azonban elvként kijelentette, hogy az elkobzás megszüntetése a haditörvényszéki kizabott többi büntetéseket nem érintheti, ezekre vonatkozó kegyelem csak azokkal szemben gyakorlandó, kik kevésbé súlyos természetű felségárulást követtek el. A külföldre menekültek az amnesztiából általában kizárandók, csak amennyiben hazabocsáttatásukat kérelmezik, vehető ügyök esetenként elbírálás alá. A szintén elkobzott Kisbér katonai kezelés alatt marad. Az ez utasítás alapján javaslatba hozott elkobzás-megszüntetések 599 egyénre vonatkoztak.

Júliusban azután hozták a lapok a tömeges megkegyelmezéseket, melyek között magyarok is szép számmal szerepeltek, azonban jobbra jelentéktelenebb egyének; a megkegyelmezés csak egy részöknél jelentette a szabadulást, nagy részöknek csak a büntetésidő leszállítását hozta meg. Az egészen megkegyelmezettek között a Remellay Gusztáv, Kőrösi Sándor, Komáromy György, Thaisz Elek, Besze János, Czillich Ede, Máriássy János, Parchetich Zsigmond és Asbóth Lajos neveivel találkozunk, a büntetésmérséklésben részesültek között a Bobory Ká-

¹ U. ott máj. 3-iki jegyzék: a megkegyelmezettek teljes névjegyzékét közölte a *Polit. Ujdonságok* ápr. 9-iki száma.

² *Prot. d. Min. Conf.* jún. 2. és 17.

roly, Bónis Samu, Kürthy István és b. Kemény Lajos nevével.¹ Sárosi Gyula is ebben az időben került haza az ausztriai belebbezésből.

Ugyanakkor közzétették azok neveit, kik elkobzott vagyonukat visszakapták,² azzal a megjegyzéssel, hogy katonai személyek csak őr-nagytól lefelé részesülhettek e kegyben. Vagyonukat visszanyerték ekkor egyebek között : gr. Csáky László, Csíky Sándor, Czillich Ede, Dessewffy Lajos, Egressy Gábor, Ghyczy Imre, Könyves Tóth Mihály, gr. Kún Gotthard, gr. Laszberg Károly, b. Luzsénszky Pál, Máriássy János, Murgu Euthym, Rapaich Dániel, Reindl Lajos, Remellay Gusztáv, Szepesházy Nándor, Szirmay Pál és Winkler=Radványi Imre. Az elkobzások megszüntetése körüli eljárást a július 12-én kibocsátott császári rendelet szabályozta.³

A megkegyelmezések e sorozatát azután az uralkodó trónralépésének évfordulója alkalmából még egy további követte, melyet azonban csak karácsony táján tettek közzé. Ekkor kaptak véglegesen kegyelmet — több ismeretlenebb nevű között — Fornszek Sándor, Pszota Móric, Beniczky Lajos, Bónis Samu, Boczkó Dániel, Josipovich Antal, Madarász József és Parchetich Hugó.⁴ Ugyanekkor fontos elhatározás történt az állami alkalmazásban levő egyénekre nézve ; ezek között ugyanis még mindig sok olyan volt, ki fölött egy be nem fejezett purificationalis eljárás Damokles-kardja függött, vagy aki az uralkodó feljelentési rendszer mellett multja újabb szellőztetésétől félhetett. Ezekre nézve kimondatott most, hogy az ellenökben 1848—49-iki politikai maguktartása miatt megindított tárgyalás befejezettnek tekintendő s akkori ténykedésükre többé visszanyúlni nem lehet ; amennyiben azóta híven és buzgón szolgálnak, multjuk miatt többé az előléptetéseknél sem szenvedhetnek hátrányt.⁵

Ez év végén írta Jókai a Vasárnapi Ujságban,⁶ hogy ez az év «a kegyelem éve volt hazánkon, sok család lett ismét egész, melynek asztala mellett eddig üres hely maradt».

Természetes,¹ hogy az uralkodó olaszországi látogatása alkalmával megnyilatkozott bőséges kegyosztás hasonló vágyakat és várakozásokat keltett nálunk is. Az erdélyi kormányzó kívánatosnak vélte, hogy a forradalmi statáriális bíróságokban résztvevő egyének ellen folyamatba tett

¹ P. Napló 1856 júl. 15.

² U. ott júl. 16. A *Gensd. Dép.* egyidejű adatai szerint ekkor összesen 631 egyénnek adatott vissza a vagyona, de hogy ezek között mily csekélyek is szerepeltek, mutatja a kivégzett Csernyus Manó családjának visszautalt 900 frtnyi összeg.

³ *Reichsg. u. Reg.=blatt* 1856. 385. l. Későbbi erre vonatk. pénz-, bel- és igazságügyminiszteri rendelet u. ott 1857. 461. l.

⁴ P. Napló 1856 dec. 11. és 1857 jan. 17.

⁵ *Oszt. Belügym. eln. levélt.* nov. 28-iki kiadványok.

⁶ 1856. 458. l.

politikai perek megszüntetessenek és a már elítéltek kegyelmet nyerjenek, mert e perek állandó nyugtalanságban és aggodalomban tartják a lakosság széles köreit s mindig újrakeltik a forradalom emlékeit. Egy másik jelentés szerint Magyarországon zokon veszik azt, hogy éppen a javíthatatlan olaszoknak jutott ki annyi a fejedelmi kegyből s már most mindenfelé az általános amnesztiát várják; azonban a jelentéstevők mégis azt hangoztatták a küszöbön álló uralkodói körútra való tekintettel, hogy «csak semmi koncessziót! lássák, hogy a viszonyokba belé kell törődni».¹

Az uralkodói látogatás előtt a koronatanács körében megbeszélés tárgyául szolgáltak különösen az elkobzott vagyonok és az emigráltak hazatérhetésének kérdései. Az uralkodó véleménye szerint a kivégzettek vagyonának visszaadása inkább volna megengedhető, mint az olyanoké, kik a külföldről visszatérni nem akarnak. Albrecht főherceg azt ajánlotta, hogy tekintettel a nagy távolságokra, a külföldi követségek és konzulátusok szélesebb hatáskörrel ruháztassanak fel a hazatérési engedélyt kérők folyamodványainak elfogadása vagy visszautasítása körül; e javaslat a miniszterekhez utasított, de egyúttal kimondatott, hogy katonai személyek máskép mint a haditörvényszék elé állás kötelezettségével ne kaphassanak engedélyt a hazajövetelre.²

A királyi látogatás küszöbén Kempen különböző jegyzékeket közölt Bachhal az amnesztiabizottsághoz leendő eljuttatás végett. Kimutatta a még elkobozva levő magyarországi vagyonokat, számszerint hatvan-négyet, köztük az összes kivégzettekét és sok emigráltét; továbbá a veszályos magyar menekültek jegyzékét, mely 76 nevet mutat föl, köztük kevésbé ismerteket is és csodálatos módon Wargha István is ezek közt szerepel, a szent korona feltalálója, a Kempen fizetett embere, valamint Gelich Rikárd, ki pedig nagyon jó szolgálatokat tett a kormánynak az emigrációban.³

Végre az uralkodó budai időzése alatt 1857 május 9-én hirdették ki az amnesztiarendeleetet, mely az összes, a lombard-velencei királyságon kívül honos (ott t. i. az amnesztia már januáriusban megadatott), politikai per miatt még fogva levő egyéneknek — tehát a magyaroknak is — börtönét megnyitotta.⁴ Ez időben magából Josefstadtból több mint száz, Olmützből 21 foglyot bocsátottak szabadon; ekkor szabadultak ki a székelly összeesküvés elítéltjei és a megelőző sok visszautasítás után most végre Teleki Blanka grófné is kegyelmet talált.⁵ A kivégzettek elkobzott vagyonai is visszaadott családjaiknak; ellenben azok, akik elmenekül-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 9-iki, máj. 1-i jelentések.

² *Prot. d. Min. Conf.* 1857 márc. 21.

³ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1857 máj. 8-iki átirat.

⁴ *P. Napló* 1857 máj 10.

⁵ *A Vas. Ujság* közlése; *Deák Farkas* id. m. 178. l. *Gensd. Dép.* 1856 máj. 8. jelentés.

tek a büntető eljárás elől, kifejezetten ki voltak zárva az amnesztiából. Az egyenlőtlen elbánás mellett is az emigráltak közül most már többben kaptak hazatérhetési engedélyt. Hazajött gróf Andrassy Gyula és öccse Aladár; Gyula főleg anyja unszolása által vétette rá magát, hogy kegyelemért folyamodjék és hűségi fogadalmat tegyen;¹ szintén büntetlenül jöhetett haza Gorove István, Kölcsey Péter, Balogh János, Dercsényi István, Cornides Lajos, Gelich Rikárd és Stáncsics Mihály. A következő évben megkapta végre az engedélyt a hazatérhetésre Hajnik Pál is, aki kijelentette, hogy inkább kész hazájában börtönben sínlődni, mint tovább is künn bujdosni és Fráter Alajos.

Egy 1857 szeptember 1-én kelt legfelsőbb elhatározás szabályozta újra az elkobzott vagyonok ügyét is,² kimondván, hogy azok az átvételkor talált állapotban az azóta befolyt hasznokkal, járadékokkal s úrbéri kárpótlásokkal együtt mindama polgári személyeknek, kik forradalmi ténykedésök miatt elítéltettek s a belföldön tartózkodnak, visszaadandók; hasonló elbánásban részesülnek a még fogságban levő katonai egyének is. Az e javakból addig befolyt, nem a vagyonállaghoz tartozó tiszta jövedelmek az ország lakosainak javára lesznek fordítandók. Az elítélteket terhelő állami pénzelőlegekről való elszámolás kegyelemből elengedtetett. A haditörvényszékileg elítélt külföldre menekült egyénekre nézve a követségek utasítottak, hogy a büntetlen visszatérhetéért való folyamodásaikat fogadják el s terjesszék legfelsőbb elhatározás alá.

Benn az országban még egy szomorú emléke a forradalmi időknek maradt nyílt kérdés gyanánt: azok a bűnperek, melyeket az 1848—49-iki erdélyi mézszárlások miatt kellett megindítani s melyekben legnagyobb részt oláhok voltak a tettesek és magyarok az áldozatok. A kormány szellemére nézve fölötte jellemző, hogy e perek tettesei — köztük egy gör. kel. pápa is — szabadlábon jártak, mialatt magyarok a forradalmi gondolkodás legkisebb gyanuja miatt börtönbe kerültek. A gyulafehérvári törvényszék elfogatási végzést hozott ellenök, mert szabadon létök a vizsgálatot meghíúsíthatja; azonban a nagyszebeni főtörvényszék az elfogatást nem merte végrehajtani, mert az az oláh lakosság körében nagy izgalmat idézne elő s mert úgy vélekedett, hogy e bűnperek, mint forradalmi, tehát politikai háttérűek, valószínűleg el fognak töröltetni! Nádasdy igazságügyminiszternek mégis némi aggályai voltak ez indoklással szemben s kívánságára egy vegyes bizottság bizatott meg az ügy megvizsgálásával s annak megállapításával, vajjon az elfogatások most — kilenc évvel a tettek elkövetése után — végrehajthatnak, vagy a perek megszüntetessenek, esetleg a tettesek megkegyelmeztessenek-e?³

¹ Wertheimer id. m. I. 85. s. köv. l.

² Reichsg. u. Reg.-blatt 1857. P. Napló 1857 szept. 17.

³ Osztr. Belügym. eln. levélt. 1858 máj. 20. és okt. 21-iki igazságügymin. átiratok.

Kempen még 1857 nyarán kívánta a Magyarországon még nagy számmal található Kossuth-bankók birtokosaival szemben a szigorú büntető rendelkezések megújítását. Azonban Bach s az összes többi miniszterek abban a nézetben voltak, hogy nem kívánatos a dolgok emlékének fölüjtása s hogy a még kimutathatólag be nem szolgáltatott bankómenyiség nagyobb részét a birtokosok valószínűleg maguk megsemmisítették; miért is határozatba ment, hogy a még találandó ily bankók egyszerűen elkobozandók és megsemmisítendők.¹

A forradalom utáni idők egy fenyegető rendszabálya enyészett el, mikor a kerületi katonai parancsnokságok, melyek még a katonai közigazgatásra emlékeztettek, 1856 elején eltöröltettek;² ugyane szempont volt irányadó a városok katonai rendőrségének több helyen való megszüntetésénél, melyet Kempen nem helyeselt³ és az útlevélügy s jelentkezési kényszer terén életbeléptetett könnyítéseknél, melyek szerint az ország határain belül való közlekedés már csak szolgabírói igazolványhoz volt kötve.⁴

Az az intézkedés, hogy a magyaros egyenruhát 1858 elején még a hivatalszolgáknál is behozták, szintén kedveskedés akart lenni a nemzetnek, de ennél legföllebb mosolyt keltett; még inkább az, hogy a francia társulat, melynek magyar területi vasutakat is bérbeadtak, ezeknél működő altiszteit magyar ruhába bujtatta.⁵ Gyakorlatibb értékkel bírt az az intézkedés, mely szerint különböző, főkép a forradalmi időből eredő előlegek és bírságok befizetését egyes testületeknek elengedte az állam, így az erdélyi székelységnek, egyes püspökségek- és káptalanoknak, az orsz. gazdasági egyesületnek, megyéknek és községeknek;⁶ továbbá, hogy a forradalmi időből eredő hadikárpótlási követelések kiegyenlítésénél az addig bekívánt lojalitási nyilatkozattól most már eltekintettek.⁷

Az idők jele volt némileg az is, hogy a szentistvánnapi ünnepeket most már egyes nemzetiségi városokban is az egész lakosság részvételével s magyar szentbeszéddel tarthatták meg,⁸ hogy Vörösmartynek 1855 novemberében nemzeti tüntetéssé vált fényes temetése s több helyen rendezett gyászünnepély után 1856 tavaszán Csekén több ezerre menő nép jelenlétében avatták föl a Kölcsey Ferenc síremlékét s úgy ott,

¹ *Min. Conf.* 1857 júl. 18.^a

² *Osztr. belügym. eln. levélt.* 1856 jan. 16=iki főparancsnoks. átirat.

³ *Gensd. Dép.* 1858 jan. 31=iki jelentés.

⁴ 1857 febr. 9=iki csász. rendelet és febr. 15=iki min. rendeletek; *Reichsg. u. Reg.-blatt* 1857. 99—105. l.

⁵ *Min. Conf.* 1857 okt. 20. *Gensd. Dép.* 1856 szept. 16=iki jelentés; *Osztr. belügym. eln. levélt.* 1858 jan. 24=iki legf. elhat.

⁶ *Min. Conf.* 1857 jan. 16. *Gensd. Dép.* 1856 ápr. 30. jelent. *P. Napló* 1857 máj. 15. és 14.

⁷ *Min. Conf.* 1857 okt. 20.

⁸ *A P. Napló* 1856 aug. 26=iki temesvári híre.

mint Székesfehérvárott a gimnázium évváró ünnepélyén nagy lelkesedéssel énekelték a Himnuszt.¹

De már a Vörösmarty árvái részére való adománygyűjtést a lapok útján meg nem engedték.²

Említettük már, hogy a magyarországi és erdélyi nemesi fölkelési alap a Nemzeti Múzeum, illetőleg a létesítendő Erdélyi Múzeum céljaira fordított és pedig annak hangsúlyozásával, hogy az irodalmi és műkincsek megóvása attól, hogy a külföldre vándoroljanak, magának a «császári kormány»-nak érdeke s az Erdélyi Múzeum létrejötte közóhaj, mely már a Kemény József és Mikó Imre nagyszerű adományaiban is megnyilatkozott.³ Az adózók terhének könnyítését vette célba s több közintézetnek javára szolgált a budai várpalota újraépítésére beszedett adópótlékok megszüntetése s az addig begyűlt alapnak több iskolai, képzőművészeti, jótékonyági alap és közintézet céljára való fordítása; persze ez is az uralkodói látogatással kapcsolatban történt.⁴ Ugyanez alkalommal a Nemzeti Múzeum 50,000 frt, a Nemzeti Színház pedig 10,000 frt ajándékban részesült s ebben az időben több város kapott engedélyt állandó színház építésére. A budapesti építkezés érdekében is történt végre valami, ami ugyan eltörpül a mellett, amit az uralkodó ugyanakkor a császárváros érdekében a vártérnek városkiterjesztési célokra való átengedésével tett. Biztosított az úgynevezett Albrecht-út befejezése, megindított az orsz. elmeegógyintézet létesítése s megkezdődött a nagyszabásúnak ígérkező pesti kikötő építése, amit a lapok nagy örömmel, mint Széchenyi eszméjének megvalósulását üdvözöltek.⁵ Sok szó esett építendő vasutakról is, kivált a királyi látogatás idejében; engedély adatott kiterjedt vasúti előmunkálatokra s 1857 őszén nagy ünnepélyességgel, Albrecht főherceg részvételével megnyílt a szeged—temesvári és a szolnok—debreceni vasútvonal.⁶

A nemzet szabadabb mozgása szempontjából a gazdasági és szellemi szervezkedés és egyesített munka újra megindulása bírt nagy fontossággal; e téren is a kormány végre rászánta magát néhány rég vajudó kérdésben az engedékenységre. Az orvosok és természetvizsgálók küldöttsége, mely gyűléseinek a forradalom óta elszakadt fonalát újra föl akarta venni s e végett Bach miniszternél tisztelgett, ettől egyelőre legalább biztató választ kapott.⁷ A Szent István-Társulat alapszabályai 1857 februáriusában,

¹ U. ott 1856 máj. 29. és aug. 4.

² B. Eötvös József levele gr. Dessewffy Emilhez 1855 dec. 6., 10. és 15-ről. (Akad. könyvtár irományai közt.)

³ Osztr. Belügym. eln. levélt. id. helyen.

⁴ U. ott 1857 máj. 9-iki legf. kézirat. P. Napló 1857 máj. 13.

⁵ P. Napló 1856 okt. 5. és nov. 12.

⁶ U. ott 1856 nov. 8. és 1857 nov. 20., 21.

⁷ P. Napló 1856 szept. 23.

habár több módosítással, mégis megerősítették.¹ Megerősítést nyertek végre az Országos Gazdasági Egyesület alapszabályai is, melyekhez képest annak alakuló közgyűlése 1857 november 17-én Pesten megtartható volt s az alkalommal az egyesület elnökévé gr. Károlyi Györgyöt, alelnökeivé Lónyay Gábort és Korizmic Lászlót választotta meg a felsőbb jóváhagyás reményében. Károlyi, tudván, hogy megválasztatása megerősítésre nem számíthat, nem fogadta el azt; Lónyay és Korizmic, bár Kempen hánytorgatta multjukat, a kormányzó főherceg kedvező véleményéhez képest megerősítették állásaikban. Az elnökválasztás körül azonban mégis kitört az összeütközés, mikor a megválasztott Ürményi Józsefet a kormány visszautasította. Csak később nyertek megerősítést a horvát Orsz. Gazdasági Egyesület alapszabályai.²

És dűlőre jutott végre hosszú vajudás után, bár éppen nem kielégítő módon, a Magyar Tud. Akadémia alapszabályainak ügye is.

Az 1852 november 26-iki községi törvény értelmében a kormány 1853 október 13-án felhívta a magyar Akadémiát is, hogy fennállhatása engedélyezéseért folyamodjék és a viszonyokhoz képest módosított alapszabályait német nyelven terjessze föl. Ennek a felhívásnak még gr. Teleki József elnök megfelelt, a nélkül, hogy a kormány az ügygel foglalkozni ráért volna s az Akadémia egyelőre nagy csendben és csupán «kisgyűlések» alakjában folytatta tovább is megtűrt munkásságát, melyet néha a kormány is, különösen hivatalos fordítások felülvizsgálása céljából, igénybe vett. Mikor Teleki, az első elnök 1855 február 15-én meghalt, az Akadémia elnökévé gr. Dessewffy Emilt, alelnökévé b. Eötvös Józsefet választotta, igazgatótagokká pedig Szögyényt, gr. Teleki Domokost és Deák Ferencet. A kormányzóság e választásokat 1855 júniusában jóváhagyó tudomásul vette, de oly megjegyzéssel, hogy a megválasztottak működésének időtartama az alapszabályok ügyében történendő döntéstől fog függni, s hogy addig fizetéses rendes tagok nem választhatók.³ Miután a kormány részletes adatokat is kívánt be az Akadémia viszonyairól, Dessewffy elnök e felhívásnak 1856 februáriusában egy terjedelmes német emlékiratban felelt meg.

Ez az emlékirat mélyreható tanulmányok alapján megvilágítja általában az akadémiai történeti fejlődését s a vonatkozó hazai mozgalmakat, a törvényhozási előmunkálatokat s az 1825—27-iki XII. t. cikk létrejöttét. Megállapítja, hogy a magyar Akadémia közadakozásból

¹ *U. ott* 1857 febr. 22.

² *Oszt. belügym. eln. levélt.* 1857 dec. 28-iki legf. elhat. és 1858 aug. 17-iki min. rend. *Wertheimer*: Andrassy Gy. I. 114. l.

³ Úgy ezen, mint több következő adat az *Akadémia könyvtárában* levő gr. Dessewffy Emil hagyatékából származó iratokból van merítve. Lásd e tárgyra nézve *Angyal Dávid* tanulmányát: «A Magyar Tud. Akadémia és az önkényuralom», a Bud. Szemle 1903 okt. füzeté 13—32. l.

létrejött, királyi jóváhagyással alapított intézet; rendeltetése tisztán tudományos, minden politikai és vallási ellentétek kizárásával; kimutatja, hogy az alapítási iratokban használt kifejezés: «hazai nyelv» alatt csakis a magyar nyelv érthető, aminthogy a nyelvművelési cél mindig elsőrendűnek ismertetett el. Utal az Akadémia addigi működésének eredményeire s arra, hogy az intézet mindig szigorúan szabályainak korlátai között maradt, még az 1848—49-iki mozgalmak idejében is. A magyar faj forró szeretettel és szívós kitartással csüng nyelvén s nagy becslet tulajdonít Akadémiájának, melyben nemzeti egyénisége kiművelésének eszközét látja. A jelen viszonyok között, mondja az emlékirat, mikor a közigazgatásban majdnem kizárólag, az igazságszolgáltatásban nagy részben a német nyelv uralkodik, az Akadémia jelentősége még nagyobb. Rámutat arra is, hogy a kormányzó főherceg édesatyja az intézet egyik alapítója volt. Az alapszabályok mielőbbi megerősítése annál kívánatosabb, mert 1847 óta nem volt tagválasztás, nem volt ünnepélyes közülés és nem irattak ki pályázatok; a tagok száma így felényire leolvadván, magában ez is megbénítja az Akadémia működését. Ez emlékirat előterjesztésekor Eötvös vezetése alatt küldöttség is járt a kormányzónál, ki azt nagyon szívesen fogadta s odanyilatkozott, hogy a két elnök személyében elegendő kezességet lát arra nézve, hogy az intézet nem fog a tudomány ürügye alatt más célokra törekedni.

A kormányzóság kevéssel később előterjesztette a belügyminiszternek az alapszabályokat terjedelmes fejtegetés kíséretében.¹ Ebből kitűnik, hogy Prottmann pesti rendőrigazgató volt az, ki a kormányt arra figyelmeztette, hogy az Akadémia kizárólagos célja a magyar nyelv és a magyarság különérdekeinek előmozdítása; már pedig a tapasztalás mutatja ezeknek a törekvéseknek veszélyes voltát; ezt növeli az Akadémiában egyesült személyek minősége: részint a főnemességből, részint a szellemi kitűnőségekből összeválogatott ókonzervatív vagy még kritikusabb politikai színezetű egyének. Miután ezek befolyásával és törekvéseivel a kormány semmi ellensúlyt sem tud szembeállítani, az Akadémiát — Prottmann szerint — nagyon beható felügyelet alá kell helyezni, az elnöki, alelnöki és igazgatói állások betöltése a kormány jóváhagyásához kötendő s erőskezű kormánybiztos rendelendő ki az Akadémia mellé, melynek alapszabályai is az egyleti törvény szempontjából különféle módosításokat igényelnek. A budai Helytartóság abban a véleményben volt, hogyha új akadémia felállításáról volna szó, akkor az alapszabályok a bécsinek mintájára volnának szerkesztendőek, de miután a magyar Akadémia már régóta fennáll, az alapszabályoknak

¹ Ez az irat úgy mint több más, a következőkben ismertetendő, az *osztr. Belügym. eln. levéltárában* (1856—58) található.

csupán az egyleti törvény s a jelenlegi állami rend és a változott viszonyokhoz képest leendő módosításáról lehet szó. Tekintettel a rendőrigazgató által felhozottakra, a Helytartóság is szükségesnek tartja elsősorban az alapszabályok ama rendelkezésének megváltoztatását, mely szerint az Akadémia a tudományt csak magyar nyelven műveli és terjeszti; lehetővé kell tenni a németnyelvű tudományos működést is, mint ahogy például a cseh tud. Társaságnál sincsenek más nyelvek kizárva. A felügyelettel a kormányzó lenne megbizandó, kinek minden jegyzőkönyv bemutatandó volna. Az Akadémiának megengedendő volna a császári sas és a birodalmi címer használata. Az ügykezelési nyelv a kormányzósággal szemben a német lenne, a nélkül, hogy ez az alapszabályokban kimondatnék. Az elnök, alelnök, titkár, az igazgató-, rendes és levelezőtágok hármass kijelölés alapján a császár által nevezetnének ki, a tiszteleti tagok pedig legfel. helyen megerősíttetnének, a már megválasztottak azonban nem volnának purificationalis eljárás alá vonandók. A rendes tagok fizetését is a császár engedélyezné, nem az igazgatótanács. Az alapszabályok ezeknek megfelelően módosítva terjesztettek elő.

Bach belügyminiszter az ezen előterjesztés következtében a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett átiratában a kormányzóságnak túlságosan messzemenő beavatkozási szándékát nem tehette magáévá; kifejtette, hogy az Akadémia magánintézmény, mely saját vagyonából tartja fenn magát, az ilyet nem lehet úgyszólván állami kezelésbe venni és célját, mely eredetileg is, az akkori uralkodó hozzájárulásával, a magyar nyelv és tudomány művelése volt, nem lehet parancsszóval megváltoztatni. Ennélfogva csak azt tartja szükségesnek, hogy — a német nyelv említése nélkül, — a más nyelven való tudományművelés egészen ki ne zárassék, a magyar nyelv és magyar tudomány azonban meg hagyassék mint főcél; mellőztetni kívánta ő is a nemzeti játékszín külön említését, ellenben fenntartani az elnökök, igazgató- és tiszteleti tagok megerősítését; a császár általi kinevezést, a fizetések császári kiutalását és a kormányzó külön felügyeleti jogát elejteni javasolta éppúgy, mint a birodalmi címer használatát, amit az Akadémia nem is kért, s ami egy magánintézetet meg sem illet.

Bachnak ez a kormányzóéhoz mérten szabadelvűnek és elfogulatlannak látszó felfogása, — melyet némi részben talán a kormányzó hatalmi terjeszkedése iránti féltékenység is sugalmazott — lehet magyarázata annak is, hogy ő 1856 májusában Eötvös előtt odanyilatkozott, hogy a kormány valószínűleg nem fogja az alapszabályok módosítását kívánni. Az ügy elintézése azonban ennek ellenére késett.¹ Csak a kö-

¹ Eötvös 1856 máj. 26-iki és júl. 12-iki lev. Dessewffyhez az id. akad. gyűjteményben.

vetkező év elején, amikor az olaszoknak tett engedmények s az uralkodó közeledő magyarországi látogatása alkalmoszerűnek tüntették föl az Akadémia alapszabályainak megerősítését is a nemzetnek nyújtandó örvendetes meglepetések közé sorolni, akkor terjesztette Bach az ügyet legfelsőbb döntés alá, most már a Thun kultuszminiszter és Kempen birodalmi rendőr főnök véleményével is. A Thun véleménye leginkább csak abban tért el a belügyminiszterétől, hogy ő a rendes tagok választását is — miután ezek fizetést húznak — felsőbb megerősítéshez kövendőnek vélte, nehogy az politikai jutalmazás eszközévé válhassék, ellenben mellőzhetőnek találta a megerősítést az igazgatóság tagjainál. Kempen az alapszabályokban kimondatni kívánta, hogy az Akadémia a tudományt nemcsak magyarul, hanem a többi hazai nyelveken is művelni tartozik. Bach elismerésreméltó szilárdsággal kitartott most is nézete mellett; úgy vélte, hogy arra, amit Kempen akar, új Akadémiát kellene létesíteni, a jelenleginek más levén a célja, ez arra föl nem használható; ellenezte a tagmegerősítés kiterjesztését is és a tudomány művelésénél a nyelv említését. Indokolásképpen hangsúlyozta, hogy az Akadémia eddigi működése nem szolgáltat okot ily messzemenő bizalmatlanságra.

A belügyminiszter álláspontja győzedelmeskedvén, a magyar lapok az uralkodó budai időzésének már első napjai alatt hírül hozták, hogy az Akadémia alapszabályai legf. helyen május 3-án megerősítést nyertek.¹ Azonban ekkor egészen váratlan bonyodalom állott be. Albrecht főherceg nem volt hajlandó a Bach változtatásaiba belényugodni, a megerősítést nem továbbította, hanem június 9-éről újabb nyomatékos előterjesztést tett, mely aztán hosszú késedelem okozója lett. A kormányzó «a kormányzati rendszer megszilárdítása szempontjából» helyezett nagy súlyt a maga javaslatai elfogadására: a tagok megerősítésére, illetőleg kinevezésére, kormánybiztos kirendelésére stb. A kormánybiztost vagy mint nevezték: országfejedelmi biztost² a főherceg véleménye szerint nagyon messzemenő jogokkal kell fölruházni: az irományokba és számadásokba való betekintés, részvétel az igazgatóság és az összakadémia üléseiben, a határozatok ellen felfüggesztő hatályú óvás emelhetése stb.

Bach most már kevésbbé merev ellenkezést fejtett ki; csak a tagok kinevezése helyett ajánlotta most is csupán a megerősítést, mert helyesen érvelve ellenmondást látott abban, hogy a kormány az elnököknél beérje a megerősítéssel, a belföldi tiszteleti és fizetéses rendes tagokat pedig kinevezze; a megerősítést pedig magának kívánta fenntartani, csupán a külső tagoknál volt hajlandó a kormányzónak átengedni, a levelezőkét pedig egészen mellőzhetőnek vélte.

¹ P. Napló 1857 máj. 10.

² «Landesfürstlicher Commissär».

Miután még a birodalmi tanács elnökségének is módot nyújtottak a kérdéshez való hozzászóláshoz,¹ végre 1858 március 3-án átküldte a belügyminiszter a megerősített alapszabályokat a kormányzósághoz s ez kiadta az Akadémiának. Ezek szerint az 1. §-ból egyszerűen kihagyták azt, hogy a tudományt «magyar nyelven» tartozik az Akadémia művelni; kihagyták a játékszín és a tudományos folyóirat említését; a belföldi rendes és levelezőtagok jelölés alapján a kormányzó által nevezendők ki; a külföldiek csak megerősítendők. Az országfejedelmi biztos felállítására és hatáskörére nézve is érvényesült a főherceg álláspontja, s az mindjárt ki is nevezetett dr. Palló Sándor személyében.

Azonban Dessewffy és az Akadémia nem nyugodtak belé ebbe a döntésbe; az igazgatótanács egy, Deák Ferentől szerkesztett újabb kérvényt² terjesztett föl magához az uralkodóhoz s Dessewffy hosszú levélben magyarázta meg Bachnak az Akadémiának alapítói szándékából folyó jogát és kötelességét a tudománynak csakis magyar nyelven való művelésére és terjesztésére. Mind hiába; nyilván a kormányzó főhercegnek Protzmanntól sugalmazott nézeteihez való csökönyös ragaszkodása következtében, ez esetben Bach méltányosabb felfogásával szemben felsőbb helyen nem akartak engedni; ha az Akadémia működését folytatni akarta, egyelőre rá kellett lépnie az új alapszabályokban kijelölt szűk ösvényre, s az akadémikusoknak és elnökeiknek belé kellett nyugodniok kinevezetésökbe. Egyébiránt a gyakorlatban sem a kiküldött biztos, sem a kormány nem gördítettek nagyobb akadályokat az Akadémia működése elé.

Széchenyi döblingi magányából 1858 november 6-án küldte az országba lángszavú tiltakozását a tőle alapított tudós társaság megrendszabályozása ellen; e fölszólalás hatásával és következményeivel még foglalkozni fogunk. Az Akadémia kiírta és megtartotta tizenegy év óta első ünnepélyes közülését ugyanazon év december 20-án, az ez alkalommal gr. Dessewffy Emil ajkairól elhangzott elnöki szózat volt, utódja, Eötvös elismerése szerint az első szabad szó tíz év óta és az Akadémia palotáját ez az első szabad szó építette föl.³ Egyúttal már ekkor elhatározottat a Kazinczy születése századik évfordulójának a jövő évben leendő megünneplése, mely aztán a nemzeti élet megújulásának emlékezetes kiindulópontjává lett.

Már az uralkodói körutat megelőzőleg mutatkozott egyes jelenségekben a dinasztia bizonyos fokozott érdeklődése Magyarország viszonyai iránt. A császár megjelenése a Dunántúl több városában, úgyszintén Komáromban, Pesten és környékén 1856 szeptemberében csak a had-

¹ *Gensd. Dép.* 1858 jan. promemoria.

² Lásd *Deák F. beszédei* II. 390. s köv. l.

³ *B. Eötvös József: Magyar írók és államférfiak* 1868. 265. l.

gyakorlatoknak szólt ugyan, de mégis alkalmul szolgált kihallgatások adására, udvari ebédre, színházlátogatásra, sőt fáklyászenére is.¹ Ernő főherceg állandóbban a magyar fővárosban tartózkodott ugyanazon év tavaszán.² Az uralkodóház az épülő tiszai vasút hatmillió forintnyi részvényét megszerezte, a pesti lóversenyeknél két császárdíjat alapítottak; Albrecht főherceg első előfizetőként rendelte meg az Akadémia-tól kiadott «Magyar történeti emlékek»-et.³

Ezeknél jelentősebb volt azonban az 1856 augusztus 31-én Esztergomban lezajlott országos ünnepély, az újon épült bazilika fölvatása, melyben az uralkodó négy főherceg és három miniszter kíséretében vett részt. Scitovszky hercegprímás beszédei áradoztak a lojalitástól s a «hallatlan leereszkedés» dicsőítésétől, melyet az uralkodó megjelenséével tanusított, míg emez kissé szűkszavú válaszaiban «császári kegyelmérről» biztosította a «jobbágyi hódolatát» felajánló nemzetet. Mégis a fejedelem személyes részvétele oly fényes kísérettel, nyájassága az érintkezésben s elvegyülése a népünnep közönsége közé tagadhatatlanul jó benyomást tettek és kedvező előhangul szolgáltak az uralkodói pár hosszabb látogatásához, mely már akkor az általános várakozás tárgya volt.⁴

¹ *P. Napló* 1856 szept. 20., 25., 26., 27., 28.

² *U. ott* 1856 ápr. 6. s köv. sz.

³ *Vas. Ujság* 1856. 1857.

⁴ Az ünnepély terjedelmes leírása, az elmondott beszédek szövegével a *Vas. Ujság* 1856 szept. 14-iki és okt. 5-iki számaiban jelent meg. Lásd a *P. Napló* u. a. évi szept. 2., 3. és 5-iki számait is.

II.

(Az uralkodópár magyarországi útjának előkészítése miniszteri értekezletben, a császár elnöklése alatt ; megérkezés, fogadtatás, időzés és ünneplés Budán és Pesten ; a körút megkezdése s váratlan félbeszakítása Debrecenben Zsófia főhercegnő halála következtében. A konzervatívek feliratának keletkezése, az átnyújtás meghiúsulása ; e miatti ingerültség mindkét részen. A császár későbbi körutazása egyedül, az ország nyugati és északi részeiben. A laxenburgi kézirat s az általa előidézett csalódás ; a körút megítélése. A «Rückblick» keletkezése s jellemzése. Kormányzati és közigazgatási viszonyok ; személyváltozások. A cseléd-törvény ; rablólüzelmek ; Rózsa Sándor elfogatása ; javaslatok a közbiztonság emelésére. Fegyintézetek ; a közjegyzői rendtartás. A földtehermentesítés befejezése, lassú haladás a telekkönyvek létesítésében ; nehézségek a tagosítás körül. A zsidók birtokjoga ; a dohánytermelés korlátozása. Az erdőtörvény kiterjesztése Magyarországra. Újabb rendelet a Tisza-szabályozás ügyében ; Ferenc=csatorna és új vasútvonalak. A népiskolák állapota, a gimnáziumok viszonyai, a reáliskolák szaporodása. Kereskedelmi iskolák, tengerészeti akadémia, állatorvosi tanintézet. A József=ipariskola átszervezése Politechnikummá. A jogi államvizgák új rendje. 1856—1858.)

Kevéssel azután, hogy a császár olaszországi látogatásáról visszatért, 1857 március 21-én az ő saját elnöklése alatt s Albrecht főherceg részvételével miniszteri értekezlet tartatott¹ a magyarországi körút előkészítése tárgyában, melyet az uralkodó igen nevezetes nyilatkozattal nyitott meg.

Megállapította, hogy Magyarországon ezidőszert mindenféle izgatás folyik kettős céllal : hogy a császár közelálló látogatásának hatása ellensúlyoztassék, másrészt, hogy ez alkalommal több, eddig teljesítetlen kívánság teljesítése kierőszakoltassék. Ezért a tervezett látogatás különös fontosságot nyer. A császár határozott akarata mind e kísérletekkel szemben a jelenlegi kormányzat alapelveihez ragaszkodni s azoktól egy hajszálnyira el nem térni. Nehogy az országban hiábavaló reménykedések kapjanak lábra, az illető hatóságok feladata e körülmény iránt a közönséget idejekorán tájékoztatni. A miniszterek tehát tekintsek e kijelentést szigorú zsinórmértéknek. Miután azonban másrészt a császár hajlandó látogatása alkalmából az országnak oly könnyebbítéseket és kedvezményeket nyújtani, melyek a kormány elveivel össze-

¹ *Prot. d. Min. Conf.* 1857.

egyeztetetők s melyeket más fontos tekintetek nem gátolnak, felhívta a kormányzó főherceget eziránti javaslatai előterjesztésére.

Bármily elhibázott, félszeg és káros volt az addigi kormányzati rendszerhez való merev ragaszkodás, azt el kell ismerni, hogyha ez az uralkodói nyilatkozat egyelőre nem maradt volna a miniszteri értekezlet jegyzőkönyvében eltemetve, hanem — mint azt a császár kívánta, a nélkül, hogy teljesítéséről is gondoskodott volna, — mindjárt akkor, nemcsak utólag nyilvánosságra is jutott volna, a nemzet keserves csalódástól maradt volna megkímélve, azonban a fejedelmi látogatás is valószínűleg sokkal kevésbé barátságos hangulattal találkozott volna. E látogatás rendezőit nem lehet fölmenteni attól a vádtól, hogy sikerök érdekében szemlátomást nőni hagytak oly reményeket és várakozásokat, melyekre előre ki volt mondva, hogy teljesíthetetlenek.¹

A kormányzó főherceg, teljesítve a hozzá intézett felszólítást, nem kevesebb, mint huszonkilenc pontba foglalt javaslatot terjesztett elő, melyek mindegyike megvitattatván, határozatba mentek a szükséges intézkedések vagy azoknak legalább előkészítése.

Csodálatos egyvelege ez a lajstrom a nagy, országos bajok orvoslására irányuló rendszabályoknak és a kicsinyes, jelentéktelen, csupán hangulatkeltést célzó kedveskedéseknek, mind egyformán annak a célnak szolgálatába állítva, hogy az uralkodó magyar földön minél több nyájas és elégedett arcot lásson.

A már az előbbieken ismertetett intézkedések közül itt is találunk a budai vár helyreállítására fizetett pótlékok elengedésével, az elmeógyógyintézet fölépítésének tervével, a Gazdasági Egyesület tartozásának elengedésével, a forradalomból maradt elszámolási kötelezettségek törlésével, az Akadémia alapszabályainak ügyével, végül az amnesztíával és a politikai perek megszüntetésével s az elkobzott vagyonok visszaadásával.

Azonban a főherceg javaslatainak élén ott szerepelt a magyarországi adóteher enyhítése is. Az új adótörvények következtében csak a földadó terhe az országnak csupán két kerületében, a budapestiben és a nagyváradiban kétmillió forintnyi olyan többlettel emelkedett, melynek kivetési alapja kétes s mely annál súlyosabban nehezedett az adózókra, mert kivetése egybeesett a gabonaárak általános csökkenésével; nagyon terhes volt az országos adópótlék is,² valamint az a körülmény, hogy míg a kereseti és személyi adó, az ú. n. fejadó az összes többi országokban már megszüntettetett, Magyarországon még min-

¹ Rogge (id. m. I. 480. l.) az «Augsburger Allgem. Zeitung» egy cikkére hivatkozik, mely Magyarországot az iránt felvilágosította, hogy legfőlebb anyagi téren várhat némi előnyöket. Ez mindenesetre szokatlan módja a «császári akarat» közzétételének.

² Landesforderungsbeitrag.

dig fennállott. Az ügyben csak később történhetett elhatározás, mely nagyon távol állott a főherceg kívánságaitól. A pénzügyminiszter a földadó kivetése körül nem talált semmi szabálytalanságot s a személyi adó ötmilliónyi összegét egyelőre nem nélkülözhetette. A hátralékos hadiadó elengedése, a rosszul osztályozott földbirtokosok felszólamlásainak elfogadása, a községi adó némi leszállítása s az egész egyenesadórendszer majdani reformja volt minden, amit kilátásba lehetett helyezni.¹

Szó esett még Pest város katonabeszállásolási költségeinek méltányosabb mértékben való megtérítéséről, a hazai dohánytermelés minőségének emeléséről s a szállítási térítmények emeléséről, amire nézve Desseffy egy emlékiratára történt hivatkozás, mezőgazdasági középiskolák létesítésének tervéről, a pesti egyetemi orvoskar épülete és egy állatgyógyintézet fölállításának elvi megígéréseiről, a lipótvárosi templom építésének föllendítéséről, egy tiszaszabályozási kölcsönnek állami kezesség melletti esetleges fölvételéről és sok kisebb jelentőségű dologról. Fölötte jellemző, hogy azok között a rendszabályok között, melyekkel Magyarország hangulatát megjavíthatni remélték, szerepelt a hivatalok, különösen szolgabíróságok részére emelendő hivatalos épületek eszméje is, mint amelynek megvalósítása a rendszer állandóságának bizonyítékát nyujtaná. Jobban közelítette meg célját az az intézkedés, melyet Bach csikart ki végre Kempentől s mely szerint a zsandárság által eszközölt elfogatások száma — mely az 1857. év első negyedében elérte a 200,000-et — többé a lapokban ne közöltessék, mert azzal dicsekedni valóban nincs ok.²

Az így előkészített uralkodói körút első programját már március végén közzétették a lapok.³ A császári pár Budapestre érkezése május 4-ére volt bejelentve s visszatérésük június 23-ikára tervezve. Ezen ötvennapos idő alatt a körútnak föl kellett volna ölelnie a szűkebb értelemben vett Magyarországnak majdnem összes vidékeit; keleti irányban kiterjedt volna Nagyvárad és Tokajig, déli irányban Szeged és Hódmezővásárhelyig, északi irányban Eperjes és Lőcséig, nyugati irányban Szombathely és Sopronig. Erdély, a Bánság és Horvátország meglátogatása későbbre volt tervezve.

A körút által érintendő megyék főnökei már április elejéről kelt nyomtatott magyar körleveleket intéztek megyéjük értelmiségének tagjaihoz, melyben őket arra szólították föl, hogy az uralkodó kívánságának megfelelően az alattvalói hűség és öröm érzelmeit nem pompás és költséges fogadtatási ünnepélyekkel, hanem inkább jótékony adakozással nyilvánítsák.⁴ Gróf Braida főudvarmester pedig ugyancsak nyom-

¹ *Prot. d. Min. Conf.* 1857 ápr. 17.

² *U. ott* ápr. 20.

³ *P. Napló* 1857 márc. 28. Némi módosítások az ápr. 23-iki számban.

⁴ Myrbach megyefőnök 1857 ápr. 2-iki körlev. a *berzeviczei irattárban*.

tatott körlevélben hívta föl főkép a főnemesség tagjait, hogy a bevonulásban és udvari fogadtatásban részt vegyenek, vagy akadályoztatásuk esetében a legközelebbi kerületi székhelyen tisztelegjenek; meg volt jegyezve az is, hogy nejeik az udvari fogadtatásnál magyar ruhában jelenjenek meg.¹

A császári pár a kitűzött napon gőzhajón lépte át a magyar határt s közeledett Bécs felől Budapest felé. Először Komáromban szállott partra rövid időre,² a délutáni órákban történt a megérkezés a fővárosba, a pesti oldalon, a Nagyhíd-utca (most Deák Ferenc-utca) dunaparti torkolatánál, ahol diadalkapu volt felállítva s az első fogadtatás ment végbe a polgármester üdvözlő beszédjével.³ Némi csalódást okozott, hogy az uralkodó jövetelekor nem magyar huszárezredesi, hanem osztrák marschalli egyenruháját öltötte föl.⁴

A fő fogadtatás a várpalotában várta az érkezőket, ahol a herceg-prímás magyar üdvözlő beszédet mondott, «császári felség, apostoli király»-nak szólítva az uralkodót s ígérve, hogy a nemzet a trón védelmére életét és vérért kész áldozni. A császár ugyancsak magyarul válaszolt, következőképpen: «Örvendek, hogy ezúttal ismét ide jöhettek, a császárnénak e szép hazát megmutatni és személyesen is meggyőződni szeretett Magyarországom állapota és szükségletei felől. Folytonos igyekezetem e honnak, mint egész birodalmamnak közjólétét előmozdítani és ezáltal hű alattvalóim közmegelegedését is biztosítani». Ezeket a nem sokat mondó szavakat egy elfogulatlan és szavahihető tanu bizonyosága szerint mégis oly zajos örömrivalgás követte, mely «a mult idők legszebb jeleneteit, a nemzet és dinasztia legbüszkébb emlékeit idézte vissza» s a jelenlevő Hauer báró, a főkormányzó polgári adlátusa állítólag elsápadt, sejtve a csalódást, mely e lelkesedést követni fogja.⁵

A császári pár magával hozta Budára két kis gyermekét is, Zsófia és Gizella főhercegnőket, kik egymásután megbetegedvén, e miatt a vidéki körút több nappal eltolódott, ami módot nyújtott a fővárosi ünneplések programjának megfelelő kiterjesztésére. Testületek és küldöttségek fogadtatásai, népviseleti felvonulások, hajóavatás és katonai díszszemle udvari ebédekkel és bállal, színházi díszelőadásokkal, tűzjátékkal és kivilágításokkal s a polgárság által rendezett bállokkal, vala-

¹ *Daróczy levéltár.*

² *Bellaagh Aladár: I. Ferenc József Magyarországon, Budap. Szemle 1917 jan. 29. l.*

³ A fogadtatásra, a budapesti ünneplésre s az első (május havi) körútra nézve lásd a *P. Napló* 1857 máj. 5., — jún. 5-iki számainak s a *Vas. Ujság* u. a. évi máj. 10-iki, jún. 21-iki számainak közléseit, az utóbbiban a hódolati jelvények és ajándéktárgyak képeit is.

⁴ *Rogge id. m. I. 481. l.*

⁵ *Szögyény id. m. II. 80—81. l.*

mint a közintézetek meglátogatásával váltakoztak s közbe majdnem minden napra esett valami a nemzetnek szánt örömhír, mint a megkegyelmezések s vett vagy adott ajándékok; e megörvendeztetések közé sorolandó az is, hogy a császár elrendelte, hogy József nádornak Pesten szobor emeltessék, ami csak több mint egy évtized múlva valósult meg.

Vége május 13-ikán az uralkodói pár elindulhatott tervezett körútjára s annak programját folytonos zajos ünneplések között hajthatta végre Vácott, Jászberényben, hol a császár a Lehel kürtjéből áldomást ivott, Cegléden, Nagykőrösön, Kecskeméten, Szegeden, Hódmezővásárhelyen, Orosházán, Kígyóson és Békésgyulán, hol a magas vendégek a Wenckheim grófi családhoz szállottak, Nagyváradon, ahol egy erdélyi küldöttség is fogadtatásban részesült s megérkeztek Debrecenbe, ahol azonban május 28-án a körút váratlanul fölötte szomorú félbeszakítást szenvedett. A császári pár elsőszülött gyermeke, a kétéves Zsófia főhercegnő javultnak látszott állapota hirtelen rosszabbra fordult s a Debrecenből visszasiető szülők már csak gyermekök halálos ágyához érkezhettek meg. A gyászszertartás a budai várak kápolnájában tartott meg s azután az uralkodói pár azonnal visszautazott Bécsbe, lemondván a körút folytatásáról.

A császár egy, június 3-án Laxenburgból keltezett s Albrecht főherceghez intézett és ezáltal közzétett kéziratban fejezte ki úgy a saját, mint a császárné legmelegebb köszönetét «a fővárosok s az ország lakói» részéről a «legörvendetesebb benyomások közt» megkezdett körút alkalmával tapasztalt szeretetért és ragaszkodásért, valamint a bekövetkezett mély bánatukban tanúsított részvétért¹ s azt az ígéretét, hogy ő — t. i. a császár — mielőbb folytatni fogja megkezdett körútját.² Természetesen a főkormányzó is meleg elismerésben részesült s számos kitüntetésben azok, kik az ünneplés körül vagy egyébként legjobban érdemesültek;³ és a hivatalos Wiener Zeitung is megdicsérte a magyar nemzetet, kívánván, hogy a maga körében mindig virágzóbban és tevékenyebben fejlődjék, mert felséges erő rejlik e «nemzetiségben», mely egyesülve a birodalom többi tényezőjével, hivatva van az első helyek egyikét elfoglalni.⁴

¹ A részvét általánosságát gúnyolódva ismeri el Széchenyi nagy magyar szatirájában. (Döbl. irod. hagyat. II.)

² Az akkori magyar hivatalos stilsztikára nézve jellemző Albrecht (itt Albertnek nevezve) főherceg hozzátoldásának e mondata: «Ez ország minden hú lakosa benső hálával fogja tehát azon biztos reményt üdvözleni, hogy Magyarországnak Ura, Császára általi áldásteljes beutazását nem messze jövőben folytatatni látandja».

³ *Oszt. Belügym. eln. levélt.* 1857 jún. 24-iki kézirat.

⁴ *Vas. Ujság* 1857. 270. l.

Habár a császár állítólag mogorva hangulatban és kielégítetlenül tért vissza Magyarországból,¹ habár mindenki tisztában volt aziránt, hogy a «fényes készülétek csak a hivatalnokok parancsai, fenyegetődzései s önkényes kivetései, rendelkezései következtében s egyesek magánérdekeiből keletkeztek»,² nem lehet tagadni, hogy ez az első szakasza az uralkodói körútnak, főkép a fiatal császárné bájoló megjelenésének hatása alatt s mikor még a látogatáshoz fűzött remények nem lohadtak le egészen, bizonyos melegséget és szívélyességet váltott ki a nemzet lelkéből, melyet nagyon jól lehetett volna — ha akarták volna — a közleledésre és kölcsönös megértésre fölhasználni. E tekintetben a magyarországi fogadtatás sokkal jobb volt az olaszországinál. Csak sajnálni lehet, hogy a közbejött gyászos eset a császárné anyai szívét éppen magyar földön sebezte meg s első magyarországi időzésének emlékét homályosította el; e körülmény s az a tény, hogy a körutat az uralkodó egyedül folytatta, teljesen valószínűtlenné tesz az a regényes föltevést, hogy a későbbi Erzsébet királynénak mély rokonérzése a magyar nemzet iránt már ez időben férje ellenkezése fölötti könnyhullatásban is megnyilatkozott volna.³

Az a melegebb légkör, mely az uralkodói pár ez első együttes megjelenését hazánkban környezte, bátorította fel a konzervatív előkelőségek egy tekintélyes csoportját arra, hogy az ország kívánságainak teljesülése érdekében a sikertelen 1850-iki példától vissza nem riasztva ismét a közvetlen kérvényezés útjára lépjenek.

Az eszme állítólag már az esztergomi templomavatás idejében merült föl s a nézetek megoszlottak arra nézve, vajjon küldöttségileg vagy a hercegprímás útján nyujtassék-e át a kérvény? A külföldi sajtóban már híre járt a dolognak a császár jövetele előtt, de csak az uralkodói látogatás első napjaiban iratták alá a Dessewffytól szerkesztett s «hódoló felirat»-nak nevezett kérvényt nagy óvatossággal csupán magánkörökben a főpapok, főurak, nemesek s néhány előkelő polgár, összesen 131 tekintélyes egyén által. Az aláírók toborzása körül Ürményi József, gr. Dessewffy Emil, gr. Apponyi György, b. Jósika Samu, b. Senyey Pál és Zsedényi Ede fejtettek ki legnagyobb tevékenységet; de aláírói között ott voltak Scitovszky és Kunszt érsekek, Ranolder és Csajágy püspökök, Pálffy herceg, gr. Andrassy György, gr. Károlyi István és György, gr. Cziráky János, Szögyény László, b. Eötvös József, gr. Szécsen Antal, Mailáth György, gr. Károlyi Sándor, b. Wenckheim Béla, Ürményi Ferenc, gr. Zichy Nándor, b. Orczy Béla, gr. Szapáry István, Karácsonyi Guidó, gr. Szapáry Antal, gr. Andrassy Manó, gr. Széchenyi

¹ Wessenberg id. m. II. 376. s köv. l.

² Szögyény id. m. Az erőszakos kivetésekre nézve kiáltó példát hoz fel a nagyváradi zsendárparancsnok jelentése: *Gensd. Dép.* 1857 ápr. 18.

³ *Beksics*: Fer. Józ. kora, 480. l.

Gyula, Fiáth Ferenc, gr. Ráday Gedeon, Ghyczy Kálmán, Bohus Zsigmond, Zsivora György, Lónyay Gábor, gr. Szapáry Gyula, gr. Festetich Leo, Bertha Sándor, Marczibányi Antal, Kiss Miklós, Radvánszky Antal stb.¹ Széchenyi lelkesen azonosítani látszott magát az ügyvel, ellenben Deák Ferenc félreállott s nem helyeselte e lépést.

A kérvény nagy ügyességgel és tapintattal szerkesztve elősorolta az ország legégetőbb sérelmeit, különösen régi alkotmányos intézményei teljes mellőzését, területének megcsonkítását, az osztrák magánjog behozatalát, a rideg németesítést, az ország teljesítési képességéhez nem alkalmazkodó adórendszert s e rendszabályokat a szerzett tapasztalatokhoz képest újabb megfontolás tárgyává tétetni kérte. A kérvényezők abbéli meggyőződésüket fejezték ki, hogy a nemzet életében gyökerező intézmények a kor, a monarchia egysége s az erélyes kormányzás igényeivel összeegyeztethetők s ezért kérésökben semmi sincs, ami a Felség és az «összmonarchia» érdekeivel ellentétben állana. Nem kérnek a magyar nemzet számára semmi különjogot, csak azt, ami neki drága s ami a többi nemzeteknek mitsem árt. Semmit sem akarunk — mondják — nyerni, csak veszteségektől akarjuk Felségedet és a monarchiát megóvni. Hazánk érzi és elismeri, hogy mivel tartozik az uralkodónak s a monarchia évszázadok munkáján nyugvó egységének; akarja teljesíteni e kötelességeit, mindenre kész, csak arra az egyre nem, hogy ön magához hűtlenné legyen, önrétét megtagadja s lemondjon a dinasztikus érzelméből s a dinasztia iránti kegyeletéből fakadó hitéről.²

Szembeszökő, hogy e kérvény is a konzervatívek jól ismert eszmekörében mozog s tulajdonképpen az 1847=iki állapot visszaállítását kívánta, minden tekintet nélkül az 1848=iki törvényekre; ezért nem helyeselhetette azt Deák és az ő köre. De az aláírók közül is többen utóbb megváltoztatták nézetüket s a 48=iki törvények elismerésének tiszta jogi álláspontjára tértek át.

A primás megkísérelte a kérvény átnyújtását, de merev visszautasítással találkozott; formai okokat emlegettek. A császár álláspontja állítólag az volt, hogy ő minden alattvalójának kihallgatást ad, mindenkinek panaszát, előterjesztését készséggel meghallgatja, de éppen ezért fenntartja magának a jogot, arra jogosulatlan testületeknek a kérelmezést megtagadni.³ Ez a felfogás megállana, ha nem éppen a kormány

¹ Lásd a kérvény keletkezésére nézve a *Gensd. Dép.* 1857 ápr. 10=iki és máj. 12=iki jelentéseit, valamint Albrecht főhg jún. 6=iki levelét ugyanott, melyekben azonban több téves adat is foglaltatik; továbbá *Névtelen* (Ludasí Mór): *Drei Jahre Verfassungstreit* c. műve 28. lapját. A kérvény aláíróinak névsorát közölte *Széchenyi* a *Blickben*, (126. s köv. l.) *Kónyi* Deák F. beszédeiben II. 396. s köv. l. és *Szögyény* id. m. II. 82. s köv. l.

² A kérvény szövege *Kónyinál* az id. h.

³ *Gensd. Dép.* 1857 máj. 31=iki jelentés.

akadályozta volna meg, hogy az országban legyen olyan «jogosult terület», mely a nemzet kívánatainak és panaszainak kifejezést adhat.

A kérvény elfogadásának megtagadása már május 10-én tudomására jutott az érdekelteknek s állítólag ez volt főoka, hogy a főnemesség a császári pár tiszteletére rendezett polgári báltól távol maradt, sőt ellentétesképpen épp akkor különböző főúri szalonokban estélyeket rendeztek.¹

Azonban az eset nemcsak az egyik oldalon okozott neheztelést és elkedvetlenedést, a másikon is haragra lobbantak a pusztá kísérlet miatt. Különösen Albrecht főherceg vette zokon, hogy tudta és közbenjárása nélkül megpróbálták a Felsőházhoz való közeledést éppen azok, kikre már a tervezett nemesi rendezőbizottság és lovasbandérium létrejöttének megghiúsulása miatt okot látott a neheztelésre.² Bach természetesen nem késett e lépést, melyről tudta, hogy az főkép ellene irányult, tömeges tüntetésként magyarázni az uralkodó előtt, habár titkon valószínűleg örült, hogy új alkalma nyílt a neki oly gyűlöletes és oly félelmes konzervatívok megvadásására. A császár maga is nyíltan kifejezést adott a töréntek fölötti haragjának; különösen a főpapoknak a kérvény aláírásában való részvételeért neheztelt s állítólag már azért sem akarta látni a petíciót, hogy ne tudja meg az összes aláírók neveit. Szögyénynek, mint birodalmi tanácsosnak a császár rosszalását fejezte ki a kérvény aláírásáért, de lemondását nem fogadta el.³ A primás későbbi kísérletei, Apponyi próbálkozásai sem vezettek célhoz; hanem, hogy azért a legfelsőbb körökben is érdeklődtek a címéhez nem jutott beadvány tartalma iránt, azt mutatja az a tény, hogy annak egy, maga a szerző, Desseffy által hitelesített példányát utóbb Kempen Grünne útján közölte Rainer főherceggel, a birodalmi tanács elnökével.⁴

Ily előzmények után nem lehet csodálni, hogy az uralkodói körűtnak későbbi, csupán a császár által való folytatása, különösen az ország vezető köreiben sokkal hűvösebb hangulattal találkozott.

Ez a körűt, mely augusztus 8-tól szeptember 5-ig tartott, a szűkebb Magyarországnak csupán nyugati és északi részeire terjedt ki, Sopronnál kezdődött és Vácnál ért véget.⁵ A külsőségek ezúttal is ugyanolyanok voltak, mint az előbbi alkalommal, bár a császárné elmaradása azokat is

¹ *U. ott* Albrecht főhg id. lev. Más verzió szerint a nemesség elmaradása a polgári bálról tüntetés volt a német színház ellen, melynek helyiségeiben rendezték e bált.

² *U. ott* Kempen febr. 10-iki és ápr. 28-iki jelent. Lásd *Károlyi Árp.* bevezetését a *Döbl. irod. hagyatéék* II. kötetéhez, 11. s köv. l.

³ *Szögyény* id. m. II. 102. s köv. l. *Wertheimer*: Gr. Andrassy Gy. I. 107. l. *Gensd. Dép.* id. máj. 31-iki jelent.

⁴ *Gensd. Dép.* 1857 szept. 22-iki levél.

⁵ Lásd a *P. Napló* júl. 22-iki, aug. 12-iki, szept. 15-iki számait. *Beksis* (id. m. 531. l.) nem vesz tudomást e körűtről s azt mondja, hogy a császár félbeszakadt útja folytatását Albrecht főhg-re bízta.

részben leszállította. Különösen fényes volt a fogadtatás Körmenden, hol az uralkodó Batthyány herceg vendége volt. Zalaegerszegen Jellacic bán tisztegett egy horvát küldöttséggel. Keszthelyen Festetich gróf volt a házigazda s a balatoni halászok fáklyás csolnakázást rendeztek. Székesfehérvárott egy, az uralkodó nevét viselendő nevelőintézet alapkövét tették le. Moóron a meggyilkolt Lamberg gróf sírját látogatván meg, a császár Pozsonyba utazott, hol a primás üdvözölte s ahol a várost többnyire latin és német felírásokkal ékesítették. Rozsnyón a bányászok vonultak föl; Lőcséről a Branyiszkón át kocsizott az uralkodó s kísérete Eperjesre, hol egyebek közt a sárosmegyei zsidók állítottak neki diadalkaput ily felírással: «Üdv a legjóságosabb uralkodónak, ki a hontalanoknak hont adott». Kassán a nemrég megnyílt iparkiallítás megtekintése gazdagította a programot. Mikor innen Miskolcra vonult a menet, Borsod határán megrendítő eset történt. A császárt üdvözlő lovasbandériumban résztvett gr. Szirmay István alezredes, ottani nagybirtokos is, ugyanaz, ki a szabadságharc idejében az osztrák sereg támogatására szabadcsapatot szervezett; ez az üdvözlés pillanatában gutaütéstől sujtva lezuhant lováról és szörnyethalt. Ez az eset annyira meghatotta a magas vendéget, hogy lemondott a miskolci színház meglátogatásáról, holott a jó miskolciak annak felavatását elhalasztották a császár jövele idejére.

Alighogy az uralkodó e körútjáról visszatért nyaralóhelyére Laxenburgba, egy onnan, szeptember 9-ikéről kelt kéziratot bocsátott ki a magyarországi főkormányzóhoz, melyben visszatekintve egész körutazására, elismeréssel emlékezett meg az ez alkalommal «minden ott lakó néptörzsek» részéről tapasztalt hű ragaszkodásról, «lojális hódolatról és őszinte engedelmességről», meglelégedéssel állapította meg a jelentékeny haladást, melyet az ország az öt év előtti körút óta tett s azt a meggyőződését fejezte ki, hogy azon intézmények, melyek ott 1851 dec. 31-iki szerves kibocsátványai végrehajtása végett «és pedig a legérettebb megfontolás után s az ország saját szerű viszonyainak teljes tekintetbevételével életbe léptek, annak félreismerhetetlen emelkedését lényegesen előmozdították». Biztosan várja, hogy ez az üdvös befolyás ezután is mindinkább érvényesülni fog. «El lévén határozva — úgymond — azon alapelveket, melyek engem birodalmam kormányzásában ekkorig vezettek, szeghetetlenül föntartani, akarom, hogy ez minden oldalról elismertessék s különösen kormányom összes közegei által szoros zsinórmértékül vétessék.» E mellett azonban gondja lesz rá az uralkodónak, hogy a «különböző néptörzsek» nemzeti sajátágaikban fenntartassanak és nyelvöket ápolhassák. Végül a főkormányzónak köszönetét s a hatóságoknak elismerését nyilvánította.¹

¹ P. Napló szept. 12.

Ez a laxenburgi kézirat valóban alkalmas volt azt a csekély jó benyomást is, melyet az uralkodói körutazások hátrahagytak, eltörölni. A beavatottakra nézve nem lehetett váratlan s a petíció vissza-utasítása is előkészíthette a közönséget a hajthatatlanság ily megnyilvánulására, mégis a nemzet legszélesebb körei ezt csakis mint bátortalan és néma reményeik széttépését érezhették. A hivatalos jelentések beszélhettek «jóérlélműekről», kikre ez megnyugtatólag hatott, még azok is kénytelenek voltak elismerni, hogy a «hatalmas benyomás» politikai felfogás szerint «különböző», s hogy ily határozott hangú visszautasítást nem vártak; a kézirat nemcsak a konzervatívek, hanem egyéb körök várakozásainak sem felel meg s a lakosság egy részénél a lehangoltság szembetűnő.¹ A mérsékelt és higgadt Szögyény igazat mondott, mikor azt írta, hogy «általános, nagy levertséget szült ezen legfelsőbb nyilatkozat, mellyel a loyális remények utolsó horgonya is elveszett. Egy ideig tartó izgatott feszültség után mindenki még nagyobb apathiába estt a közdolgok iránt, mint eddig». És az aulikus Jósika Samu azt írta Szögyénynek Erdélyből, hogy «mély megbotránykozással» olvasta a kéziratot. «Mily lelkiismeretlenség — mondja, — Urunkat a valóságot illetőleg ennyire félrevezetni, s oly szavakat adni szájába, melyek valóságát vele elhitetik s melyek valótlanságát millió ember tudja.»²

A rossz hatást csak fokozhatták azok a kommentárok, melyeket a sugalmazott bécsi sajtó fűzött a kézirathoz. Ezek szerint e megnyilatkozásra szükség volt, mert egy, tehetsége, birtoka s hihetőleg hazafisága által is kitűnő párt abban találta kedvét, hogy a jelenlegi szervezetet ideiglenesnek tekinté, melyet más, neki tetszőbb szervezet pótolhat. E véleményben bizonyos fokú politikai izgatás is rejlett, mely nem maradhatott hatás nélkül az ország hangulatára, sőt a hivatalnokok állását is érintette. A kétkedés időszakának immár visszavonhatatlanul vége van. Ausztria értelmes lakosainak nagy többsége meg van győződve, hogy a császári államnak egy országot kell alkotnia, melynek határain belül különleges és kiváltságos politikai szervezetek megengedhetetlenek. Ausztria mint föderatív állam lehetetlenség volna. Az államban csak egy jogosult különleges kívánság van, ez az egyes népek törekvése nemzetiségök fenntartására és nyelveik ápolására. A császári állam különféle nemzetiségeit és nyelveit egygé változtatni, hiábavaló, sőt lehetetlen volna. Azonban Európa nagy kultúrnyelvei maga a kultúra által törnek maguknak utat; minden művelt ember önszántából tanulja meg azokat a nyelveket, melyek rá nézve leghasz-

¹ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* az erdélyi helytart. 1857 nov. 25-iki jelent. *Gensd. Dép.* 1857 okt. 31-iki és 1858 máj. 31-iki *Stimmungsberichte*.

² Szögyény id. m. II. 99—101. l.

nosabbak, így lesz Ausztriában is . . . Ezzel az okoskodással szemben a Pesti Napló szerényen csak azt a kérdést vetette föl, hogy mi értendő «kultúrnyelv» alatt és kimutatta, hogy a magyar nyelv is az, mely fejlettségénél és irodalmánál fogva jogosítva van arra, hogy Magyarországon a művelt osztályok kizárólagos nyelve is lehessen.¹

Az, hogy a császár kívánatát fejezte ki, hogy a magyarországi hivatalnokok kétharmadrésze az ország szülöttei közül vétessék és hogy utasítást adott a felsőmagyarországi ipar föllendítése iránti előterjesztések tételére,² kevésbé volt alkalmas a laxenburgi megnyilatkozás hatásának ellensúlyozására s csak természetes, hogy most már az egész uralkodói látogatás megítélése ennek a végső akkordnak a hangnemét vette föl. Joggal vetették föl a kérdést, hogy tulajdonképpen mi haszna volt ennek a körútnak, miután a császár «semmit sem láthatott a maga természetes és valódi állapotában; minden mesterkélt volt, a bajok eltakartattak, embereket és dolgokat ünnepi köntösbe öltöztettek; a császár közdolgozokról csak a hivatalnokokkal beszélt, kik mindent a legjobb, legkedvesebb színben írtak le; a független féfiakkal csak közömbös dolgokról váltott szót s a néppel éppen nem érintkezett».³ A hozzá intézett beszédek megcenzuráltattak s a kihallgatásra jelentkezett küldöttségek minden tagjáról előbb Kempennek kellett jóérléműség és megbízhatóság szempontjából véleményt mondania.⁴ Egyes városokra ráparancsoltak, hogy a gimnáziumi tanulókat attilában s vörös zsinóron függő görbe karddal vonultassák ki a város költségén az uralkodópár elé s a kardot az illető díszdiáknak adják zsinórostul emlékül.⁵ Bach utasítást adott a kiküldött újságíróknak arra nézve, hogy mit hallgassanak el és mit írjanak ki tudósításaikban.⁶ Nép, az volt a fogadtatásoknál, hiszen már a kíváncsiság is odavonzotta, de az értelmiség, különösen a magyar értelmiség az bizony húzódozott az uralkodóval való találkozástól; a Felvidéken az úri osztálynak csak azok a tagjai voltak most is a tisztelgésre rábíráhatók, akik 48—49-ben sem azonosították magukat a nemzeti ügygel. Nem csoda, hogy Széchenyi a maga epébe mártott tollával bohózatnak, hazug komédiának nevezte az egész körutazást,⁷ s hogy később elfogulatlan külföldi bírálók a bekövetkezett események

¹ Az *Österr. Zeitung* cikkét közli és kommentálja a *P. Napló* 1857 szept. 13. és 16-iki száma.

² Rogge id. m. I. 488. l.

³ Szögyény id. h.

⁴ Ilyen referenciáknak számos példája található a *Gensd. Dép.* 1857-iki iratai között.

⁵ Károlyi Á. bevez. a *Döbl. irod. hagyat.* II. 113. l. jegyzet.

⁶ *Gensd. Dép.* 1857 máj. 5-iki jelent.

⁷ *Blick* 65. l.

nézőpontjáról tekintve, az 1857-iki körút Potemkin-falvai fölött látták már letűnni a Bach csillagát.¹

Maga Bach azonban meg volt róla győződve, hogy a császárral és a világgal még soká lesz lehetséges a valónak ellenkezőjét elhíttetni s e meggyőződésben és mintegy bővebb indokolásaul a laxenburgi kéziratnak, iratta meg a hirhedt «Rückblick»-et, mely kevéssel amannak kibocsátása után, 1857 októberében került eleinte csak a korlátolt nyilvánosság elé, azonban csakhamar második kiadást is érvén el, szélesebb körben is elterjedt.

E névtelen röpirat, melynek teljes címe: «Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns»,² a címlap közlése szerint csak ötszáz példányban nyomatott, s a bevezetés vallomása szerint azért íródott, hogy a császári körút által Magyarországra irányuló közfigyelmet kielégítse ezen ország páratlan kultúrai fejlődésére nézve, mely az egykorú világ bámulatát érdemli meg, s főkép rámutasson a kormány eredményes munkásságára e téren. Csak szűkebb baráti körnek volt állítólag szánva eredetileg, de csakhamar közismertté lett, főkép a külföldi sajtó útján s azáltal a megsemmisítő kritika által, melyben Széchenyi a Blickben — szintén névtelenül — részesítette.

A szemérmes névtelen utóbb maga is bevallotta szerzőségét, mikor — 18 évvel később — élményeit közzétette.³ Bernhard v. Meyer svejci ember volt, kit szereplése a katolikus Sonderbundban, mely idegen fegyveres erőt hozott be az országba, saját hazájában lehetlenné tett, s ki a «Blutbäni» névvel megbélyegezve 1847-ben Ausztriába jött, ott a Schwarzenberg herceg pártfogása alá helyezkedett, ki csakhamar Bachnak ajánlotta tovább. Ez szívesen használta föl a szélsőségesen egyházas irányáról ismeretes embert a belügyminisztériumban titkosrendőri, egyházpolitikai és sajtóügyekben s a legbizalmasabb természetű megbízásokban részesítette őt.⁴ Saját vallomása szerint Meyer a «heves magyar pártharcok idejében, részint a maga jószántából, részint a miniszter bátorítására» írta e kis röpiratot, mely — mint mondja, — a boldogtalan Széchenyinek, ki a döblingi elmeegógyintézetben utóbb öngyilkosságot követett el, szeméi elé kerülvén, ez egy könyvet írt cáfolatul, melyben Bach minisztert — kinek a szerzőségét tulajdonította — a leghevesebben megtámadta.

Ennek a Bach-rendszer dicsőítésére írt röpiratnak a jellemzésére



¹ Eisenmann id. m. 183. l.

² Újabb változatlan kiadása 1903-ból való.

³ Erlebnisse von Bernh. Ritter v. Meyer, Wien u. Pest 1875. Lásd különösen a 343. s köv. lapokat.

⁴ Przibram: Erinnerungen 139. l.

álljon itt mindenekelőtt az a kritika, melyben az magának a kormány-nak körében, a Kempen oldaláról részesült.¹

E kritika csodálkozva kérdi, hogy azzal a hazafias céllal, a köz-figyelmet Magyarország hatalmas fejlődésére és felvirágozására irá-nyítani, mikép egyeztethető össze az a titkolódzás, mely szükségesnek látta a művet csak egy intim kör részére, nagyon korlátolt számú pél-dányokban jelentetni meg? És ha saját honpolgáraink előtt titkoljuk e könyvet, miért kerültek annak egyes példányai külföldre, hogy tör-ténhetett, hogy róla külföldi sajtóorganumok nyilatkoznak? A hazai sajtót sérti az, hogy e mű megjelenéséről a külföldi lapokból kellett értesülnie. Ez csak kelletlen polémiaakra vezet, mert a külföldi sajtó éppenséggel nem ad oly könnyen hitelt a szerző azon állításának, hogy minden tömjénezési szándék nélkül csak az igazságot tárja elő, abban a helyzetben lévén, hogy a való tényeket megismerje. E nyilat-kozat egyébiránt bevallása a mű hivatalos eredetének, mint ahogy egyébként is nyilvánvaló benne a kedveskedési szándék és szolgálát-készség. A külföldi sajtó e könyv magasztaló leírásaival valószínűleg a császári körút alkalmával előfordult kérvényezéseket és manifesztá-ciókat fogja szembeállítani, amelyek nem hagynak kétséget arra nézve, hogy a nemesség és a papság még mindig a régi tradíciókon csüng s hogy az ő befolyásuk alatt a lakosság többi rétegei sem ismerik el az újjáalakítás áldásait. Az egész országból felhangzó panaszok a közigaz-gatás drágasága, a viszonyoknak meg nem felelő igazságszolgáltatás és a terhes adók, a befejezetlen földtehermentesítés, tagosítás, katasz-ter és telekkönyv, a dohánymonopólium stb. miatt bizonyára szenve-délyes ellenmondásokat fognak felidézni. A munka annál inkább ki-hívja a kritikát, mert a szerző saját bevallása szerint nem nyújt teljes képet. A függelék azt mondja a Concordatumról, hogy az Magyar-országon tulajdonképpen és lényegében semmi újat sem hozott be, csak a létező állapotokat szentesítette. A mű sok egyéb hiánya mellett például az igazságügyi szervezetet, a rendőriügyet, a zsandárság mű-ködését egy szóval sem érinti. (Ezt fájtt Kempennek!) A szerző csak az őt közelebről érdeklő ügyágakra fordított figyelmet. Mindenesetre hazafiasabb lett volna, ha a szerző nem burkolta volna magát névte-lenségbe, nem küldte volna könyvét a külföldre, hanem a hazában lépett volna föl vele és igyekezett volna ügyének a honi sajtó támoga-tását megnyerni.

A «Rückblick»-nek a centralizmus szükségszerűségére és gond-

¹ Wertheimer (Andrássy I. 110. s. köv. l.) e kritikáról úgy ír, mint amely Kempennek egy 1857 okt. 31-én Grünéhez írt levelében foglaltatik. Szerző ugyanezeket a fejtegetéseket a *Gensd. Dép.* 1857-iki 795. száma alatt, mint okt. 31-ről k. névtelen bécsi relációt találta meg, de kétségtelen, hogy Kempen azzal azonosította magát.

viselésszerűségére vonatkozó fejtegetéseire a koresemények magaslatáról kár egy szót is vesztegetni. Amint a Magyarország állapotáiban elért óriási haladásról és fejlődésről s a kormány e körüli érdemeiről megállapíthatni vél, arra nézve tudjuk, hogy a dialektika és számcsoportosítás eszközeivel mily könnyű soknak tüntetni föl a keveset és kevésnek a sokat. Ezeknek az adatoknak igazságos megítélhetése végett szembe kellene állítani azokat mindazzal, amit ugyanazon idő alatt ugyanaz a kormány Bécsért, az osztrák és különösen az oly kevéssé hálásaknak bizonyult olasz tartományokért tett; és el kellene gondolnunk, hogy milyen fejlődés és haladás állott volna be Magyarországon ugyanazon idő alatt, ha azt a hatalmas lendületet, mely a 48-iki reformtörvényeket létrehozta és azt a nagyszerű áldozatkészséget, mely a szabadságharcban megnyilatkozott, a bécsi ármánytól felidézett polgárháború és önvédelmi harc, azután ennek idegen erővel való leigázása s az országra nehezedett önkényuralom meg nem akasztotta volna. A magyar nemzet mindig elfogulatlanul tudta megítélni azt a kevés jót, amit az abszolút uralom hazánkban létrehozott. Senkinek sem jutott például eszébe a telekkönyv intézményéhez hozzányúlni; az úrbérmegváltás és abból folyó tagosítás, az ősiség megszüntetése és a közteherviselés terén az abszolút korszakból letett alapokon építettünk tovább, de ne feledjük, hogy ezek az intézkedések mind viszont az 1848-iki törvények alapján nyugodtak, amit a Bach-rendszer hiába igyekezett elhomályosítani. Pénzügyi okokból a visszaállított alkotmányosság meghagyta a behozatalakor oly gyűlölt dohánymonopóliumot is; később lényegesen más alakban behoztuk a csendőrséget is és megújítottuk a közjegyzői intézményt. De a Bach közigazgatási apparátusából, a kémkedés és gyámkodás rendszeréből, a germanizációból és a szellemi, gazdasági, társadalmi életre rakott békéből egy évtizeddel később nem maradt semmi egyéb, mint az azokkal való s a Rückblickben tetőződő dicsekvésnek ma már inkább nevetséges, mint gyűlöletes emléke.

Áttérünk most a tárgyalt évkör nevezetesebb kormányzati intézkedéseinek s közigazgatási állapotainak ismertetésére.

A magyarországi kormányzat középpontjában a «főkormányzó» meggyarapodott hatalmát szívesen hordozta körül az országban; szívesen látogatott intézeteket, iskolákat, szorgalmasan bejárta a távol eső vidékeket is, rendesen nagy kísérettel; egy ilyen vidéki látogatása alkalmával Nagykőrösön a reform. főgimnázium tanári karának többi tagjaival együtt bemutatták neki Arany Jánost is. Azonnal híre ment, hogy a hatalmas nagy úr a szerény költővel szemben «hő óhaját» fejezte ki, hogy «az ország által ünnepeelt műveivel az irodalmat továbbra is gazdagítsa»,¹ sőt hogy gyémánttűt is ajándékozott volna neki.

¹ *Vas. Ujság* 1858. 454. l.

Arany János hátrahagyott levelezéseiből most már tudjuk, hogy a beszélgetés nagyon egyszerűen, német nyelven úgy folyt le, hogy a bemutató szolgabíró a költő nevének megnevezésénél hozzátette, hogy «ismeretes a magyar irodalomból»; erre a főherceg azt kérdezte: «Und machen sie noch immer Verse?» mire Arany azt felelte: «Sehr selten, Hoheit!»¹

A fiatal főherceg nem volt jóakarát és buzgalom híján, hiszen Becsvágya is ösztökélhette, hogy bizonyos kedveltséget érve el, a bécsi politikának szolgálatokat tehessen; de oly távol állott a magyar nemzet egész érzelm- és gondolatvilágától, hogy a kölcsönös megértés szinte lehetetlen volt. Ehhez járult, hogy bár környezetét sokat változtatták, nem állott mellette soha senki, aki iránt a nemzet csak legkisebb bizalommal is viseltetett s aki őt a viszonyok iránt igazság szerint tájékoztatni tudta és akarta volna. 1856 elején Leiningen helyét mint katonai adlátus és kormányzóhelyettes gr. Haller Ferenc altábornagy foglalta el,² aki erdélyi főnemesi család sarja volt s horvát bánként is szerepelt, de mint mindenki, aki akkoriban az osztrák hadseregben magas rangra tudott emelkedni, egészen beleélte magát annak a szellemébe. Báró Augusz Antal, kinek élénk mozgékonyága legalább folytonos összeköttetést tartott fenn a főúri körökkel, 1858 végén nyugdíjazták s helyére a budai helytartóság alelnöki állására Cseh Ede baranyai megyefőnököt nevezték ki;³ ellenben mereven ragaszkodott a főherceg a gyűlölt b. Hauerhez, kit Széchenyi oly kegyetlen jellemzésben részesített «Blick»-jében s akinek tulajdonították még hivatalos körökben is a közbizalmat bíró egyének kizárását még a közigazgatási intézmények vezető állásaiból is.⁴ Csak 1858 végén távolították el a kassai helytartósági osztály éléről gróf Lazánsky Antalt, ki a felvidéki nemeség folytonos megvádolásával igyekezett a Bach kegyét megtartani, de zilált anyagi viszonyai miatt végre is helyzetében tarthatatlanná vált.⁵

Erdélyben a kormányzó személyében állott be változás. Schwarzenberg Károly herceg, aki, bár ez országrész sorsán sokat nem lendíthetett, s aziránt főképp mint vadászterület iránt érdeklődött csak, mindenesetre sokkal humánusabb gondolkozású ember volt bátyjánál, 1858 nyarán meghalt; helyét csakhamar Lichtenstein Frigyes herceg tábornagy foglalta el. És letűnt a szereplés színteréről az egykor oly hatalmas Jelačić bán is, aki az utóbbi években úgy népszerűségét a horvátoknál, mint Bécs bizalmát elvesztette, az utóbbit a délszláv moz-

¹ Arany J. levelezése I. 449. I.

² P. Napló 1856 febr. 2. Vas. Ujság 1856.

³ P. Napló 1858. dec. 11.

⁴ Gensd. Dép. 1858 febr. 13-iki jelent.

⁵ Osztr. Belügym. eln. levélt. 1857 dec. és 1858 febr. iratok.

galmakkal való állítólagos rokonszenvezése miatt. Megrongált egészségé címén nyugdíjazták 1858 tavaszán; utódja Sokčević József altábornagy lett.¹

E változásoktól nem érintve a közigazgatás nagy gépezete változatlanul működött tovább; zakatolt és szórta az üres szalmát; magból az országnak alig jutott, legföllebb a kormányzat élt meg belőle. Hol gróf Attems pozsonyi, hol b. Ambrózy soproni helytartósági elnököt vádolta meg Kempen saját közegei jelentései alapján, hogy magukat körutazásaik alkalmával túlságosan ünnepeztetik, nagyobb pompát fejtenek ki ilyenkor, mint akár a kormányzó főherceg megjelenésekor, sőt az uralkodói körútnál is; folyik a lakmározás, de a hivatalok megvizsgálására nem marad idő.² Egyes vidékeken, mint Veszprém és Pozsega megyékben a közigazgatási közegek brutalitásai és zsarolásai az intéző köröknek is tudomásukra jutottak.³

A szorosabb értelmű közigazgatás terén ez időben létrejött egyetlen szerves alkotás az 1856 nyarán kiadott új cselédtörvény volt, melyet 1857 elején egy külön, a városoknak szóló cselédtartás követett.

Amivel sem a közigazgatás, sem a rendőri hatalom megbirkózni nem tudott, az a közbiztonság hiánya volt, a rablózelmeknek ez időszakban is változatlan, sőt fokozódó elhatalmasodása. Kempen, a maga közegei jelentései alapján váltig bizonygatta, hogy a viszonyok javulnak, Magyarországon mindenesetre jobbak, mint a lombard-velencei királyságban, amivel ugyan nem mondott sokat. Saját dicsekvő statisztikai kimutatásai, melyek a különböző bűntények miatti elfogatások rengeteg számát tüntették föl, a lapokban közzétett statáriális kivégzések gyakorisága az ellenkezőt hirdették.⁴ Legrosszabbak voltak a közbiztonsági állapotok a Dunántúl nyugati és déli megyéiben, Szlavonországban, a Bánságban és Vajdaságban, Biharban, s Erdély nyugati szélein. A soproni kerületben egy hivatalnokot hivatalos útja közben világos nappal lelőttek a rablók, hogy a nála levő fegyvereket hatalmukba ejtsék.⁵ A Királyhágón innen fennállott statárium szigorában nem volt hiány; Székesfehérvárott 1858 márciusában egyszerre kilenc rablót akasztottak föl;⁶ de az állapotok csak nem javultak. A legnagyobb szégyen akkor érte a birodalmi rendőri szervezetet, amikor a hírhedt Rózsa Sándor, aki évek óta foglalkoztatta a Kempen egész hadát, akinek holléte iránt annyiszor félrevezették a hatóságokat

¹ *Gensd. Dép.* 1856 febr. 29. és 1858 márc. 24-iki jelent.

² *U. ott* 1856 aug. 29-iki és 1858 szept. 12-iki jelent.

³ *U. ott* 1857 dec. 4-iki jelent., 1858 jan. 21-iki levél.

⁴ Lásd *Széchenyi* adatait a «Blick»-ben, 24. s. köv. l.

⁵ *Béülym. eln. levélt.* 1856 nov. 18-iki jelent.

⁶ *P. Napló* 1858 márc. 24. A budai hóhérnak kiállított bizonyítványok 1856 tavaszán végrehajtott hat akasztásról a *Nemz. Múzeum* levéltárában.

s akinek fejére annyiszor tűztek ki jutalmat, végre 1857 május 10-én egy Szeged melletti tanyán egy parasztasszony bátorsága által került hurokra. A rablóvezér puskaharcba keveredett egy parasztgazdával, mire ennek felesége egy baltával úgy leütötte, hogy eszméletlenül terült el s megköthették és elfoghatták.¹

A jó tanácsok és javaslatok egész özöne foglalkoztatta a belügyminisztert és a rendőrség főnökét, kik egymással is sűrű jegyzékváltásban állottak a teendőkre, a közbiztonsági szolgálat eredményesebbé tételére nézve. Az erdélyi kormányzó beérte volna a rögtönbíráskodásnak a Királyhágón túlra való kiterjesztésével, noha láthatta a csekély hatást a Királyhágón innen. Coronini, a bánági kormányzó, sőt Albrecht főherceg is szükségesnek látták a megyei csendőrbiztosági intézmény és a pandúrság visszaállítását; de erről Kempen hallani sem akart, sőt Bach is ellenezte. Egyes helytartósági osztályok a csendőrségnek katonai osztagokkal való megerősítését sürgették, vagy lovaszandárok behozatalát, polgári nyomozók alkalmazását, a községek szavatosságának megállapítását a kötelékökbe tartozó gonosztevők cselekedeteinek anyagi következményeire nézve; szóba jött komolyan a zsandárok fényes sisakjainak valami borítékkal való bevonása is, mert ezek a tündöklő «piklik» (Pickelhaube), mint ahogy Széchenyi elnevezte,² voltak rendesen elárulói a csendőrök közeledésének. Bach kedves eszméje a gyanus és veszélyes egyéneknek e célra szervezett dologházakba való belebbezése volt, lombard-velencei mintára, s szokása szerint mindjárt a vonatkozó szabályzatot is elkészítette. Azonban Kempen minden gyökeresebb újtással és változtatással ellenkezett s a közigazgatási közegeket vádolta, hogy a fegyverviselési engedélyeket nagyon lazán kezelik s legfőllebb a közveszélyesnek ismert egyéneknek a községekben éjjelre való belebbezéséhez volt hajlandó hozzájárulni. Így aztán — a Bach-rendszer bürokratizmusának teljesen megfelelő módon — a sok iratváltás egyetlen tényleges eredménye az az intézkedés lett, hogy 1858 őszén minden helytartóságnál egy-egy közbiztonságügyi szakelőadói állás rendszeresített.³

A «Rückblick» kiemeli,⁴ hogy Magyarország fegyrintézetek dolgában nagyon rosszul volt ellátva s hogy e bajon az osztrák kormányzat segített, amennyiben négy új fegyházat létesített Lipótvárban, Munkácson, Illaván és Mária-Nosztrán s a vácit is kibővítette.

Azok a várakozások, amelyeket Magyarországon sokan a magyar Nadasdy igazságügyministerségéhez a peres eljárás ismeretes lassú-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 májusi jelent.

² *Döbl. irod. hagyaték.* II. 391. l.

³ Lásd ezekre nézve az *Osztr. Belügym. eln. levélt.* -nak 1856 nov. 18., dec. 3., 1857 márc. 22., máj. 22., okt. 15. és 1858 okt. 19-iki iratait.

⁴ 33-34. l.

ságának s a perek fölhalmozódásának orvoslása tekintetében fűztek,¹ nem teljesültek. Az igazságügyi szolgálat kiépítésére szolgált a közjegyzői rendtartás kibocsátása az 1858 februárius 7-iki pátenssel, melyet már megelőzött az igazságügyminiszter szigorú intézkedése a zúgírászat elnyomására.² A pátens tulajdonképpen csak kiterjesztette az Ausztriában már 1855 óta fennállott közjegyzői rendet Magyarországra és társorszáგaira a határőrvidék kivételével, a közjegyzői állást külön vizsgálat letevéséhez kötötte s némely helyeken az ügyvédi gyakorlattal összeköthetőnek nyilvánította. A közjegyzői kamarák teendői Magyarországon egyelőre a törvényszékekre bízattak, vagyis az autonómiának e téren sem volt szabad érvényesülnie. Ahol közjegyzőségek nem voltak, ott a szükséges jégi okiratok megszerkesztése a járásbíró-ságokra volt bízva.³

A birtokjog terén már az előző években megindított nagy reformok, a telekkönyv, a földtehermentesítés és tagosítás megvalósítása egy percig sem szüneteltek, de a keresztülvitelnek részben az indokolt alaposságból és körütekintésből folyó lassúsága állandó és általános panasz és elégedetlenség okozója volt.

Említettük már az 1855 végén kibocsátott telekkönyvi rendeletet, melyet később az ideiglenes törvénykezési szabályok is fenntartottak s a magyar kormány csak függelékeket adott ki hozzá s különleges rendelkezésekkel Erdélyre is kiterjesztett. A kihirdetés és helyszíni azonosítás évről=évre előhaladt néhány járással és néhány várossal,⁴ de az ország egész területéhez képest még mindig nagy hátramaradásban volt.

Előhaladottabb állapotot mutat a földtehermentesítés ügye, amelyben — mint láttuk — 1855 végén fölállítottak az úrbéri főtörvényszékek is s a bécsi legfőbbnek élére gr. Nádasdy Ferenc került, ki azonban ezt az állását nemsokára az igazságügyminiszterivel cserélte föl.⁵ Ugyanekkor kineveztetett a fő- és elsőfolyamodású úrbéri törvényszékek egész személyzete. Egy 1856 januárius elsején kiadott pátens szabályozta Erdélyben is a földtehermentesítési eljárást s egy februárius 2-áról kelt bel- és igazságügyminiszteri rendelet az úrbéri bíróságok szervezetét és eljárását.⁶ 1856 novemberében egy rendelet látott nap-

¹ *P. Napló* 1857 máj. 27.

² *Reichsg.-Blatt* 1857. 405. l., 1858. 203. l.

³ *P. Napló* 1857 jún. 24. és 1858 ápr. 14., 16.

⁴ Lásd a *Rückblick* kimutatását 1857 őszéről : 49—50. l.

⁵ Az egyes helytartósági kerületek főtörvényszékeinek elnökei lettek : Noszlopy Ignác, Kray Miksa, Babarczy Antal, Andreászky Sándor, Cserneczky József és Martina Vencel (Temesvár).

⁶ *Reichsg. u. Reg.-Blatt* 1856 9. és 45. l. és 1858. 113. l. Horvátországra nézve : 1858. 1. l.

világot, mely kötelezte a földbirtokosok hitelezőit a földtehermentesítési kötvényeknek törlesztésül névértékben való elfogadására¹ s 1857 tavaszán elrendelték e kötvények kisorsolásának megkezdését, de az adózók kímélése szempontjából egyelőre az alapítványi és egyházi javakat illető kötvények még kivétettek a sorsolás alól; a mindig előnyben részesülő Horvátország, hol egy 1857 májusi pátens szabályozta a földesúri viszonyt és a tagosítást, földtehermentesítési alapja számára külön segílyt is kapott a sorsolás és kifizetés foganatosíthatására.² Végre 1858 őszén egy pátens szabályozta az erdélyi dézsma megváltását, erősen kedvezve különösen a szászság papjainak, ellenben hátrányokkal sujtva a magyar földbirtokososztályt.³ A «Rückblick» nagy kedvezést látott Magyarország irányában abban, hogy kárpótlási összege majdnem felét érte el⁴ az összes többi Ausztriáénak; ez pedig semmit sem mond, mert a területi aránynak sem felel meg s azonfölül e kárpótlást az ország maga fizetvén, kedvezményben a birodalom nem részesítette.

Ha az úrbérmegváltás ilyenképpen ebben az időben Magyarországon már, különösen a volt úrbéresek szempontjából végrehajtottnak volt tekintendő, annál kezdetlegesebb állapotot tüntetett föl s annál lassabban haladt előre a tagosítás és legelőelkülönítés, mely pedig éppen az úrbéri viszony megszűnte által beállott új birtokállapotba való beilleszkedés tekintetéből fontos és sürgős volt. Sok hírlapi felszólalás sürgette az ügy előbbrevitelét, a kormánynak is tudomása volt az e miatt uralkodó elégedetlenségről s másrészt a tagosítási munkálatok elé gördülő nehézségekről. A sok eljáró hivatalnoktól támasztott követelés is több helyen zúgolódással találkozott, azonban a parasztságnak gyakran fenyegetővé vált magatartását más okok is magyarázzák. Az új telkesek tudták azt, hogy a hivatalokban már nem ülnek az ő földesuraik s hogy az új hivatalnokoknak utasításuk van a nép érdekeit védeni a birtokosok esetleges kapzsiságával szemben, ezért a végtelenig fokozták igényeiket s azok kielégítése érdekében sok helyen erőszakhoz nyultak, mellyel szemben a bírósági és közigazgatási közegek tehetetleneknek bizonyultak. Az új, többnyire idegen tisztviselők nem tudták oly mértékben szerezni meg a nép bizalmát, amely mértékben nélkülözték elődeiknek tekintélyét. Megesett, hogy az érdekeltek dacoltak az úrbéri bíróság kiküldöttjeivel, fenyegetődztek, a mérnököket a térképek meghamisításával gyanúsították és erőszakosan eltávolították a jelzőcövekeket, úgy hogy karhatalomnak kellett közbelépnie. A Felvidéken néhol az elszegényedett nemesek s a papok is az elégedetlenkedő nép oldalára

¹ Rogge id. m. I. 456. l.

² *Protoc. d. Min. Conf.* ápr. 20. *Reichsg.=Blatt* 1857. 358., 399., 401., 403. l.

³ *Bekics:* Fer. Józs. kora, 448—449. l. *Reichsg.=Blatt* 1858. 502. l.

⁴ 149.749,000 frt és 310.000,000 forint; 42—43. l.

állottak s mikor egy helyen az eljáró úrbéri bíró, személyének megsértése miatt emelt panaszt a szolgabíró előtt, ez nem merte a sértegetőt a csendőrök által eltávolíttatni.¹

A birtokjog terén a zsidóknak 1853-ban visszaállított kizárása az ingatlanszerzésből változatlanul fennállott, dacára minden kérvényezésöknek ; sőt némely esetben még a már birtokban levők jogcíme is vizsgálat tárgyává tétetett s az ingatlan végrehajtási úton elvétetett tőlük. Ellenben a dohánygyárak központi igazgatóságának azt a javaslatát, hogy a zsidók dohánytermelési előlegekben ne részesíttessenek s egyes budai céheknek azt a kérését, hogy zsidóknak a céhbe való belépés meg ne engedessék, a kormány elutasította.²

Hogy a dohánytermelés korlátozása Magyarországon, ahol ez «egyetlen forrás az adók megfizetésére», nagy elkeseredést szül, azt maga a császár elismerte egy miniszteri értekezleten ; a kormányzó főherceg nyomatékosan kívánta, hogy a pénzügyminiszter szüntesse meg e korlátozásokat s ha az összes termelt dohányt beváltani pénzügyi okokból nem tudja, engedje meg annak kivitelét. Azonban érdemleges intézkedés az engedélyek kiterjesztésére nem történt ; Bach — az ő felfogását fölötte jellemző módon — azt ajánlotta, hogy a közönséget népszerű kalendáriumok útján kell a dohánytermelés korlátozásának szükségességéről felvilágosítani.³

Közgazdasági szempontból nagyfontosságú lépés volt az Ausztriában már 1852 óta érvényben volt erdőtörvénynek az 1857 június 24-i császári nyílt paranccsal 1858 januárius 1-től kezdve a magyar korona összes országaira való kiterjesztése.⁴ E törvény a faszükséglet biztosításának főszempontjából indulván ki, védi a meglévő erdőterületeket, biztosítja az erdőfelújítást, korlátozza a legeltetést, másrészt biztosítja a fakiszállítás lehetőségét, intézkedik az erdei károk elhárítása iránt, szervezi az erdővédelmi szolgálatot és szabályozza az erdei kihágások és kártételek körüli eljárást. Kevéssel életbeléptetése után a budai erdőfelügyelőséget a közigazgatási kerületek szerint széttagolták.

A Tisza-szabályozás ügyében a kereskedelmi miniszter egy 1856 október 9-én kiadott rendelete módosította az 1850-i rendelkezéseket. Az addig a kereskedelmi miniszter hatáskörébe tartozott ügybe most már a belügyminiszternek is befolyás adatott s a műszaki vezetés céljából Budán központi felügyelőség állíttatott föl. A rendelet a Tisza folyását szakaszokba osztotta s minden szakasz számára külön állami

¹ *Gensd. Dép.* 1858 okt. 11-i és 30-i jelentések ; *Erdélyi Ferenc* eperjesi ügyvéd naplójegyzetei Szinyei M. István birtokában.

² *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1856 okt. 12-i, 1857 jan. 8-i és jún. 8-i iktatványok. *Rogge* id. m. I. 499. l.

³ *Prot. d. Min. Conf.* 1859 jan. 6.

⁴ *Reichsg.-Blatt* 1857. 417. l.

felügyelőséget szervezett; a hajózás szempontjából szükséges, különösen átvágási munkálatok költségeit az állam által viselendőnek jelentette ki, míg a védgátak költségeivel az érdekeltségeket terhelte meg, azonban állami előlegeket helyezve kilátásba, melyek a termővé tett területek utáni fizetményekből ¹ törlesztendőek. Minden új építési vagy helyreállítási terv a kereskedelemügyi miniszter által jóváhagyandó. A folyamszakaszok építési kerületekre és érdekcsoportokra oszlanak, melyeket az érdekeltek meghallgatásával a központi felügyelőség állapít meg. Az érdekeltségek egyesületté tartoznak alakulni, mely választmányt alakít az ügyek vezetésére s különösen a hozzájárulások kivetése végett, amelyek azután az adók módjára szedtetnek be. E választmány működéséről a megyei hatóságnak számol be.² Az új szabályozás tehát némileg visszaállította az érdekeltségek önkormányzatát, de egyidejűleg nagy állami apparátust állított melléje és föléje. A «Rückblick» adatai szerint ³ 1857 őszén 51 ¹/₂ mérföldnyi gátak és 7 mérföldnyi hosszúságú átvágások nyertek már befejezést a Tiszavölgyben s a társulati úton létrejött munkálatok úgy viszonylottak az államiakhoz, mint öt az egyhez.

1856 nyarán tették le Bezdánánál ünnepélyesen a Ferenc=csatorna zárószilipjét, mely az uralkodó nevét viselte s ezzel a csatorna, mint közlekedési vonal, tényleg átadatott a forgalomnak.⁴ Ugyanakkor nyílt meg a győr=újszónyi vasútvonal, mint folytatása a már meglevő bécs=győrinek s ugyanazon év novemberében engedély adatott a bécs=soproni, buda=nagykanizsa=eszéki, újszöny=székesfehérvár=eszék=zimonyi vasútvonalak előmunkálataira, úgyszintén létrejött a tiszai vasúttársaság, mely átvette az építés alatt levő szolnok=debreceni, püspökladány=nagyvárad vasútvonalakat és kizárólagos engedélyt kapott a pest=miskolc=kassai, valamint miskolc=tokaj=debrecen=aradi vasútvonalak építésére.⁵ 1857 nyarán megindult a vasúti közlekedés Szolnok és közlekedés Szolnok és Debrecen, valamint Szőreg és Temesvár között.

A közoktatásügy kifejllett állapotát kimutatandó, a «Rückblick»⁶ utalt arra, hogy Magyarországon immár 100 népiskola fejlődött négyosztályos «fő elemi iskolává» (Hauptschulen), míg a többi «trivialis» iskola csak amazok három első osztályának tanítási anyagát végzi el; hogy továbbá már 90 tanyai iskola is van Magyarhonban, csak Szeged környékén magán 21. A népiskolák tankönyveit újjal, állítólag jobbakkal cserélik fel, melyek mind — a magyarnyelvűek is — Bécsben

¹ Lásd I. kötet 231. l.

² Reichsg. u. Reg.=Blatt 1856. 697. l. P. Napló 1856 okt. 26.

³ 64. l.

⁴ P. Napló 1856 aug. 1.

⁵ U. ott aug. 15., nov. 8. és 25.

⁶ 26. s köv. l.

készülnek és onnan küldetnek szét. 1855 vége óta tizenegy új tanító- és tanítónőképző-intézet keletkezett, a régi, «célszerűtlen» ötnek megszüntetésével. Ezeket jobbára a tanulmányalap tartja fenn, de vannak helyenkint püspökiek is. A katolikus népoktatás e szerint rendben volna, a protestánsokénak rendbehozatalát egyházi viszonyaik rendezésének függőben léte akadályozza. Itt említhetjük, hogy a budai helytartóság 1858 júniusában rendeletet adott ki, mely a «törvényes tekintéllyel bírő» Systema Scholarum Elementarum alapján minden keresztény gyermeket kötelezett 6-tól 12 éves koráig az iskolába járásra.

A «Rückblick» középiskolai adatai csak az akkoriban fennállott katolikus gimnáziumokra vonatkoznak, melyeknek számát 42-ben mutatja ki, ezek között csak 19 volt főgimnázium; a protestáns intézetekre nézve itt is megjegyzi, hogy azoknak nyilvánossági joga az új rendszerhez való alkalmazkodásuktól függ. Egy más, amazzal majdnem egyidejű kimutatás szerint¹ a magyarországi gimnáziumok összes száma akkoriban — Erdélytől eltekintve — 80 volt, ezek közül 37 nyolc-, 38 négy- és 5 hatosztályú; a protestáns gimnáziumok közül csak hét bírt nyilvánossági joggal. A 80 gimnázium közül 50 magyar tannyelvű volt, 9-ben német, 18-ban vegyes, egyben szlovén, egyben tót és egyben román volt a tanítás nyelve. Egy 1857 márciusában kiadott miniszteri rendelet szerint a gimnáziumok egy-egy osztályába ötvennél több tanuló nem volt fölvehető.² Egy 1856 július 24-én kibocsátott kormányrendelet³ újon szabályozta a gimnáziumi tanárok képesítő vizsgálatát, három önálló szakcsoportot létesítve a classica philologia, a történelem és földrajz s a mennyiségtan és természettudományok számára. A bölcsészet bármelyik, a német nyelv és irodalom, úgyszintén valamelyik országos nyelv és annak irodalma a classica-philologiai szakcsoporttal egybekötve alkothatta képesítés tárgyát.

A reáliskolák szaporítása érdekében növekvő mozgalommal találkozunk ez időben. A hivatalos statisztika szerint⁴ 1857-ben teljes reáliskola volt Pozsonyban, fejlődő Budán, Pesten, Besztercebányán és Nagyszebenben; alreáliskolák Miskolcon, Versecen, Zomborban, Zágrában, Brassóban és Felsőlövön, fejlődő alreáliskola Székesfehérvárott, Körmöcbányán, Segesvárott és Medgyesen. A miniszteri értekezlet 1857 júliusában határozta el — kétséggkívül kapcsolatban a császári körutazással — egy új reáliskola létesítését Kassán.⁵

A kereskedelmi oktatást ez időben egy felsőbb kereskedelmi iskola

¹ A *Pestofner-Zeitung* közleménye a P. Napló 1856 márc. 26-iki számában.

² *Reichsg. u. Reg.-Blatt* 1857. 153. l.

³ *U. ott* 1856. 513. l.

⁴ *Czörnig* id. m. 613—614. l.

⁵ *Prot. d. Min. Conf.* 1857 júl. 11.

Pesten s egy-egy vasárnapi iskola kereskedőtanulók részére Aradon és Debrecenben képviselte.¹ A fiemei tengerészeti Akadémia 1857 őszén tényleg megnyílt. A pesti állatorvosi tanintézet 1857-ben kezdte meg — az első évfolyammal — működését.

A felsőbb oktatás terén nevezetes intézkedés volt az addig fennállott József-ipariskolának 1856 szeptember 30-iki elhatározással József-politechnikummá való átalakítása Budán. A szervező rendeletet az intézet csak ugyanazon év decemberében vette át s csak 1857 tavaszán, az uralkodó magyarországi időzése alkalmával történt meg a tanárok kinevezése, az átalakítás pedig a következő, 1857—58-iki tanév megnyitásával ment végbe. Ez az átalakulás mindenestre javulást jelentett, ámbár a szervezetben még sok kívánnivaló maradt. Az intézet céljaul az új szervezet a magasabb műiparra és kereskedelemre, továbbá a gazdaságtanra és a nyilvános és magánszolgálatnak műszaki képzettséget igénylő ágaira való kiképzést tűzte ki. Az intézet két szakosztályra oszlott, előkészítőre és általános technikaira; a hallgatók bizonyos mértékét a tanszabadságnak élvezték, de az alsó évfolyamból a felsőbe való felmenetel vizsgálathoz volt kötve. A mérnökök, gépészmérnökök és építészek teljes kiképzése öt évig tartott; a gazdasági és kereskedelmi ismeretek csak mint nem kötelező tárgyak tanítottak. Ez első szervezés alkalmával 12 tanári tanszék, egy rajztanítóság, öt magántanítóság — ez utóbbiak főleg nyelvmesterek részére — és négy tanársegédi állás létesült. Már e szervezés idejében kezdtek meg működésüket a Politechnikum tanszékein Conlegner, Stoczek, Nendtwich, Kruspér, Schnedár; Petzwalt a szervezés már működésben találta; valamivel később foglalták el tanszékeiket Engerth és Kautz Gyula. A szervezet értelmében az előkészítő osztályba csak olyanok voltak fölvehetőek, akik valamely ipari vagy gazdasági üzletben legalább két évet töltöttek vagy megfelelő vizsgát tettek, a technikai osztályba pedig olyanok, kik az akkor hatosztályú főreáliskolát elvégezték s az előkészítőosztályban első érdemosztályt nyertek. Az intézet évi javadalma ekkor még csak 28,000 forintra rúgott. Egyes későbbi jeles technikusainak és tudósaink, mint Hieronymi, Szily, Tolnay Lajos, Steindl, Lengyel Béla már ekkoriban a József-politechnikum hallgatói közé tartoztak, de a nagyobb rész mégis külföldre ment s a magyar sajtóban olyan hangok voltak olvashatók, hogy ebből az intézetből Magyarországnak mindaddig nem lesz nagy haszna, míg annak tanítási nyelve a német lesz és míg a «nehezebben hozzáférhető» Budán fog székelni.²

Az egyetem jogi karára s a jogásképzésre általában vonatkozott

¹ Rückbl. 29. l.

² Zelovich Kornél: A m. kir. József-műegyetem története, 1922. 117. s. köv. l. A P. Naplóban (1856 okt. 28.) közölt nyilatkozata a «Magy. Sajtó»-nak.

Thun kultuszminiszternek egy 1856 április 16-án kiadott rendelete,¹ mely három elméleti jogi államvizsgálatot létesített, egy jogtörténetit, egy jogit és egy államtudományit; az első a negyedik félév végén volt leteendő, a második a nyolcadik félév utolsó hat hetében s a harmadik csak a tanfolyam teljes befejezése után; e vizsgálatok tárgyai között a magyar jog egyáltalán nem szerepelt. Az államvizsgálatok a jogakadémiaikon is letehetők voltak, de a jogi doktorátust csak az nyerhette el, ki a jogtörténeti államvizsgát az egyetemen tette le.

¹ Reichsg. u. Reg.-Blatt 1856. 193. l. P. Napló 1856 jún. 13.

III.

(Az általános elégedetlenség ; a pénzügyi helyzet is válság felé hajtja a kormányzatot ; a pénzrendszer megváltoztatása, a déli vasút eladása, a készfizetések meghíusult felvétele. A protestáns egyház jogállásának kérdése ; a Concordatum sürgössé teszi a megoldást. Thun törvénytervezetét közli a konventekkel, ezek visszautasítják. Tanácskozások e tárgyban a császár elnöklése alatt ; újabb sürgetések az egyházak részéről ; a későbbi szeptemberi «protestáns pátens» keletkezése. Újabb politikai gyanuk és üldözések. A hivatalos jelentések elismerik a közélettelenséget és rámutatnak annak okaira. Az 1857-iki pesti jogászbál, tüntetések a magyar viselet és nyelv mellett ; a «magyarizmus» nekibátorodása. A kormány védelmi eszközei hatástalanok ; a nemzet egységes az ellentállásban. 1856—1858.)

A kormány elkésett, az őszinteséget és bizalmat nélkülöző s még mindig szűkmarkú engedményei nem csillapíthatták az általános elégedetlenséget s nem háríthatták el többé a válságot, mely felé az 1857—58-iki évek folyamában az egész monarchia összes külső és belső viszonyai a csak módszereiben enyhült, de céljaihoz és elveihez elvakult macacssággal ragaszkodó politikai rendszert hajtották.

Az eddigiekben láttuk Ausztria elszigeteltségét a külpolitikai téren, a pacifikáció körül elkövetett hibákat és mulasztásokat, a közigazgatás meddőségét és a közbiztonság javíthatatlan állapotát ; most rá kell térnünk a pénzügyi helyzet bajaira, melyek egymagukban is alkalmasak lettek volna válságba sodorni a kormányzatot.

A keleti háború ideje alatti fegyveres béke szomorú örökséget hagyott a következő évekre. Az 1853—55. évek után 400 millió forint fedezetlen hiány maradt s a bankjegyek forgalmi értékének helyreállítására irányzott törekvések meghíusultak, mert az erre a célra szánt nemzeti kölcsön legnagyobb részét fegyverkezésre kellett kiadni.¹ Az állam fekvőségeinek a jegybank kezelésébe való adása is csak azzal az előnnyel járt, hogy a bank követelése utáni ötmilliónyi évi kamattehertől szabaddult az állam. Az új hitelintézet működéséhez fűzött vérmes remények csak a spekulációt fokozták egész a szédelésig, az intézet részvényeit túljegyezték s a Bruck pénzügyminiszter lángeszét a bel- és a külföldön dicsőítették a bérenctollak, azonban a csalódás nyomon követte a len-

¹ *Uns. Zeit* 1864. id. cikk, 724. l.

dületet.¹ Az államháztartás állásáról koronkint kibocsátott kimutatásokat senki komolyan nem vette.² Gróf Dessewffy Emil egy magyar és német nyelven már 1856 végén kiadott s nagy feltűnést keltett röpiratban,³ az osztrák Sylvester hasonló tárgyú röpiratával szemben nagyon behatóan tárgyalta az osztrák pénzügyi helyzetet s bár fejtegetései nagyrészt a pénzügyi elmélet terén mozogtak, azt is bebizonyítani igyekezett, hogy nem palliatív eszközökre, a körtünetek elmulasztására, hanem a közgazdasági állapotok megújulására, külföldi tőke bevonására, a magánhitel emelésére, a termelés fokozására s az adóképesség fejlesztésére van szükség.

A deficit apasztása mellett kétségtelenül politikai célt is szolgált 1857 őszén a példányonkint egykrajcáros hírlapbélyegadó behozatala a hirdetési bélyeg egyidejű felemelésével tíz krajcárról tizenötre, mely rendszabály a nem politikai időszakai sajtóra is kiterjedt. Ezt az illetéket azután az új pénzérték behozatalakor kétszeresére emelték, hogy csakhamar ismét leszállítsák, amire még a magyar sajtó is megjegyezni bátorzkodott, hogy «az egész rendszabály be nem vált: kevés jövedelmet hozott és a sajtó irányát meg nem változtatta».⁴ Sőt a minisztérium bejelentései annak a véleménynek adtak bizalmas kifejezést, hogy ez csak a kormánytól pártolt lapok érdekében történt, mert ezt a terhet csak hirdetésekkel dúsan ellátott lap képes elviselni; és megütközést keltett az is, hogy a játékkártyabélyegyet ugyanakkor leszállították.⁵

Hogy az adóprés akközben mily derekasan működött, mutatja a fő egyenesadók hozadékának összehasonlítása az 1848. és 1857. évekből az egész monarchiára nézve. E szerint a kilenc évi időszak alatt a földadó 25 millióról 63 millióra, a házadó 5 millióról 12 millióra, a kereseti adó 2 millióról 10 millióra s a jövedelmi adó 1 millióról ugyancsak 10 millióra emelkedett.⁶

Hosszú tárgyalás után 1857 elején sikerült Brucknak Németországgal a pénzrendszerre vonatkozó megegyezést kötnie;⁷ ez azonban nemcsak az osztrák pénzrendszer megváltoztatását föltételezte, hanem a készfizetések föl vételét is a jegybank részéről, ami 1859 elejére volt kilátásba helyezve s újabb nagy áldozatokat követelt. Így került napirendre a délivasút eladásának ügye, mert — Bruck véleménye szerint —

¹ Lásd erre és a következőkre nézve *Ad. Beer* már id. művét, 265. s köv. l.

² *Széchenyi* Döbl. hagyat. II. 151. l.

³ *Über die schwebenden österreichischen Finanzfragen*; Hartlebennél.

⁴ *P. Napló* 1858 dec. 1. A vonatk. rendeletek: *Reichsg.-Blatt* 1857. 675. l. és 1858. 666. l.

⁵ *Gensd. Dép.* 1857 nov. 11. Bernh. v. Mayer nyilatkozata. *Rogge* id. m. I. 493. l.

⁶ *P. Napló* 1858 okt. 21.

⁷ *Reichsg.-Blatt* 373. l.

okosabb eladni azt, ami megvan, mint új adósságokat csinálni. 1858 szeptemberében jött létre a szerződés, melynek értelmében a bécs—trieszti vasútvonal összes épülő vagy tervezett kiágazásaival Karintia, Krajna, Tirol, Horvát- és Magyarország területén egy a Rotschildok és Galliera herceg által szervezett «Délivasút-társaság» tulajdonába ment át hét év alatt fizetendő körülbelül 58 millió ezüstforint vételárért, de 5%-os állami kamatgarancia mellett. Az üzletet hivatalosan nagyon jónak tüntették föl, de valójában alig volt annak tekinthető, miután az államnak a kész vonal kiépítése 124 milliójába került s nyomatékos vélemények szerint Rotschildék nagyobb áldozatra is hajlandók lettek volna. Politikai szempontból is kevés előrelátásra vallott úgyszólván az olaszországi háború elbűstésén éppen a délivasút vonalait kiadni Ausztria kezéből.¹

Ugyanabban az időben következett be az osztrák valutareform, vagyis a tizedes számrendszerre alapított új forintos-érték behozatala. A régi, hatvankrajcáros, vagy három ezüsthuzasos «conventiós» forint helyére a száz krajcárú oszló új osztrák forint lépett, mely ezüstértékben úgy viszonylott a régi forinthez, mint 21 a 20-hoz.² A változtatás ugyan indokolt volt s a kincstár haszna a beváltásnál nem éppen nagy, azonban az átmenet ideje alatt az új számítás szokatlansága sok zavart és elégedetlenséget okozott s az élelmiszereknél árdrágulást is eredményezett.³

Ezzel együtt kellett volna a jegybanknak a készfizetéseket is fölvennie, amit a pénzügyminiszter már 1858 novemberében tényleg bekövetkezettnek jelzett,⁴ ami azonban megegyezészerűen csak a következő év január 1-ére volt kitűzve. A monarchiának szerencsétlensége, Brucknak talán szerencséje volt, hogy az 1859. év újév napján fenyegetővé vált bonyodalom egyfelől Ausztria, másfelől Olasz- és Franciaország között, a valutarendezés művét amúgy is halomra döntötte; sokan kételkednek benne, vajjon az a tervezett módon még a béke megőrzése esetében is bekövetkezett volna-e? A banknak, hogy a pénzbevéltás körüli kötelezettségeit teljesíthesse, a Délivasút eladási árából 30 milliót engedtek át s további 23 milliót földtehermentesítési kötvényekben kapott bizonyos kisebb követeléseiről való lemondása fejében. Az olasz háborút néhány hónappal megelőzőleg tehát az volt Ausztria pénzügyi helyzete, hogy a nagy nemzeti kölcsön annyira ünnepelet eredményeként jegyzett több mint 500 millió forintból 1857 végeig mintegy 282 millió forint folyt be s el is költetett, hogy a délivasút vételárának nagyobb

¹ *Gensd. Dép.* 1858 aug. 21-iki lapkivonat és gr. Apponyi György keletnélk. levele Grünnehez. *Rogge* id. m. I. 225—226. l.

² 1857 ápr. 27-iki és szept. 19-iki pátensek: *Reichsg.-Blatt* 1857. 484. l. és 1858. 293. s köv. 442. s köv. l.

³ *Prot. d. Min. Conf.* 1858 nov. 9.

⁴ *U. ott.*

része a bank pénztárába vándorolt s hogy, miután az 1859-iki költség-előirányzat az eszközölt törlések után is még mindig 56 millió hiánnyal zárult, a pénzügyminiszternek 1858 december közepén fölhatalmazást kellett adni újabb 50 milliós államkölcsön fölvételére.¹

A kormány súlyos gondjai között nem az utolsó helyet foglalta el a protestánsok jogállásának kérdése, mely ez időben tényleg állandóan foglalkoztatta a minisztériumot, de úgy, hogy ami szándékaiból és terveiből nyilvánosságra jutott, az alkalmasabb volt fokozni, mint csillapítani a nyugtalanságot.

A protestánsok, autonómiájuknak még a Haynau rendeletével² történt s később csak kevésbé enyhített felfüggesztését az általános elnyomatás közepett még valahogy elviselték volna, ha a Concordatum és az annak szellemében keletkezett további intézkedések a katolikus egyház uralkodó helyzetének oly élt nem adtak volna, melynek következtében a más vallásúak magukat már most nemcsak az államhatalomnak, hanem bizonyos tekintetben az uralkodó egyháznak is alárendelve vagy legalább is annak sok jogából kizárva láthatták.

Már a megelőző részben foglalkoztunk azokkal a különösen házassági és iskolaügyi rendszabályokkal, melyek az 1856 tavaszán megtartott bécsi püspöki zsinat folyamányai voltak; ezeket majdnem szakszerűen sorban követték kormányintézkedések, melyek az akatholikusok jogállását még további korlátok közé szorították.

Már ugyancsak 1856 tavaszán látott napvilágot az a rendelet, mely szerint nem katolikus vallásúak holttesteit a katolikus temetőben — mely sok helyen az egyedüli volt — csak elkülönítve s minden temetési szertartás nélkül temethetők el. A Bach hívei is elismerték, hogy ez az intézkedés adta az első lökést a Concordatum elleni harcra, mely különösen a sajtóban folyt, amennyiben azt Kempennek a maga rendszabályaival «korlátozni» nem sikerült.³ Ugyanez a bántó megkülönböztetés nyilvánult az egyleti törvény alkalmazásában, Bachnak egy, 1856 júniusában kiadott rendelete által.⁴ E szerint katolikus egyesületekkel és társulatokkal szemben, amennyiben azok jogi kötelezettségek vállalása nélkül a jámborság és felebaráti szeretet cselekményeinek gyakorlására alakultak, a törvény rendelkezései nem voltak alkalmazandók s azok egészen csak az illetékes püspök jóváhagyásától és vezetésétől függtek, sőt még külföldi egyesületekkel is szabadon létesíthettek és tarthattak

¹ *U. ott* dec. 16.

² I. kötet, 155. l.

³ *Bernh. v. Meyer: Erlebnisse*, 372. s köv. l. Igen jellemzően azt mondja itt a Concordatum és a temetésekre vonatkozó rendelet elleni küzdelemről: «beide werden mit ein= u. demselben Humanitätsgeschrei angebellt». *Kempen* rendszabályaira nézve l. Gensd. Dép. 1856 máj. 3.

⁴ *P. Napló* 1856 szept. 24.

fenn érintkezést, míg a protestánsok hasonló társulásai mind e kedvezményekből ki voltak zárva. Valamivel később egy belügyminiszteri rendelet a kath. papjelölteknek a katonai szolgálat alóli mentesség tekintetében biztosított különleges jogokat;¹ 1857 tavaszán a házassági törvény kiterjesztetett a hadseregre, úgy hogy azontúl katonai egyén vegyesházasságot csak katolikus pap előtt köthetett.²

A nem katolikus iskolák, különösen középiskolák ellen már az «Entwurf» kibocsátása óta folyt a harc, amennyiben a nyilvánossági jog megadását ezeknél a gyakorlatban rendesen szigorúbb föltételekhez kötötték, mint a katolikus, különösen szerzetrendi tanintézeteknél. Emezeknél már a határidő megszabásánál s újabb meg újabb kitolásánál is kedvezések érvényesültek amazokkal szemben, sőt amazokat bezárással fenyegették s nyilvánossági joguktól legnagyobbbrészt tényleg meg is fosztották. További csapást mért a kormány a kizárólag saját bevételeikre utalt nem katolikus iskolákra, mikor elrendelte, hogy a magániskoláknak is határozott felekezeti jelleggel kell bírniok s hogy a katolikus jellegű iskolák fölvehetnek kebelökbe nem katolikus tanulókat, ellenben a más jellegűeknél e tekintetben a viszonyosság nem érvényesül; sőt 1857 végén a zsidó vallású tanulóknak protestáns intézetekbe való felvétele egyenesen megtiltatott.³

Hogy mily kifogyhatatlan volt Thun kultuszminiszter a protestánsok megrövidítésére irányuló rendszabályok kieszelésében, azt egy, 1858 márciusában már a miniszteri értekezletben meghiúsult kísérlete érdekesen világítja meg. Thun egy rendeletet kívánt kibocsátani a vallásváltoztatás ügyében, mely hatályon kívül helyezné az 1843. III. magyarországi törvénycikket s teljesen szabaddá csak a katolikus egyházba való belépést tenné, csupán az egyházközséggel szemben netán fennálló anyagi kötelezettségek fenntartásával, hasonlóképpen szabaddá tenné az egyik protestáns egyházból a másikba való átlépést, ellenben a katolikus egyház elhagyását rendkívül körülményes, sőt zaklató eljáráshoz kötné s az annál közreműködő papot büntetésnek vetné alá. Ezzel a javaslattal mindenekeelőtt Bach szállott szembe, azt a katolikusokra nézve sérelmesnek mondván, mert a közjogilag biztosított egyenjogúság ellenére kiszolgáltatja őket a hittérítők túlbuzgalmának. Bruck írásos különvéleményt terjesztett elő, kifejtvén benne, hogy egy ily rendelet rendkívül kínos benyomást tenne a protestánsokra, mert úgy tüntetné fel őket, mintha nekik nem is volna vallásuk. Mint protestáns és mint császári miniszter — úgymond — óva int ily rendelet kibocsátásától; a protestánsok jogállásának végleges megoldása kívána-

¹ U. ott szept. 25.

² Reichsg.-Blatt 1857. 385. l.

³ P. Napló 1857 jan. 29. Rogge id. m. I. 444. s köv. l. 500. s köv. l.

tos, de az ily rendelet csak felekezeti harc felidezésére volna alkalmas. Miután majdnem az összes miniszterek ellene fordultak a Thun szándékának, ez álláspontjának hasztalanul megkísérlett védelme után kénytelen volt elállani tervétől. Ez azonban nem akadályozta abban, hogy néhány hónappal később újabb kísérletet ne tegyen a hitöket változtató papok elleni rendszabályok tárgyában, mellyel ismét szemben találta magát az egész miniszteri értekezlet véleményével.¹

A protestáns egyházak jogállásának kérdése tényleg, mint már említettük, állandóan foglalkoztatta a kormányt; Thun már 1855 augusztusában jelentette a miniszteri értekezletnek, hogy a magyarországi és erdélyi protestáns egyház bizalmiférfiaival tárgyalt az alkotandó törvény iránt s az eredményt általában kielégítőnek találta; állítólag csak három pontban kívántak változtatást. Abban az irányban, hogy az időszaki zsinatok kormánybiztos jelenléte nélkül legyenek megtarthatók, hogy továbbá superintendentiális értekezletek főleg a zsinatok előkészítése végett évenként legyenek tarthatók s hogy végül az államsegélyek összegszerű kiutalása a superintendensek kezeihez történjék, nehogy a lelkészek az állam hivatalnokaként tűnjenek föl s azért is, hogy a maradékok a szegény egyházak között felosztathassanak. A miniszter akkor hajlandónak is nyilatkozott e kívánságokat bizonyos föltételek mellett figyelembe venni.² Persze a miniszter «bizalmiférfiai»-nak minőségére nézve furcsa véleményt kell táplálnunk, ha tudjuk, hogy már 1849 óta igyekeztek az osztrák kormányhoz hozzáférközni olyan magyarországi — többnyire tót — protestáns egyházi férfiak, kik a magyarhoni evangélikus egyházaknak a birodalmi középpontból való kormányzását, a magyar és különösen a világi elem háttérbeszorítását az egyházi életben mint a magyar protestánsok általános kívánságát akarták föltüntetni.³

Mikor azonban később, 1856 szeptemberében Thun a maga «törvénytervezetét» hivatkozással az 1791. XXVI. t. c. 4. §-ára s a «bizalmiférfiakkal» folytatott tanácskozásra leküldte a mindkét hitvallású evangélikus egyház superintendenseinek «szabad nyilatkozás végett», de azzal a kikötéssel, hogy azt az egyházkerületi gyűlések «a gyülekezetek és esperességek kizárásával» tárgyalják s hogy az csak az egyházi lapokban vitatható meg, a napisajtóban nem, csakhamar kitűnt, hogy e tervezetre nézve sokkal mélyebbreható ellentétek választják el a protestáns egyházak híveit a kormánytól, mint azt a Thuntól kiválasztott «bizalmiférfiak» véleménye sejtteni engedte.⁴

¹ *Prot. d. Min. Conf.* 1857 márc. 27. és júl. 5.

² *U. ott* 1855 aug. 11.

³ Lásd Kuzmány Károly és Kollár János előterjesztéseit és javaslatait 1849 április és július havaiból az *O. L. = Tár Geringer* iratai közt.

⁴ *P. Napló* 1856 szept. 6. és 16.

A dunamelléki református egyházkerület gyűlése Pesten volt az első, melyen gróf Ráday Gedeon és mások erélyesen fölszóltak Nagy István miniszteri biztosnak elnöki jogokat igénylő fellépése ellen s keresztülvitték, hogy a gyűlés a helyettes superintendens mellé világi elnököt választott a gróf Teleki Samu személyében, bár a biztos ez ellen óvást emelt s óvását jegyzőkönyvbe foglaltatta. Azután felolvasták a törvénytervezetet s közegyetértéssel kimondták, hogy azt, mint az evangéliummal, az egyház törvényes állásával, a presbyteri rendszerrel s a kánonokkal ellenkezőt a zsinat elé kell terjeszteni s ily értelemben legfelsőbb helyre felirat intézendő. Elhatározatott még, hogy az uralkodó arra is felkérendő, hogy rendeleteit az egyházkerületekhez magyarul méltóztassék intézni s hogy a zsinat előkészíthetése végett az egyházat az 1848 előtti állapotba méltóztassék visszahelyezni.¹

Csakhamar követte a példát a tiszai ágost. evang. superintendencia konventje is, mely a törvénytervezettel szemben hasonló álláspontra helyezkedett, s szintén kívánta annak a zsinat elé vitelét, de mindjárt érdemleges kifogásokat is emelt ellene. Kijelentette, hogy a tervezet a magyar protestáns egyháztól egészen idegen szellemben van szerkesztve, az iskolaügyre ki nem terjeszkedik, az egyházi rend számára — a világinak mellőzésével — túlságos befolyást és vezetőszerpet biztosít; a főegyháztanács hatáskörének kiterjesztése ellenkezik a békekötéseken nyugvó egyházi önkormányzattal. A tervezet ezenfölül a tárgyalások megszokott nyilvánosságát fenn nem tartja, a superintendenciák területi beosztását a politikai kerületekkel azonosítja s a superintendenst állandó székhelyhez köti stb.² Ezzel megegyező határozatok hoztak kevésbé később a bányakerületi és dunántúli ágost. evangélikus, a tiszáninneni és dunántúli evang. református egyházkerületek gyűlései is.³

Ezekben a gyűlési határozatokban egészen szokatlan hang ütötte meg a kormány fülét, melyre pedig maga szolgáltatott okot, mert a rosszul tájékozott Thun maga terjesztette tervezetét a kerületek elbírálása alá. Egy ideig tanácstalanul tétovázott, annál kevésbé akarván ridegen föllépni, mert hiszen 1857 tavaszára volt tervezve az uralkodói látogatás, melyet nem látszott tanácsosnak éles disszonanciával megzavarni. A látogatást megelőzőleg jöttek is Budapestre hírek, melyek szerint a császár itteni időzése alkalmával szándékozik a magyarországi protestánsoknak az engedélyt közzsinat megtartására megadni.⁴ A tiszántúli reform. superintendencialis konvent már 1857 március utolsó napjaiban elhatározta, hogy az uralkodó látogatása alkalmával az összes esperesek

¹ U. ott okt. 29., 30.

² U. ott nov. 3.

³ U. ott nov. 20., 26., 28. és dec. 3.

⁴ U. ott a P. Lloydtól átvett bécsi hír, 1857 ápr. 18.

tisztelegjenek a Felségnél s heves vita után azt is kimondta, hogy az előterjesztendő kérelem tárgya ne csak a zsinat összehívása legyen, hanem a gimnáziumokban behozatni kívánt németnyelvű tanítás mel-
lőzése is. Be sem várva a császár látogatását, áprilisban egy küldöttség Gyürky Pál és Lónyay János vezetése mellett Bécsben járt, fogadta-
tott is és kegyes, de semmitmondó válasszal tért vissza.¹

A kérdés azonban csakugyan le nem került többé a napirendről, sőt az uralkodónak magának is gondja volt rá, hogy le ne kerüljön. Az 1857. év utolsó és az 1858. év első napjaiban fontos tanácskozmá-
nyok tartattak Bécsben a császár személyes elnöklete alatt, melyeknek kizárólagos tárgya a magyarországi akatholikusok egyházi viszonyainak rendezése volt, s melyekben Bach, Thun és Nádasdy minisztereken kívül Albrecht főherceg főkormányzó és adlátusa, b. Hauer István, továbbá gr. Mailáth Antal vettek részt.² Jellemző, hogy ott, ahol a protestánsok jogviszonyai felől kellett döntenit, egyetlen protestáns vallású egyén sem juthatott szóhoz.

A tanácskozások elején Thun miniszter előadta a kérdés történeti fejlődését. Visszament egészen az 1790—91-iki törvények alapján tar-
tott protestáns egyházi zsinatokra, melyeknek előterjesztései elintézését nem nyertek, de melyeknek tartalmát a superintendentiák nagyrésztben tényleg életbeléptették s ezáltal a magyarhoni protestáns egyházak majdnem teljes autonómia birtokába jutottak, a világi felügyelők túlnyomó befolyásával. Thun állítása szerint a protestáns egyházak ezen «világiasodása» ellen ismételt panaszok emeltettek, de orvoslás nem történt. Ily körülmények között adta ki Haynau ismeretes ideiglenes rendeletét, mely csak utólag jutott a kormány tudomására. A miniszter 1852-ben részletes előterjesztést tett legfelsőbb helyre, melyben kifejezte, hogy a Haynau-féle rendelet állandóan fenn nem tartható, s a vitás helyzetnek csak az ügy végleges rendezésével lehet véget vetni. Akkor három lehetőség forgott fenn: az előbbi állapot visszaállítása vagy új egyházi rend életbeléptetése kormányintézkedés útján, vagy végül új tárgyalások indítása az 1790—91-iki XXVI. t.-cikk alapján. A miniszter javaslata abból a szempontból indult ki, hogy az előbbi állapot visszaállítása kormányzati tekintetéből lehetetlen, de egy új egyházi alkotmány oktroválása is aggályos és így nem marad más hátra, mint a harmadik út, a tárgyalások útja. Időközben a magyarországi ostromállapot megszűnván, szükségesnek látszott a Haynau ideiglenes rendeletét mással pótolni s ezért 1854 júniusában új ideiglenes rendelet kiadására kért engedélyt, melyben ki volt fejezve az az ígéret, hogy a dolog végleges rendezése céljából az evangélikusok még azon évben

¹ *Gensd. Dép.* 1852 ápr. 12-iki jelent. *P. Napló* szerint 1857 ápr. 25. és máj. 1.

² *Prot. d. Min. Conf.* 1857 dec. 30—31. 1858 jan. 4. és 6.

az 1790—91-iki törvényeknek megfelelően meg fognak hallgattatni. Az 1854 december 9-iki legf. elhatározás felhatalmazta a minisztert, hogy bizalmiférfiak meghallgatásával dolgozzon ki javaslatot, mely a konventek tárgyalása alá lesz bocsátandó, s meg is jelölte a kidolgozandó javaslat alapelveit. Azután következett a bizalmiférfiakkal való tanácskozás. Ez a tanácskozás a kívánt eredményre vezetett s annak alapján a miniszter felhatalmazást kapott az eredeti javaslaton némileg túlmenő engedményekre. Ily alakban került a javaslat a konventek elé, melyek tárgyalásának eredménye a Pestről kiindult ellenhatás dacára a Thun megítélése szerint a kormányra nézve nem volt kedvezőtlen. Egyik konvent sem fogadta ugyan el egészen a javaslatot, de Thun szerint egyik sem utasította vissza a maga egészében; több konvent belement a részletes tárgyalásba. Értesülése szerint a javaslat fogadtatása az esperességi konventekben, melyek kevésbé állottak az agitáció hatása alatt, még kedvezőbb volt, sőt sok esperességi konvent egyszerűen elfogadta a javaslatot. Azonban a kerületi konventek egyértelműleg kijelentették, hogy az egyházi törvényhozás ügyeiben csak a zsinat illetékes az elhatározásra s ezért valamennyien zsinat tarthatására kértek engedélyt. Most a miniszter javaslatot szándékozik a Felsőség elé terjeszteni a zsinatok összehívása iránt, azonban előbb felhivatni kívánja a konventeket, hogy a zsinat szervezete, helye és tárgyai iránt nyilatkozzanak.

A császár összegezvén a megoldandó kérdéseket, többnapos vita fejlődött ki, melynek folyamában az összes meghívottak ismételve kifejtették nézeteiket. Albrecht főherceg, Nádasdy, Mailáth és Hauer meglehetősen egyértelműséggel nyilatkoztak abban az irányban, hogy a protestáns zsinatok összehívása a jelen viszonyok között, mikor «a pártszenvédelmeket csak a hatalom némítja el», hiányzik a reformok megvitatásához szükséges köznyugalom, fölötte aggályos volna, s hogy még jobbnak látszik az ideiglenes állapotnak, «melyet már megszoktak», további fenntartása. A zsinatok «protestáns országgyűléssé» válának, mely majd a Casino irányítása szerint támadná a kormányt; izgalmat okoznának, a nélkül, hogy dűlőre vinnék a reform kérdését. Még aggályosabbnak látszik a konventek előzetes összehívása, mert ott kívánságok nyilvánulnának, melyeknek nem teljesítése még elmérgesítené a majdani zsinatok hangulatát; például bizonyára Péstet fogják ajánlani a zsinatok helyéül, ami legveszedelmesebb volna; ha a zsinatok elkerülhetetlenek, Debrecenben és Pozsonyban kellene székelniök. Viszont azonban az sincs kizárva, hogyha a konventek meg nem hallgattatnak, az egyházak nem fognak a zsinatokra képviselőt küldeni.

Bach belügyminiszter történeti és közjogi érvekkel igyekezett bizonyítani, hogy a zsinatok összehívhatók a konventeknek a hely és a tárgy kérdésére vonatkozó megkérdése nélkül; ellenben a zsinat

összeállításának módjára nézve a konventek meghallgatása alig mellőzhető. A zsinatok összehívásának további elodázását most már alig tartja lehetségesnek.

Thun kultuszminiszter, aki ez első vita folyamában hajthatatlanul kardoskodott a maga eredeti nézete, t. i. a konventek s azután a zsinatok összehívása mellett s még az utóbbiaknak Pestre való összehívásában is csak muló izgalom veszélyét látta, melyen a nagy cél kedvéért túl kell esni, a néhány nap mulva újból megindított értekezleten egészen meglepetésszerű új javaslattal állott elő. Azt ajánlotta, hogy a császár előzetesen dekretálja az egyház szervezet és egyházkormányzat összes lényeges rendelkezéseit, már a zsinatok összehívása előtt, az 1791=iki zsinati előterjesztések elintézésékképpen; e dekretum alapján történjék meg a superintendensek és felügyelők választása s azután gyűljenek össze a zsinatok, ez alapon a további keresztülvitel kérdéseinek tárgyalása végett. Már meg is tette ily értelmű előterjesztését az uralkodónak.

Albrecht főherceg s vele együtt Hauer határozottan szembeszállottak e tervvel, mely nézetök szerint megszegése volna az 1854=iki császári rendelet ígéretének, amely az 1791. XXVI. t.=cikk alapján helyezkedett. Ellenmondás volna abban, hogy lényegtelen kérdések a protestánsok megkérdezésével intéztessenek el, mikor a leglényegesebbek már megkérdezésök nélkül eldöntettek. A magyarországi fő-kormányzó különösen a Thuntól tervezett egyházi tanácsok felállítását tartotta mellőzendőnek, miután azt a magyar protestánsok nem is kívánják, s arra semmi szükség nincs. B. Hauer fején találta a szeget, mikor úgy nyilatkozott, hogy a protestáns egyház megszervezése alkotmányos állapotokat föltételez; az adott viszonyok között a szervezet megváltoztatásának minden kísérlete nagy összeütközéseket idézhet föl.

Bach nem szemrehányó él nélkül utalt arra, mily veszélyes a frónról mondatni ki ígéreteket, mielőtt az azok teljesítésével összegyűgő összes kérdések tisztáztattak volna. A Thun által ajánlott utat egészen újnak találta, melyet senki sem várt s ezért kétszeresen aggályosnak. Ha mindaz, amit a kultuszminiszter tervez, ex imperio határoztatik el, miért ne történjék ez a többivel is? A zsinatok, ha e főkérdésekben meg nem hallgattatnak, valószínűleg hozzá se fognak fogni a tárgyalásokhoz; amiért is nézete szerint most csak a zsinatok összehívása szempontjából mellőzhetetlen rendszabályokat kellene rendeletbe foglalni.

Miután az uralkodó is ahhoz a nézethez járult, hogy fontos szervezési kérdésekben a zsinatok összehívása előtt dönteni nem lehet, Thun miniszter oly értelmű előterjesztés megtevésére kapott utasítást, mely csupán a zsinatok előkészítése szempontjából szükséges rendelkezések kibocsátására vonatkozzék.

Néhány hónappal később, 1858 tavaszán a dunáninnyi refor-

mátus konvent újabb küldöttséget menesztett az uralkodóhoz a provizórium előtti egyházi állapotok visszaállítása érdekében s oly értelmű választ kapott, hogy rövid idő alatt meg fog történni az óhajtott döntés.¹ Szeptember közepén az ágost. evangélikusok alsó-kubini superintendenciája intézett hasonló értelmű feliratot legf. helyre, kérve a zsinat mielőbbi összehívását is. A debreceni ref. konvent ugyancsak felségfolyamodványban sérelemképpen hozta fel, hogy világi társelnök választásától eltiltatott s hogy iskolái megrendszabályoztattak, s kérte egyúttal a megüresedett superintendensi állásnak választás útján való betölthetését. Novemberben a pesti reform. superintendencia is küldöttség menesztését határozta el e tárgyban; azonban mind e kérvényezések visszautasítással találkoztak: Thun december 4-ikén elrendelte, hogy a magyarországi protestánsok egyelőre mindenben az 1854-iki rendelethez tartoznak alkalmazkodni.²

Ily kevés kilátással a megegyezhetésre, ellenben annál több kilátással egy kitörendő háborúra, vette a miniszterek értekezlete — ismét az uralkodó személyes elnöklése mellett — 1859 februárius 20-án újból tárgyalás alá a magyarországi mindkét felekezetbeli evangélikusok egyházi viszonyainak kérdését.³

A császár bevezetőleg kijelentette, hogy tekintettel a politikai helyzetre, e kérdést most már lehetőleg minden irányban megnyugtató módon sürgősen rendezendőnek tartja. A tanácskozásokba adlátásával együtt ezúttal is bevont magyarországi főkormányzó utalt arra, hogy a vezetése alatt álló helytartóság áttanulmányozta az 1791-iki zsinati javaslatokat s a belügyi és közoktatásügyi miniszterekkel folytatott megelőző tárgyalások után most már az az egyetértő megállapodás alakult ki, hogy a zsinatok összehívásáról, tekintettel az azzal járó izgalmakra, most szó sem lehet, ellenben az ügyis — állítólag — csak a legszükségesebb részekben módosított régi zsinati előterjesztések alapján a szükséges összes rendelkezések most már pátens alakjában volnának kibocsátandók. Ezzel szemben Thun kijelentette, hogy a főkormányzóság által a zsinati javaslatok alapulvételével kidolgozott javaslatot ő el nem fogadhatja. Bach, a nagy közvetítő azt ajánlotta, hogy most csak a legfőbb felügyeleti jog s általában az állami érdekeket közvetlenül érdeklő kérdések szabályoztassanak s a többi a zsinatok meghallgatásától tétessék függővé, melyekkel — tárgyalási alapul — a készült javaslat közlendő.

E legutóbbi javaslat alapján bírta meg az uralkodó magát Bachot a pátens kidolgozásával, melyre nézve Albrecht főherceg csak azt kérte,

¹ Rogge id. m. I. 502. l.

² *Oszt. Belügym. eln. levélt.* 1858 okt. 20., főkorm. előterj. Rogge u. ott.

³ *Prot. d. Min. Conf.* 1859 febr. 20. márc. 3—26., ápr. 2., 5., 26.

hogy az tavaszig okvetetlenül kibocsáttassék. A miniszterek értekezlete egész márciuson és áprilisen át behatóan s majdnem állandóan foglalkozott e tárggyal, tulajdonképpen Buol és Bach vezetése mellett; a birodalmi tanács is tárgyalta a pátenstervezetet s módosításokat eszközölt rajta.¹ Thunnak egyes javaslatait, melyek legkedvesebb eszméjére, az egyházi-főtanácsok felállításának kilátásba helyezésére s az 1848. XX. t.-cikk kifejezett érvénytelenítésére vonatkoztak, a miniszterek többsége elvetette; az így letárgyalt pátenstervezet május 5-én került a császár elhatározása elé. Ekkor azonban már a kitört háborús a kormány bekövetkezett átalakulása miatt a javaslat hosszabb időre lekerült a napirendről s csak szeptember 1-én nyerte el az uralkodó aláírását s így jött létre a rendszeren Thunról nevezett szeptember 2-ikán közzétett híres «protestáns=pátens», melynek végleges tartalmával, hatásával és későbbi sorsával a maga helyén fogunk foglalkozni.

Az előadottak eléggé megmagyarázzák, hogy ebben az időszakban a protestantizmus kérdése is csak arra volt alkalmas, hogy új színeket vegyítsen a nem szűnő elégedetlenség általános képébe. A kormány bizonyára abban a hitben élt, hogy a börtönben sínlődők szabadonbocsátásával, néhány emigrálnak adott kegyelemmel, az elkobzott javak legnagyobb részének visszaadásával és az uralkodói körutazással mindent megtett, ami a nemzet kibékítése és kielégítése szempontjából tőle joggal várható. Ez természetesen nagy tévedés volt: a nemzettel szemben sokkal nagyobb bűnök követték el, mint aminőket egy kis engesztelődéssel és egy kis leereszkedéssel jóvátenni lehet, s a nemzettől sokkal többet vettek el, mint amennyit most — nagykéson — visszaadtak. Így érthető, hogy a közelégtelenség az absolutismus némi enyhülése után is időhaladtával nem csökkent, hanem még inkább fokozódott, s hogy míg így a nemzet is még mindig elég okot talált csalódottsága és bizalmatlansága nyilvánítására, viszont a kormány sem látott okot az elővigyázat és gyanakodás védelmi állásának elhagyására.

A helyzetnek e tekintetben való változatlanságát az 1856—58. évek jelenségei s a kormány saját közegeinek bizalmas jelentései sokszorosán igazolják.

Így látjuk, hogy azoknak a száma, akiknek levelezését a kormány a postai titkos «páholszolgálat» útján ellenőriztetni látta szükségesnek, ez évek folyamában is egyre szaporodik. 1856-ban az «invigilálandók» listájára kerülnek Doppler Károly és Ferenc, a Nemzeti Színház karmestere és zenésze, Székács József, Török Pál és b. Podmaniczky Lászlóval egyetemben számos evang. vagy református lelkész és gondnok; 1857-ben gróf Nákó Kálmán, 1858-ban Kubinyi Ágoston, mert a konzervatívek «üzelmében» résztvesz, Tóth Lőrinc, mert levele-

¹ Szögyény id. m. II. 122. l.

zésben áll Londonnal, Zsivora György, mert Pulszkyval levelez, Bu-lyovszky Lila, mert túlzóan magyar érzelmű és külföldi összeköttetések tart fenn, s végül gr. Széchenyi István is, mert nagyon élénk levelezést folytat, ami — tekintve politikai előzményeit, — fölötte aggályos.¹ A kormány kezdte bizalmát veszíteni olyanok iránt is, akiket előbb a magyarok ellen fölhasznált vagy fölhasználhatni vélt. Láttuk, hogy Jelačić a délszláv üzelmekkel való rokonszenvezésének gyanuja miatt élete ez utolsó idejében² kegyvesztett lett; sokáig Stratimirović is gyanus volt, hiszen rokonait elfogták és közbenjárása ellenére is hónapokig fogva tartották egy magyar összeesküvésben való részesség vádja miatt,³ sőt őt magát is följelentették, hogy fia keresztapjával Danilo montenegrói fejedelmet kérte föl; ami azonban nem gátolta azt, hogy ugyanő néhány hónappal később mint Ausztria bizalmi embere küldjön Belgrádból az osztrák politikára nézve éppen nem biztató titkos jelentéseket. Kukuljević Iván, az illyr Matica elnöke a levelezésökre nézve ellenőrzendők jegyzékén szerepelt. Milintinović Pál grancsárkapitányról azt jelentették, hogy megtagadta, mintha a szerbeknek császárunk volna: nekik csak «nagyvadjajuk» van. Strossmayer püspök már nemcsak a német szó üldözésével keltett visszatetszést, hanem azzal is, hogy adóhátralékai miatt katonai végrehajtást kellett ellene intézni, amiért a pénzügyminiszterhez intézett levélben a kormányt püspöksége tönkretévésével vádolta, a bíróságokat pedig tétlenséggel és önkénnyel. A szerbek általában már Jelačić ellen, mikor még bánjuk volt, súlyos vádakkal léptek föl, tétlensége miatt panaszkodtak, később pedig anynyira mentek az elégedetlenségben, hogy a magyarországi főkormányzó őket már a magyarokkal való cimborálással vádolta, gyanut táplált, hogy már megbánták, mikép a magyarok ellen fölhasználhatták magukat, le akarják rázni az osztrák jármot s a cár pártfogására számítanak.⁴ A fiemeieknek hiába tettek újabb engedményeket a zászlókérdésben, tovább is elégedetlenek voltak, mert azt találták, hogy a kereskedelem mindinkább Trieszt felé terelődik.⁵

A forradalmi konspirációktól való félelem sem szűnt meg egészen. Hiába szólalt fel a mindig megújuló alaptalan följelentések ellen erélyesen és okosan b. Kotz kassai helytartósági alelnök, nevetségesnek mondvá különösen azt a gyanút, hogy orosz emissariusok bujtják fel a felvidéki konzervatívokat a monarchia ellen, rámutatva, hogy az ily vá-

¹ *Gensd. Dép.* 1856 aug. 15., szept. 1., 1857 nov. 19., 1858 febr. 6., márc. 12., ápr. 12., dec. 15-iki jelentések.

² Meghalt 1859 május 20-án.

³ *Stratimirović* id. m. 111. s. köv. I.

⁴ *Gensd. Dép.* 1858 márc. 27., dec. 19., ápr. 12., 1856 ápr. 20., okt. 22., márc. 31. jelent. 1857 szept. 8. levél.

⁵ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1858 jan. 2. *Gensd. Dép.* 1858 jan. 31. jelent.

daknak adott hitel csak még inkább a kormány ellen hangolja a nemeséget. Sajnos, úgymond, hogy öreg katonák folyton belekontárkodnak a politikába s bár szívesen isszák a magyar bort és szíjják a magyar dohányt, sőt szívesen keresnek gazdag magyar feleségeket is, minden magyart a Kossuth híveként akarnak megvádolni. Csak a fontoskodás és bosszúvágy igyekszik mindent befekettíteni, álmodik torlaszokról s szeretne egy egész nemzetet egy csapással lenyakazni. Őva int az ilyen be-súgásokra való hallgatástól, azok csak falra festik az ördögöt s akadályozzák, hogy a szeretet és bizalom visszatérjen. Kempen természetesen elszörnyűködéssel mutatta be ezt a szókimondó levelet Grünnének.¹

Akadtak jelentéktelenebb esetek, melyek alkalmasak voltak a gyanu ébrentartására s néha egy-egy politikai per lefolytatására is. Így a Szakmáry százados hóbotos terve a Burg felrobbantására 1855 végén.² 1856 januáriusában Esztergomban egy Hatvany Imre nevű egyént fogtak el azon gyanú alatt, hogy Kossuth megbízásából guerillákat toboroz; az illető kevéssel később még a vizsgálati fogságban meghalt.³ Állítólag az ő vallomása alapján kerültek most a Szekrényessy Endre elnöklete alatt Budán működő bíróság elé a Skretulsky Kázmér lengyel szökevény bűntársai, kik egy még 1852-ben Figyelmessy és Mack ösztönzésére lefolyt állítólagos összeesküvés tagjai voltak. Skretulskynak sikerült 1855 ápriliséban az Újépületből megszökni, Csongrády megőrült; Podhorszky Mária, ki Skretulskynak menedéket adott, 1856 márciusában negyedféle-évi vizsgálati fogság után tízévi súlyos börtönre ítéltetett, de már a következő évben kegyelmet kapott; Nagy József, ki a forradalmi összeesküvés mellett még bankógyártással is volt vádolva, 1857 áprilisában ítéltetett életfogytig tartó nehéz börtönre.⁴

Ugyancsak 1857-nek már februáriusában folyt le egy felségárulási pör Nagyszebenben, mely összefüggésben volt az 1851—52-iki összeesküvéssel s melynek főtettesei: Mack, Ruzsicska, Gál Sándor külföldön tartózkodván, kézrekeríthetők nem voltak. Akiiket elfoghattak, azok azal vádoltattak, hogy a főcinkosokkal Bukarestben találkoztak s tőlük megbízásokat kaptak. Bár a bíróság maga elismerte, hogy ezek mind csak félrevezetett eszközök voltak, Bereczky Teréz és Boros István éltökfogytiglan nehéz börtönre, Boehm Rozália, Danielik Károly és Nagy Anna tízévi ugyancsak nehéz börtönre ítéltettek; a többiek kisebb büntetést kaptak vagy fölmentettek.⁵ Ugyanazon év őszén Egerben

¹ *Gensd. Dép.* 1855 jan. 20.

² *Wertheimer*: «Andrássy Gy.» I. 75. l.

³ *Gensd. Dép.* 1856 jan., márc.

⁴ *Gensd. Dép.* 1856 márc. 21., 1857 ápr. 4. jelent. *P. Podhorszky Mária*: Egy államfogyolnő naplója 88. s köv. l.

⁵ *Osztr. Belügym. eln. levélt.* 1857 febr. 9. előterj. *Gensd. Dép.* 1857 febr. 23-iki jelent.

keresték egy állítólag ott járt forradalmi kiküldött nyomait és összekötéseit, a nélkül, hogy bármi igazolható gyanu merült volna fel.¹ Egy 1858 nyarán Lembergben lefolyt felségárulási pört is, mely Lengyelország felszabadítására irányult összeesküvés kiderítéséből eredett, igyekeztek magyar ifjak mozgolódásával hozni kapcsolatba, sőt az akkor már fogva levő Rózsa Sándor egy rablóbandáját is a Kárpátokban készenlétben vélték látni a lengyelekhez való csatlakozásra.²

Többnyire mendemondák alapján kerültek gyanuba egyes, büntetésüket már kiállott vagy addig nem is üldözött egyének ; így Vidats Jánost, ki a várfogságból már kiszabadulván, Pesten tartózkodott, 1856 nyarán ismét Salzburgba internálták ; Kempen még 1857 őszén is kifogásolta, hogy a már négy év óta szabadlábon levő Rómer Flórist a győri bencés gimnáziumnál tanárul alkalmazták.³ Felsőbüki Nagy Pált 80 éves korában megvádolták s el is zárták ; csak gróf Apponyi Györgynek és gr. Zichy Ödönnek sikerült őt ismét kiszabadítaniok, de ez az eset annyira fölizgatta az öreg embert, hogy néhány kortársa annak tulajdonította kevéssel később bekövetkezett hirtelen halálát.⁴

A szokásos évnegyedi jelentések a «közhangulatról» az ország egyetlen részéből sem hangzottak kedvezően. A már a multból jól ismert bajok fennállását most is elismerték. Elismerték, hogy most is általános a panasz a közigazgatás és igazságszolgáltatás lassúsága és nehézkessége, különösen az árva- és gyám-, valamint a hagyatékügyek elhanyagolása, a közigazgatásnak a sok idegen hivatalnok behozatala általi megdrágulása, az országnak helytartósági kerületekre való szétszaggatása, a jegyzők önkénye és zsarolásai, valamint az elviselhetetlen adók s a könyörtelen adóvégrehajtások miatt. Azonban újabb panaszok is olvashatók : a drágaság nő, bár a terményárak a pénzhiány és kivitelhiány miatt a termelők kárára mindinkább leszállanak ; az úrbérmegváltás által amúgy is nehéz helyzetbe jutott földbirtokososztály e miatt eladósodik ; a tagosítás nagyon is lassan halad előre ; a szegénység nőttön nő s megrendelések hiánya miatt az ipar is pang. A gazdaság összes ágaira nyomasztólag nehezedett kivált az 1858-iki párizsi merénylet óta a külpolitikai helyzet bizonytalansága, a béke miatti aggodalom. Új elégedetlenség tárgya a délivasút eladása, az erdőtörvény, mely a parasztság érdekeit tekintetbe nem veszi és — a concordatum, amely miatt nemcsak a protestánsok zúgolódnak, hanem a gör. katolikusok és görög keletiek is, különösen a házasságjog új rendezése következtében. Az újoncozás körül is sok a baj : a bizottságok túlszigorúan járnak el a mentességi okok

¹ *Gensd. Dép.* 1857 nov. 9-iki jelent.

² *P. Napló* 1858 aug. 13.

³ *Gensd. Dép.* 1856 jún. 29. előterj., 1857 okt. 1. jelent.

⁴ *Zsoldos Ign.* följegyz. akad. könyvtár.

elbírálása körül, amiért a hadkötelesek nagy számmal elmaradnak a sorozásról.¹

Egyes vidékekről különleges panaszok is voltak hallhatók ; így Erdélyből a vadászterületek túlságos kiterjesztése s állami kezelésbe vétele és a vadállománynak ezzel járó elszaporodása, kártételei miatt ; egy másik erdélyi sérelem volt a népiskolaügy teljes elhanyagolása különösen az oláh vidékeken, a hatalmas Ságuna püspöktől pártfogolt oláh pópák műveletlensége, továbbá a terhes úgynevezett «fejadó», mely csak Erdélyben tartatott fenn s még a legszegényebbet is sújtja. Végül a papi tized behajtása miatti nehézségeket panaszolták, melyeket az okozott, hogy ezt az adót is már mindenütt megszüntették, csak Erdélyben késték megváltásával. A Bánátban különösen az italmérési jogoknak zsidókézbé jutása miatt zúgolódtak. Az erdélyi román értelmiséget kezdték már a hivatalos közegek is az oláh fejedelemségi véreikkel való kacérkodással, a felvidéki gör. kath. papságot pedig Oroszország felé vonzódással gyanúsítani. Kassát különösen veszélyeztetett pontnak tekintették: az volt találkozási helye azoknak a felvidéki arisztokratáknak, akik már az ügyvédi kart is kezdik magukhoz vonni ; ott már abban is politikai tüntetést láttak, hogy egy főúri esküvőn az urak magyar díszruhát öltöttek s arra a helytartósági osztályelnököt meg nem hívták, meg abban is, hogy Patikárius Ferkó vendégszereplő cigányzenekarát a közönség lelkesen fölkarolta. Ott sok panasz volt a jogakadémia hallgatói ellen is : hogy a magyar színészekkel barátkoznak, az ünnepektől szereplőknek nemzetiszínű szalaggal díszített koszorút dobtak. Egy jogásztársuk temetésére magyar ruhában, kardosan akartak kivonulni s mikor ez megtiltatott, fekete ruhát öltöttek s fehér karkötőjükre piros virágot és zöld levelet tűztek ; egyikök beszédet is mondott a sír fölött. Mindezek miatt szigorú vizsgálat indult az illető diákok ellen.²

Azonban a rendőri hatalom megfigyeléseinek fő botrányköve mindig Pest volt ; itt is a jogászok állottak legrosszabb hírben. Az 1857-iki év farsangja nevezetes mozgalmat váltott ki a főváros fiatalságából. A jogászbál rendezősége elhatározta, hogy a táncosokat és táncosnőket magyar ruhában való megjelenésre kéri föl s mindenki sietett a kérésnek megfelelni. Ennek híre menvén, a szemfüles Prottmann figyelmeztette a főkormányzóságot, hogy jó volna a már engedélyezett bált megtiltani. A főkormányzó azonban nem akarta a tilalmat kiadni, csupán utasította a rendőrséget, hogy éber figyelemmel kísérje a mozgalmat s korlátozza az esetleges agitációt a sajtó terén. Így adták elő hivatalos részről a tényállást, amely valószínűleg annak volt tulajdonítható, hogy akkor, mikor az uralkodó jövetele számára készítették elő a talajt, nem akartak esetleg

¹ Lásd a *Gensd. Dép.* 1856., 57. és 58-iki időszaki Stimmungsrapportjait.

² *U. ott.*

főlöszleges izgalmat és elkeseredést idézni elő. A közönségben azonban el volt terjedve a hit, hogy egy Milánóból, az ott időző császártól érkezett sürgöny döntötte el az engedélyezés kérdését. A bált megtartották, a hivatalos jelentés szerint mintegy 900 ember jelenlétében s úgy, hogy a jogászoknak körülbelül fele, a nőknek pedig nagyobb része volt magyar ruhában s túlnyomóan magyar táncokat táncoltak. Az arisztokrácia nagy része megjelent s a tüntetésben nem annyira a jogászok, mint inkább a meghívottak vettek részt, tehát — hivatalos feltüntetés szerint — az agitáció nem járt nagy eredménnyel. Ezzel ellentétben a főváros előkelő köreiből úgy ítélték meg e farsangi mulatságot, hogy az «nemcsak bál volt, hanem a multak emléke és a jövő reménye is!»¹ S erre a jelentőségére látszik utalni az a tény is, hogy a következő télen a főkormányzó legfelsőbb elhatározást eszközölt ki, mely általánosságban kimondta, hogy nyilvános tanintézetek tanulói által rendezendő báloktól az engedély minden esetben megtagadandó, mert a legutóbbi farsangban az ily bálok politikai demonstrációkra szolgáltak alkalmul. S mikor a pesti jogászok e tilalom ellenében küldöttségileg akartak az uralkodóhoz fordulni, Albrecht főherceg sietett Grűnnének megírni, hogy akadályozza meg az esetleg feljövendő küldöttség fogadtatását.²

A jogászok Pesten egyébként is rossz fát tettek a tűzre; kérvényezni akartak a magyar tannyelv érdekében magánál az uralkodónál, pesti látogatása alkalmával, állítólag Pauler, Récsey, Wenzel és Konek tanárokkal tanácskoztak e tárgyban s e legutóbbi ajánlotta a szóbeli kérelmezést. A dolog vége az lett, hogy az uralkodónak az egyetemen tervezett látogatása elmaradt, nehogy e fajta tüntetésre adjon alkalmat. A jogászok már az államvizsgálatokon is demonstráltak a magyar nyelv mellett, amennyiben olyanok is, kik bírták a német nyelvet, követelték, hogy magyarul vizsgázhassanak, amiért Komers vizsgabizottsági elnöktől feddésben is részesültek. A rendőrségnek nagy volt a gyanuja, hogy a diákokat e magatartásra Pauler és Wenzel tanárok ravaszul biztatják.³

Pestet tekintették minden «politikai machináció» középpontjának; hiszen ott nyilvánult legerősebben a nemzeti nyelv és nemzeti játékszín fölkarolása; a főnemesség és a nemesség ott tevékenyen résztvesz a színpadi művészetben: egy Bethlen gróf (Miklós) mint drámai színész szerepel, egy Jekelfalusy (Albert) pedig mint operaénekes; a pénzarisztokrácia is itt van összpontosítva s résztvesz a mozgalmakban, a zsidó elem föltűnően magyarkodik. Az Országos Gazdasági Egyesület tüntetőleg mellőzte eddigi lojális elnökét, Heinrich kapitányt s a nyug-

¹ Lásd gr. Batthyány—Zichy Antónia Almássy Pálhoz írt elfogott levelét és Kempennek a pesti jogászbálra vonatk. jelentését a *Gensd. Dép.* 1857. iratai közt jan. 30., febr. 6.).

² *U. ott* nov., dec. jelentések és levelek.

³ *U. ott* apr. 23. és máj. 20-iki jelent.

talán agitátor, Ürményi József megválasztását erőszakolja ; ugyanazt teszi az Első Magyar Ált. Biztosítási Társaság, melynek vidéki ügynökei valóságos politikai ágensek. Hát még a Nemzeti Casino ! az megtette azt, hogy kigolyozta a császárhű Heinrich kapitányt, ellenben beválasztotta választmányába a jelképesen fölakasztott s az emigrációból legfelsőbb kegyelem alapján csak az imént hazatért gróf Andrássy Gyulát ! A kivégzett Batthyány Lajos sógornője, gr. Batthyány Zichy Antónia, ki az emigránsokkal levelez, maga köré gyűjti az elégedetlen urakat s háza középpontja a kormányellenes mozgolódásoknak. De kit nem ért volna el ez időben a rendőrség gyanuja ? A magyarországi protestáns egyházat terhelte legjobban ; hisz láttuk a konventek lefolyását s megtörtént még az is, hogy Székács József, a későbbi híres superintendens egy Berlinben járt protestáns küldöttség fogadtatásakor a porosz királyt magyar szóval üdvözölte, mert — úgymond — «a magyar csak anyanyelvén tud imádkozni és áldani!» Újabban azonban kikezdték már a katolikus főpapokat is : Haynald erdélyi püspököt feljelentették azért, hogy a német Nagyszebenben magyar névjegyeket használ, sőt Scitovszky prímást is azért, hogy az érsekújvári vasútfelavatásnál a maga részvételének föltételül szabta, hogy a pályaudvar nemzeti lobogókkal legyen díszítve és ő magyarul beszélhessen.¹

Lehet-e csodálni, hogy ennyi, a hatalom őrszemeiben aggasztónak látszó jelenséggel szemben az ez időbeli hangulati jelentések bevallani kénytelenek, hogy a lakosság nem tud megbarátkozni az új rendszerrel s visszakívánja a régit ; hogy ennek következtében a «magyarizmus» immár nyiltan lép fel, hogy a «magyar separatismus» mindinkább erősödik ; hogy az erőszakos változás immár közkívánattá válik, az elégedetlenek örülnek a párizsi merényletnek, mert attól külpolitikai bonyodalmat remélnek, amely Magyarországnak csak hasznára válhatik s hogy a közhit az, hogy Bach tízévi határidőt kapott a császártól a centralizáció teljes keresztülvitelére s ebből már csak két év van hátra, tehát már csak két évig kell kitartani és akkor megdől az egész rendszer!²

E jelenségekkel szemben pedig a hatalom védelmi eszközei teljesen hatástalanoknak bizonyultak. Avagy lehetett-e valami hatást várni az újra folyamatba tett néhány felségárulási pertől ? vagy attól, hogy a kormány a nagy gazdasági szövetkezések választottjait visszautasította, a Nemzeti Színház alapjára való további gyűjtést megtiltotta s a Pesti Napló megjelenését 1858 februárius 21-ikétől március 15-ikéig felfüggesztette egy cikk miatt, mely irodalmi téren összetartásra buzdított, szemrehá-

¹ *Gensd. Dép.* 1855 ápr. 8., 1856 máj. 3., jún. 6., 1857 febr. 9., jún. 10., 1858 júl. 31. jelent. *Széchenyi Döbl* irod. hagy. II. 596—597. l. *Wertheimer: Andrássy.* I. 114. l.

² Lásd a *Gensd. Dép.* fentebb id. jelentéseit.

nyást tett azoknak, kik a forradalmat kigúnyolták s a nemzeti nyelv és a nemzeti közintézmények felkarolását ajánlotta?¹

Ha a hatalom kezelői annyira elvakultak nem lettek volna, be kellett volna látniok, hogy a nemzetnek ezt a tagadhatatlan nekibátorodását az ellentállásban a végére hajló ötvenes évtizedben nem az absolutismus bevallott enyhülése, nem is valami külső vagy belső izgatás idézte elő, hanem a rendszer be nem vallott, de világosan látható tehetetlensége és a nemzet természetes ösztöne: kitartani a passzív ellentállásban mindaddig, amíg a körülmények segítségére nem jönnek.

Volt idő, amikor Bach és társai azzal a reménnyel kecsegtették magukat, hogy a régi korszak elégedetleneiből s különösen a nemzetiségiekből sikerül majd oly politikai pártot toborzaniok, amelyre támaszkodva valami alkotmányos látszatú kormányzatot létesíthetnek Magyarországon. Ezt a reményt a lefolyt évek teljesen szétépték; most már nyilvánvaló volt, hogy a régi korszak elégedetlenei éppoly elégedetlenek, mint a múltban s hogy a kormány hatalmi eszközökkel még egyideig fékentarthatja az általános elégedetlenséget, támogatásra azonban semmi oldalról sem számíthat.

Abból a rögeszméjéből azonban a kormány kibontakozni nem tudott, hogy Magyarországon szervezett pártokkal áll szemben s ezek ki-puhatolására és megismerésére jobb ügyre méltó buzgalmat és igyekezet fordított; holott tudhatta volna, hogy Magyarországon pártok nincsenek, az egész nemzet kormányellenes és gyökeres változást kíván. E változás végcéljára és mikénti keresztülvitelére nézve kétségkívül voltak nézeteltérések magyarok és magyarok között, ezek azonban politikai közélet, parlament és szabad sajtó hiányában nem sűrűsödhettek politikai pártprogrammokká.² Ami Magyarországon-ez időben a politikai nézetek és törekvések kialakulása terén végbement, az csak ahhoz volt hasonlítható, amit egy színpadon látunk a függöny felgördülte előtt, ahol láthatók már az adandó darab ide=oda tologatott díszletei, láthatók az ide=oda járó szereplők, de csak a beavatott tudja, hogy mindegyiknek mikor és hol lesz helye s milyen lesz a szerepe.

¹ A *Gensd. Dép.* 1858 febr. 22-iki jelentése (Kempen Grünnehez) kétségtelessé teszi, hogy a felfüggesztés a febr. 17-iki szám «Irodalmunk» c. cikke miatt történt, melyet Prottmann veszélyesnek talált, mert «a régi magyar eszmék körül való egyesülésre buzdít», nem — mint Papp F. a Kemény életrajzírója föltételezi (II. 320—321. l.) — a Jókai és Gyulai szenvedélyes vitája miatt.

² Lásd erre nézve Széchenyi megállapítását 1857 nyarán: *Döbl. hagyat.* II. 257., 306. és 475. l., úgyszintén Szögyény följegyzését 1858-ból; id. m. II. 111.

IV.

(A kormány Magyarországon szervezett pártokat vél látni ; Kempen erre vonatkozó jelentései s megkülönböztetései. A konzervatívek ez időbeli szerepe ; társadalmi propagandájuk ; gr. Dessewffy Emil bátor hangú levele Kempenhez. A máriacelli búcsújárás. Deák Ferenc és köre ; eleinte elszigetelt politikai álláspontja, lassankint terjedő hatása. Kemény és a Pesti Napló ; a hazatért emigránsok. Széchenyi döblingi magányát mind többen keresik föl ; az ő lázas tevékenysége ; a «nagy magyar szatira» ; a «Blick» megírása. Széchenyi levele az Akadémiához, ennek hatása a nemzetre s írójának helyzetére. 1856—1858.)

A kormány közelében nem hiányoztak az oly hangok, melyek a nemzetnek az ellentállásban való megbonthatatlan egységére figyelmeztettek és megjelölték azokat a kívánságokat, melyek Magyarországon pártkülönbség nélkül általánosak ; ilyenek : az igazságszolgáltatás gyorsítása, az idegen hivatalnokok visszarendelése, az adó méltányosabb kivétele, a vajdaság visszacsatolása, az öt helytartósági kerület egyesítése s végül a magyar nyelv és nemzetiség elnyomásának megszüntetése. Különösen a nemzeti nyelv és jelleg követelése tekintetében, hangsúlyozták, hogy a magyarok rang-, faj- és valláskülönbség nélkül egy pártot alkotnak ; ez nem egy párttöredék óhajta, hanem az egész nemzeté, melyet legfőlegb egyes egyéneknek és testületeknek nincs alkalmuk és módjuk kifejezni ; a kormányközegek hibája, ha e tekintetben föl nem világosítják feljebbvalóikat, vagy titkolják a helyzetet. «Valóságos rákfene emészti e nemzetet, mely pedig, amilyen erős, lelkesedni tudó, hű és őszinte, hivatva volna rá, hogy a trón legszilárdabb támasza legyen s szembezálljon minden külföldi eshetőséggel».¹

Az absolutismus politikája mégis mindig visszatért arra a fikciójára, hogy Magyarországon szervezett pártokkal áll szemben, melyek között ellentétek vannak s melyek ezért esetleg egymás ellen kijátszhatók. Bach soká csak a konzervatíveket ismerte el ilyen pártnak s ezek ellen irányozta támadásait ; az uralkodó 1857 októberében — valószínűleg magyarországi személyes tapasztalatai alapján s a laxenburgai kézirat hatását látva — Kempent is utasította, hogy az «ó-konzervatívek» összeköttetéseiről és magatartásáról különösen Pesten és Bécsben időszaki

¹ *Gensd. Dép.* 1857 jún. 3-iki és júl. 1-i bécsi jelentések.

jelentések tétessenek neki. A következő év márciusában azonban, mikor már a párizsi pokolgép=merénylet is foglalkoztatta a lelkeket és elméket, ez a legfelsőbb utasítás már oly irányú kiegészítést nyert, hogy igyekez= zék a birodalmi rendőrség főnöke megfigyeléseit a konzervatívokon kívül a «többi pártokra» is és az összes «veszélyes elemekre» kiterjeszteni s azok tevékenységéről közegei útján kiterjedtebb értesítéseket nyujtani.¹

Kempen, aki valószínűleg maga kérte ezt az utasítást, sietett annak megfelelni s már május 31=én előterjesztette első ily jelentését, mely már elismeri, hogy a magyar konzervatívoknak sikerült pártkereteik tágítá= sával s új elemek bevonásával egy nagy nemzeti pártot létesíteni, mely napról=napra nő s melytől megkülönbözteti a radikális vagy Kossuth= pártot, amely azonban — véleménye szerint — Kossuth menekülése és családjának kiköltözése óta támasz és vezetés nélkül áll, szétzüllik, tehetetlen, alig tekinthető már politikai pártnak. Kempen sajnálattal kénytelen elismerni, hogy kormánypárt bizony nincs Magyarországon, de megnyugtatólag hozzáteszi, hogy «a szent korona viselője» (ilyen tudvalevőleg akkoriban még nem volt) a magyar nemzet lojalitását és kegyeletes ragaszkodását nem vesztette el s az uralkodó elégtelenség csak a kormányközegek, nem a trón ellen irányul. A laxenburgi kézirat széttépte a változás reményét s befejezte Magyarország átalakulását, mihez képest most a pártok is másképp alakulnak és egyesülni töreked= nek szélesebb körben a nemzetiség védelmének jelszava alatt. A jelen= tés megemlékszik még egy demokrata=pártról is, amely 1848=ban a radikális volt; ennek eszményképe Északamerika, de fogalmai zavaros= sak, nincs határozott végcélja; számra kisebb a konzervatívoknál, mos= tani álláspontja várakozó, de mindenesetre összeköttetései vannak az emigrációval. A nemzetiség védelmében és az ellenzékeskedésben csatlakozik a konzervatívokhoz s így a közelebbi célokra nézve azzal együtt alkotja a nemzeti pártot, de ha célt érnének, útjaik csakhamar szétvál= nának. Most az összes magyar elégedetlenek leginkább Olaszországra néznek.

Október 31=iki jelentésében a rendőrség főnöke már ismét némileg módosított képet ad az uralkodónak a magyar pártviszonyokról. E sze= rint a pártok három kategóriába oszthatók; 1. ó=konzervatívok, vagyis új=ellenzékiek; 2. szabadelvű alkotmánypárt, vagyis régi ellenzékiek és 3. radikálisokból lett demokraták. Ezek mind egyformán elégedetlenek s mintegy nemzeti párttá tömörültek a nemzetiség védelmében és elő= mozdításában. A konzervatívok összejöveleire alkalmat szolgáltatnak a fürdőhelyek, a különböző egyesületi gyűlések, a vadászatok és lóverse= nyek. A szabadelvű alkotmánypárt Deák Ferenc körül csoportosul, de a főnemesség egy része is hozzátartozik. Ezeknek végcélja a 48=iki alkot=

¹ U. ott 1858 febr. 18=iki jelent. és márc. 15=iki legf. utasítás.

mány, parlamentárizmus stb. visszaállítása ; szerintök a monarchia nem áll legitim alapon, csak a hatalom tartja össze ; ezek tétlen szemlélők, várják, hogy majd egy erős lökésre összeomlik a mai rendszer, óvatosak nyilatkozataikban, csak látszatra tartanak a konzervatívekkel, de örülnek minden vereségöknek, mert az nehányat közülök az ő táborukba hoz át. Végül a radikálisok a függetlenségi nyilatkozat alapján állanak, ezek is csak lesve várják az összeütközést ; nehány tagja e pártnak mindenesetre összeköttetést tart fenn az emigránsokkal, vezérei alig nevezhetők meg, de a rendőri főhatóságnak meglehetősen teljes névlajstroma van róluk és tudja, hogy e párt a középosztályban erősen el van terjedve, főleg a reformátusok és a felvilágosodott zsidók körében. Az első két csoport egyelőre nem veszélyes, ellenben annál veszélyesebb a harmadik, miért is szigorú felügyelet és ellenőrzés alatt tartandó s esetleg belebbezések is lesznek tagjai ellen alkalmazandók.

Látjuk tehát, hogy Kempen a magyarországi «politikai pártok» dolgában lényegesen eltérő véleményben volt a Bachétól, kit a maga konzervatív-gyűlölete egészen elvakított, de aki viszont annyiban mindenesetere helyesen ítélte, hogy a saját hatalmát csak a konzervatívektől volt oka féltenie.

Ha beszélhetünk ez időben Magyarországon politikai pártról, úgy e névvel kétségkívül csak a konzervatívek voltak illethetők, amennyiben csak ezek tartottak fenn egymással bizonyos állandóbb érintkezést, csak ezeknek voltak összeköttetések révén értesüléseik a Bécsben történő vagy tervezett dolgokról s csak ezek érvényesülhettek bizonyos közösen elhatározott és keresztülvitt politikai cselekedetekben, — minők az ismételt memorandumok voltak, — csak ezeknek tagjai kockáztathattak meg néha saját nevök alatt kiadott röpiratokat, cikkeket stb. A konzervatíveket erre éppen az képesítette, ami őket a nemzet szemében gyanúsakká tette, hogy t. i. annak idejében elfordultak a forradalomtól s nem azonosították magukat az 48-iki vívmányok összességével ; ők joggal hihették, hogy 47-es, vagyis forradalom előtti alapon könnyebben fognak a hatalommal megalkudni, mint a merev jogfolytonosság hívei. Azonban, ami őket felfelé kormányképesebbé tette, az viszont oka volt annak, hogy nem bírtak gyökérrel a közvéleményben s így ugyanazok a körülmények, amelyek őket jelölték ki a legközelebbi korszak politikai szerepvivőikül, okai lettek e szereplésök rövid és sikertelen voltának is.

Azokkal, kiknek nevei kormánykörökben mint a konzervatív-párt tagjaié szerepeltek, már sűrűn találkoztunk e műben ; őket könnyű volt nyilvántartani, mert hiszen a korábbi és későbbi «memorandum» aláírásával maguk vallottak színt. Ez időszak jelentéseiben szerepelnek mint konzervatívek: herceg Esterházy Pál, Scitovsky prímás, gr. Cziráky János, gr. Károlyi István és György, gr. Zichy Félix, b. Wenckheim Béla, gr. Apponyi György, Wirkner, Bretzenheim herceg, gr. Zichy

Ferenc, Szögyény László, b. Ambrózy, Zarka, Remekházy, gr. Szirmay István, b. Senyey Pál, b. Jósika, gr. Dessewffy Emil, Ürményi József, Zsedényi, Somssich, gr. Péchy Manó, Szentiványi Vince, Fáy Gusztáv, Szentmiklóssy Antal, Dapsy Vilmos, gr. Csáky Ágoston, Tabódy, Lónyay, Jászay Antal, Szaplanczay József, Várady Gábor, b. Sina és gr. Lamotte. Tehát nyilvánvaló, hogy a magasabb hivatalnoki kar némely tagját is koronkint odaszámították, sőt Nádasdy igazságügyminisztert is.¹ Voltak közöttük mindenestre oly kiváló talentumok, melyek indokolttá teszik a kor osztrák történetírójának azt a később még jobban beigazolt megállapítását, hogy a magyar konzervatívek szellem és belátás dolgában fölötte állottak osztrák elváratainknak.²

Programmjukat legutóbb maguk körvonalozták 1857-iki, az uralgó részére készült emlékiratukban; közelebbi részletekként jelölik meg egyes jelentések a magyar nyelv követelését a közszolgálatban és az iskolákban, a hivataloknak magyarokkal való betöltését és az adókönyvitéseket.³ Határozott programmjuk — a hivatalos értesülések szerint — tulajdonképpen csak annyiban van, amennyiben a dolgok mai rendjét támadják s azt nemzeti irányban megváltoztatni kívánják, lehetőleg a kiváltságos osztályok régi jogainak visszaszerzésével. Igyekeznek a közhatóságok hitelét aláásni, amennyiben minden bajért azokat okolják, az üdvös intézkedéseket tekintetbe nem veszik s a közvéleményt megnyugodni nem hagyják.⁴

Egyébiránt a kormány — tudva, hogy pártpolitikai programmok úgy sem érvényesülhetnek, — nem annyira ezek tartalmára, mint inkább a konzervatívek kiterjedt propagandisztikus tevékenységére fordított figyelmet, melynek érdekében a létező s a nyomás alól lassankint fölszabaduló társadalmi intézményeket is fölhasználták. A Nemzeti Casino, a Nemzeti Színház, a Magyar Zenekonzervatórium, a Kisfaludy Társaság (ez ugyan ebben az időben szünetelt), az Akadémia, az Archeológiai Bizottság, a Szent István-társulat, az Orsz. Gazdasági Egyesület, a keletkező Kertészeti Egyesület, a Tisza-szabályozási Társaságok, a lovaglós- és vívósiskolák, a jótékonyági egyletek, az Első Magy. Biztosító Társulat rendőri felfogás szerint mind a konzervatívek befolyása alatt és a nemzeti propaganda szolgálatában állanak. Ezek útján terjedt az országban a «Nemzeti párt», melyhez ma már hozzátartozónak tekinthető majdnem az egész nemesség, a klérus túlnyomó része, a magyar nemzetiségű hivatalnokok, az írók és ügyvédek, a nagyobb városokban nemcsak a műveltebb és vagyonosabb polgárság, hanem még az iparúzó középosztály is, mely egy fordulattól jobb anyagi bol-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 12., ápr. 28., jún. 20. stb. jelent.

² *Friedjung:* Österreich etc. II. 275. l.

³ *Gensd. Dép.* 1857 febr. 12. jelent.

⁴ *U. ott,* 1858 máj. 31. jelent.

dogulását is reméli, miután mindig azt hallja, hogy minden bajt a kormány okoz. A budapesti hölgyvilágban is valóságos divattá lett a nemzeti érzülettel való tüntetés. Nem lehet állítani, — jelenti Kempen — hogy a konzervatívek forradalmi úton törekednének a létező intézmények fölforgatására, ők ugyanazok, kik március előtt a legitimitás képviselői voltak s a kormánnyal karöltve jártak. Érzik azt is, hogy a birodalmi egység Ausztriával és a központi kormányzat szükséges, de annak forrását nem az 1851-iki minisztériumban, hanem régiebb állami szerződésekben, különösen a Pragmatica Sanctioban keresik. Szerintök a debreceni függetlenségi nyilatkozat a Magyarország és Ausztria közti régi közjogi kapcsokat egyáltalában el nem szakította s ezt hírlapi úton is hirdetik, de ostorozzák a mindent egyenlősítő közigazgatási rendszert, mely csak egyenlenséget szült s követelik a nemzeti és országos különlegességek tekintetbevételét. A konzervatív körökben is különösen rossz benyomást tettek a «Rückblick» fejtegetései, melyek minden oldalról tiltakozást és cáfolatot keltenek.¹

Az ily helyes megállapítások mellett azonban felsőbb helyekre — főképp az időközben valóságos udvari tanácsossá előléptetett Prottmann túlbuzgóságából — eljutottak a konzervatívekre vonatkozó együgyü pletykák és kicsinyes vádaskodások is; így egyebek közt az, hogy a császárnak szánt felirat aláírói közt emlékül egy Eötvös, Kemény, Toldi és Csengery által szerkesztett «emlékiratot» osztottak szét, mely a Zsigmond király elleni ellentállásra s az ő elfogatásának történeti tényére hivatkozik. A jelentéstevő hozzátette, hogy a legnagyobb igyekezettel sem lehetett addig ennek az emlékiratnak egyetlen példányát sem megszerezni, ami nagyon természetes, miután ilyen emlékirat a megnevezett szerzőktől sohasem létezett.² Ilyen természetű volt az a fölötti megbotránkozás is, hogy a pesti lovarda megnyitásánál 1858 januáriusában majdnem az egész arisztokrácia megjelent, holott a Radetzky lelkiüdvéért tartott istentiszteletről elmaradtak; már pedig a tábornagy mindig barátságot tartott a magyar főúri családokkal; de tüntetni akartak ellene, mert a birodalmi egység bajnoka volt!³

A jelentések úgy tüntetik föl gróf Károlyi Györgyöt, mint aki mindinkább az ellenzék vezéri szerepére emelkedik, foglalkoznak Somichsal, ki állítólag a bécsi angol követséggel tart fenn összeköttetéseket, gr. Szécsennel, ki viszont abban a hírben állott, hogy az orosz követség tagjaival barátkozik; különösen igyekeznek befeketíteni a tevékeny és mindenütt szereplő Ürményit, kit úgy jellemeznek, mint akinek eladósodása következtében főúri barátai szereznek új meg új hiteleket. Akiről azonban ritkán emlékeznek meg, de aki ezidőben is a legtevékenyebb volt, az gróf Dessewffy Emil. Ismerjük szerepét az

¹ A fentebb id. jelentésben.

² U. ott 1858 febr. 4-iki jelent.

³ U. ott 1857 jún. 20-iki jelent.

1857-iki memorandum körül és röpiratát Ausztria pénzügyi helyzetéről; de ismeretlen egy rendkívül bátor levele, melyet magához Kempenhez intézett s melyet sietett Grűnnével közölni.¹ A levél a laxenburg-i kézirat hatása alatt, de abból az alkalomból iratott, hogy a rendőri hatóságok Hajnik Károlyt, a «Magyar Sajtó» szerkesztőjét, az Akadémia épületére engedély nélkül való pénzügyi gyűjtés miatt bírságra ítélte. Dessewffy, mint az Akadémia elnöke írt ez ügyben úgy Bachnak, mint Kempennek; az előbbitől választ nem kapott, az utóbbtól ellenben kapott, de olyat, melyben félreértést lát s ezért ragad újból tollat. Ő nem a konkrét eset, a Hajnik megbírságolása ellen szólal fel, hanem azért, mert a rendőrség eljárásában gyűlölködést lát azon magyar tudományos intézet ellen, melynek élén áll, és mert az eljárás indokolása képtelen s alkalmas a kormány ellenségeinek fegyvereket szolgáltatni, az állami tekintélyt aláásni s a nemzeti érzés megsértése által a kormány jó szándékaival szemben is bizalmatlanságot kelteni. Elnöki állásában kötelessége továbbá az Akadémiától elhárítani minden hátrányt, melyet rosszul alkalmazott hivatali túlbuzgalom idézhet elő. Ez állana be, ha a rendőrigazgatóságnak sikerülne megakadályozni azt, hogy az Akadémia javára adakozások történjenek, holott a bécsi és pesti lapok egyhangú helyeslése közt nap=nap mellett folynak be adományok különböző iskolai és közjótékonyági intézmények javára. Hát Magyarországon büntetendő az, ami másutt dícséretes? Vajon az egység és a «collectiv patriotismus» érzését növeli-e az, ha a közérzület nyilvánulhatásának mértéke más Lajtán túl és más Lajtán innen? Bízik a Kempen méltányosságában és hiszi, hogy ő e részrehajlást nem helyesli. Hiszen bizonyára ismeri a borús hangulatot, mely Magyarországon a hivatalos dythirambusokkal ellentétben uralkodik. A politikai, közoktatási és igazságügyi szolgálat germanizáló törekvése mindinkább elmélyíti e hangulatot. Erre rámutatni a kormány igazi barátainak kötelessége. Utal más hatóságok túlkapásaira is, például a magyarul működő ügyvédek megbírságolására. Nagyon sajnálatosnak mondja, hogy a 39 millió lakost számláló Ausztria, 8 milliónyi német lakosának nyelvet állami jelleggel akarja felruházni, a birodalomból német államot akar csinálni, mert ezzel csak önmagát gyengíti. Igaz, hogy Magyarország rá van utalva Ausztriára, de az is igaz, hogy a moldva-oláhországi kérdés megoldása Pesten rejlik; csak Magyarország valódi megbékéltetésével és szellem=erkölcsi meghódításával lehet a keleti veszély ellen védekezni. Ő ezzel a véleményével évek óta úgy honfitársainak, mint a kormánynak egyaránt kellemetlen Cassandraként tűnik fel, de azért teljesíti kötelességét és a katonával szemben tarozó nyíltsággal tárja föl felfogását a követett eljárás helytelenségéről.

¹ U. ott 1857 szept. 21. (D. E. levele szept. 13-ról k.)

Félreismerhetetlenül rávall a konzervatívek kezdeményezésére a magyar zarándokok tömeges részvétele az 1857 szeptemberében végbe ment máriacelli búcsúban. Ez a híres stíriai búcsújáróhely ebben az évben fennállásának hetedik centennáriumát ünnepelte s az ájtatoskodók fölkeresésével egyúttal a Bold. Szűz szeplőtlen fogantatására vonatkozó bulla kihirdetése fölötti vallásos felbuzdulásuknak is akartak kifejezést adni. Az alkalmosság mellett még magyar történeti vonatkozásokat is lehetett érvényesíteni: a máriacelli nagy templomot Nagy Lajos magyar király építtette 1363-ban. Ezek voltak külső indítékei Scitovszky primás még júliusban kibocsátott főpásztori körlevelének, melyben a magyarokat a szenthelynek a szeptember 8-iki évnapon minél tömegesebb fölkeresésére hívta föl. A felhívás nem maradt eredménytelen: szeptember 3-án mintegy 15,000 ember indult el Pozsonyból, nemzetiség szerint három csoportba oszolva a németek, tótok és magyarok. A búcsújárók túlnyomó része falusi nép volt, a városokat mintegy 1000 ember képviselte, a főnemességet és nemesiséget állítólag csak kilencen. Mária-Cellben ez a zarándokszereg azután találkozott a székesfehérvári és szombathelyi püspököktől vezetett mintegy 10,000 s az Ausztriából csatlakozott körülbelül 8000 emberrel, úgy hogy itt a tömeg már közel 35,000 főre növekedett. A templomba való bevonuláskor a primás zászlaját Török János, az ismert író vitte, mellette két oldalról gróf Apponyi György és gróf Zichy Bódog haladtak; a menetben két püspök és húsz infulás főpap vett részt. Így hozták a primás és az esztergomi káptalan ajándékait: egy zászlót Szent István képével, a primás kisalakú térdelő szoborképmását arany- és ezüstből, mely az esztergomi bazilika mintájának följajnlását ábrázolja. A primás nagy ebédet adott az istentisztelet után, melyen felköszöntőket mondott a császárra, a pápára, a főpapságra stb. Az ünnepélyen nyomtatott imát osztottak szét, mely azt a fohászt is tartalmazza, hogy «legyen boldog a magyar haza!»

Így adják elő az esemény lefolyását a rendőrség egykorú jelentései,¹ elismervén, hogy úgy az alkalmi szentbeszédeket, mint a pohárköszöntőket a leglojalisabb szellem hatotta át s azoknak semmi politikai jellegük nem volt. Kempen azonban mégis közegészségi, rendőri, erkölcsi és közgazdasági aggályokat érvényesít az ily tömeges búcsújárások ismétlődése ellen és aggályosnak mondja azt is, hogy a püspöki kar, a Concordatum által adott hatalmánál fogva, mintegy versenyre kelve az államhatalommal, ily tömegeket tud mozgásba hozni, a mi agitátorok részéről más célokra is kizsákmányolható lesz. Megállapítja, hogy Magyarországon sokan az ismeretes petíció meghiusulása után a nemzeti önérzet újabb emelkedésének tényeként fogják magyarázni a nem-

¹ *Gensd. Dép.* 1857 szept. 6., 7., 8., 20., okt. 31.

zeti zászló lobogtatását, a magyar történeti mult felidézését, a Bold. Szűz segítségül hívását stb. Ez — úgymond — «gyanús felfogás» és furcsa dolgokat beszélnek egyes egyházférfiak részéről tett nyilatkozatokról. Viszont vannak, kik az egész zarándoklást éppen mint nemzeti tüntetést elítélik.

Kétségtelen, hogy akkor, mikor a nemzet lelkének hűrjai az uralkodói látogatás alkalmával tapasztalt csalódás fájalmától rezegtek, ez a tömeges fölfohászzkodás a Patrona Hungariaehez szükségképp úgy tünt fel, — s valószínűleg úgy is volt célba véve — mint a földi igazságszolgáltatástól a mennyei hatalmakhoz való fellebbezés.¹

Láttuk, hogy az egykorú titkos jelentések Deák Ferencet úgy tüntetik fel, mint aki körül csoportosul a «szabadelvű alkotmánypárt» s akihez szít a főnemesség egy része is. Ily alakban ez a közlés legalább is elébe látszik vágni az eseményeknek. Deák Ferencnek bizonyára magának se volt tudomása arról, az ötvenes évek vége felé, hogy ő egy «szabadelvű alkotmánypárt» középpontjának tekintetik. De bizonyos, hogy már ezidőben kezdtek lassankint szövődni azok a szálak, melyek később a nemzet oly széles rétegeit csatolták hozzá mint politikai vezérhez, s hogy ugyancsak már ezidőben indul meg nálunk az elmében az a polarizálódási folyamat, mely a magyar politikai életet később a közjogi kérdésben az egyfelől Deák Ferencben, másfelől Kossuth Lajosban személyesülő politikai felfogás körül csoportosította.

Mióta Deák 1854 novemberében Kehidáról Pestre költözött s itt előbb az «Európá»-ban, majd az «Angol királynő»-ben vett lakást, állandó szokásává vált a hidegebb évszakot — novembertől ápriliséig — évenként a fővárosban tölteni. Ezzel meg volt adva a lehetősége annak, hogy a magyar közélet nevezetesebb tényezői vele érintkezésbe lépjenek s ő szellemének erejével — szinte akarata ellenére — mind tágasabb körökre gyakoroljon befolyást.

Semmiképp sem kereste ezt a befolyást; szerepe a szándékos, teljes passzivitás volt; nézeteivel — kivált eleinte — csak azok ismerkedhettek meg, akik őt felkeresték, álláspontja inkább csak bizonyos negativumokban jutott kifejezésre, mint abban, hogy Schmerling igazságügyminiszter hívását tanácsának meghallgatása végett visszautasította, s hogy sem az 1850-iki, sem az 1857-iki konzervatív memorandum meghíúsult mozgalmához nem járult hozzá. Ilyen jelenség volt az is, hogy mikor Szögyény László 1851 tavaszán neki levélben bejelentette, hogy a birodalmi tanács tagjává való kinevezését elfogadta, Deák

¹ Széchenyi (Döbl. irod. hagy. 485. és 519. l.) a máriacelli búcsúra vonatkozólag e szavakat adja Bachnak a szájába: «A primás 30,000 magyar komédiással leborult a szt. Szűz előtt Már.=Cellben, mikép Isten Felségedet felvilágosítsa».

e levélre formában szívélyesen, érdemben tartózkodóan válaszolt, de a tényt magát nem helytelenítette.¹

Kerkápoly Károly előtt, aki «az ötvenes évek derekán» meglátogatta Deákot, úgy nyilatkozott, hogy ha a «provisorium», aminek az akkori rendszert tartotta, megszűnnék és normális állapotokra akarának áttérni, ennek kiinduló pontja csak az 1848-iki törvények jogérvényének a hatalom által való elismerése lehet, ami nem zárja ki, hogy egyszer elismertetvén, e törvények a törvényhozó tényezők akaratával módosulhatnak. Kerkápoly hozzátette, hogy azok közt, akikkel akkorában érintkezett, a bátrak legbátrabbikának sem volt eszében, hogy 48-hoz lehessen kötni a jövedőt, hanem mind úgy vélekedett, hogy a forradalmi 48 elhagyásával az 1847-re kell visszamenni, s amit 48-ból elengedhetetlennek találnak, mint pl. a jobbagyság eltörlését, azt szemlényileg kell újra megalkotni. Szóval, akkor a közvélemény előtt az 1847 látszott lebegni; Deák Ferenc volt az egyetlen, aki azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy kiinduló pontul, amellyel a jövőt a multhoz lehessen kötni, nem lehet mást elfogadni, mint a legutolsó alkotmányos multat, ami: 1848.² Ez értesülést megerősíti Horváth Boldizsárnak egy, szintén az ötvenes évekre, de még a kehidai találkozásokra vonatkozó visszaemlékezése, mely szintén azt bizonyítja, hogy Deák már akkor szilárdan állott a 48-iki törvényekre alapított jogfolytonosság elve mellett, s éppen mert ama törvények visszaállítását «nem igen lehetett remélni», nem nagy bizalommal nézett a jövőbe.³

Deák e merész s akkor elszigetelt felfogásának hatása a közvéleményre abban az időben kezdett lassankint érvényesülni, midőn ő b. Kemény Zsigmonddal s ennek révén a Pesti Naplóval állandóbb összeköttetésbe lépett.

Kemény tudvalevőleg 1855 júniusában vette át a Pesti Napló szerkesztését,⁴ s habár azt egyízben Pompéry Jánosnak, utóbb pedig Királyi Pálnak adta át egy időre, mindvégig ő maradt meg a lap szellemi vezére, ezen egész időn át szoros összeköttetésben állott Deák Ferencsel, másrészt előkelő írói gárdát szervezett maga körül, mely általa bizonyos tekintetben szintén a Deák befolyása alá jutott.

Habár Kemény fenntartotta függetlenségét mindenkivel szemben s habár közte és Deák között nem ritkák voltak a nézeteltérések, az utóbbinak módja volt a szerkesztés részletei iránt is érdeklődni s a közönség mindinkább megszokta a Napló cikkeiben a Deák politikai

¹ *Könyi*: Deák F. beszéde II. 383. s köv. l.

² *U. ott* 403—404. l.

³ *U. ott* 405—406. l. *Könyi*: Gr. Széchenyi I. levelei Hollán Ernőhöz, Bud. Szemle, 1899. (LXXV. köt.) 167. l.

⁴ *P. Napló* 1855 jún. 7., 22.

irányának megnyilatkozásait látni.¹ Igaz, hogy e megnyilatkozások az akkori sajtóviszonyok miatt nem adhattak belpolitikai programot s különösen nem adhatták az alkotmánykérdés megoldásának programját; de lehetetlen nem látni már ez időben a különbséget, mely a Kemény forradalom utáni röpiratai s a Pesti Naplóban az ötvenes évek vége felé megnyilatkozó politikai felfogás között a jogfolytonosság alapján való kibontakozás eszméjének javára mutatkozik. 1858-ban Deák mintegy programmul szabja a Naplóban, hogy a nemzetben ébren tartsa az alkotmányos szabadságért való érzéket és lelkesedést, mert akkor egy kedvező pillanatban egy tollvonással helyre lehet állítani a magyar alkotmányt és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen legmagasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi alkotmányos szabadságot.² Ez a szilárd ragaszkodása a passzív ellentállás elvéhez, minden a jogfolytonosságot feladó opportunitási kísérlettel szemben, indította őt az ismételt kérvényezések helytelenítésére és Somssich tanúsága szerint erre vonatkozó határozott nyilatkozatai tartották vissza az akkori sajtót (jelesen Kemény Zsigmondot) a konzervatívek memorandumának kedvezőbb megbeszélésétől és bátorították arra, hogy midőn lehetett, az ellen nyíltan felszólaljon.³

Kétségtől Deákra való tekintetek is indították azt a mentőakciót, amely 1858-ban a lóversenyek idejében a Napló anyagi helyzetének szilárdabb alapokra helyezése érdekében főúri körökből kiindult; akkor nyerték meg részvényeseknek gr. Károlyi Istvánt és Györgyöt, gr. Apponyi Györgyöt, b. Jósika Samut, gr. Andrássy Gyulát, Manót és Aladárt, b. Podmaniczky Frigyes, b. Eötvös Józsefet és b. Wenckheim Bélát.⁴

Míg így a Pesti Napló révén bizonyos kapcsolat támadt Deák Ferenc s még néhány konzervatív főúr között is, a lap munkatársi viszonya természetesen hozta közelébe azokat, kik cikkeikkel fölkeresték azt, sőt cikkeikkel agitáltak is a lap érdekében, mint Csengery Antalt, a Kemény leghívebb barátját és legszorgalmasabb munkatársát, a cikkeket «Agricola» álnév alatt író Eötvös Józsefet, Falkot, ki a bécsi viszonyok s különösen a külpolitika tekintetében legnagyobb tájékozottsággal bírt, Somssichot, ki Somogyból küldte leveleit, Tréfortot, ki Csabacsüdön gazdálkodva, az alföldi vasútról cikkezett, Danielik Jánost, a Kemény kebelbarátját, Salamon Ferencet, Lónyay Menyhértet és gr. Teleki Domokost.

¹ Papp Ferenc: B. Kemény Zsigmond II. 251., 318. l.

² Falk M.: Kor- és jellemrajzok 64. l.

³ Könyi: Deák F. besz. II. 396—397. l.

⁴ Papp F. id. m. II. 322. l.

Deák tudvalevőleg 1857 nyarán meglátogatta Széchenyit is Döblingben. Erre vonatkozó szűkszavú saját közléséből csak annyit tudunk meg, hogy negyedfél óráig volt nála s hogy lelki és szellemi állapotában a betegségnek semmi nyomát sem találta.¹ Valóban sajnálnunk kell a továbbmenő értesítések teljes hiányát, mert későbbi politikai életünk ez időbe eső csirázásának megismerése szempontjából e két férfiú eszmecseréje rendkívüli fontosságú adalék volna.

Deáknak egy Klauzállal folytatott beszélgetéséről kémjelentései voltak a rendőrség főnökének; állítólag a forradalom meghiusulásának okairól volt közöttük szó.² Egy másik 48-iki minisztertársával, Eötvössel, Deák szoros érintkezésben volt, de ezidőben még politikai irányaik között nem volt meg a későbbi összhang. Láttuk, hogy 1850-iki német röpirata³ Eötvöst nagyon eltávolította a közvéleménytől s közelebb hozta a konzervatívekhez, kiknek 1857-iki memorandumát is aláírta; egy 1859 tavaszán Lipcsében megjelent névtelen röpirata,⁴ mellyel — megjelenése időpontja szempontjából — a következő részben foglalkozunk, már némely dologban igazat ad az általános magyar felfogásnak, de a közjogi kérdésben még mindig homlokegyenest ellenkezik a Deák politikájával, aminek ez kifejezést is adott.⁵

Nem lehet végül kételyünk arra nézve, hogy az emigrációból időközben hazatért honfiak, — különösen Andrassy, Gorove, Szalay László — szinte természetes szaporodását jelentették a Deák politikai híveinek. Persze, ők, kik császári kegyelemmel jutottak vissza hazájokba, nagy óvatosságra voltak utalva, mert hiszen súlyos gyanú alatt is állottak. Rájuk nézve kényszerűség volt az a passzivitás, amit Deák elvül szabott honfitársai elé. De bizonyos, hogy őket multjok és az időközben a számkivetésben szerzett tapasztalatuk egyaránt csak a Deák táborába sorakoztathatta. Egyfelől nem tagadhatták meg annyira forradalmi multjukat, hogy a konzervatívek 47-es alapjára ráhelyezkedhessenek, másfelől sokkal inkább kiábrándultak az emigráció reményeiből és sokkal mélyebb szakadék támadt köztük és Kossuth között, semhogy egy külső beavatkozás és belső forradalom előkészítői vagy tervezői rájuk számíthattak volna. De nemcsak a visszajött emigránsok belső hatása, az emigráció hatásának csökkenése is segítségére jött a Deák befolyásának. Ez a csökkenés az ötvenes évek közepétől, különösen a párizsi békétől kezdve világosan észlelhető; az ötvenes évek végén, az olaszországi bonyodalom s a kitört háború azután — mint látni fogjuk — ismét föllendíti az emigráció ügyét s a nemzet reménykedéseit még

¹ *Könyinál.* II. 385. l.

² *Gensd. Dép.* 1858 jan. 21. levél.

³ Über d. Gleichberechtigung d. Nationalitäten etc.

⁴ Die Garantien der Macht u. Einheit Oesterreichs.

⁵ *Könyinál.* II. 405. l.

a villa=francai családás sem tudta egészen leverni. Időközben azonban a belpolitikai fordulat s a rövid életű alkotmányos kísérlet sokkal szélesebb tért nyitott Deáknak a maga politikai iránya érvényesítésére.

A konzervatívek sereg nélküli vezérkarán és a Deák Ferenc szinte észrevétlenül alakuló körén s befolyásán kívül volt azonban a csirázó magyar politikai közéletnek ez időben még egy harmadik hatóereje is, amely egyetlen nagy egyéniség ekkortájt szinte lázassá váló tevékenységének és hányatásának képében tárul elénk. Széchenyi Istvánt értjük ez alatt, kinek döblingi «magánya» most már mindinkább megszűnik magány lenni.

Láttuk, hogy az 1852 utáni időben a Görgen gyógyintézetének lakója teljesen visszanyerte szellemének előbbi élénkségét s csak bizonyos különbségek és a tartózkodási helyéhez való makacs ragaszkodás emlékeztettek odajövetelének okaira s kiállott súlyos bajára. Elhatározását, Döblingben maradni, lehet célszerűségi okokkal is magyarázni,¹ habár az oly további önkorlátozások, hogy — kellemetlen találkozásokat elkerülendő — utóbb még a kertbe sem akart már kimenni,² mindenestre beteges túlérzékenységre vallanak.

Amint híre ment, hogy Széchenyi most már szívesen fogad látogatókat, valóságos zarándoklás indult meg Döblingbe; tisztelői közelből s távolból fölkeresték, hogy rég nélkülözött látásának örvendhesse nek s hírét vihessék a hazába is benyomásaiknak és az ő nyilatkozatainak. Széchenyi ugyan nem szűnt meg gyanakodni környezetére, de mégis mind nagyobb szabadságot engedett meg magának látogatói körének kiterjesztésében s a fesztelen beszélgetésben, mely által a saját értesüléseit is kiegészíteni igyekezett. Látogatóit meglepte jól értesültsége a hazai viszonyok minden részletére nézve, amit az is megmagyaráz, hogy majdnem minden magyarországi lapot s minden könyvet is megküldetett magának és elolvasott; természetesen a külföldi sajtót és irodalmat is figyelemmel kísérte s különös gondja volt az Ausztriában tiltott könyvek megszerzésére.³ A Nemzeti Casinóval is már 1856-ban fölvette az érintkezés fonalát; egy sakkjátékot küldött ajándéknak a Casinónak, melyet ez tömeges aláírásokkal ellátott üdvözlő=iratban köszönt meg.⁴ 1857 október 22-én meghagyta hű titkárnak, Tasnernak, hogy a következő év januáriusa elejétől az ő nevére Döblingben fizessen elő

¹ Károlyi Árp.: Tört. bevezetés a döblingi irod. hagyatékhhoz, I. 271. l. Szögyény (id. m. II. 97. l.) Széch. nevére is hivatkozva azt mondja, hogy Sz. vezeklésképpen szabta magára a döblingi éveket.

² Kecskeméthy: Gr. St. Széchenyi etc. 43. l.

³ Falk id. m. 102. l. (Itt a Széchenyire vonatkozó fejezet csak újraközlése Falk 1868-ban magyarul megjelent nagyobb műve: Széchenyi István gróf és kora befejező részének.) Kecskeméthy id. m. 46. l.

⁴ P. Napló 1856 dec. 15.

minden magyar lapra s minden magyar közleményt, mely napvilágot lát, küldessen meg neki. A magyar lapok — írja azután Tasnernak — keserű=édes benyomást tesznek rá ; keserűt, mert lábairól le van ütve, édeset, mert tisztán látja, hogy él a magyar! ¹

Rendkívül sokat írt már ebben az időben ; levelezése és naplója is elfoglalta s 1856 táján kezdett önálló dolgozatokkal is foglalkozni, melyek részben közlésre is lehettek szánva, később cikkeket is küldött külföldi lapoknak. A Károlyi Árpád által fölfedezett s a Történelmi Társulat által közzétett «Döblingi irodalmi hagyaték» úgyszólván teljességében tárja fel Széchenyi ez évekbeli irodalmi munkásságát. Már 1856=ból való a «Szerelem, szeretet» című, befejezetlen kis «aesthetico=ethikai» értekezés. ²

Természetes, hogy amily mértékben fokozódott Széchenyi tevékenysége és terjedt összeköttetéseinek köre, oly mértékben kellett az intéző körök figyelmének is ismét ráirányulnia.

Erre nézve érdekes vallomásokot tartalmaz Kempennek egy 1857 április 28=ikáról Grünnéhez intézett jelentése, ³ mely a magyarországi állapotokról s különösen az ó=konzervatívek törekvéseiről szólva, Széchenyit tünteti föl mint az egész magyarországi «Empörung» előidézőjét, — ami alatt nyilván a harmincas=negyvenes évek reformmozgalma értenőd, — Széchenyit, kit — mint a jelentés mondja, — működésének céljait túlszárnyaló eredménye az ember legfőbb javától, esztől fosztott meg. A jelentés azután elmondja a gróf tevékenységét a harmincas évektől kezdve, utal a 24=ek petíciójára s arra, hogy mikor e lépés nem sikerült, a passiv resistenciát szervezték. Ez az egyöntetű magatartás egyetértést, összebeszélést föltételez ; és ez a passiv resistentia okozta, hogy a kormány kénytelen volt a maga hivatalos közegeit «a különböző pártok söpredékéből» ⁴ válogatni össze, majd pedig idenegeket hozni be, hogy azok által rendet teremtsen.

Soká az a felfogás volt uralkodó, hogy Széchenyi osztotta az uralkodó magyarországi körútjához fűzött reményeket, mint ahogy később osztozott a csalódás heves keserűségében, sőt, hogy a konzervatívek feliratszerű emlékiratának gondolata talán éppen Döblingben fogamzott meg s hogy a visszautasítás éppen ezért őt érinthette legfájdalmasabban. ⁵ Ezt a föltevést megcáfolni látszik az újabban fölfedezett és egész terjedelmében közzétett, úgynevezett «Nagy magyar szatíra», ⁶

¹ Majláth Béla: Gr. Széchenyi I. levelei. III. köt. 649. s köv. l.

² Kiadatott a Döblingi irod. hagyaték III. kötetében. (572. l.)

³ Gensd. Dép.

⁴ «Aus der Hefe der verschiedenen Parteien.»

⁵ Falk id. m. 108. l.

⁶ E kéziratnak egész terjedelmében (Károlyi Á. becses kommentárjával és jegyzeteivel) való közzétételénél a Tört. Társulatot kétségkívül nagyon figyelemre- és tiszteletreméltó okok vezérelték, melyek között legfontosabb az, hogy

mely 1857 május 3-tól november 6-ikáig iratott s amely első lapjától kezdve, tehát már a memorandum visszautatsítása előtt is oly kiegyenlíthetetlenül éles ellentétben és engesztelhetetlen hangulatban tünteti föl Széchenyit nemcsak az akkori kormánnyal, hanem az uralkodó személyével szemben is, amely a memorandum lojális és bizalomteljes hangjával össze nem egyeztethető.

Széchenyi e művet, mely nagy terjedelme mellett is töredék és nem bír végleges formával, kiadójának beismerése szerint is «magának írta», napról=napra, talán napló helyett is, mert ez évből nem bírunk tőle naplót s ezért annak csapongó hangulatán meglátszik a hatása azoknak az izgató eseményeknek, melyekben ez az év úgyis gazdag volt : a félbeszakadt s később folytatott uralkodói körútnak, a visszautasított memorandumnak, a laxenburgi kéziratnak s végül a Rückblick megjelenésének. Benne Széchenyinek hazafiúi elkeseredésből fakadó szenvedélye tetőpontját éri el, túlcsap a «Blick» mértékén is s öt ízléstelenségekre, brutalitásokra és igazságtalanságokra ragadja, melyeket éppen csak a pillanatnyi hevület és az magyaráz meg, hogy a szerző e följegyzéseket közlésre nem szánta. A bonyolult forma — Széchenyi a bevezetésen túl Bachot beszélgetti, mintha meglesné az uralkodónak tett szinte végnélküli előterjesztését, — néhol érthetlenné teszi a szöveget, mert a szerző itt=ott maga is elfelejteni látszik, hogy Bach beszél=e vagy ő maga? Igazságtalanná lesz például Széchenyi, mikor érthetetlen módon dicsőíti Jelačićot, mikor túlbecsüli Bach befolyását a külügyek irányítására, mikor kigúnyolja Gizella főhercegnőnek e névre való keresztelését s különösen, mikor mint magyar hazafi, keserű szemrehányást tesz Ferenc Józsefnek azért, hogy — amire Oroszország iránti hála kötelezte volna, — belé nem avatkozott a keleti háborúba s ezáltal Miklós cárnak állítólag gyilkosává lett. Kíméletlensége az uralkodó személye iránt az ő ismert dinasztikus érzülete mellett egyenesen megdöbbentő, de szembetűnök a változó hangulatnak betudandó ellenmondások is a műben. Stilis szempontról is, fárasztó elkalandozásaival s a hemzsegő német kifejezésekkel Széchenyi e munkája alatta áll a régiebbeknek, különösen az ékesszólás, megragadó szenvedély dolgában legmagasabban álló Politikai Programtöredékeknek és már jelzi a szerző fokozódó hajlamát a németül szólásra, amint hogy legutolsó műveit már e nyelven is írja. Az osztrák politika rövidlátását és

a bécsi udv. és áll. levéltárnak a kutatók és közlők előtti föltétlen megnyitása lehetővé tette e műnek célzatosan töredékes és hézagos közlését is, amely ellen csak a teljes szöveg nyújt védelmet. Mégis kénytelen vagyok annak a nézetemnek adni kifejezést, hogy ennek a nem közlésre szánt kéziratnak kiadása, tekintve a benne foglalt sok, pillanatnyi szenvedélytől sugalmazott, elfogult és igazságtalan ítéletet, Széchenyi jelleméről alkotott magasztos képzetünknek nem vált előnyére. Lásd egyébiránt e mű ismertetését *Túry Bélától* a Bud. Szemle 1923 jan. és febr. füzetben.

haszontalanságát ez a kortársak előtt ismeretlenül maradt mű is megkapó példákkal világítja meg, de ezeket a részeket a szerző majdnem mind átvitte a *Blickbe*. Figyelemreméltó, hogy ezekben a fejtegetéseiben a Bach száján át Széchenyi a magyarok sok jeles tulajdonát elismeri, míg az előbbieken többnyire csak a hibákat ostorozta. Megható lángoló hazaszeretetének megnyilatkozása még e mű szertelenségeiben is, megható kétségbeesésében úgy, mint reményében, mikor feljajdul, hogy «ha a nemzetet gyilkolják meg szemeim előtt, ám oltsák akkor, ha ezt hátrálatni nem vagyok képes, életemet is minél előbb ki.»¹ És mikor ismét abban bízik, hogy a magyaroknak «legjobb erejük meg van ugyan törve, de reményük nem, sőt bízván a mennyei gondviselés nemzetek fölött örökös génuszában, mely idő előtt nem hágy elveszni lelkes és életrevaló nemzeteket, úgy vannak meggyőződve és napról=napra erősebben, hogy mindazon ártatlan és nemes vér, mely a magyar földet áztatta, oly gyönyörű gyümölcsös fát terem, melyet halandó nem képes kiirtani.»²

Széchenyi e munkáját, melynek kézírata még életében elkoboztatván és évtizedeken át zár alatt tartatván, politikai hatást nem gyakorolhatott s inkább csak mint írója lelki életének tükré és a «*Blick*» magyarzója bír történeti jelentőséggel, nyilván a «*Rückblick*» elolvasásának hatása alatt hagyta abba, mert megfogamzott benne a «*Blick*» megírásának gondolata. Mielőtt azonban ehhez hozzáfogott volna, egy, a maga nemében páratlan kis vallomást vetett papírra, Béla fia iránti forró szeretetének vallomását, egy németül írt, csodálatosan bölcs, meghatóan kedves és közvetlen atyai intelmet,³ melynek fájdalmas sorsa az lett, hogy még írójának életében rendőri zárlat alá kerülván, az alól csak akkor szabadult fel, mikor az, kihez intézve volt, már nem volt az élők sorában.

Mialatt Széchenyi félbenmaradt nagy munkáján dolgozgatott, sok más irodalmi tárgyra is terjesztette ki figyelmét. Dolgozott 1875-ben megjelent, «*Önismeret*» című, nemzetnevelési tárgyú művén, kiegészítette «*Pesti por és sár*» és «*Garat*» című régebbi munkáit.⁴ Ezek, valamint az 1835-ben a magyar nyelv érdekében írt «*Hunnia*» megjelentetése ügyében sokat tárgyalt Török Jánossal, ki ismételve fölkereste Döblingben. A «*Hunnia*» ki is került a sajtó alól 1858-ban, de a főkormányzó megtiltotta forgalomba hozatalát, ami szintén hozzájárult Széchenyi el-

¹ *Döbl. irod. hagy.* II. 204. l.

² *U. ott* II. 474. l. Széchenyi e munkájának hangulata mégis érthetetlené teszi *Marczalinak* azt a szóbeli közlésre alapított értesülését (Legújabb kor tört., 859. l.), hogy az uralkodói körút idejében Széchenyi oly biztosnak látta az ország kibékülését a császárral, hogy már Andrásynak jövődől külügyminiszerségét is megjósolta.

³ *Döbl. irod. hagy.* I. 493. s. köv. l.

⁴ Az «*Önismeret*» s a «*Por és sár*» a későbbi hozzáadásokkal megjelent a *Döbl. irod. hagyaték* III. kötetében.

keseredéséhez. Fölkereste őt az 1857. év folyamában, mint tudjuk, Deák Ferenc is, továbbá Szögyény László, Toldy Ferenc, Lonovics érsek, b. Podmaniczky Frigyes, Kecskeméthy Aurél és mások. A következő év tavaszán meglátogatta őt gr. Andrassy Gyula is és teljesen megnyugtatta a pesti hangulat iránt.¹

Ezek a látogatások néha levélváltásban is folytatódtak; így Deák Ferenc, ki nem volt hízelgő, 1858 májusában azt írta Pestről Széchenyinek, hogy neve varázserővel bír a magyarok között, nem gyengébbel, mint egykor, sőt naponként növekedővel. Együttal értesítette őt a Nemzeti Színház s a Pesti Napló érdekében megindult mozgalmáról, annak bizonyosságául, hogy «élet és mozgás van mindenütt». A Nemzeti Színház ügyében gr. Károlyi Györggyel is volt levélváltása 1858 tavaszán, melyből kitűnik, hogy a történetekkel nem értett egyet; ő más helyet szánt a színháznak s a jelenlegin ellenzett minden beruházást.² Levelez Széchenyi ez időben gr. Dessewffy Emillel, gr. Szécsen Antallal, Tasnerrel és Lonovics Józseffel is.³

Az 1858-iki év legnagyobb részét egyébiránt a «Blick» megírása foglalta el. E rendkívüli műnek, melyre már ismételtlen utaltunk s melylyel, megjelenésével kapcsolatban, a következő részben foglalkozunk, már szerkezete és stílusa is elárulja azt a mohó hevet, mellyel Széchenyi megírásához hozzáfogott s vállalt feladatát teljesítette. Az év nyarán már a kéziratnak készen kellett lennie, mert csak azután következhetett a leszámolás és november 20-ikáról valók a Béla fiának szóló utasítások,⁴ ennek londoni útja előtt, amelynek fő célja éppen a «Blick» kinyomatása volt, minek helyéül azért választotta Londont, hogy a szerzőség gyanúja könnyebben legyen az emigráltak valamelyikére hárítható. Az év végén a fiatal gróf visszaérkezett Angliából, — mint Széchenyi írta — «re perfactissima gesta».⁵

A Blick tanuskodik mellette, mennyire izgatta Széchenyit akkoriában a kormány minden egyéb önkényes intézkedése s nemzetgyilkos rendszere mellett különösen az Akadémia ügye is, mely az alapszabályok megerősítése szempontjából — mint láttuk — éppen akkoriban jutott dűlőre. Amint az alapszabályok 1858 márciusában leérkeztek s

¹ Podmaniczkyra nézve l. Naplótöredékek III. 75. l. Andrassyra nézve: Majláth B. Széchenyi levelei III. 685. l.

² Döblingi irod. hagy. I. 163—165., 467—468. l. Majláth B. id. köt. 666. s. köv. l.

³ Döblingi irod. hagy. I. 446. s. köv. l.

⁴ U. ott 451. l.

⁵ Majláthnál III. 276. l. A «Blick» megírásának és kinyomatásának történetére nézve lásd: Rónay I. id. m. III. 33. s. köv. l., Széchenyi Béla: Hogyan született meg a Blick? (Új Magyar Szemle II. évf. 2. sz. 26. l.) Falk id. m. 321. l. és Tolnay Vilmos: Bevezetés a döbl. irod. hagy. III. köt. 20. s. köv. l.

Széchenyi erről kétségkívül tudomást szerzett, azonnal adatokat kért az elnöktől, Dessewffytól s alapítólevelének másolatát is. A rövid levél is elárulja, hogy a vezetőket a nyelvkérdésben való engedékenységtől akarta visszatartani.

A nyár folyamában valószínűleg az újabb kérvényezés eredményét várta s csak mikor ez elmaradt, szánta rá magát, hogy a nyilvánosság előtt nyomatékosan felszólaljon az általa alapított intézmény rendeltetésének az alapszabályok módosítása által való meghamisítása ellen.

Döblingből 1858 november 6-áról kelt az a nevezetes levél, amelyben Széchenyi e tiltakozását kifejezte.¹

«A magyar romok között — mondja e levélben — a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kívül szeplőtlen már majdnem csupán az Akadémia mutat arra, miszerint nemzetünk kioltva még nincs. S most, ezen utolsó, igazán magyar intézet is ki legyen sarkából forgatva? Fájdalom, igen, mert hiszen az akadémiai szabályok minap leérkezett megváltoztatása — legalább saját lelki szemeim előtt — nem egyéb s nem kevesebb, mint oly döfés, mely könnyen halálra vezet. Kimagyarázhatatlan lelki kínoktól gyötörve, egészen elvérzett szívvel, félig temetve, ily aggasztó körülmények közt kérdelem, vajjon a m. tud. Akadémia tekintetében én mit műveljek? mit tegyek? . . . Hallgassak-e, midőn tapasztalni vagyok kénytelen, hogy azon nemes csira eltiportatik, mely tényezőként arra vala szolgálendő, miszerint a magyar . . . minden hátramaradásából kibontakozva, az emberiség díszére, az osztrák birodalom talpkövé, a fejedelmi szék rendíthetetlen sarkalatát alkossa?»
Lehetetlen föl nem jajdulnia, — úgymond — mikor azt látja, hogy a dicső fejedelmi család valami baligézettől félrevezetve éppen azt a népet, mely legdicsőbb kifejlésre képes, sajátágaiból kivetkőztetni, elszibbasztatni engedi s ezzel maga alatt vágja el a fát. Alapítói állásánál fogva joga van a hozzászóláshoz s míg feje vállalai közt áll, arról, mihez joga van, maga akar határozni. Ő úgy van meggyőződve, hogy az uralkodó előbb=utóbb bizonyára be fogja látni, hogy a birodalom népeinek elnémetesítése a mostani államférfiak önámítása csupán s hogy «ha egyszer zivatarra kelnek az idők, ami alkalmasint nem igen fog késni», a monarchia legtöbb népe kifelé fog gravitálni, csak a magyarnak nincs más hazája, mint ez s hogy ezért a magyar jólétét csak törvényes királyának védpajzsa alatt remélheti és találhatja meg. Ennélfogva szereti hinni, hogy a fiatal fejedelem ezt látva, végre is saját szíve sugallata után fog indulni s akkor még a Corvin dicső korát is elhomályosíthatja. Bízik a mennyei végzetben, «mely nemzeteket, valamint fejedelmeket is hibáikért büntet ugyan, de valamint népeket meggyilkoltatni nem enged, úgy tiszta

¹ Közölve Falknál id. m. 316. l. Majláthnál III. 718. l., úgyszintén a «Gr. Széchenyi István emlékkönyv»-ben (1906.) 109. l.

erényű uralkodókat is elvégre bizonyosan legvilágosabb malasztjával megáld».

Azután így végzi: «Én, mi személyemet és alapítói jogomat illeti, a megváltoztatott alapszabályokat, melyekkel kezdettől végig legkevesébbé sem tudok megbarátkozni, ha nincs menekülés és azokat parancsként csakugyan el kell fogadni, vérző szívvel, de lecsépelhetlen kedéllyel, minden legkisebb megjegyzés nélkül elfogadom; egyszer-smind azonban ünnepélyes óvást teszek, hogy iustum et tenacem propositi virum dicső elve szerint a Haza oltárára tett áldozatom kamatját azon pillanattól kezdve fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom de facto — mert hiszen szép szavakra s ígéretekre én nem adok semmit — más vágásba szoríttatnék, mint az, mely a m. tud. Akadémia eredeti céljával megegyez és mely nemzet és fejedelem közti törvény által megerősítettén, fel is szenteltetett; mely szándékom szerint tudom, örököseim is becsületesen és híven eljárának, mikor aztán, ha ezen szomorú eset bizodalom és minden jó remény dacára tán mégis bekövetkeznék, én, valamint örököseim az alapítólevél értelmében járulékunkat a megnevezett m. Akadémiától elvonván, valami más hazai célra fordítandjuk, mely célt azonban saját magunk tűzendjük ki, e foglalatosságból mindenki mást határozottan felmentvén és e tekintetben csak az anyagi erőnek fogunk engedni».

E levelet Széchenyi az Akadémia igazgató-tanácsához intézte «szíves felolvasás végett a legközelebbi ülésben». Ennek a meghagyásnak azonban az elnökség nem mert eleget tenni, mert az az Akadémiára nézve valószínűleg súlyos következményekkel járt volna. Még kevésbé lehetett a levél hirlapi közzétételére gondolni; hiszen a Pesti Naplót ez időben lefoglalták, mert ugyancsak Széchenyinek egy, gróf Zichy Edmundhoz a keleti vasút ügyében írt levelét hozta.¹ A döblingi remete a Nemzeti Színházhoz is intézett egy «sok elmésséggel» írt levelet, melynek közlését szintén megtagadták.² Meg is kísérelték őt Lonovics útján az Akadémiához intézett levél visszavonására rávenni, ami talán sikerült volna, ha az időközben már másolatok útján el nem terjedt volna.

A magyar közönség ugyanis annyira szomjúhozta az immár tíz év óta hallgató legnagyobb magyar megnyilatkozását, hogy talált módot minden tilalom ellenére a levél elterjesztésére. Többnyire női kezek ezer ezer példányban másolták le titokban a nevezetes epistolát, úgy hogy 1858—59 telén alig volt magyar úri ház, melyben azt nem olvasták s meg nem őrizték volna.

Amily mértékben sikerült Széchenyinek e fölszólalásával a magyar

¹ E levél eredeti német szövegét közli *Kecskeméthy A.* id. m. 79. s köv. 1.

² *Csengery Antal* levele Gyulaihoz 1858 nov. 26-ról: *Bud. Szemle* 1923 nov. 84. 1.

közszellemre hatni s azt a törvénytelen hatalommal szemben való ellentállásban megerősíteni, oly mértékben vált természetesen az ő személye most már még gyanúsabbá, sőt veszélyessé a hatalom kezelői szemében, akik ennek csakhamar jeleit is adták. Elmondhatjuk, hogy az akadémiai levél vált kiindulási pontjává azoknak az ellenörkődő, sőt később fenyegető és üldöző rendszabályoknak, melyeknek a nagy hazafi izgatott lelki állapotával való találkozása érlelte meg alig másfél évvel később végzetes elhatározását.

Albrecht főherceg volt az első, aki Kempennél felszólalt azért, hogy Széchenyi hasonló megnyilatkozásait megakadályozza. Ennek következménye volt valószínűleg az is, hogy — mint láttuk — a döblingi remete a levelezéseikre nézve invigilálandók névlajstromára került. Egy további lépés volt az alsó-ausztriai helytartó felhívása megfelelő ellenőrző és gátló rendszabályok javaslata hozatalára. Miután Széchenyi egy jogügylet lebonyolíthatása végett kevéssel előbb maga kérte elmebeli állapotának hivatalos orvosi megvizsgálását s az teljes beszámíthatóságát állapította meg, egyelőre a tébolyára alapítható rendszabályok kizártnak látszottak. Így a hatóság még ez alkalommal belenyugodott abba, hogy az intézet tulajdonosa, dr. Görgen kérje fel betegét az oly ténykedésektől való tartózkodásra, melyek intézetét kellemetlenségekbe sodorhatnak. Ez megtörténvén, Széchenyi most még menekült a zaklatásoktól.¹ Azok megújulásáról a későbbi események során számolunk be.

Az előadottak mutatják Magyarország politikai közhangulatának képét, az arra ható tényezőket s a később megindult politikai élet szálainak első szövődését akkor, mikor kitörőben volt az az olaszországi háború, mely az első súlyos csapást mérte az osztrák absolut uralomra.

¹ *Károlyi Á.*: Bevezetés a döblingi irod. hagyat. I. köt. 8. s köv. 1.

VIII. RÉSZ

AZ OLASZORSZÁGI HÁBORÚ
ÉS BACH BUKÁSA

Országos Széchényi Könyvtár

VII. RÉSZ

ÉROHÁH IDÁSZKONZAJC KA

ÉS BACH BIKÁSA

Országos Széchényi Könyvtár

I.

(A párizsi újévi üdvözlés; annak előzményei: Ausztria és Franciaország viszonyának megromlása; megegyezés Napoleon és Viktor Emánuel között Ausztria kiűzésére Olaszországból. A francia császár látszólagos igyekezete a háborúveszély elhárítására; a békekongresszus terve. Tarthatatlan viszonyok Ausztria olasz tartományaiban a piemonti bátorítások következtében; Miksa főherceg meghiúsult törekvései. Oroszország magatartása; Ausztria igyekezete Németországot a háborúba bevonni. A közhangulat a kitörhető háborúval szemben Ausztriában és Magyarországon; Kossuth üzenete; a konzervatívek tanácsai. Ausztria ultimátuma; az osztrák sereg átlépi a Tícinot; Franciaországra nézve beáll a casus belli. Ferenc József, Napoleon és Viktor Emánuel manifesztumai. Gróf Gyulay osztrák fővezér tétovázó taktikája. Buol elbocsátása, Rechberg kinevezése. A montebelloi csatavesztés; a kormány nehézségei, a hadi létszám emelése. A császár a harctérre utazik, a fővezérletet átveendő. A magentai csata; minden Ausztria ellen fordul. A solferinói vereség; a villafrancai összejövétel s a békeelőzmények létrejötte. Ausztria vereségének politikai jelentősége. 1859.)

III. Napoleon császár a maga egyéniségének talányszerűségét szerette olykor meglepetésszerű cselekedetekben és megnyilatkozásokban tenni szembetűnővé. Ilyen meglepetéssel szolgált Európának, mikor 1859 újév napján a diplomatai kar szokásos fogadtatása alkalmával, a pápai nuntius üdvözlésére adott rövid és formai válasz után hirtelen b. Hübner osztrák nagykövethoz fordult e szavakkal: «Sajnálom, hogy viszonyunk nem oly jó, mint kívánnám, de írja meg kérem Bécsbe, hogy személyes érzelmeim a császár iránt mindig változatlanok».¹ E szavak a nagykövet benyomása szerint bizonyos bonhomióval voltak mondva s a franciák császára — mint látni fogjuk — utólag mindent elkövetett, hogy azok élet tompítsa; mégis az előzmények után s az adott helyzetben Európaszerte óriási hatást keltettek s a közvélemény azokat nyomban úgy értékelte, mint bejelentését egy háborúnak, melyben Ausztria magát Franciaországgal is szemben fogja találni.

A Napoleon utolsó miniszterelnöke, méltatója és védelmezője, Emile Ollivier emlékirataiban úgy igyekszik császára politikáját feltüntetni,

¹ Így közli Hübner (id. m. II. 244. l.) Napoleon szavait egybehangzóan hivatalos jelentésében és emlékirataiban; ezzel majdnem szó szerint megegyezik Emile Ollivier közlése: *L'empire liberal*, III. 525—526. l.

mint amely trónralépésétől kezdve céltudatos következetességgel Ausztria elszigetelésére és gyöngítésére s az egységes olasz nemzeti állam kialakulására volt irányozva.¹ Ebben talán egy kis túlzás rejlik; Napoleon egyfelől sokkal inkább reálpolitikus volt, semhogy évekre előre megállapított politikai koncepciókhoz mereven ragaszkodott volna, másrészt nagyon is szembetűnők a változások, melyeket magatartása az osztrák és olasz kérdésekben is az események hatása alatt szenvedett. Annyi bizonyos, hogy újévi nyilatkozata nem állott a méltatójától föltételezett politika szolgálatában, sőt inkább oly kiszólásnak tekinthető, melynek hatását kimondója nem mérlegelte helyesen, mert az ő tettekben nyilvánult szándékai szempontjából inkább állhatott abban az időben érdekében leplezni háborús terveit; Olaszország bátorítására pedig valóban nem volt szükség, mert ott már akkor is lánggal égett a harc-vágy s inkább mérséklés lett volna helyén.

Másrészt bizonyos, hogy a francia császár újévi mondása a valóban beavatottnak újat és meglepőt nem hozott. Rámutattunk már e lapokon is a Franciaország és Ausztria közötti viszony fokozatos, folytonos romlására s viszont a francia politika mind határozottabb közeledésére Piemont terjeszkedési, illetve az olaszság egyesülési irányzatához, mely tényezők találkozása idézte elő azt a háborút, amelynek következményei a magyar viszonyok alakulására oly elhatározó fontosságúakká váltak.

Láttuk, hogy Schwarzenberg herceg határozottan franciabarát politikát igyekezett követni s hogy az a reakció, mely Napoleont trónjára emelte, nagyon rokon volt úgy céljaira, mint érdekeire nézve azzal, mely Ausztriában a forradalom leverése óta uralkodott. Sokak véleménye szerint ennek a franciabarát politikának ártott az, hogy Schwarzenberg bizonyos célzatossággal a parvenu császár mellé egy ugyan-csak parvenu diplomatát küldött követül az újon bárósított Hübner személyében, ki Párizsban, tagadhatatlan diplomáciai ügyessége ellenére soká meglehetősen elszigeteltnek érezte magát.² A Schwarzenberg halála után egyre szaporodtak az ütköző pontok a két császárság között: már 1854 májusában Napoleont rendkívül felingerelte a belga trónörökös tervbevett s utóbb meg is történt egybekelése egy osztrák főhercegnővel;³ Ausztria magatartása a keleti háborúban Franciaországban épp oly csalódást keltett, mint Oroszországban; a párizsi béke — mint láttuk — egész sorát a vitakérdéseknek hagyta nyitva. Időközben a két császárság politikájának jellege is mindinkább eltávolodott egymástól: Ausztria egész kormányzati rendszere a nemzetek elnyomására volt

¹ *Id. m.* III. 156. s köv. l., 539. l.

² Hübnernek e neve is új volt, eredetileg Hafenbredlnak hívták; lásd a fentebbiekre nézve: *Rogge id. m.* II. 9. l. *Eisenmann id. m.* 201. l.

³ *Hübner id. m.* I. 135., 147. l.

alapítva, ellenben Napoleon mindinkább az elnyomott nemzetek föl-szabadítójának nimbusában szeretett feltűnni ; ez főleg a Balkánon idé-zett föl ellentéteket. Már a párizsi kongresszus óta kezdtek fűződni az Ausztria=ellenes diplomáciai szálak egyfelől Párizs és Pétervár, másfelől Párizs és Turin között.¹ 1857 őszén Buol már Ausztria legnagyobb ellen-ségét s az olasz elszakadási törekvések pártfogóját látja Napoleonban s az év végén Hübner azt írja naplójába, hogy a Párizs és Bécs közötti vi-szony kiállhatatlanná vált.²

Következett azután az Orsini pokolgépmérenylete s a kivégzett tettes leveleinek nagy feltűnést keltő közzététele ; ugyanakkor Mazzini és hívei a külföldi sajtóban terroristikus módon igyekeztek a francia császárt Olaszország ügyének fölkarolására rákényszeríteni. Már 1858 márciusában tele voltak a lapok Franciaország hadikészületeinek hírével, de a közhit az volt, hogy ezek inkább Angliát fenyegetik, melyre Napo-leon a veszedelmes menekülteknek nyújtott védelem miatt neheztelt.³ Májusban a császár kiöntötte szívét az osztrák nagykövet előtt, elmondta kifogásait Ausztria politikája ellen, de támadó szándékot nem árult el.⁴ A háborús aggodalmakat minden előző jelenségnél jobban fokozta Cavour rejtélyes látogatása Napoleonnál Plombiéresben ; ezt is meg-nyugtató színben igyekezett feltüntetni az őszintén békeszerető Wa-lewsky miniszterelnök körlevele, de most már tudjuk, hogy a plombiéresi titkos értekezlet teljesen megérlelte a Franciaország és Piemont részéről Ausztria ellen közösen viselendő háború tervét, melyről akkor még a francia minisztereknek sem volt tudomásuk.⁵ Ez azonban nem gátolta a császárt abban, hogy kevéssel később a cherbourgi tengerészeti hadi-szemlén Viktória angol királynővel találkozva pohárköszöntőjében nagy békebarátnak ne vallja magát.⁶

A plombiéresi megegyezést még kézzelfoghatóbbá formálta Napo-leon és Viktor Emánuel, Cavour és Gérome herceg levélváltásai ugyan-azon év nyarától kezdve a háború kitöréseig, melyek ma már szintén közkézen forognak.⁷ Ebből kitűnik, hogy a francia császár már ekkor el volt határozva Olaszország érdekében hadba szállni, de ennek fejé-ben követelte, hogy családja a Savoyaiak régi uralkodóházával sógor-

¹ Ollivier id. m. III. 502. s köv. l.

² Id. m. II. 28., 49., 80. l.

³ P. Napló 1858 márc. 23.

⁴ Hübner id. m. II. 161. s köv. l.

⁵ P. Napló 1858 júl. 8., 28. Hübner id. m. II. 212. s köv. l. Ollivier id. m. III. 483. s köv. l. Kossuth Irataim IV. 23. s köv. l.

⁶ P. Napló 1858 aug. 8., 11., 13. Hübner id. k. 222. l.

⁷ Névtelen : Le nozze della Principessa Clotilda e l'Unità d'Italia, Nuova Antologia 1915 jan., 16. l. sa z u. erre vonatk. nagyérdékű közleményeket a Revue d. d. Mondes 1923 jan. 1., febr. 1., 15. és márc. 15=iki számaiban. (L'Italie li-berée 1857—1882.)

sági viszonyba lépjen unokatestvére, Gérome herceg és a piemonti király leányának házassága által.¹ Már most az a sajátságos helyzet állott elő, hogy Viktor Emánuel attól tartván, hogy e házasság Ausztriát rögtön támadó lépésre fogja indítani, sürgette a véd- és dacsövetség megkötését, ellenben elodázni akarta a házasságot; Napoleon viszont sürgette a házasságot, de halasztgatta a szövetségekötést. Végre abban egyeztek meg, hogy a szerződést, mely Ausztria teljes kiűzését az olasz földről tűzte ki célul s Franciaországnak már akkor biztosította Nizza és Savoya birtokát, december 10-én egyelőre titkosan megkötötték. Az újra szárnyra kelt háborús híreket a Moniteur megcáfolta ugyan, de a francia sajtó ádáz támadásait Ausztria ellen maga Hübner felülről sugalmazottnak tekintette s főképp Gérome herceget tartotta a háborús uszítónak. Miután ugyanő az év utolsó napján nagyon komoly intelmeket volt kénytelen a francia külügyminiszter részéről Ausztriának Szerbiába való bevonulási szándékára nézve hallani, nem lephette meg túlságosan a másnapi szokatlan újévi köszöntő, csak azt sajnálta, hogy a császár «coram populo» csinálja politikáját.²

Annál nagyobb volt azonban a császári nyilatkozat hatása a közönségre. A tőzsdei árfolyamok rohamosan estek, mindenki biztosnak hitte a háborút, még az udvari körök is csak arról beszéltek. Napoleon sietve jóvá akarta tenni megfontolatlan szavait; magyarázatokat adott ki s elhalmozta Hübner nyájasságaival, aki gúnyosan jegyezte meg naplójában: «O vanitas vanitatum! O farceurs que nous sommes tous!»³ Ausztria is viszont sietett kijelenteni, hogy nem szándékozik Szerbiába bevonulni, nehogy ő szolgáltasson ürügyet az összeütközésre. Azonban a kételkedők ezúttal a helyesebb úton jártak, mert január 18-án Turinban csakugyan aláíratott forma szerint a végleges katonai konvenció Piemont és Franciaország között és kevéssel később végbement a «vörös herceg» házassága az olasz királyi hercegnővel.

Februárius elején egy rég várt s nagy feltűnést keltett röpirat került forgalomba, melynek megnevezett szerzője La Guéronnière szenátor volt, de melyet mindenki joggal a francia császártól sugalmazottnak tartott.⁴ Ez az olasz kérdésnek nemzeti, de föderatív alapon való

¹ Párizsban ezidőben b. Rothschild következő szójáték-élce kelt szárnyra e házasságra vonatkozólag: «L'empereur s'allie (salit) par cette union l'ancienne maison de Savoie». (*Gensd. Dép.* 1859 jan. 27. jelent.)

² *Hübner id. m.* 233., 240. s köv. I. *P. Napló* 1858 dec. 4., 5.

³ *Id. k.* 245. s köv. I. Amit a *P. Napló* írt jan. 30-án, hogy a császárné az udvari bálon Hübnerrel táncolt volna, annak nincs nyoma a H. naplójában. Lásd még: *Ollivier id. k.* 526. l.

⁴ A röpirat címe: *Napoléon et l'Italie*; I. ismertetését a *P. Napló* febr. 8-iki számában.

megoldását követelte, a pápa elnöklete alatt, de Ausztria teljes kizárásával. E feladat megvalósítását a Napoleon hivatásának mondta, ki ezzel a Dante és Petrarca hagyományainak nyomdokaiba lépne; a háború elkerülhető lesz, ha Ausztria önkényt lemond olasz birtokairól. A röpirat az olaszokat sem elégtette ki, mert azoknak egységi törekvései messzebb mentek, még kevésbé a magyarokat s különösen a magyar emigrációt, mert benne Magyarország felszabadításáról szó sem volt.¹

Néhány nappal később Napoleon császár oly trónbeszéddel nyitotta meg a francia törvényhozó testület ülészeit, melynek higgadt és békés hangja ismét felélesztette a tünedező békereményeket.² Még megerősítette ezeket Gérôme Napoleon hercegnek a miniszterségről való lemondása, mely csakugyan azt látszott igazolni, hogy a császár politikája békésebb irányt vett. Ezt a kedvező hangulatot volt hivatva kihasználni a Lord Cowley párizsi angol követ bécsi küldetése, ki mint a francia császár és angol királynő közös bizalmi embere jött az osztrák császárt és kormányt az engesztelékeny álláspontnak megnyerni s eléggé kedvező benyomásokkal tért vissza.³ Poroszországban, ahol az Ausztria iránti hangulat nem volt éppen barátságos, de ahol a mértékadó körök semmi harcvágyat sem éreztek, még áprilisig élt a hit, hogy háború nem lesz. Úgy tudták, hogy Franciaországban az olaszok érdekében viselendő háború népszerűtlen, a császárt támogató katolikus párt még jobban irtózik tőle, mint a Thiers körül csoportosuló liberálisok, csak a hadseregben van meg a harckészség s a tömegek vonakodása könnyűen leküzdhetőnek bizonyulhat.⁴

Habár Cavour párizsi látogatása március végén,⁵ nem látszott jót jósolni, a béke megmentése érdekében mégis egy újabb kísérlet történt Oroszország részéről. Mindenki ismerte az orosz cár békés természetét, de éppoly ismeretes volt a neheztelés, melyet Ausztria magatartása a keleti háborúban keltett az oroszoknál s mely különösen Miklós nagyhercegnél és Gortschakoff külügyminiszternél a megvetésig menő gyűlölködésben nyilvánult.⁶ Kétségkívül a francia császár és angol királynő egyező kívánságának engedett a cári udvar, midőn március 17-én egy a fennálló ellentétek békés elintézésére hivatott kongresszus eszméjének igyekezett a hatalmakat megnyerni, de azzal a kijelentéssel, hogy Ausztria vonakodása esetében a kongresszus nélküle is megtar-

¹ Kossuth Irataim I. 123., 127. l.

² P. Napló febr. 9.

³ Ollivier id. k. 553. s köv. l. Hübner id. k. 309. s köv. l. 336. s köv. l.

⁴ Aus d. Leben Teodor v. Bernhardt's, III. köt. 161. l.

⁵ P. Napló ápr. 3.

⁶ Lásd a Gensd. Dép. 1859 január—márciusi pétervári és bécsi bizalmas jelentéseit az orosz udvar, kormány és követség hangulatáról.

tanék.¹ Ausztria elfogadta e meghívást, de azzal a kikötéssel, hogy a kongresszus Piemont kizárásával tartassék meg s hogy ez utóbbi mindenekelőtt teljes lefegyverzésre kényszeríttessék, felajánlván ez esetre a saját lefegyverezését is. Nyilvánvaló lett, hogy mindenik fél csak a másikra igyekszik az elkerülhetetlen összeütközés felelősségét hártani.² Míg a diplomataék még folytatták kétségbeesett erőlködéseiket, az osztrák=olasz határon a türelmetlenné lett katonák vették át a szót.

Mielőtt a háborús eseményeket történeti egymásutánjokban ismertetnők, meg kell világítanunk Piemont és Ausztria viszonyának a háborút közvetlenül megelőző fejlődését főleg a lombard=velencei tartományokra való kihatásában, s azt a helyzetet, melyben az osztrák kormány önmagát s a birodalmat, de különösen Magyarországot láthatta.

Már az előbbi fejezetek kitüntették azt a feltartóztathatatlan elfajulást, mely az olasz=osztrák viszonyokban főképp a lombard=velencei elszakadási törekvéseknek mind nyiltabb támogatása miatt beállott s amely kevéssel az uralkodói pár olaszföldi tartózkodása után a Piemonttal való diplomáciai összeköttetés teljes megszakítására vezetett.³ Csak hamar kitűnt, hogy a magas látogatás s mind a velejáró kegyosztás, a kiengesztelés minden kísérlete a lombard=velencei közhangulat javulása szempontjából teljesen kárbaveszett, az folytonosan csak romlott s mint a hőmérőn a lázbetegnél, úgy volt megfigyelhető az izgalom és elkeseredés lázának=fokozódása különösen az 1858. éven át s azután egészen a háború kitöréseig, miközben világosan kimutathatók a ható tényezők, melyek a felszökkenést okozzák: Orsini kivégeztetése és leveleinek közzététele, a plombiéresi találkozó és az annak eredményeiről szárnyra kelt hírek, Napoleon herceg eljegyzése s később házassága a szárd hercegnővel, a francia császár újévi köszöntője, a Viktor Emánuel trónbeszédje, mindezek részint mint izgató, részint mint biztató hatások hozzájárultak az osztrák uralom elleni gyűlölet s az elszakadás reménye fokozásához, párosulva természetesen azoknak a kormányzati rendszabályoknak hatásával, melyeket a tett engedmények annál kevésbé ellensúlyozhattak, mert a mind féktelenebbé váló agitáció gondoskodott róla, hogy amazok súlyát nagyítsa, emezek értékét pedig leszállítsa.

A koronkinti hangulati jelentések leginkább a legújabb újoncozási pátensre mutattak rá, mint a hangulat elmérgesítőjére, ama rendelkezései miatt, melyek az egyetlen fiú besorozását is lehetővé teszik s

¹ Ollivier id. k. 556. s köv. l.

² Kossuth id. m. IV. 57., 205. s köv. l. Hübner id. k. 380. s köv. l. *P. Napló* márc. 27., ápr. 12.

³ Ennek előzményeit Kossuth (id. m. IV. 398. s köv. l.) részletesen ismerteti. Az itteni sajtó közléseire nézve l. a *P. Napló* márc. 18. és 24-iki számaint.

a hadkötelezettséget hat, sőt hét évfolyamra terjesztik ki. De nem kevésbé gyűlöletesek voltak a Bruck adórendszabályai s az új pénzrendszer. Az újoncozás elől 1859 elején sok hadköteles átszökött Piemontba. Még az Ausztria iránt jobbindulatúak is azzal gyanúsították a pénzügyminisztert, hogy Napoleon zsoldjában áll s szándékosan lehetetlenné akarja tenni az osztrák uralmat olasz földön.¹

Az elégtelenség kitöréseinek még legszelídebb neme volt például az, hogy a lombard=velencei olaszok torkukszakadtig éltették Verdit, nagy zeneszerzőjüket, mert az ő nevének betűi kezdőbetűit adták e szavaknak: «Vittorio Emanuele, re d'Italia»² hogy pipákat használtak, melyek Kossuth vagy Mazzini fejét ábrázolták s hogy tüntettek azok ellen, akik osztrák gyártmányú szivarokat szíttak.³ Csupán hallgatag, passzív tüntetés volt az is, hogy a császár születésnapján s a trónörökös születésekor rendezett hivatalos istentiszteletektől a független értelmiség teljesen távoltartotta magát s a velencei Fenice=színház ünnepi előadása alkalmával a páholyok csak a néphimnusz elhangzása után teltek meg.⁴ 1858 februáriusától kezdve már a zajosabb tüntetések is majdnem mindennaposakká kezdtek válni az olasz tartományokban. A színházak váltak kíváltságos helyeivé a színházkedvelő olasz nép demonstrálási hajlamának; egyszer Velencében Ferrari «Candiano» című operájának előadásakor a közönség oly zajosan követelte az összeesküvők karának megisméltését, hogy az előadást félbe kellett szakítani. Ugyanott kevéssel később már a kormányzó Miksa főherceg és neje ellen is tüntetett a közönség. Milánóban azzal ijesztgették a közönséget, hogy legközelebb bombát fognak dobni a színházba jövő osztrák katonatisztek ellen.⁵ De legnagyobb arányú színházi botrányt rendeztek a tüntetők 1859 január 29-én és 30-án a milánói Scala=színházban, amikor a Bellini «Normá»=ja adatván elő, a «Guerra, guerra!» kezdetű harcias kardal hallatára a közönség falrengető, szakadatlan tapsviharral követelte annak megisméltését; ezúttal már a kormányhívek azzal igyekeztek a tüntetés élet elvenni, hogy megengedték az ismétlést s hogy a nagy számmal jelenlevő katonatisztek maguk is zajosan tapsoltak, mintegy mutatni akarván, hogy a taps csak a művészi előadásnak szól, ami annál kevésbbé téveszthetett meg bárkit, mert a tüntetés rendezői közül utólag mégis néhányat kiutasítottak a városból, vagy eltiltottak a színházlátogatástól.⁶

¹ *Gensd. Dép.* 1858 márc. 11., okt. 31., nov. 4., dec. 27., 1859 febr. 16. jelentések.

² *Ollivier* id. k. 518. l.

³ *Gensd. Dép.* 1858. dec. 27., 1859. jan. 30. jelent.

⁴ *U. ott* 1858 aug. 25=iki jelent.

⁵ *U. ott* 1858 febr. 7., márc. 29., 1859 jan. 17. jelent.

⁶ *U. ott* 1859 febr. 3., 6. jelent. *Sigm. Münz.*: Ital. Remniscenzen u. Profile 1898. 82. l.

Nem volt hiány a lázító falragaszokban sem, melyek gyakran egy lélekzetvételre Ausztria ellen gyűlöletet, Magyarország iránt rokonszenvet hirdettek. Így Veronában kevéssel az Orsini kivégeztetése után ily tartalmú falragaszok voltak olvashatók: «Viva Orsini! morte ai Tedeschi! Viva l'Ungheria! Morte a Massimiliano!»¹ A tüntetési kedv átragadt a havasokon inneni osztrák tartományok olasz lakosságára s különösen az azokban állomásozó olasz katonákra; nemcsak Triesztben és Görzben voltak osztrákelenes mozgalmak, Trientben az olasz nemzetiségű katonák megtagadták az engedelmességet, Linzben Viktor Emánuelt éltették, sőt bécsi társaik magában a császárvárosban tüntettek forradalmi ízű olasz nemzeti dalaikkal.²

Többé-kevésbé heves összeütközések katonák és polgárok között ez időben napirenden voltak az olasz tartományokban. Az 1858-iki farsang alkalmával Milánóban egy osztrák katonatisztet kidobtak a bálteremből; az év végén sok jelentés érkezett be osztrák katonák és az olasz közönség vagy tanulók közötti összeütközésekről, melyek sértegetésekkel, tettelegességekkel, sőt lefegyverezéssel is végződtek; Udinéban egy katonai járőrt meg is késeltek.³ Még aggasztóbb jelenség volt, hogy a kormányzónak már nemcsak a rendőri és iskolai hatóságok lanyhasága miatt volt oka panaszra, hanem a bíróságok is rendszeren cserbenhagyták. A páduiai egyetem rektora megtagadta a rendező hallgatóknak a rendőrség részéről kért megnevezését, mondván, hogy reá csak tanulmányi előmenetelük tartozik. A Milánóhoz közeli paviai egyetem diákjai voltak a legközismertebb tüntetők; éjjeli csatangolásaik alatt gyakran elhangzott az «Evviva Italia!» mellett az «Infame Austria!» kiáltás is; a legrakoncátlanabbakat perbefogták s a bíróság szinte tüntetőleg, vasárnapi, nyilvános tárgyalás után fölmentette és szabadonbocsátotta őket.⁴

Ausztriának olasz földön nem csupán az élőkkel, még a halottakkal is meggyúlt a baja: az Orsini lelkiüdvéért mondott misék voltak rendszeren a jeladások a tüntetésekre. Paviában a népszerű Zamba professzort csendben, éjjel kellett eltemetni, hogy tüntetés ne váljék belőle; a diákság ezt megtudván, kiásta a halottat s nagy zajt ütött, ami szintén elfogatásokra adott okot.⁵ Legnagyobb port vert azonban fel a Dandolo gróf temetése Milánóban, mert az már 1859 februáriusába esett, amikor ott a tűrhetetlenségig puszkaporos volt a levegő. Emilio Dandolo közismert 1848-iki forradalmár volt s ezért temeté-

¹ *Gensd. Dép.* 1858 márc. 30. jelent.

² *U. ott* 1859 jan. 9., márc. 17., márc. 30., ápr. 23. jelent.

³ *U. ott* 1858 júl. 2., dec. 23., 1859 jan. 9. jelent.

⁴ *U. ott* 1859 jan. 15., 22., márc. 5. jelent. A hasonló páduai esetet l. *P.*

Napló 1858 szept. 28 és okt. 1.

⁵ *Rogge id. m. I.* 538. l.

sénél a tüntetések előreláthatók voltak ; a család ezt elkerülni kívánván, engedélyt kért a halottnak falusi birtokára leendő elszállíthatására ; a rendőrség érthetetlen okokból késett az engedély megadásával, amit a tüntetni akarók megtagadásnak tekintvén, a koporsót a milánói dómból óriási tömeg kíséretében vitték a Camposantóba, olasz nemzeti színű zászlót borítottak reá s lázító gyászbeszédeket tartottak. Ezért az esetért a rendőrséget felelősségre vonták, sőt Burger helytartó is gyanu alá került. Az e miatt bevádolt diákokat pedig a bíróság szintén fölmentette.¹

Ami azonban leginkább aggasztotta a bécsi kormányt, az az volt, hogy egymást érték a jelentések, melyek Lombardia és Velence lakosságának titkos fegyverkezését adták hírül. A jelentéstevők ugyan csak a városok lakosságát vádolták forradalmi érzelmekkel, a falukét nem, de mégis megállapíthatni vélték, hogy a kissé bőkezűen osztott fegyvertartási engedélyek alapján a két olasz tartományban mintegy 38,000 puská van magánhasználatban, ebből 10,000 a városokban s hogy Piemontból minduntalan, gyakran a rendőrség szembeötlő elnézésével becsempésznek kis karabélyokat.²

Ezekkel a jelenségekkel szemben, melyeknek komolyan forradalmi jelleget csak az kölcsönzött, hogy hátvédökkül a szomszédos, harcra és hódításra kész Piemont szolgált, az osztrák kormány — különösen a tartományi, kevésbé a központi — tagadhatatlanul elment a béketűrés és engedékenység legvégsőbb határáig, sőt inkább előnyükre megkülönböztetett bánásmódban részesítette e tartományokat a többiekkel szemben, mint azt a megelőző részben kimutattuk. Azok a kormányzati rendszabályok, melyek a lombard-velenceieket elkésé-
rítették, a monarchia összes népeit éppúgy vagy még inkább nyomták s másutt mégsem idéztek elő oly heves ellenhatást ; másrészt e tartományaira Ausztria többet áldozott, mint bármely másra ; igaz, hogy az állampénztár legdúsabb bevételei is itt folytak be. Szinte mosolyt kelt, ha olvassuk, hogy Miksa főherceg még 1858 végén tetemes összeget kér és kap a kormányzata alatti sajtó céljaira s hogy az osztrák kormány a Scala-színházat alig több, mint két hónappal az ellenségeskedések megkezdése s négy hónappal Milánó kiürítése előtt rendkívüli dotációban részesíti.³

Kiemeltük már a buzgalmat és becsvágyat, melyet a kormányzó főherceg feladata teljesítésében kifejtett ; ő megérteni vélte az olaszokat, rokonszenvezett velök, bizonyos határig azonosította magát vá-

¹ *Gensd. Dép.* 1859 febr. 24., 28., márc. 5. jelent. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1859 február — márciusi iratváltások és jelentések.

² *U. ott* 1859 jan. 5., 14., 18. jelent.

³ *U. ott* 1858 dec. 20. legf. elhat. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* 1859 jan. 29. pénzügymin. átirat.

gyaikkal és törekvéseikkel, de nem ismerte föl azt a történeti igazságot, amelyet Manin, Velence utolsó dogéja fejezett ki legplasztikusabban, mondván: «Nekünk nem az kell, hogy Ausztria humánus és szabad-elvű legyen a mi házunkban, hanem az kell, hogy takarodjék a mi házunkból, Olaszországból».¹ Ők valóban nem azt kívánták, hogy jól kormányoztassanak, nekik annál jobb volt, minél rosszabb volt az osztrák kormányzat, mert annál könnyebb volt ellene izgatni s minden sértett érdeket harcba vinni.

Ez az, amit Bécsben sejtettek vagy éreztek, mikor a főherceg javaslatait és előterjesztéseit fokozódó kétellyel és tartózkodással fogadták. Ez okból Miksa 1858 áprilisában fel is utazott Bécsbe s ott maga szorgalmazta kívánságai teljesítését. Hosszú kimaradása miatt már lemondásáról beszéltek; júliusban mégis visszatért s ugyanakkor közzétették azok a különböző természetű kedvezmények, engedmények és enyhítések, melyeket kieszközölhetett s egyúttal egy intelem az összes lombard=velencei hatóságokhoz, mely őket igazságos és törvényes, kötelesség-hű és erélyes, egyúttal azonban jóakaró és udvarias eljárásra utasította.² Ez az intelem élénk visszhangot keltett egy-némely más országban, ahol ilyen nem adatott ki, ahol pedig az a hivatalnokokra éppúgy vagy még jobban ráfért volna; az olasz tartományokban ezek a kibékítési kísérletek mind hatástalanok maradtak. A főherceg törekvéseinek egyik nagy gátja volt az is, hogy nem voltak oly párthívei, akikre támaszkodhatott, s akik befolyással bírtak volna. Az ismert történetíró, Cesare Cantù, ki valamikor nagy forradalmár volt, utóbb behódolt Ausztriának s Miksa bizalmasa lett, e politikai színváltozásai miatt honfitársai szemében teljesen lejárt a magát; e mellett olynemű propagandába is bocsátkozott, mely a főherceget kompromittálni volt alkalmas; sok szó esett egy kérvényről, melyre aláírásokat gyűjtöttek s melyben a császártól Lombard=Velencének Miksa alatt önálló királysággá szervezését kérték volna. Angol lapok gyanúsították a főherceget, hogy ugyanazt a szerepet akarja játszani Olaszországban, amelyet István nádor játszott Magyarországon.³

Mikor aztán Franciaország és Piemont mindinkább fenyegető magatartása Ausztriát védekezésre s az alig elkerülhető háborúra való előkészülésre kényszerítette, mikor e végből 1859 elejétől kezdve a monarchia belsejéből küldött csapatokkal egyre szaporították az olasz tartományok, különösen a határszéli városok helyőrségeit, az amúgy is gyűlölt osztrák katonák tömeges megjelenése nagyobb mértékben fokozta az izgalmat és elkeseredést, mint keltett üdvös félelmet. Hozzá-

¹ Kossuth id. m. IV. 389. l.

² *P. Napló* 1858 júl. 31., aug. 17. Kossuth id. k. 411. s köv. l. *Gensd. Dép.* 1858 február—augusztusi előterjesztések.

³ *Gensd. Dép.* 1858 jún. 16., 1859 febr. 1., márc. 15. jelent.

járult ehhez a beszállalással járó teher s az a brutalitás, mellyel a katonaság sok helyen már az ellenségeskedések megkezdése előtt kárpótlás nélküli rekvirálásokhoz fogott s azokat erőszakkal vagy fenyegetésekkel csikarta ki a lakosságtól.¹

És ily viszonyok között, úgyszólván a hadüzenet előestéjén a törhetetlen idealista Miksa főherceg még április 19-ikéről keltezve hosszú előterjesztést tett az uralkodóhoz, melyben a kormányzata alatt álló tartományok számára a legmesszebbmenő autonómia és teljes alkotmányosság sürgős megadását kérte.² Mire császári bátyja erre az iratra is — úgy mint az előbbiekre — sajátkezűleg ráírta, hogy «ad acta» teendő, az osztrák csapatok már átlépték a Ticinót...

Valójában Ausztria a saját olasz területén is csak Piemont ellen védekezett; a béke vagy háború kérdésének végső eldőlte e két állam viszonyának kimenetelétől függött. Hogy pedig ez a viszony a diplomácia eszközeivel vagy külső közvetítéssel kiegyenlíthető nem lesz, aziránt kétség már az utóbbi években alig lehetett. Különösen a piemonti sajtó, amely már 1856-ban gúnyosan utasította vissza az Ausztria olasz tartományaiban megadott amnesztiát, minősíthetetlenül durva és éles hangjával egyenesen megalázni igyekezett a Habsburgok birodalmát s mikor Buol ezzel szemben a kormánytól erőlyesebb föllépést kívánt, Cavour a sajtószabadságra való hivatkozással azt tanácsolta, hogy Ausztria sajtóper útján keressen elégtételt.³

A piemonti kormány már 1857 tavaszától kezdve egész nyíltan folytatta a háborúra való készülődést, különösen Alessandria folytonos erősítésével és ágyúinak közadakozás útján való szaporításával, a plombiéresi találkozó után meg már éppenséggel Cavour a Garibaldi és Lafarina segítségével egészen megszervezte a lázadást az osztrák protektorátus alatt álló összes olasz tartományokban, melynek abban a percben kellend kitörnie, amelyben Piemont és Ausztria közt tőrésre kerül a sor. Az 1859-iki januárius elsejét Viktor Emánuel király is feltűnő nyilatkozatra használta fel, mondván, hogy a most kezdődő év nem fog tréfát ismerni,⁴ s tíz nappal később a piemonti országgyűlést megnyitó trónbeszédjébe szötte belé amaz emlékezetes szavakat, hogy bár tiszteletben tartja a szerződéseket, nem lehet érzéketlen a fájdalom ama kiáltásai iránt, melyek Olaszország minden részéből hangzanak felé. Kevéssel később már a szárd kormány ötvenmilliónyi hadiköltséget szavaztatott meg magának és tudjuk a Viktor

¹ *U. ott* jan. 7., 10., márc. 21., 22. jelent. *P. Napló* jan. 6., febr. 26.

² *Gensd. Dép.*

³ *U. ott* 1856 februáriusi sajtójelent. *Kossuth* id. k. 402. s köv. l. *Ollivier* id. k. 448., 472. l.

⁴ «L'anno che comincia non canzonera.»

Emánuel s Napoleon levélváltásából, hogy a közösen viselendő háború már 1858 végén elhatározott dolog volt közöttük s csak abban meszterkedtek, hogy Ausztria tűnjék fel a béke megtörője gyanánt s hogy fegyveres összeütközésre lehetőleg ne kerüljön a sor május hó előtt, mert teljes készenlétre csak akkor számíhattak.¹

Ezekkel a félreérthetetlen és visszautasíthatatlan késztetésekkel szemben Ausztriának a Franciaország többé nem kétséges szerepe mellett főkép Oroszország és Németország magatartását kellett a kitörendő háború számításaiba beállítandó fontos tényezőkként számbavennie. Aziránt tisztában lehetett, hogy Oroszország részéről a legtöbb és a legjobb, amit várhat, a semlegesség, s néha bizony még ez is kétesnek látszott. A gyűlölet, mellyel ott Ausztriára néztek s vereségét kívánták, a Bismarck klasszikus tanusága szerint határtalan volt² s megnyilvánult úgy koronkinti leckéztetésekben, mint az orosz diplomácia sakkhúzásaiiban az aldunai tarományokban. Az események igazolták Bala-bin bécsi orosz követnek egy februárius elején följegyzett bizalmas mondasát, hogy t. i. Oroszország nem fogja biztatni se Piemontot, se Franciaországot, de nem is fogja őket cselekvésökben akadályozni; mindenekfölött pedig nem fogja szuronyait Ausztria rendelkezésére bocsátani s nem fog számára Lombardiában rendőrszolgálatokat teljesíteni.³

Németország tekintetében más volt a helyzet a déli államokban és más az északiakban, különösen Poroszországban; Dél=Németországban Ausztria kétségtelenül számíthatott bizonyos szimpatikiakra s ezeket sikerült főleg ügyes, bár nagyon drága sajtópropagandával annyira hevíteni, hogy Usedom közlése szerint a háború kitörésekor egész Dél=Németország azonosította magát Ausztriával s még a kevésbbé osztrák= és háborúbarát kormányok is kénytelenek voltak úszni az árral; ezt megerősíti Hohenlohe herceg is.⁴ Azonban a háború és béke kérdésében a délnémet államoknak utóvégre is nehéz volt elszakadni az északiaktól; a kérdésnek tehát mindenkép Berlinben kellett eldőlnie.

Poroszország — mint tudjuk — nem volt barátja Ausztriának; a német Bund körüli versengések s a Neuenburgi viszály miatt kedvezőtlen hangulatot még a Concordatum hatása is rontotta; de mint a hábo-

¹ *Ollivier* id. k. 445., 512. s köv. 524. s köv. I. *Arrigo Solmi* : Il Risorgimento italiano 1919. 78. l.

² *Bismarck Briefe* a. s. Braut u. Gattin 412. s köv. 421 l.

³ *Gensd. Dép.* febr. 2-iki jelent.; lásd még u. ott a jan. 16., 18., 22., febr. 7., 23., márc. 17. jelent.

⁴ *Bernhardi* id. m. III. 194. s köv. I. E közlés szerint Ausztria állítólag évente 4—500,000 ezüst forintot költött a délnémet sajtóra. *Hohenlohe* : Denkwürdigkeiten I. 83. l.

rús politika képviselője és Franciaországgal szemben, számíthatott Ausztria a porosz katonai körök hajlandóságára, annál inkább, mert az osztrák hadsereg győzelmi esélyeiről Németországban is jó véleményt tápláltak. Ezt a kedvező hangulatot a békebarát és tartózkodó porosz kormánypolitikával szemben az osztrák kormánynak módja lett volna ügyesen felhasználni, azonban ügyetlenül látott hozzá és maga rontotta el a saját dolgát. Az osztrák politikának az a titkos terve, hogy még mielőtt Franciaország Piemont segítségére siethetne, őt magát támadnák meg a Rajnánál az egyesült német és osztrák seregek, kieszelve jól volt, de a német államokkal oly formában közöltetett, mint ahogy egy hűbérúr a maga hűbéreseit felhívja, hogy csapataikkal csatlakozzanak hozzá. Ezt a benyomást keltette még Buolnak a német kormányokhoz március 7-én intézett körjegyzéke is, melyre feleletül Schleinitz porosz külügyminiszter oly parlamenti nyilatkozatot tett, amely egyértelmű volt Poroszország semlegességének kinyilatkoztatásával. Az utolsó kísérlet Németországnak a háborúba való bevonására már közvetlenül a nyílt szakítás előtt Albrecht főherceg berlini küldetése volt s ez teljes eredménytelenséggel végződött. Ausztria kénytelen volt egyedül szállni szembe ellenségeivel.¹

Az utolsó kérdés, mely választ igényelt s melyet Ausztriának tulajdonképpen elsőként kellett volna fölvetnie, az volt, hogy mekkora támaszra számíthat egy külháború erőfeszítésében s annak esélyeivel szemben magában birodalmában s főleg annak legkényesebb területén: Magyarországon?

A hivatalos jelentések erre nézve is legalább is nem aggasztóan hangzottak. A közvélemény számára az Ostdeutsche Post már 1858 áprilisában, az Orsini-féle levelek közzététele után kiadta mintegy a miheztartási utasítást, azt írván, hogy «Ausztria jól ismeri olaszországi helyzetét s annak nehézségeit is, de nem fél e nehézségektől, mert akaratú és ereje van azokkal szembeszállni . . . Ausztria többszörös csatákban kivívott ősi jogainak terén szilárdul kell, hogy álljon, kötelességét áldozatok árán is teljesítenie kell . . . Az olaszok csak magukat vádolhatják szétdaraboltságukért, saját jellemöket, történeti fejlődésüket. Egész történetök mutatja, hogy szövetségi egységre sohasem tudtak emelkedni. Idegen uralom ellen mindig panaszkodtak, azonban az idegeneket legalább százszor maguk hívták az országba» . . . Valamivel később a félhivatalos «Österreichische Zeitung» éles szemrehányásokkal fordult a piemonti kormány ellen, mely hivatalosan evangéliumnak nyilvánítja az Orsini leveleit s a lombardiai ifjúságot buzdítja a láza-

¹ *Gensd. Dép.* jan. 18., febr. 6., márc. 1., ápr. 8., 12. jelent. *P. Napló* márc. 9. és 12. *Bernhardi* id. k. 153., 196., 200. s köv. l. *Hohenlohe* id. h. *Rogge* id. k. 574. l. *Hübner* id. k. 420. l. *Kossuth* I. 62. l.

dásra. «A bábjáték — úgymond — már elég hosszú volt ; ideje volna már egyszer látni a kezeket, melyek a sodronyokat rángatják»¹ . . .

A bécsi közvélemény bizalmas jelentések szerint 1859 februáriusában elégedetlen volt a külügyek vezetésével s különösen a Hübner magatartásával, ki mindent zsebredug ; úgy vélték, az angol követ nem tűrte volna, hogy Napoleon trónbeszédjében úgy nyilatkozzék Angliáról, mint beszélt Ausztriáról. Bécsben azt találták, hogy a francia császár immár mindenek fölött uralkodni akar s hogy ezzel végre is szembe kell szállni. Háborúval? A háború következményeit kiszámítani nem lehet, bár az esélyek Ausztriára nézve igen kedvezők. Igyekezni kell elkerülni a háborút a hatalmak szövetezése által, mely minden fölforgató törekvés ellen irányulna. De minden körülmények között biztosítani kell harckészségünket és biztosítani kell azt, hogy mihelyt kitör a háború, a német fejedelmek megfelelő haderővel vonuljanak a Rajna felé. A birodalmi székváros hangulatát március végén is nagyon elszántnak, sőt harciasnak jelezték, mely már tűrhetetlennek találja a Turinból és Párizsból kiinduló kihívásokat s legrosszabbnak a hosszú bizonytalanságot ; amennyire helyeselték Bécsben Ausztria erélyes készülődését a háborúra, éppúgy helytelenítették a csakis céltalan halasztást jelentő kongresszusra való meghívás elfogadását.² Buol gróf maga nagyon önérzékenyen nyilatkozott a porosz követ előtt, mondván, hogy Ausztria, ha háborúra kerül a sor, nem fogja számlálgatni ellenségeit s Franciaország előtt csak számos csatavesztés után fog meghajolni.³

Aziránt persze egy percig sem lehetett kételyben az osztrák kormány, hogy egy kitörendő külső válság esetében nemcsak azt a támaszt nélkülöznél, amelyet egy alkotmányos kormánynak a nemzet alkotmányos szervei nyújthatnak, hanem nagyfokú népszerűtlenséggel és bizalmatlansággal is fog kelleni megküzdenie. Buolt mindenütt gyűlölték a külföldön, Bruckot, Bachot és Grünnét a belföldön, Bruckot azonfölül még folytonosan gyanúsították is a vasúteladások körüli eljárása miatt s helyzetét az is nehezítette, hogy a pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében alkalmazott leggyűlöletesebb rendszabályai is mind kárba veszttek ; a háború újabb veszélye visszasodorta az osztrák pénzügyeket ugyanabba a zavarba, amelyben a keleti háború lezajlása után voltak.⁴

A magyarországi jelentések most is megállapították a rendkívül nyomott közhangulatot, az elégedetlenséget különösen a terhes adók, a dohánytermelés korlátozása s az új pénzrendszer miatt, az üzleti pangás, a közbiztonság hiányát, mely sok helyen a statárium fenntartását

¹ Mindkét közlemény a *P. Napló* 1858 ápr. 4. és 8. számaiban olvasható.

² *Gensd. Dép.* 1859 febr. 27., márc. 17. és 29. jelent. *P. Napló* 1859 márc. 30. (Hivatkozás az Österr. Zeitungra.)

³ *Wertheimer* : Andrassy I. 120. l.

⁴ *Gensd. Dép.* 1859 jan. 10., 12., márc. 25., jún. 28. jelent.

vagy megújítását tette szükségessé, a konzervatívek duzzogását és a liberálisok titkos reménykedéseit, de azt is, hogy izgatásnak, ellenszegülésnek, nyugtalanságnak nyoma nincs, legföllebb az erdélyi románok, a bánági szerbek és horvátok között tapasztalható fokozott érdeklődés a határontúli fajrokonaik sorsa és mozgalmai iránt. A Kempen közegei még azt is tapasztalhatni vélték, hogy Napoleon császár és Piemont iránt a magyar társadalom semmi rétegében sincs igazi rokonszenv, sőt kívánnák megaláztatásukat, mert tudják, hogy a háborútól viszonyaik jobbra alakulását úgyse várhatják. Ezekkel a nyilván szépítő színezésekkel szemben más jelentések elismerték, hogy a nemesség viszonylagos örömmel üdvözlölné a háborút, mert tőle rendszerváltozást várna, mert ha majd ismét hivatkozni kell a magyar hűségre, az engedmények elkerülhetetlenek lesznek; a magyar pártok — e jelentések szerint — vagy Oroszországra néznek, vagy Napoleontól, az elnyomott nemzeti-ségek barátjától várják a felszabadulást.¹ Egyelőre a kormány legaggódóbb hívei sem tudtak egyéb konkrét tényeket fölhozni, mint egy-egy fenyegető hangú falragaszt a pesti egyetemen, titkos felhívások itt-ott megkísérlett köröztetését s azt, hogy a bevonuló újoncoktól a leányok ily dallal búcsúztak: «Ha elvisz is a vasút, majd visszahoz a Kossuth!»²

Hát voltak bizony értesítések, amelyek ezeknél többet is mondtak; erősen tartotta magát a hír, hogy Napoleon 3 millió frankot bocsátott a Kossuth rendelkezésére s hogy ez utóbbinak titkos ügynökei már az év elején bejárták a székelységet, előkészítik a lázadást és fegyvereket rejtettek el az erdőkben. A durazzói orosz konzul tudni vélte, hogyha a háború kitör, Kossuth Antivarinál vagy Durazzónál fog kikötni, ahol az angol konzul kéz alatt, a francia nyiltan egyengeti a francia-magyar betörők útját.³ Azóta Kossuth maga is közzétette egy februárius 25-én titkos megbizottal a hazába küldött «Tájékozás»-át,⁴ melyben jelezte, hogy a kitörendő háború alkalmat nyújt függetlenségünk kivívására, mert Turinban is, Párizsban is tudják, hogy az osztrákoktól kiűritendő olasz tartományokat a mi segítségünk nélkül nem lehet «biztosan megtartani»; egy másik harctérre is van szükség, mely az osztrák erejének nagy részét elvonja. Kilátásba helyezte, hogy Franciaország és Piemont általa, mint a függetlenségi nyilatkozatban kijelölt képviselője által szövetkezni fognak a magyar nemzettel. Ő pedig nem fogja megengedni, hogy nemzete csak eszközül használtassék fel. Inti tehát a nemzetet, hogy csalóka s gondatlan felszólításokra ne hajtson s várja be, míg ő felszólítja. Most — úgymond — nem fenyeget orosz intervenció; az angolokat ő meg-

¹ U. ott jan. 30., febr. 8., márc. 30., ápr. 30. jelent. *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* márc. 20. jelent.

² *Wertheimer id. m. I. 119. l. Gensd. Dép. ápr. 5. jelent.*

³ *Károlyi Á.:* Bevez. a Széchenyi döblingi irod. hagyatékához. I. 18. l.

⁴ *Irataim. I. 133. s. köv. l.*

nyerte, nincs angol miniszter, ki ellenünk működni merjen. Ehhez járul az aktív francia segély pénzben, fegyverben, lőszerben, kész hadseregben, mely nélkül ő nem hagyja befolyását felhasználtatni. A győzelem biztató eredménye a szabad, független Magyarország lesz; ő az elmúlt tíz év alatt katonává képezte ki magát s nem adja ki a sereget a kezéből. Minden hazafi kötelessége a közvéleményben dolgozni ama mótely elterjedése ellen, mintha illojalitás volna Ausztria bajait szaporítani. Utasításokat ad végül a katonasággal s a nemzetiségekkel a szabadságharc érdekében miként való bánásra nézve.

Nincs tudomásunk róla, hogy hányaknak és kiknek kezeibe jutott el Kossuthnak ez az üzenete; ő maga áprilisban úgy volt értesülve, hogy a «csékély udvari párt kivételével» az egész nemzetre számíthat; csak Eötvös József és Toldy Ferenc félnek a forradalomtól. Egy március 26-ikáról kelt levelében azt írta, hogy helyesli a Székelyföldön tervezett fölkelést.¹ Látni fogjuk, hogy a Kossuth értesülései ezúttal kevésbbé voltak túlzottak, mint az ötvenes évek elején.

A kormány a magyar részről esetleg fenyegető veszéllyel szemben a megfigyelés szokott rendszabályain kívül alig tett egyebet, mint hogy Széchenyit, kinek fiában Kempen már trónjelöltet látott, szigorúbb rendőri ellenőrzés alá vette, különösen döblingi látogatóira nézve² és hogy a budai helytartósági alelnökségben b. Auguszt, kire nehezteltek a Nemzeti Színház és a Lovarda ügyében tanusított engedékenységeért, fölcserélték Cseh Ede addigi baranyai megyefőnökkel.³

A konzervatívek teljes lojalitással igyekeztek a kormányt felvilágosítani a felől, hogyha Magyarország kielégítésére nem tesznek valamit, erre a nemzetre egy háborús megpróbáltatással szemben nem fognak támaszkodhatni. Javaslatba hozták, hogy a háború megindulása alkalmával kibocsátandó manifesztumban a Felség ígérje meg az alkotmányos útra való visszatérést.⁴ Apponyi kihallgatást kért az uralkodónál s őt meggyőzni igyekezett arról, hogyha a kormány iránya Magyarországgal szemben meg nem változik, a forradalom kitörése s Magyarország elszakadása okvetetlenül be fog következni, kivált külső betörés esetében. Azt is nyíltan megmondta, hogy most már az országot csak a törvényes állapotba való egyszerű és tökéletes visszatérés elégítheti ki. Süket fülekre találtak; különösen Albrecht főherceg ellenkezett a legmerevebben minden engedmény gondolatával, melyet már magában véve illojálisnak tartott. Szerinte az adott helyzetben nem a hatalom megosztása, hanem a diktatura volna szükséges;⁵ ő mindig hajlandó

¹ *U. ott* 166. l.

² *Károlyi Á.* id. m. 21. s köv. l.

³ *B. Fiáth Ferenc: Életem és élményeim.* II. 198. l.

⁴ *Névtelen (Ludasi): Drei Jahre Verfassungstreit* 31. s köv. l.

⁵ *Szögyény* id. m. II. 120. s köv. l.

volt kicsinyelni az elégedetlenséget s annak minden megnyilatkozásával szemben mégis a legdrágóbb rendszabályokhoz nyúlni.

Hogy a konzervatívek minőnek látták akkor az ország közhangulatát, azt maga Szögyény beszéli el nekünk: «Számosan óhajtva várták a hadsereg megveretését, mert csak így remélték az addigi fonák belpolitika józanabb megváltozását s közös volt a meggyőződés, hogyha Ausztria győz, a népnek s különösen Magyarországnak még rosszabb lesz a sorsa, mint addig . . . Magyarországon valamely küllellenség (francia vagy orosz) betörése után óhajtoztak . . . Széltében beszélték, hogy Konstantin orosz nagyherceg vagy Napoleon császár valamely jelöltje lesz a magyar király, ki a régi jogokat és alkotmányt vissza fogja állítani. Tartózkodás nélkül emlegették az uralkodóháztól való elszakadást és a függetlenséget, úgy, hogyha az osztrák törvény szerinti Hochverrathot akarták volna alkalmazni, fél Magyarországnak életét kellett volna vesztenie». B. Podmaniczky Frigyes tanúsága szerint «az elégedetlenek egész zöme felkelésről, forradalomról, felszabadításról álmodozott, mindegyikünk úgy rendezte be ügyeit, hogy kész legyen lóra ülni, amint megszólal a csatára hívó trombita harsogása». ¹ A konzervatívekhez akkor közelálló b. Eötvös József egy január 14-éről Fallmerayerhez intézett levelében ² oda nyilatkozott, hogy Ausztria a gyűlölet politikájával Magyarországgal szemben elérte azt, hogy nálunk semmit sem gyűlölnék úgy, mint az osztrákot s a németet, élénk rokonszenvet éreznek az orosz iránt s melegen érdeklődnek az oláhok és szerbek függetlenségi törekvései iránt, ami ugyan magyar részről nagyon rövidlátó, sőt öngyilkos politika, de az előzmények után érthető.

A magyar publicisztika jókor előrelátta a háborút s a koronkint fölmerült békereményektől nem tévesztette meg magát; ezt tanúsítják úgy Eötvösnek 1858 végén írt német röpirata, ³ mellyel még foglalkozni fogunk, mint Falknak és Kemény Zsigmondnak a háborút megelőzőleg írt összes cikkei, melyek a dolgokba való mély betekintésről s megtéveszthetetlenül józan ítéletről tanuskodnak s éppen ezért mintegy előkészítették a közvéleményt a háborúra. ⁴ De tanúskodnak arról is, hogy Magyarországon a háborút mindenki, még a nyilvánosság előtt is azzal a higgadtsággal vette számításba, amelyet az elkerülhetetlen dolgok megkívánnak s amely higgadtság éppenséggel nem abból eredett, mintha nálunk a közvélemény a hadjáratnak Ausztriára nézve kedvező kimenetelében föltétlenül bízott volna.

¹ *U. ott* 119. l. Ezt Szögyény később egy emlékiratában Rechbergernek is megírta: *u. ott* 246. s köv. l. *Podmaniczky*: *Naplótöredékek*, III. 78. l.

² *A. m. tud. Akadémia* levéltárában.

³ *Die Garantien der Macht u. Einheit Österreichs* 1859.

⁴ Lásd különösen a *P. Napló* 1858 ápr. 10., máj. 2., 9., 17., aug. 17., dec. 4., 7. és 1859 jan. 8., 15., febr. 28., ápr. 6. és 9-iki számait. Lásd: *Beksics* «Kemény Zs., a forradalom stb.» 180. l.

Április 8-án gróf Gyulay Ferenc tábornagy, a Lombardiában összpontosított osztrák csapatok parancsnoka egy napiparancsot adott ki, melyben e szavak foglaltattak: «Katonák! A császár benneteket azért hívott a zászlók alá, hogy harmadízben alázzátok meg a piemonti orcátlanságot és elpusztítsátok az európai béke fanatikus zavaróinak fészékét». ¹ Ez a kihívó nyilatkozat, melyre a hivatalos Piemont egyelőre választ nem adott, valószínűleg annak a Lombardiában titkosan terjesztett kiáltványnak a megtorlása akart lenni, melyet a turini Nemzeti Társaság adott ki Garibaldi, Lafarina és Clerici aláírásával s melyben Lombardia és Velence lakosságának utasítások adtak a kitörendő háborúban követendő magatartására nézve; hogy miképpen rendezzék a felkeléseket, hogy akadályozzák meg az osztrák sereg működését, hogy ne lőjenek annak olasz és magyar katonáira mindaddig, míg azok nem lőnek, sőt igyekezzenek ezeket elpártolásra bírni. Már most jelzi a kiáltvány, hogy a piemonti király biztosokat fog kiküldeni, kik az összes gyűlöletes osztrák adókat el fogják törölni s össze fogják írni azokat az ifjakat, kik hajlandók Olaszország ügye mellett fegyvert fogni és fel fogják állítani a katonai törvényszékeket a nemzeti ügy s a békés polgárok élete s tulajdona ellen vétkezők elítélésére. ²

Ilyen előzmények után s tekintve a mindkét oldalon fokozódó buzgalommal folyó hadikészületeket, melyek mibenlétéről különösen Franciaországban az osztrák korinány kiterjedt kémrendszer útján igyekezett értesülést szerezni, ³ nem lehet éppen csodálni, hogy míg a világ még az orosz részről kezdeményezett kongresszus összehívását várta, Ausztria április 19-én arra határozta el magát, hogy a turini kormánynak ultimátumot küldjön oly értelemben, hogy helyezze a hadsereget békelétszámra és bocssássa el azonnal az önkénteseket; három nap tüzetett ki a válasz megadására, melynek eredménytelen letelével az osztrák császár, bár nem szívesen, kénytelen lesz a fegyver erejéhez folyamodni, hogy népeinek a béke biztosítékait megszerezze. Ez az ultimátum keresztezte Angol- és Oroszország lépéseit, melyeket Piemont lefegyverezése érdekében megindítottak. Senki sem örült ennek jobban, mint Viktor Emánuel, ki ilyenképpen szabadult a hatalmak nyomásától s a béke megzavarásának felelősségét ráháríthatta Ausztriára. Április 23-án kézbesítette az ultimátumot b. Kellersperg tábornok Turinban, 26-án a szárd király megadta rá a tagadó választ s így a hadiállapot Ausztria és Piemont között tényleg beállott. Már április 20-án a lombard-velencei kormányzó és helytartó fölmenttettek állásuktól s mindkét tartomány katonai uralom alá helyeztetett, Franciaország pedig már

¹ Ollivier id. k. 566. l.

² Gensd. Dép. ápr. 17. jelent.

³ U. ott márc. 5. jelent. Károlyi id. m. 16. l.

ugyancsok 26-án közölte követe útján Bécsben, hogy az osztrák csapatoknak piemonti területre lépését casus bellinek tekintené. Habár az osztrák sereg tényleg csak három nappal később, április 29-én lépte át Paviánál a Piemont határául szolgáló Ticino folyót, már 25-én megkezdődött a francia sereg kisebb osztagainak bevonulása piemonti területre.¹

Egy nappal a bevonulás előtt, április 28-án bocsátotta ki Ferenc József manifesztumát, melyben népeinek a háború megindítását tudtára adta. Parancsot adott — úgymond — hű és vitéz hadseregének, hogy koronája kétségbevonhatatlan jogai és az Isten által rábízott birodalom sértetlen fennállása ellen a szomszéd Szardínia részéről évek óta folytatott, legújabbán tetőpontra jutott megtámadásoknak határt szabjon. Súlyos kötelességet teljesít, de lelkiismerete nyugodt, a Mindenható ítéletének veti magát alá. Hű népei beleegyezéséről biztosítva van. Hivatkozik arra is, hogy az Anglia által a kongresszus alapjául ajánlott pontokat elfogadta, de kívánta az előzetes lefegyverzést, melyre ő maga kész volt. Szardínia azonban e kívánatnak nem felelt meg. Mélyen érzi, mily nehéz e megpróbáltatás birodalmára nézve éppen most, midőn «a rendezett belső kifejlődés útján előre halad . . .» de az uralkodó szívének hallgatnia kell ott, ahol már csak a becsület és kötelesség parancsol. Franciaország uralkodója semmis ürügyek alatt az olasz félsziget népjogilag rendezett viszonyaiba avatkozik s csapatai Szardínia határát már át is lépték. Kardját Ausztria becsülete és igaz joga, minden népek és államok joga, az emberiség legszentebb jogai védelmének szenteli. Bíz a népeiben, melyek az uralkodóház iránti hűségök által «a földgömb népeinek mintaképei». Harcunk igazságos, bátorsággal és bizalommal küzdjük meg. Reméli, hogy «a harcban nem fogunk egyedül állani». Mint német szövetséges fejedelem szól ; német vér is áztatta a földet, melyért küzd. «Istennel a hazáért!»²

Habár gróf Buol külügyminiszter komoly források állítása szerint nem is tudott az ultimátum elküldéséről s ezért már akkor följánlotta lemondását,³ nem késett körlevelet intézni a diplomáciai képviselőkhez, melyben magyarázta Ausztria hadbaszállását s azt írta, hogy Ausztriát e lépésében mindazok győzelmi kívánata kíséri, kiknek lelkiismerete különbséget tesz az igazság és csalás, a jog és jogtalanság között. És a fő kormányzó, Albrecht főherceg is szükségesnek látta proklamációval fordulni «Magyarország hű lakosaihoz», melyben a császár által hozzá intézett kézirat alapján szabadcsapatok alakítására hívta fel a nemzetet a

¹ P. Napló ápr. 24., 27., 28., máj. 3. Ollivier id. k. 575. s köv. l. Rogge id. k. 540. l. Osztr. Belügymin. levélt. ápr. 20. kézirat.

² P. Napló ápr. 30. Reichsg.-Blatt 1859. 175. l.

³ Friedjung : Histor. Aufsätze 1919. 306. l. J. Redlich : Das österr. Staats- u. Rechtsproblem. I, köt. 2. rész. 174. l.

haderő gyarapítása érdekében s mindjárt közölte e csapatok felállításának «elveit» is. Ezen elvek szerint a gyalogos önkénteseknek is attila lesz a ruházatuk és kalap fehér tollal. Főkép kiszolgált katonákra látszott számítani.¹ E fölhívás alapján, melyhez hasonlólt bocsátottak ki a monarchia többi országaiban is, az önkéntes csapatok szervezése csakugyan megindult s külsőleg eléggé tekintélyes eredményt mutatván fel, a hivatalos híradások azt természetesen fölhasználták a nép egyetértésének, uralkodójához való ragaszkodásának s a háborúért való lelkesedésének bizonyítására, éppúgy mint azokat a hűségi nyilatkozatokat, amelyeket a városok és községek a háború kitörése alkalmából legfelsőbb helyre eljuttattak s azokat a segélyadományokat, melyeket főkép tehetősebb egyházi és világi egyének a hadviselés költségeire följánlottak s melyek mindig mindjárt nyilvánosságra is hozattak. A szabadcsapatok, melyeket Magyarországon magyar zászló alatt, magyar zeneszóval toborzottak, itt úgy mint Ausztriában is többnyire dologtalan, gyülevész népből alakultak vagy olyanokból, kik — miután a toborzás csak a háború idejére szólt — így gyorsabban reméltek hadkötelezettségöknek megfelelni; helyenkint az önkéntesek meztláb vonultak be a városokba²; a bécsi rendőrigazgató főkép annak örült, hogy e toborzás útján sikerül a veszélyesebb munkáselemeket eltávolítani a fővárosból. Erdélyben egyáltalán nem sikerült önkénteseket toborzani. Különben e szabadcsapatok annál kevésbé bírhattak jelentőséggel a háborúban, mert mire szervezésök befejeződött, a háború is véget ért. A hódolati és hűségi feliratok felsőbb parancsra hivatalos sablon szerint készültek; néhol a hivatalos jelentések szerint is csak kényszerrel voltak kicsikarhatók; a segélyadományok pedig vagy egyes kitüntetésre vágyóktól eredtek, vagy egyszerűen kivettettek a községekre.²

A másik két hadviselő uralkodó természetesen szintén manifesztummal vezette be a háborút. Viktor Emánuel hivatkozott atyja sírjánál tett fogadalmára s arra utalván, hogy Ausztria megszegte a szerződéseket és azért támadta meg Piemontot, mert az szót emelt a nemzetek tanácsában a «közös haza» ügye mellett, kijelentette, hogy egyetlen becsvégya az olasz függetlenség első katonájának lenni. A francia császár, aki Anglia tiltakozása ellenére Savoya semleges területén át vitte csapatait Piemontba, kiáltványában kinyilatkoztatta, hogy Ausztria a dolgokat odáig vitte, hogy most már vagy neki kell uralkodnia egész a havasokig, vagy Olaszországnak szabaddá kell lennie egész az Adriáig. Napoleon, Savoya és Nizza átengedésének ígéretével a zsebében kijelentette azt is, hogy a francia nemzet hódítani nem akar, csupán hagyományos nemzeti

¹ P. Napló máj. 1., 4.

² *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* máj. 2., 3., 4., 12., 21., 24. és júl. 7., 19-iki iratok; *Gensz. Dép. ápr.* 29., máj. 1., 29. és júl. 31. jelent. *Szögyény id. k.* 141. s köv. l.

politikáját tartja fenn, tiszteletben tartja a szerződéseket, de hangosan bevallja rokonszenvét azon nép iránt, mely vele rokon s mely idegen elnyomás alatt nyög. Az ügy, mely mellett síkra száll, az igazságra, emberiségre, a haza és a függetlenség szeretetére támaszkodik s ezért szent az Isten előtt.¹

Ausztria katonai helyzetét a háború megindulásakor általában kedvezően ítélték meg; eleinte a hivatalos jelentések ecsetelték a nagy lelkesedést is, melyet a hadüzenet különösen Bécsben keltett; Oroszországban sem észleltek oly intézkedéseket, melyek a háborúba való beavatkozásra mutattak volna, Bajorországban is lelkes volt a hangulat s fennállott még a remény Németország részvételére a háborúban. Az első kínos benyomást az a lassúság és késedelem okozta, mellyel a támadó osztrák sereg a határ átlépése óta lehetővé tette az ellenfélnek seregei kényelmes összevonását és felvonultatását. Május közepén még semmi hír sem volt hadmozgalmakról olvasható. Ez a tétlenség váltotta ki az első kritikákat a fővezér, Gyulay magatartása és képességei fölött. Gyulaynak már kineveztetése sokakban csalódást keltett; irányadó német körök úgy tudták, hogy Ausztria a b. Hess személyében oly hadvezért bír, ki «Európa első katonája», kivel méltó ellenfelet a franciák sem tudnak szembeállítani; mégis mellőzték őt, mert az udvari körökben kedveltebb volt Gyulay, az elegáns gavallér és gazdag arisztokrata s talán azért is, mert Hess — protestáns volt. Ez utóbbit állítólag a majdani, nagyobb rajnai háború számára tartogatták, ha majd — Albrecht főherceg hite szerint — az osztrák sereg győzelmét aratván Olaszországban, diadalmasan fogja hadmenetét Franciaország ellen folytatni. Gyulay utóbb, mikor az elvesztett háború egész felelősségét reá igyekeztek hárítani, azal védekezett, hogy ő csak a bécsi katonai «Centralkanzlei» utasításait követte s hogy ő nem kapta meg sem a szükséges haderőt, sem a várt készleteket; ámde akkor miért kellett éppen neki pattogó napiparancsával siettetnie az összetűzést? Kétséget nem szenved, hogy gr. Gyulay Ferenc mint hadvezér nem állott feladata magaslatán s ez egyik balvégzete volt ennek a háborúnak Ausztriára nézve.²

Az osztrák ultimátum az előzetes megállapodás ellenére Poroszország beleegyezése nélkül, sőt annak tiltakozása dacára küldetett el.³ Így előrelátható volt a német csatlakozás elmaradása s a császári manifesztumban kifejezett remény nem lehetett elég hatásos nyomás a német szövetségesekre. Lehet, hogy másképp alakultak volna a dolgok, ha a

¹ *Kossuth* id. m. I. 81. s köv. I. *P. Napló* máj. 7.

² *Bernhardi* (id. k. 133., 201. s köv. I.) Gyulayt «leerer, eleganter Müsiggänger und Pflastertreter von sehr alltäglichen Fähigkeiten» szavakkal jellemzi. Lásd még *Gensd. Dép.* ápr. 22., 28., máj. 3., 9-iki jelent. *Hübner* id. ki. 423. I. *Falk M.* id. m. 361. s köv. I. *O. Bernh. Friedmann* Zehn Jahre etc. 25. I.

³ *Bernhardi* id. h.

háború Ausztriának győzelmeket hozott volna ; a győztes mindig talál szövetségeseket, a legyőzött vajmi nehezen.

Az a tény, hogy Franciaország nem volt visszatartható a Piemonthoz való csatlakozástól s hogy Ausztria viszont szövetségesekek nélkül volt kénytelen a harcot két ellenséggel fölvenni, mindenesetre oly balsikerét jelentette az osztrák diplomáciának, mely, bárki lett volna külügyminiszter, azt áldozatul követelte volna. Ezt bizonyára Buol is átérezte s valószínűbb, hogy önszántából is, nem csupán a császár felszólítására¹ hagyta el helyét. Felmentése május 17-én történt, egészségi állapota okulásával ; mindjárt egyidejűleg kinevezték utódjául és pedig nemcsak a külügyek, hanem a császári ház miniszterévé is gr. Rechberg-Rothenlöwent (Johann Bernhard), ez időben a frankfurti német birodalmi gyűlés elnökét, ki előbb rövid ideig Radetzky mellett Olaszországban működött. A hivatalos híradás azt is kijelenteni sietett, hogy e személyváltozás politikai irányváltozást nem jelent.² Természetesen! Az osztrák politika mindig csodálatosan el tudta találni a leg gondviselészerűbb pillanatok számára a legköznapiabb megoldásokat, mintha az ily pillanatok jelentősége az ily megoldások által eltüntethető volna.

Ilyen köznapias megoldás volt az adott helyzetben a Rechberg gróf kineveztetése is. Ő is idegen volt éppúgy, mint elődje és pedig bajor ; hírnevet, különös tekintélyt, önálló politikai koncepciókat nem hozott magával, még csak a monarchia belpolitikai problémáinak megközelítő ismeretét sem ; céhbeli diplomata volt s mint ilyent a jobbak közé sorozták, habár ismeretes volt kivált fiatalabb korában rendkívül heves természete, a mely miatt Bismarck, — kivel egyszer majdnem párbajt kellett vívnia — furibundusnak nevezte s amely miatt Olaszországban Benedekkel is összeveszett.³ Hanem véletlenül hozott magával Rechberg egy tulajdonságot, melyre az irány változatlanságának hirdetői legkevésbé látszottak számítani, t. i. a tájékozatlanság elfogulatlanságát és szabad kezet a múlttal szemben, ami lehetővé tette, hogy megértő szándékkal és bizonyos jóakarattal foglalkozzék a magyar kérdéssel, kivált mikor már Bach is letűnt a színtérről ; viszont azonban jelentéktelenségének tanúsága, hogy befolyása a magyar ügyekre megszűnt abban a percben, amelyben a Schmerling személyében egy fölényesebb akarattal került szembe.

A miniszterek testülete ez időben nemcsak tanácskozásai elnökének személyében szenvedett változást ; más új alakok is jelentek meg benne ; így Kempen engedélyt kapott, hogy magát a szükséghez ké-

¹ Ez utóbbit *Szögyény* állítja (id. k. 123. l.) s némileg *Wertheimer* is (id. m. I. 120. s köv. l.).

² *P. Napló* máj. 19.

³ *Przibram* id. m. 119. l. *Szögyény* id. k. 124. l. *Wertheimer* id. k. 131. l. *Friedjung* Hist. Aufs. 299. s köv. l.

pest Hartmann altábornagy által helyettesíttesse;¹ ez gyakran meg is történt és Hartmann különösen a sajtó megrendszabályozásai kérdésében liberális felfogásával tűnt fel.² B. Hess «főkvártélymester» is résztvett koronkint a tanácskozásokban s egy császári kézirat felhatalmazta b. Eynatten altábornagyot, hogy mint «igazgató a hadfőparancsnokságnál» ez utóbbinak képviselőjében a miniszteri tanácskozásokban résztvehessen, amely jogával ez bőségesen élt is.³ Ausztria újkori történetének egyik legsötétebb lapját foglalja el a tény, hogy az az ember, aki kevéssel később mint a háború elvesztésében oly nagy szerepet vitt botrányos hadiszállítási visszaélések és üzérkedések főtette a börtönben öngyilkosságot volt kénytelen elkövetni, a Grünne=Kempen mellékkormány pártfogásával⁴ a monarchia egyik legválságosabb korszakában a miniszterekkel egyenlő jogot nyert a közügyek legfelsőbb fokán való ellátásába beleszólhatni.

Május hó 12-én Napoleon császár Génúában partra szállott, hogy személyesen legyen jelen hadserege olaszországi ténykedésénél. Valamivel később pedig egy francia hajóraj jelent meg Velence előtt, hogy nyomatékokat adjon a császári manifesztum ama kijelentésének, mely szerint Ausztriának egész az Adriáig ki kell takarodnia az olasz földről.⁵

Május 20-án azután megtörtént az első igazi harctéri esemény is. Gyulay, aki addig céltalanul meneteltette idestova csapatait a Lomellinában, a nélkül, hogy azok ellenséget láttak volna, gr. Stadion tábornokot 12,000 emberrel szélesebbkörű felderítő műveletre küldte előre, s e csapatot a franciák, ekkor először használatba vett vontcsövű ágyúikkal, Montebellonál visszavonulásra kényszerítették. Pár nappal később Giuseppe Garibaldi tábornok a maga havasi vadászoknak nevezett önkénteseivel bárkákon átkelt a Lago Maggiorén, megszállotta a keleti partmelléki helyeket s Comóba és Vareséba is elhatolt; a lakosság elébe vonult és melléje állott.⁶ Talán először hangzott el akkor nálunk országszerte az utóbb oly népszerűvé lett név, a Garibaldi neve, a serdülő kora óta két világrészben rettenthetetlen hősiségével kitűnt szabadságharcosé, ki már 1848-ban guerillavezér volt s egyszer a franciákat is kiűzte Rómából, majd elűzetvén hazájából, ismét Amerikában próbált sze-

¹ *Gensd. Dép.* máj. 3. elhalt.

² *Min. Conf.* jún. 30.

³ *U. ott* máj. 26. Az ezidőbeli miniszteri-konferenciák jegyzőkönyveiből sokat közöl *J. Redlich* id. m. I. 3. r. 174. s köv. l.

⁴ Hogy Eynatten a Kempfen bizalmi embere is volt, mutatják a *Gensd. Dép.* iratai között található s Kempfenhez intézett bizalmas levelei, melyekben őt «Verehrter Freund u. Gönner»-nek szólítja s neki a min. tanácsban az ő távollétében történetekről jelentéseket tesz.

⁵ *P. Napló* máj. 14., 18.

⁶ *Gensd. Dép.* máj. 25. jelent.

rencsét, hogymint hajóskapitány térvén vissza, a szárd királytő tábornoki kinevezést s az olasz önkéntescsapatok vezérségét kapja meg. És mindenki tudta, hogy Klapka turini proklamációja következtében ez időben már mintegy 1000 magyar önkéntes is volt e szabad csapatokban s számuk átszökésekkel folyton szaporodott, mert már várták Kossuth érkezését Piemontba.¹ A franciák palestroi előnyomulása s Garibaldi betörése következtében Gyulay június elsején kénytelen volt a védelemre szorítkozva visszavonulni a Ticino mögé s kiűriteni Piemontot.

A kormányt súlyos gondok foglalkoztatták; a hadvezetőség szükségesnek találta a hadsereg létszámának 750,000 főre való emelését, ami a hadi költségvetésnek 300 millióra fokozását jelentette, oly összegre, melynek súlyát a pénzügyminiszter vélekedése szerint egy győzelmes háború sem fogja elviselhetővé tenni. Bruck kimutathatni vélte, hogy Franciaországnak mindent összevéve csak 550,000 katonája van. Azonban Grünne, ki csak az imént azzal a kedélyes javaslattal állott elő, hogy osztrák és idegen írók küldendők a táborba, kik vonzó és érdeklő harctéri epizódok leírásával elégítsék ki a közönség olvasási vágyát, buzgón támogatva Eynattentől, bebizonyítani igyekezett, hogy most Ausztriának imponáló erővel kell föllépnie, mert az európai váltságot csak ez oldhatja meg javunkra. Utóbb b. Hess is segítségére jött, ki 900,000-re becsülte az összes ellenséges haderőt; miután Rechberg is kifejtette, hogy nem szabad a háborút lokalizáltatni engedni s az elnöklő császár is megállapította, hogy a viszonyok ellenállhatatlanul rákényszerítik, hogy a háborút európaivá tenni igyekezzék, szerencsésen leszavazták Bruckot, aki kénytelen-kelletlen 300 milliónyi 5%-os állami kötvényt bocsátott a Nemzeti Bank rendelkezésére, 200 milliónyi bankjegy fejében.²

Az uralkodó, miután minisztereinek szívére kötötte, hogy a nehéz helyzetre való tekintettel az összes kormányzati ágak erőteljes és egyetértő együttműködését, összhangját biztosítsák s e végből minden fontosabb ügyet a miniszteri értekezletben alaposan megbeszéljenek, kijelentette, hogy személyesen utazik le a táborba és átveszi a fővezényletet. Távolléte alatt bizonyos körét az uralkodói teendőknek Rainer főhercegre bízta, a miniszter-konferenciákban való elnökléssel együtt. Ha valamely országban nyugtalanság törne ki, a polgári és katonai hatóságok a legnagyobb körültekintéssel, de eréllyel is lépjenek közbe; ezt különösen a belügyminiszter kötelességévé tette. Az esetleg szükségessé váló rendkívüli katonai rendszabályok iránt Albrecht főherceg

¹ U. ott máj. 31. jelent. Kossuth id. k. 417—418. l.

² Min. Conf. máj. 26., 28., júl. 5. jegyzőkönyvek. Lásd Redlichnél id. h. P. Napló máj. 25.

fog intézkedni.¹ A császárt erre az elhatározásra valószínűleg a másik két uralkodó példája, valamint az indította, hogy ez mutatkozott a legkíméletesebb módnak a fővezérletet Gyulay kezéből kivenni.

Ferenc József május 30-án utazott le a harctérre; ² még nem is volt módja a vezénylet átvételére, midőn június 4-én megtörtént a Ticino balpartján Magenta mellett vívott csata, mely hosszú, makacs küzdelem után az osztrák sereg teljes vereségével végződött. Ez Lombardia elvesztését jelentette; az osztrák sereg már másnap kiűrtette Milánót, oly sietséggel, hogy temérdek hadiszer és készlet az ellenség kezébe jutott; Pavia és Piacenza erődeit felrobbantották s a lombard városokból kivonattak az osztrák helyőrségek. Június 8-án Napoleon Viktor Emánuel oldalán, a diadalittas szövetséges seregek élén, a nép örömujjongása közt bevonult a lombard fővárosba, míg az osztrákok a Mincio mellett a várnégyszögtől ³ védett új hadállást foglaltak el. Lombardia kiűrtése azonban megtörte Ausztria hatalmát a védelme alatt állott középolaszországi államokban is. A toscanai nagyherceget a forradalom már május végén az ország elhagyására kényszerítette; kevéssel Milánó feladása után Parma és Modena urai is távozni kényszerültek hercegségeikből s az osztrák helyőrségek Bolognából és Anconából is kivonultak.⁴

Habár osztrák hivatalos hangok még mindig hirdették a háború kockájának várható fordulását s a harctér kiterjesztését, s a császár napi-parancsában is, átvevén a vezényletet, bizalmát fejezte ki katonái iránt, hogy ki fogják vívni azt, amit a haza vár, az európai közvélemény már Magenta után leszámolt Ausztria hadi vállalkozásával. Nem az osztrák sereg vitészségét vonták kétségbe, hanem hibáztatták a vezetést és hibáztatták Ausztriát — nem egészen igazságosan — a háború felidézéseért. A vereségek némely rejtettebb oka csak később derült ki, de a fejetlenség a vezetésben rögtön szembeötlött. Oroszországban leplezetlen örömmel fogadták a franciák győzelme hírét s Gortschakoff keresztülvitte, hogy a cár Schuwaloffot szerencsekívánataival a francia főhadiszállásra küldte; ⁵ sehol Ausztria iránt rokonszenv, részvét nem nyilvánult. ⁶ Az angol Prince Consort a Miksa főherceg szándékait keresztező bécsi reakciónak tulajdonította Lombardia elvesztését. ⁷ Bismarck sajnálta az osztrák katonákat, hogy oly «buta» vezetőik voltak s megjegyezte, hogy Németország Ausztria mellé állott volna, ha bíz-

¹ Máj. 28-iki Min. Conf.

² P. Napló máj. 31.

³ Peschiera, Mantua, Verona, Legnago.

⁴ P. Napló jún. 12., 15.

⁵ Gensd. Dép. jún. 18. jelent.

⁶ Ezt utóbb maga Bach elismerte (júl. 5. Min. Conf.).

⁷ Hohenlohe id. m. I. 88. l.

hatott volna benne; de beavatkozás esetében több oka lett volna az osztráktól, mint a franciától félni.¹

A német beavatkozás kérdése még Magenta után is komolyan foglalkoztatta a bécsi kormányt. Poroszország nagyon kétes szerepet vitt e kérdésben; még a csatavesztés után is a fegyveres mediatio eszméjét pengette az osztrák kormány előtt, de minden további tárgyalást megghiúsított. Mozgósított is néhány hadtestet, ami örömet keltett Ausztriában s ijedelmet Oroszországban; azonban csakhamar kiderült, hogy ez csak védelmi rendszabály jellegével bírt.²

Ha a külföldi közvélemény így ítélte meg a háborúnak Ausztriára nézve oly kedvezőtlen fordulatát, elképzelhető, milyen hatással volt az a belföldön. A magyarországi közhangulat, melyet már ismerünk, csak a maga igazolását látta az eseményekben s még jobban megerősödött és nekibátorodott. Báró Fiáth Ferencet saját vallomása szerint, mikor a Nemzeti Casinóban «a mi háborúnkról» kezdett beszélni, majdnem kidobták; a harctéri vereségeknek Pesten s kevés kivétellel talán egész Magyarországon jobban örültek, mint maga Napoleon.³ De most már Bécsben sem volt leplezhető a hangulat megváltozása. Kempen maga is úgy tudta, hogy most már csak engedmények, belügyi reformok segíthetnek, a közvélemény már nem csillapítható s különös elégtételt érzett a belügyminiszter iránti általános, határtalan gyűlölet láttában és abban, hogy Bachot tekintették minden baj főokának.⁴ Hogy azonban a gyűlölet és a vád többekre terjedt ki, azt ez a Bécsben akkoriban keringő tréfás epigramm tanúsítja:

«Wenn 's Bacherl vertrocknet,
Und 's Bruckerl bricht,
Wenn 's Rauscherl verstummet,
Und 's Grüne verschwindet:
Kommt 's Glück, Eher nicht.»⁵

S ugyancsak Bécsben egy torzkép járta, melyen az osztrák katonáknak oroszánfejűk volt, vezéreiknek számárfejűk, a minisztereknek pedig semmi fejűk.⁶

És a harctéri események megtalálták visszhangjukat a kormány kebelében is. A június 9-iki miniszteri értekezleten heves vita keletkezett; Bruck és Thun miniszterek kifakadtak a miatt, hogy elleplezték az uralkodó előtt az általános izgalmat és elkeseredést s hogy a közönséget oly harctéri hírekkel ámították, melyeknek keserves cáfolatát azután nem lehetett elhallgatni. Élesen bírálták a hadvezetés hibáit is. Grüne és Kempen távollétében Eynatten, bár elismerve az

¹ *Briefe* etc. 443. l.

² *Min. Conf.* jún. 16., 28.

³ *B. Fiáth F.* id. m. II. 198. l.

⁴ *Gensd. Dép.* jún. 28., júl. 2. jelent.

⁵ *Kossuth* id. k. 406. l.

⁶ *Bernhardi* id. k. 247. l.

uralkodó elégedetlenséget, azt inkább a tájékozatlanságnak tulajdonította, fontos tényezők nem kellő ismeretének s ezért jogosulatlannak. A miniszteri értekezlet mindazonáltal «szent kötelességének» tekintette e hangulatról a külügyminiszter útján jelentést tétetni az uralkodónak. Kempen másnap értesülvén e dolgokról, felháborodással tiltakozott a harctéri eseményeknek ily «illetéktelen» bírálata ellen s azt jövőre a miniszteri értekezletekből kiküszöbölendőnek vélte.¹ Hogy mily komolynak látta egyébiránt maga a kormány a helyzetet, azt azok az intézkedések tanúsítják, melyeket a leginkább fenyegetett országokra nézve ellenséges betörés vagy lázadás esetére nézve tett ez időben.²

Az uralkodó hadvezéri minőségében érvényesülni akarván s bízva serege töretlen jó szellemében, elhatározta, hogy még egyszer próbára teszi a hadiszerecsét, támadásba megy át és átlépi a Minciót. Az osztrák sereg nagyobb lévén az ellenségénél, nagy félkört formált és koncentrikusan akart előnyomulni; de vonala túl hosszú volt s közepe gyöngye és nélkülözte a tartalékokat. Ezért Napoleon főerejét a centrum ellen irányozta, mely Solferino falu mellett egy magaslatot foglalt el. Az erélyes támadásnak sikerült az osztrákokat kiszorítani állásukból s azt megtartani; ezzel vonaluk meg volt törve. Az osztrák vezényeltben zavar támadt, hozzá borzasztó zivatar keletkezett, mely azonban legalább véget vetett a harcnak és az osztrákoknak módot nyújtott a rendezett visszavonulásra. Csak Benedek altábornagy tartotta magát San Martinónál még néhány óráig. Véres nap volt június 24-ike, 12 óráig dúlt a harc. Az osztrákok 13,000 halottat és sebesültet vesztek és 9000 foglyot; az ellenfél vesztesége még nagyobb volt. E csata iszonyai szolgáltak okul a sebesültápolás biztosítását célzó genfi konvenció keletkezésére.³

Solferino után Ausztriának nem maradt más választása, mint letenni a fegyvert s mielőbbi békekötéssel védekezni további, még nagyobb veszélyek ellen. A csata előtti napon Kossuth Turinba érkezett, bár Ausztria kémeinek értesülése szerint neki akkor Oláhországban kellett volna az Erdélybe való betörést előkészítenie.⁴ Július 6-án Fiume előtt francia hadihajók vetettek horgonyt; miután meggyőződtek róla, hogy a Quarneróban osztrák haderő nincs, másnap elvonultak, de Lussin Piccolo szigetét egyidőre megszállották a franciák, ami különösen Magyarországon izgalmas reményeket keltett.⁵

¹ *Min. Conf.* jún. 9. *Gensd. Dép.* jún. 10. jelent.

² *Min. Conf.* jún. 21. *Belügymin. eln. levélt.* jún. 27. előterj.

³ *Georg Weber*: *Allgem. Weltgeschichte* X. 790. s köv. I. *Beksics* (Fer. József kora 544. l.) tévesen mondja, hogy csak a solferinói csatában 15,000 foglyot vesztett Ausztria; olasz adatok (Solmi id. m. 83. l.) csak 7000-re teszik.

⁴ *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* júl. 15-iki jelent.

⁵ *U. ott* júl. 7-iki jelent.

És gondolkodóba ejthette az osztrák kormányt az is, hogy seregének a hadjárat alatt fogságba esett aránylag igen nagyszámú katonái majd nem mind magyarok, olaszok és horvátok voltak s hogy a magyarokat az olasz hadvezetőség az emigráció segítségével nyomban légióvá kezdte szervezni.¹

Július 10-én a következő távirat érkezett a veronai főhadiszálláson időző Rechbergtől Bécsbe: «Napoleon császár kifejezett kívánatára holnap reggel 9 órakor a két császárnak összejövetele lesz Villafrancában. Eredmény még bizonytalan. Hasson oda (Werner államtitkár), hogy a saját tapintatlan cikkeket ne hozzon».²

Az összejövetel alkalmával — Napoleon császár saját közlése szerint — Ferenc József nagy nyíltsággal fejtette ki a béke alapjául szolgáló pontokat, hangsúlyozva, hogy kívánja a békét, hogy meghajol a fegyvereknek rá nézve kedvezőtlen döntése előtt s hogy Napoleon iránti nagy bizalmának akarja jelét adni, midőn mindjárt megjelöli engedményeinek végső határait. Átengedi Lombardiát a francia császárnak, kivéve Mantua és Peschiera várait. Megtartja a velencei tartományt, mint az osztrák korona birtokát. Peschierához nem látszott föltétlenül ragaszkodni. Nagy súlyt helyez Toscana és Modena hercegei uralmának fenntartására, ellenben elejti Parmát, tegyenek vele a francia császár és a piemonti király amit akarnak. Megelőzni szeretné a császár azon esetleges óhaját, hogy az utóbbi események általános amnesztiát találjanak. Napoleon megfontolni kívánván a dolgot, Ferenc József élénken viszonzá: «Mondjon igent és minden el van intézve! végezzünk azonnal!» Mégis belenyugodott, hogy a császár fontolóra vegye ajánlatát, mondván: «Jól van Sir, de kérem, fontolja meg az általam mondottak szellemében, nemde?» Napoleon azután tanácskozott Viktor Emánuellel, ki nagyon elégedettnek látszott az ajánlattal, majd írásba foglalta a békeelőzményeket a következő pontokban: Az osztrák császár és a franciák császára kívánják Olaszország föderatív szervezését a pápa tiszteletbeli elnöksége alatt. Az osztrák császár átengedi Lombardiára vonatkozó jogait a francia császárnak, ki azokat a népesség kívánságának megfelelően átruházza Sardinia királyára. Velence Ausztria birtokában maradván szintén tagja lesz az olasz szövetségnek. Mindkét uralkodó minden igyekezetével rajta lesz, — kivéve a fegyveres beavatkozást, — hogy Toscana és Modena hercegei visszatérhessenek országaikba s ott általános amnesztiát és alkotmányt adjanak. A két uralkodó fel fogja kérni a pápát, hogy államának a szükséges

¹ Rogge id. k. 541. l. Kossuth id. k. 351. s köv. l.

² Osztr. Belügymin. eln. levélt. Villafranca alatt a Verona közelében fekvő ily nevű kis helység értendő.

reformokat megadja s a Legatiókat¹ különválassza az egyházi államtól. Kölcsönös általános amnesztia adatik.

E békepontokat Napoleon ennek minden szabadkozása ellenére G erome Napoleon hercegre b izta, hogy azokat Ferenc Józseffel k ozlj e s hozzájárulását megnyerje, mi c lbb l igen barátságos hangú levelet adott át neki a császár számára. A herceg még aznap délután Veronába utazott s ott fogadtatván Ferenc József által, pontr l=pontra megbeszélte megbízója javaslatát, miközben némely pontra nézve élénk vita fejlődött ki, s a francia herceg arra is utalt, hogy meg nem egyezés esetében augusztusban az ellenségeskedések nagyobb erővel fognak megújulni. Az osztrák császár egyidőre visszavonulván, oly szöveget adott azután  t a hercegnek, mely annyiban különbözött a Napoleon t l, hogy kivette az átadás alól Mantua  s Peschiera várait és kihagyta azt, hogy Lombardia  a népesség kívánatának megfelel en  adatik  t a sardiniai királynak ; ezenkívül kissé határozottabban fejezte ki Toscana  s Modena hercegeinek visszahelyezését uralmukba. Ezt a szöveget Ferenc József al irta, kijelentve, hogy nagy áldozatot hoz legszebb tartománya  tenged s vel. Azután mosolyogva tette hozzá:  Ezen csodálkozni fognak Berlinben ; de nem bánom ! inkább engedek Napoleon cs sz rnek, mint egy kongresszusnak . További tárgyalás anyaga maradt m g az azoknak a magyar katonáknak adandó amnesztia, kik szolgálatot vállaltak a sz vets gesekn l s akik a további katonai szolgálattól f lmentend k lennének, mert e nélkül a kegyelem rájok nézve illuzóriussá v ln k. Mikor a herceg távozott Veronából, a nép Franciaországot  ltette. Napoleon eleinte aggályosnak találta ellenfele módosításait, de utóbb mégis elfogadta a szöveget s  gy jöttek létre a villafrancai békeelőzmények.²

Viktor Emánuel, bízva a jövőben, beérte akkor ezzel az eredménnyel ; ellenben Cavour  s Garibaldi fel voltak b sz lve a Napoleon császár magatartása fölött, ki valóban kijátszotta az olaszokat, amennyiben megigérte nekik Ausztriának egész az Adri g való kiűzését s  rdemb r l Nizz t  s Savoy t kötötte ki magának ; most feladatát csak félig teljesítette, mert az osztrákoknak meghagyta Venecia uralmát, ellenben  rdemb r t mindjárt egészben igénybe vette.

Ausztria harctéri veres g hez viszony tv  anyagilag m g csekély veszteséget szenvedett a villafrancai megegyezés által. De annál na-

¹ A nem a római Curia közvetetlen kormányzata alatt állott, hanem pápai leg tusokt l kormányzott tartományok Bologna, Ferrara, Ancona stb. sz k helyekkel.

² Les Pr liminaires de la Paix, 11 Juillet 1859, par le Prince Napoléon, (Journal) Revue des deux Mondes 1 Aout 1909. A becikkelyezett fegyvers zneti egyezmény szövege a Reichsgesetzblatt 1859.  vfoly. 354. l.

gyobb volt erkölcsi veresége. Hol voltak azok az idők, amikor az osztrák patriotizmus költője, Grillparzer Radetzkyt dicsőítve azt írhatta :

«Glück auf, mein Feldherr, führe den Streich
Nicht bloss für des Ruhmes Schimmer!
In deinem Lager ist Österreich,
Wir andern sind einzelne Trümmer.»

Hol volt az a büszke, nagy Ausztria, amely látszólag minden ellen-ségén győzedelmeskedve egy, gondviselésszerűnek tartott uralkodói aka-rat merész tervei szerint vélte egy 70 millió lelket számláló német biro-dalom alapjait évszázadok számára letehetni? A Gyulay s később Ferenc József vert hadában ugyan hiába keresnök azt és hiába a meg-szégyenülés csendjébe merült császárvárosban, a széthúzó «néptör-zsekben» és «koronatartományokban», a hosszú elnyomatás után neki-bátorodott elégedetlenek millióiban. Mindenütt csak «egyes romok» a tízéves építkezés eredményeiből, mindenütt csak csalódás, szemre-hányás és kudarcc. Az a politika, amely benn a birodalomban az erőszakot ismerte egyedüli eszközének, hogy az erőszakolt békével és erőszakolt nyugalommal félelmes tekintélyt szerezzen kifelé, most egy-szerre elvesztettnek látta tekintélyét s megszűnővén félelmes lenni ki-felé, nem tudott többé félelmes lenni befelé sem.

Hosszasabban kellett az 1859-iki olaszországi háború keletkezésé-nek okainál és körülményeinél is időznünk, mert a következmények szempontjából fontossággal bír annak a megállapítása, hogy Ausztria, bármennyire elítélendő volt egyébként egész politikája, azzal az egy váddal nem illethető, hogy e háborút könnyelműen idézte volna elő. Nem csupán kormányzatának hibái miatt, hanem az egységre törő olasz nemzeti érzület ellenállhatatlan ereje következtében is Ausztria az ötve-nes évek végén tényleg tarthatatlan helyzetbe jutott olasz tartományai-val s a nemzeti missziót képviselő Piemonttal szemben. Ebben a helyzet-ben csak kettő között volt választása : vagy megkísérteni fegyveres erő-vel védeni meg és biztosítani birtokát, vagy önként lemondani az olasz földön bírt vagy pártfogolt uralmakról, szóval : kivonulni Olaszország-ból. Ez utóbbi lett volna mindenesetre az előrelátóbb, bölcsőbb, neme-sebb, de szinte emberfölkötti önmegtagadást igénylő elhatározás. Hogy az osztrák politika nem ez utóbbira, hanem az első alternatívára hatá-rozta el magát, azért a kormányzati bölcsesség szempontjából lehet neki szemrehányást tenni ; a monarchia népei s különösen Magyarország további sorsa szempontjából áldhatjuk a gondviselést, hogy az történt, ami történt. Mert ha Ausztria önként mond le olasz birtokairól, az ugyan rá nézve szintén nagy anyagi kárt és presztizsének lényeges csor-bulását jelentette volna ; de mindenesetre lehetővé, sőt valószínűvé tette volna a monarchia megmaradt részeiben az addigi kormány-

zati rendszer fenntartását. Hogy ez a rendszer elpusztuljon, arra szükséges volt a megkísérelt s a nemcsak az osztrák, hanem az európai közvélemény nagy részére nézve is váratlan kudarcot vallott fegyveres megoldás kemény leckéje. Csak ez a lecke indította rá az uralkodót, hogy végre szakítson azzal a rendszerrel, melynek változhatatlanságát rossz tanácsadóktól félrevezetve — sajnos — maga is annyiszor hirdette s megkísérelje különösen Magyarország kibékítését és kielégítését. Igaz, hogy ez a kísérlet csak sok ingadozás, tévelygés, botlás és visszaesés után, csak évek multával vezetett valódi kiegyenlítéshez és az alkotmányosság helyreállításához Magyarországon. De e kísérlet után az egyszerű visszatérés a merev centralizmus, a szétdarabolás és germanizáció rendszeréhez immár lehetetlenné vált. És ami a legfőbb : Ausztriának az 1859-iki háborúban beigazolt erőtlensége kifelé s az addigi kormányzatnak magáról a trónról bevallott csődje ébresztette föl Magyarországon oly erővel a tíz évig elnyomott nemzeti szellemet, hogy azt többé sem elaltatni, sem elnyomni nem lehetett.

II.

(Az uralkodó manifesztumai Villafranca után; neheztelés Poroszországra; a zürichi béke. A háború utáni legégetőbb feladatok: a hadsereg állapota; a pénzügyi helyzet; a vereség és béke hatása Magyarországon. B. Eötvös József német röpirata visszatetszést szül nálunk; Széchenyi «Blick»-jének megjelenése, hatása Magyarországon. Készülő változások a kormányban; b. Jósika Samu visszautasítja a belügyi tárcát; Rechberg miniszterelnök, Hübner rendőr-miniszter, Goluchovski belügyminiszter; Bach, Kempen, Toggenburg elbocsátása; Grünne háttérbe szorul. A kormányprogramm vázlata. Rechberg és Hübner érintkezése a magyar konzervatívakkal. A Bach-rendszer és Bach személyes politikai jellemének s szerepének bírálata. 1859.)

Soha még oly rövid háború oly nagy következményekkel nem járt, mint az 1859-iki olaszországi hadjárat. Azonban ezeknek a következményeknek nagy része csak lassan érlelődött s különösen a belpolitikában volt észlelhető a küzdelem az elkerülhetetlen irányváltozás ellen.

Az uralkodó a villafrancai békeelőzmények létrejötte után két nyilatkozatot adott ki; az egyiket mindjárt másnap, még a veronai főhadiszállásról, napiparancs alakjában hadseregéhez intézte, a másikat, már visszatérése után, július 16-án Laxenburgból a monarchia népeire.¹

A napiparancs elmondja, hogy a császár igaz jogára támaszkodva, a szerződések szentségeért harcra kelt, számítva «népei lelkesedésére, hadserege vitézségére és Ausztria természetes szövetségeseire». Népeit minden áldozatra késznek találta, hadserege számbeli kisebbsége ellenére hősiességel küzdött, de szövetségesei nélkül, a politika kedvezőtlen viszonyaival szemben hátrálni kényszerülve, további céltalan áldozatok elkerülése végett békét köt a Mincio-vonal alapján. Legteljesebb szívből köszönetet mond hadseregének.

A népekhez intézett manifestum ismétli a napiparancsban foglaltakat s különösen elismeri a monarchia népeinek áldozatkészségét. Németországról következőképpen szól: «A meleg és hálásan fogadott részvét ellenére, mellyel igaz ügyünk Németország nagyobb részében mind a kormányoknál, mind a népeknél találkozott, legrégebb és természetes szövetségeseink makacsul elzárkóztak annak felismerése elől,

¹ P. Napló 1859 júl. 15. és 17. R.-Blatt. 1859. 367. l.

mily magas jelentőséget rejt magában a nap nagy kérdése». A továbbiakban elmondja a nyilatkozat, hogy nem lehetett elkerülni Lombardia «legnagyobb részének» elvesztését. De biztosította a császár népeinek a béke áldásait s így most már kellőképpen rá fog érni minden figyelmét és gondját annak a feladatnak szentelni, hogy Ausztria belső jólétét s külső hatalmát gazdag szellemi és anyagi erőinek célszerű kifejtése, valamint a törvényhozásban és közigazgatásban teendő korszerű javítások által tartósan megalapítsa.

A Német=s különösen Poroszországra való neheztelésnek e hivatalos kifejezése senkit sem lephetett meg. Gróf Apponyi londoni nagykövet, mindjárt a solferinoi csata után oda nyilatkozott Hohenlohe herceg előtt, hogy Ausztria vereségét Poroszország politikájának köszönheti, s ha majd most kénytelen lesz csúfos békét kötni, Napoleon Porosz= és Németország ellen fog fordulni és akkor majd Ausztria nem lesz abban a helyzetben, hogy segíthessen.¹ Falk is elismerte egy cikkében, hogy az olasz háború kimenetele bebizonyította a német szövetségnek moszoni szervezetében való tarthatatlanságát.²

A háború külső következményeit a zürichi konferencia volt hivatva végleg elintézni, mely augusztus 8-án ült össze csupán a három hadviselő állam képviselőinek részvételével, s november 10-én ért véget egy békeokmány aláírásával, amely lényegileg megerősítette a villafrancai megegyezést.³ Hogy a három uralkodó ígérete nem lesz képes a Habsburgház középolaszországi uralmait megmenteni, azt megmutatta már a toscanai országgyűlés határozata, mellyel az ottani osztrák uralkodóházat trónjától megfosztotta.⁴ És viszont eredménytelen maradt a békekötő felek amaz egyesült igyekezete is, hogy az olasz államok a pápa elnöklete alatti konferenciába álljanak össze.

A három legégetőbb baj, melyet az elvesztett háború inkább feltárt, mint előidézett s melynek orvoslása a kormány feladatává lett, a hadsereg állapota volt, továbbá a pénzügyi zavar s végül a magyarországi helyzet.

Az uralkodó részéről a hadseregnek kifejezett köszönet megérdemelt volt ; a hadsereg túlnyomó része vitézül és önfeláldozóan küzdött, habár az olasz, magyar és horvát katonák nem vonhatták ki magukat az otthon uralkodó politikai elégedetlenség hatása alól s ez a hadifogságba esettek nagy számában kifejezésre is jutott. Ausztria azért is volt kénytelen az általános amnesztiát még az ellenséges szolgálatba lépett magyar katonákra is kiterjeszteni, amennyiben visszatérni kívánnak, hogy ezzel is kevesbítse az olaszországi magyar légió létszámát, melyet állandó

¹ *Hohenlohe Denkwürd.* I. 89. l.

² *P. Napló* júl. 19.

³ Becikkelyezését lásd az 1859-iki *R.=Blatt* 569. és köv. l.

⁴ *U. ott* aug. 11. és 18. *Solmi* id. m. 91. l.

fenyegetésnek volt kénytelen tekinteni. Még szeptember közepén 3000 magyar hadifogoly várta Veronában hazaszállíttatását; egyes elfogott levelek gyanúsaknak tüntették föl ezeket a hazatérőket, amiért a kormány elhatározta, hogy azok egyenkint szigorú vizsgálatnak vetessenek alá, s csak gondos megválogatás után bocsáttassanak haza, a gyanúsak pedig a hadsereg más nemzetiségű csapatainál tartassanak, vagy fenyítőszázadokba osztassanak be.¹

Az érdemtelen és tehetségtelen hízelgőknek és törtetőknak az a pártolása, mely a Grünne uralma alatt meghonosult, csakis megrontólag hathatott a sereg szellemére, épp úgy, mint az a kicsinyes nyargalás a lényegtelen szabályszerűségeken, amely például megnyilatkozott abban, hogy a fegyverszünet megkötésekor az első, amit a napiparancsok szigorúan meghagytak a tiszteknek, az volt, hogy a hadjárat alatt szabálytalanul megnövesztett szakállaikat levegyék!² De voltak sokkal nagyobb bajok is, amelyek lényegesen csökkentették a hadsereg harcképességét és a fegyverek s a vezetés fölényét amúgy is bíró ellenféllel szemben szintén hozzájárultak a vereség előidézéséhez. Az Eynattentól pártolt hadseregszállítók mulasztásai és bűnös visszaélései következtében a csapatok gyakran éhesen mentek a csatába s egyízben 10,000 kenyéradagot kellett, mint dohos lisztből készültet, a Mincióba dobni.³ Ehhez járult a nagyszámú sebesültekről való hiányos vagy fonák gondoskodás. Az, hogy a fiatal császárné Bécsben maga is lelkes buzgalmat fejtett ki a sebesültápolás körül, nem lendíthetett sokat a dolgon, mikor a hiányos egészségügyi berendezések s különösen az első segély elégtelensége miatt a sebesültek ezrével pusztultak el már a harctéren vagy útközben.⁴ A háború megmutatta, hogy a hadseregnek udvari irodákból való igazgatása nem képes annak harc- és versenyképességét biztosítani.

Pénzügyi téren a készfizetések tervbe vett fölvételét a jegybank részéről a háború természetesen meghiusította, a bankjegyek kényszerforgalmát fenn kellett tartani; láttuk, mily hátrányos kölcsönrel kényszerült Bruck magán ideig-óráig segíteni s ugyanakkor, amikor a birodalom terhei a hadiköltségek következtében óriási módon növekedtek, volt kénytelen Ausztria Lombardiának addig évi 14 és fél millió forintnyi adójövedelméről lemondani. A be nem vallott államtönk jelenségei voltak már az olyanok, hogy pl. az állam az összes állami és közalapi kötvények szelvényeiből 5%-os jövedelmi adót vont le s hogy az egyenes adók után vetettek ki pótagót, «a háborús viszonyok idejére», amelyek természetesen túléltek a békekötést.⁵ A bor- és húsadó kiterjesztetett a

¹ *Min. Conf.* szept. 13., 15., 29.

³ *Gensd. Dép.* júl. 7. jelent.

² Egykorú katonatisztek elbeszélése. ⁴ *Przibram* id. m. 84. l.

⁵ *Beer* id. m. 277. s köv. 292. l. *Rogge* id. k. 528. s köv. l. *P. Napló* máj. 20.

2000 lakoson aluli községekre is és a sör=, szesz=, valamint cukoradóhoz 20%, a sóadóhoz 15% pótdót vetettek ki; hasonlóképpen emelték a bélyeg= és illetékdót. A császár személyesen vetette magát közbe, hogy különösen a bor= és húsadónak e kiterjesztése legalább Tirolban és Magyarországon elodáztassék; de a pénzügyi tekintet kényszere előtt kénytelen volt ő is meghajolni.¹ Szóba jött ismét a hadsereg létszámának leszállítása, a tartalékosok elbocsátása, a békeállományra való visszatérés s a löállomány egy részének eladása alakjában. Maga a külügyminiszter megállapította, hogy külső támadásoktól félni nincs ok, ellenben a pénzügyi egyensúly helyreállítása halaszthatatlan. Mégis a hadsereg képviselőjének azzal az ellenvetésével szemben, hogy Ausztriának legalább oly erős hadsereggel kell bírnia, aminővel Piemont rendelkezik, a kormány egyelőre nem tudta magát messzebbmenő rendszabályra elhatározni.²

Magyarországra nézve a legfőbb veszély: az ellenséges betörés, a béke gyors megkötése által kétségkívül el volt hátrítva; azonban számolni kellett ama tényezők megcsökkennt tekintélyével, amelyek az országban a nagyfokú elégedetlenséget s gyűlöletet addig féken tartották. Ha hivatalos tollak azt írták Villafranca után, hogy Magyarországon a béke megkötését ujjongó örömmel fogadták,³ ez legföllebb annyiban volt igaz, amennyiben az a béke megpecsételte Ausztria vereségét. Habár itt-ott fölfedeztek forradalmi falragaszokat s ezek miatt egyes egyének ellen vizsgálat is indult, habár szavahihető egyéneknek tudomásuk volt orosz ágensekről, kik itt-ott utazgattak az országban s nyoma van annak is, hogy Kossuth még az erdélyi oláhokkal is megegyezésre próbált lépni ez időben nemzetiiségi követelményeikre nézve, a legnyugtalanabb hazafiak, sőt az emigráció köreiben is az volt a meggyőződés Villafranca után, hogy a nagy történeti jelentőségű alkalom Magyarország függetlenségének kivívására a béke váratlanul gyors megkötése által el lett szalasztva.⁴ Azonban a nemzet közszellemében Ausztria bebizonyult tehetetlensége s az addigi rendszer bebizonyult kudarca mélyebb és tartósabb hatásúnak bizonyult a messzebbmenő reményeket ért csalódásénál. Most már Kempen is belátta, hogy Magyarországon az osztrák kormány «egyelőre» a tömegek rokonszenvére nem számíthat.⁵ Prottmann azt jelentette július 13-án, hogy «a béketervezet aláírásának mesésen hangzó híre kimondhatatlan erővel ragadta meg a kedélyeket és, mint látszik, a közhangulat teljes átalakulására fog vezetni».⁶ A közhan-

¹ *Min. Conf.* szept. 13., 15., 29. *P. Napló* máj. 24. *R.=Blatt* 1859. 199. s köv. l.

² *Min. Conf.* szept. 22.

³ *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* nagyvár. helyt. jelent. júl. 31.

⁴ *U. ott* máj. 19., aug. 15. jelent. *Kossuth* id. m. I. 466. l. II. 54. s köv. l. *Ürmössy* id. m. I. 192. s köv. l.

⁵ *Gensd. Dép.* 1859 jan. 20-iki jelentés.

⁶ *Wertheimer «Andrássy»* I. 125. l.

gulat valóban átalakult, de nem olyan szellemben, amint azt Prottmann szívesen látta volna. Teljesen igaza van Kossuthnak : «a villafrancai béke utáni néhány hónap a nemzeti önérzet ébredésének korszaka ; addig az önérzet csak fogcsikorgatásban, elreteszelt ajtók mögött keresett könynyebbülést, most a nyilvánosságra tört ; a nemzet lerázta zsidbadságát s odakiáltott a hatalomnak : él nemzet a hazán ! Az «egységes Ausztria» molochja megméretett és könnyűnek találtatott» . . .¹ És ha e fordulat főjelentőségét nem is abban keressük, amiben Kossuth, hogy azontúl a hatalmak tanácsában elismertetett, hogy «van magyar kérdés», kereshetjük joggal abban, hogy a nemzet immár elegendő erővel bírt megakadályozni az egységes és abszolutisztikus Ausztriába való egyszerű beolvasztását.

Magyarország ez időbeli közszellemének és közhangulatának képe azonban nem volna teljes, ha meg nem emlékeznénk két ez időben megjelent könyvnek nagyon különböző hatásáról. Mindkettőt magyar ember írta, mindkettőt németül és névtelenül s mindkettő a külföldön jelent meg.

B. Eötvös József terjedelmes röpirata Ausztria hatalmának és egységének garanciáiról² csak formailag volt névtelen, mindenki ismerte szerzőjét, ki maga küldte meg sokaknak könyvét. A mű osztrák és német körökben rendkívüli hatást keltett s oly sikert ért el, hogy újra meg újra kellett kiadni.³ Benne tudományos rendszerességgel, dogmatikusan fejti ki Eötvös azt a tételét, hogy egy erős, nagy Ausztria európai szükségesség, de ezt csak a jelenleg alkalmazottaktól eltérő, olyan rendszabályokkal lehet elérni, — aminőkkel a 48-iki forradalom is elkerülhető lett volna — melyek t. i. alkotmányos formában összpontosítják ugyan mindazt, ami az egész államot s az állam egységét érdekli, ellenben minden egyebet az egyenjogúan egymás mellé rendelt egyes országok történelmileg kifejlett sajátlagos alkotmányai körébe utalnak. Ez okból a nemzeti különféleségek nem hogy elnyomandók, asszimilálандók volnának, hanem ellenkezőleg, azok fenntartásával, szabad fejlődésével kell minden nemzetnek a monarchiában való megelégedését és ahhoz való ragaszkodását biztosítani. Így az, ami Ausztria gyöngeségének látszik, a valóságban erejévé fog válni.

A könyvben igen helyes megállapítások is vannak, így : Ausztria elszigeteltsége, Oroszország természetes törekvése Ausztriát gyöngíteni s maga és Törökország között kis államok létrejöttét mozdítani elő. Eötvös azt is előre látta, hogy Ausztria Franciaországgal rövidesen összeközösbe fog jutni, amire Szardinia fog okot szolgáltatni, sőt azt is,

¹ *Id. m.* II. 56. s köv. l.

² *Die Garantien der Macht u. Einheit Österreichs*, Leipzig 1859.

³ *Károlyi Á.* szerint (Döbl. irod. hagy. I. 171. l.) három, *Ferenczi Z.* szerint (b. Eötvös J. 208. l.) négy kiadást ért el.

hogy Franciaország és Oroszország egymáshoz előbb=utóbb közeledni fognak, ezek úgyszólván természetes szövetségesek, bármily ellentétes politikai eszméket képviselnek ; azt is megmondja a könyv, hogy Poroszország inkább nehézségeket fog támasztani Ausztriának, mintsem hogy segítségére legyen; Anglia szövetségére Ausztria csak úgy számíthat, ha erős. Eötvös élesen elítéli az uralkodó rendszert, mely a történeti jog teljes mellőzésével — melyen pedig a saját legitimitása nyugszik — a közigazgatás összpontosítását a végletekbe viszi. Kimutatja, hogy ez a rendszer minden téren csak a viszonyok rosszabbodását eredményezte s a hozzá fűzött várakozásokat semmiben sem elégitette ki. Elismeri, hogy 1848-ban mindkét fél oly eszközökhöz nyúlt, melyek a kitűzött célnál szükségképp messzebb vezettek. Magyarországon, Csehországban sohasem fog sikerülni a régi közjogi önállóság emlékeit kiirtani ; annál kevésbé, mert Ausztria saját története nem eléggé fényes arra, hogy azokat elfeledtesse. Nagyon téved az, aki a nemzeti mozgalmakat múltó jelenségeknek tartja, bár a szerző sem hiszi, hogy mindaz megvalósítható legyen, amit 1848 célba vett ; azt hiszi, hogy a német és az olasz kérdés nem fog véglegesen kizárólag nemzeti alapon megoldatni, de nagy hatással lesz a nemzeti elv Európára és ez alól Ausztria se vonhatja ki magát. A németesítés — mint II. József példája mutatja — csak a nemzeti érzés felébredését és megerősödését fogja eredményezni mindenütt. Minden állami hatalomnak csak az ad erkölcsi alapot, ha törvényre támaszkodik és ha fennállása megegyezik azokkal a fogalmakkal, érzelmekkel és érdekekkel, melyek az állampolgárok többségének szemében legfontosabbak. Ausztriában a haza fogalma a kormányra és a polgárookra nézve mást=mást jelent s a hazafiságnak még csak a jövőben kell kialakulnia. Amely percben Ausztriának sikerülne összes tartományait germanizálni, abban a percben Németországban felébredne a vágy : Ausztriát beolvasztani ! A germanizálás csak fokozta az összes nemzeti=segek ellentétét a kormánnyal szemben. Azzal, hogy a centralizáció a nemzeti érzést elnyomni igyekezett, csak azt érte el, hogy a nemzeti érzés most a birodalom egysége ellen fordul. A keleti kérdés Ausztriára nézve legfontosabb, mert a török birodalom előbb=utóbb bekövetkezendő összeomlása Ausztriára nézve vagy jövőendő nagyságát, vagy jövőendő bukását fogja jelenteni ; az utóbbi akkor fog bekövetkezni, ha a dunai fejedelemségeknek és Szerbiának Piemont szerepét juttatjuk. A Habsburgháznak történeti jogcíme van az európai Törökország egy részének birtokára s az ottani jövő alakulások nagy mértékben fognak attól a véleményről függni, amelyet ott Ausztriáról táplálnak ; ha a monarchia belső viszonyai jók, akkor a határos balkáni népek itteni vérokonaik révén ide fognak akarni csatlakozni, ellenkező esetben ezeket is magukkal fogják rántatni s elszakadásra indítani. Ha a kormány minden igyekezete ellenére ma Magyarországon egyetlen osztály sem elége=

dett sorsával, ennek oka az, hogy e rendszer, bár minden anyagi érdeket kielégíteni igyekszik, a nép érzelmeit és jogfogalmait oly mértékben sérti, hogy ez minden kedvező eredményt elfeledtet.

Látjuk, hogy Eötvös ezzel az év elején megjelent könyvével szintén a rendszer ostorozóinak sorába állott s hogy messze Európa jövőjébe tekintő pillantással benne sok, részünkről is megszívlelendő dolgot mondott; azonban nálunk s éppen akkor szükségképp visszatetszést keltettek azok a további fejtegetései, melyekben nyíltan elismeri, hogy a hadügyet, a pénzügyet és kereskedelmet csak központilag, egységesen lehet kezelni s hogy ezekre nézve közös törvényhozás szükséges, ezekre nézve lehetetlenség két Minisztérium és két törvényhozás. Hogy továbbá az osztrák császár e minőségénél fogva legitim ura Magyarországnak is és hogy tudományos szempontból a külön koronázás csak egy előítéletnek felel meg; hogy a magyar király jogai a törvényhozás és kormányzás terén osztrák császári minőségéből származnak s hogy Magyarország kormányzása tisztán a bel-, igazságügy-, vallás- és közoktatásra nézve egy kancellár vezetésére volna bízandó, ki alatt államtitkárok állanának s ki egyúttal a birodalmi Minisztérium tagja volna. Eötvös az általános birodalmi gyűlést föltételezi mint törvényhozó testületet. A március 4-iki octroyált alkotmányról tulajdonképpen nagy elismeréssel szól, csak egyes részleteit kifogásolja, de általában olyannak mondja, mely Ausztria alkotmányos igényeit kielégítheti.

Eötvös tehát e röpiratban még nem tagadja meg az ötvenes évek elején publicisztikai téren elfoglalt álláspontját, mely kielégíthette a konzervatívokat, sőt — néhányak állítása szerint — őt miniszterségre is kombinációba hozta,¹ de amely a hazában annál hevesebb ellenkezéssel találkozott, minél inkább nőttek nálunk időközben s különösen a balul végződött hadjárat óta a sokkal messzebbmenő engedményekbe vetett remények. Gróf Andrassy Gyula erős szemrehányást tett e könyveért Eötvösnek s mikor ez arra hivatkozott, hogy ő műve legérdemlegesebb részének kefelevonatát megküldte előzetesen Deáknak s tőle észrevétel nélkül kapta vissza, Deák Andrassy előtt oda nyilatkozott, hogy az ő politikája homlokegyenest ellenkezik az Eötvösével, hogy azonban a haza válságos állapotában nem érzett magában jogot arra, hogy az övétől eltérő vélemény nyilvánítását megakadályozza.²

Égészen másnemű volt a hatása annak a vastag kis sárga könyvnek, mely, bár már a háború folyamában való megjelenése után nyomban tilalom alá helyezve,³ mégis, csodálatos módon elterjedt nálunk is, nem kevésbé Bécsben és a külföldön s melynek címe: «Ein Blick auf den

¹ Wertheimer id. m. I. 130. l.

² Kónyi: Deák F. besz. II. 405. l.

³ A «Beschlagnahme»-t elrendelő belügymin. rendelet (7549. eln. szám) kiselejteztetett; a szám után ítélve az intézkedés július elejére eshetett.

anonymen «Rückblick» welcher für einen vertrauten Kreis ... im October 1857 in Wien erschien, von einem Ungarn».

Miután a könyv Londonban nyomtatott, F. K. betűk mögé rejtőző előszava is egy magyar emigránsra hivatkozik, ki ezeket a «tarka=barka aphorismákat» oly német stílusban írta, amelyért elnézést kér, eleinte mindenki az emigrációban kereste a szerzőt; sőt párisi hírek meg is nevezték a gr. Teleki László személyében; azonban csakhamar rájöttek a tévedésre s mindinkább kétségtelenné lett, hogy a könyv Széchenyi műve, bár ő maga azt soha el nem ismerte, leszólta a könyvet, ő maga is Telekire és emigráns társaira igyekezett hárítani a gyanút. Elismerte azonban, hogy a könyv az ő gondolatait is fölhasználta. Maga a rendőrség nem talált elegendő támpontot arra, hogy szerzősége címén Széchenyi ellenében eljárjon.¹

A «Blick» stílusára az irodalmi kritika szabályai egyáltalán nem alkalmazhatók; azok szerint ez valószínűleg egy nagyon pongyolán, egyetlenlenül, formátlanul és izléstelenül megírt könyv, amelyben a vérgisértő mondások, a gyilkos gúny ostorcsapásai, a hazafiúi kétségbeesés feljajdulásai a bécsi előkelő körök tereferéinek kedélyes, adomázó bőbeszédűségével a legtarkábban váltakoznak. Azonban mint a Széchenyi lángeszének és elkeseredésének egyéni kitörése, mint a Bach-rendszer irgalmatlan epilógusa s egyúttal elátkozása, csodálatos irodalmi remekmű, amely magának állít szabályt s épp oly példátlanul áll a publicistákában, mint amily utánozhatatlan a maga nemében.

Tulajdonképpen a Bach kormányzati rendszerének magyarországi eredményeit fitogtató, már ismert «Rückblick» cáfolatául iratott s ennek a célnak is teljesen megfelel, habár a cáfolásnál semmiféle rendszert nem követ, de a szerző jól értesültségének oly jeleit adja, melyek állítólag megdöbbenették a legmagasabb hivatali köröket.² Azonban a könyv ennél sokkal többet is tartalmaz: kegyetlen boncolást, elemzést visz végbe a tíz év óta Ausztriában, különösen Magyarországon kormányzati téren történt dolgokon; semmi sem marad fölfedetlen, minden megkapja a maga megérdemelt ítéletét, nincs az a hazugság, amely a maga meztelenségében ne volna kénytelen az olvasó elé állani. A magyar ruhába bujtatott idegen hivatalnokok «Beamtenmaskerade»-ja, a nemzetségeknek Magyarország ellen való kijátszása és cserbenhagyása, a Bach magyarul tanulása, a császárlátogatás és a koronafeltalálás «komédiái», a zsandárság fölmagasztalt működésének hiábavalósága és lelketlensége, bár össze-vissza hányva, mégis mind megtalálja a helyét és nem menekül a pellengértől. És épp így sorra kerülnek a Széchenyi legszemélyesebb ter-

¹ Szögyény id. köt. 140. l. Wertheimer id. k. 127. l. Károlyi Döbl. irod. hagy. I. 61. s köv. l.

² Kecskeméthy: Gr. Steph. Széchenyi 76. l.

mészetű sérelmei: az akadémiai alapszabályok ügye, a konzervatívek petíciójának, — mellyel a szerző magát szembetűnően azonosítja — visszautasítása és a reá a laxenburgi kéziratban adott kiábrándító, rideg válasz. A Schwarzenberg élete határáig ő az, aki Magyarország minden sanyarúságáért és gyászáért viseli az átkot; de miután ezzel az emberi szörnyetegként jellemzett főbűnössel leszámolt, a továbbiakért való felelősség címén Széchenyi minden haragja és gúnyja Bach ellen fordul. Kijut itt-ott Albrecht főhercegnek is és a magyar helytartóság egyes tagjainak, de a csipkedés, tördöfés, marólúggal való leöntés minden kínzásait főleg Bachnak kell elviselnie, mivel párbeszédet látszik folytatni Széchenyi, csodás leleményességet fejtve ki a megszólító és díszítő jelzőkben,¹ ráolvasva Bachra a Miklós cár véleményét is és már a szigorú igazságnak nem egészen megfelelően még az Ausztria külpolitikai elszigeteltségéért is Bachot és csak őt vádolva.²

A «Blick»-et, amely a tilalom ellenére utat talált a legelőkelőbb és legmagasabb bécsi körök asztalaira is, mindenütt elégtétellel olvasták, ahol a Bach politikájától megcsömörlöttek az emberek. Szinte újjongva fogadták természetesen Magyarországon, mert bár az olaszországi háború kockájának eldőltevel mindenki megbukottnak tekintette Bachot, e könyvet mégis mintegy igazolta az, hogy a nemezis, melyet oly kérlelhetetlenül követelt, oly végzetszerű pontossággal következett be. A nemzetnek jól esett az, hogy amit éveken át, fogcsikorgatva magába fojtani volt kénytelen, az most lángszavakkal elmondva, könyvben megírva tártult ország-világ elé visszavonhatatlanul, elnémíthatatlanul és ami a legfőbb: megcáfolhatatlanul! Ez kétségkívül szintén hozzájárult a nemzeti önérzet ama hatalmas fölébredéséhez az 1859. év folyamában, melynek oly sok tanubizonyságával fogunk találkozni e lapokon is.

Az elvesztett háború után az uralkodó és Rechberg tisztában lehetek aziránt, hogy a közvélemény nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is a leghatározottabban elítéli az addigi kormányrendszert és követeli a birodalom szerencsétlensége okozóinak eltávolítását. Az iránt sem lehetett kételyök, hogy a gyűlölet és a vád főképp Bach és Grünne ellen irányul. Bach ellen ez időben már igen magas állású egyének is sorompóba léptek.³ Tudvalevőleg az abszolút uralom, ha egyszer megszorul és engedni kénytelen, első sorban és legkönnyebben a szemé-

¹ Íme egy pár mutató: «Hauptmaschinist von Österreich, Factotum und Um- und Aufbau Neuösterreichs, Herr Favorit und dirigirender Minister, Reformator und Neuausbacker des österr. Gesamtstaates, Quasi-Premier, Excellenzchen» stb.

² A «Blick» elemzését l. Tolnai Vilmos már idézett Bevezetésében a Döbl. irod. hagy. II. kötetéhez 32. s. köv. l.

³ Szögyény id. k. 126. l. Windischgrätz és Friedr. Thun támadásait Bach ellen Károlyi Árpád (Döbl. irod. hagy. I. 177. s. köv. l.) ismerteti.

lyeket áldozza föl ; sokkal könnyebben és szívesebben ezeket, mint elveit és céljait. Rendszeresen megpróbálja előbb személyek fölládozásával csillapítani le a háborgó hullámokat s csak ha ez nem sikerült, hajlandó továbbmenő változtatásokhoz nyúlni.

Ez magyarázza meg, hogy már Magenta után s még Solferino előtt tervbe vették Bach elbocsátását, sőt Rechberg föl is ajánlotta a belügyi tárcát b. Jósika Samunak, úgy vélekedvén, hogy az osztrákok be fogják érni azzal, hogy Bach távozik, a magyarokat pedig ki fogja elégíteni az, hogy magyar ember lép helyére. Azonban Rechberg nagyon csalódott ; Jósika a leghatározottabban visszautasította az ajánlatot. Nemcsak a maga, hanem a többi konzervatívek nevében is kijelentette, hogy meggyőződésök szerint nincs oly kapacitás, amely képes volna a birodalom két felének annyira különböző viszonyait, gondolkodását, érzelmeit, hajlamait és sajátságait úgy megérteni, hogy az egész birodalom belügyi kormányzatát közvetlenül, jól és szerencsésen vezethesse ; s amint ő, Jósika nem tételezheti föl oly emberről, ki életét nem a magyar korona tartományai viszonyainak tanulmányozásában töltötte, hogy azokat jól kormányozni képes legyen, époly kevéssé veheti át lelkiismeretes magyar államférfiú a német-szláv tartományok kormányzatának gyepelőit.¹ Ez tehát világos és határozott megtagadása volt a konzervatívek közreműködésének a centralisztikus kormányzásban.

Solferino után a Bach távozása immár befejezett ténynek volt tekinthető, bár felmentés iránti kérvényét csak július 28-án nyújtotta be.² Az utód megtalálása nagy nehézségekkel járt. A tanácsatlanságot, a vajudást s másrészt azt, hogy az uralkodó nem akart régi minisztériumával tovább kormányozni, legvilágosabban mutatja az a tény, hogy a miniszterek július 14-ikétől augusztus 23-ikéig konferenciára nem hivattak össze, ellenben tartattak koronatanácsok tényleges miniszterek mellőzésével, miniszterjelöltek és birodalmi tanácsstagok bevonásával a válság mikénti megoldása kérdésében, aminél Rechberg egy emlékirata szolgált alapul s a végeredmény ama «programm» lett, melyet a hivatalos lap mint az új Minisztériumét közölt.³ Az augusztus 23-iki konferenciát már egy nappal megelőzték a császári kéziratok, melyekkel gr. Rechberg miniszterelnökké, b. Hübner rendőrminiszterré, gr. Goluchovski Agenor belügyminiszterré neveztettek ki, a kereskedelmi-, ipar- és közmunkaügyi minisztérium feloszlatott s

¹ Így közli, szó szerinti idézésképpen a konzervatívek szerepére nézve jól értesült *Ludasi* (Drei Jahre Verf.-Streit 34. l.) Jósika nyilatkozatát. Ettől egészen eltérő *Beksis*nek szintén szó szerintinek feltüntetett közlése, melynek forrása megnevezve nincs. (Fer. József kora 462. l.)

² Ezt *Károlyi* állapította meg : id. m. 181. l. 1. jegyzet.

³ *U. ott* 186. s köv. l.

teendői a kül-, bel- és pénzügyi tárcákhoz utaltattak át, Bach a belügyminiszterségtől, Kempen a legfőbb rendőri hatóságok vezetésétől és Toggenburg a kereskedelmi miniszterségtől elismerés mellett fölmertettek s a katonai ügyek képviselőjével a minisztertanácsban a hadsereg főparancsnokságának főnöke vagy elnöki hivatalának vezetője bizatott meg.

Egyidejűleg e legf. kéziratokkal a laxenburgi manifesztumban kiállításba helyezett belső reformokként a már említett hivatalos kommentár vagy program a következőket jelölte meg: az állami kiadásoknak a polgári és katonai igazgatásban való szigorú ellenőrzését, a protestánsok autonómiáját és szabad vallásgyakorlatát, a zsidók helyzetének korszerű rendezését, a még áprilisban közzétett, de életbe nem lépett községi törvényeknek bizalmi férfiak meghallgatásával az egyes tartományok állapotaihoz való haladéktalan hozzáidomítását, a kormányzati teendők lényeges részének önkormányzati testületekre és a községekre való ruházását és a rendi képviselő életbeléptetését. A hivatalos kommentár e jellemző szavakkal végződik: Komoly a helyzet, nagyok a nehézségek s az öröklött bajok; a háborút elvesztettük, hanem azért a népek csak seregeljenek bizodalommal a császár köré! ¹

Egyúttal, hogy a magyaroknak valami külön csemege is jusson, ugyanakkor közzétették, hogy az uralkodó tapasztalván, hogy az 1854 december 9-iki legf. kézirat, mely szerint a gimnáziumok felső osztályaiban tanítási nyelvül a német használtassék, Magyarországon nem fogadtatott megnyugvással, július 20-iki legf. elhatározással megengedte, hogy a tanítási nyelv választása a gimnáziumok fenntartóira bízassék. ²

Tehát egyelőre ez volt az összes változás, melyet egy katastrofális politikai esemény a kormányzat terén előidézett, az egér, melyet a vajudó hegy megszült. Még a személyváltozások sem hozták meg mindazt, amit a bel- és külföldi közvélemény joggal várt, az irányváltozásnak pedig oly kevés jelét mutatták e személyek és e program, hogy a kormányválság megoldásának e módja valóban senkit sem elégitett ki.

A részben változott minisztériumnak a közölt program alapján folytatott kormányzati politikájával és «reformjai»-val a következő fejezetben foglalkozunk; itt csupán a személyváltozásokat kell kissé közelebbről megvilágítanunk.

Az, hogy Rechberg miniszterelnökké neveztetett ki s ezáltal a Schwarzenberg halála óta fennállott gyakorlattal szakítva, a kormány, mint testület, fejet kapott, mindenesetre az uralkodó fokozott bizalmának jele volt a Buol utódjával szemben s ez a magyarok egy részénél

¹ P. Napló aug. 23.

² U. ott Reichsg.=Bl. 1859. 447. l.

annyiban némi várakozásokat kelthetett, amennyiben Rechberg tényleg mindjárt kormányra lépése után érintkezést keresett és tanácskozásokat folytatott a magyar konzervatívek főbbjeivel.¹

Bach elbocsátása, mely az egyetlen cselekvő tétel volt a kormányváltás elszámolásában, oly formában történt, mely nem kompromitálhatta azt a nagyfokú bizalmat, amelyet az uralkodó oly hosszú időn át helyezett belé. Már régóta rebesgették, hogy a birodalomnak vatikáni nagyköveti állása vár reá; most csakugyan oda nevezték ki. Az osztrák hivatalos gyakorlat ezt tekintette a diplomáciai állások legelőkelőbbjének, mely fényes javadalmazással is járt. Ott Bach, a Concordatum egyik alkotója, mindenesetre szívesen látott alak volt s egyúttal korlátlanul hódolhatott külsőségekben már addig is tüntetőleg nyilvánított vallásos buzgalmának, melynek őszinteségében nem is kell éppen kételkednünk, miután az a megterhelt lelkiismeret természetes vezekelési ösztönéből fakadhatott.

Utódja, Goluchovski, addig galíciai helytartó volt s mint ilyen, éppenséggel nem adta a kormányrendszerrel való megelégedésének jeleit. Egyébként szenvedélyes, konzervatív, ultramontán főúrnak, erőskezű adminisztrátornak, a lengyel-szláv törekvések lelkes hívének s mint ilyent, inkább föderalistának, mint centralistának tartották. A magyar alkotmányos törekvések csakhamar élénk ellenkezéssel találkoztak nála; egyetlen dolog volt, amiben a magyarokkal egyetértett: a Bach és Thun germanizáló rendszerének határozott elítélése, aminek csakhamar jeleit is adta.²

Kempen elbocsátása kormányzati szempontból is teljesen indokolt volt, mert hiszen érthető, hogy az új kormány nem akart kebelében tűrni valakit, aki a minisztereket a Grünne közvetítésével állandóan denunciókkal az uralkodónál; ³ a megtévesztésre alkalmas közhangulati jelentéseket is fölróhatták neki s mellesleg a távozó Bachnak is némi elégtételül szolgálhatott, hogy bukásába magával ránthatta azt, aki legtöbbet áskálódott ellene s leginkább leste és óhajtotta távozását. Kempen egyszerűen nyugdíjazták.

Meglepetésszerűen hatott a régebben fennállott rendőrmisztériumnak visszállítása s arra b. Hübner volt párizsi nagykövetnek kinevezése. Hübner, mikor Párizsból visszahívták, kinevezték vatikáni nagykövetté; ezt a helyét azonban még el sem foglalhatta, mikor az új kinevezés érte. Ebben lehetett némi része annak a tekintetnek is, hogy Bachnak Rómában helyet csináljon. Közkormányzati szempontból üdvösnek látszott a rendőri hatalmat nem hagyni tovább is katonai

¹ Rogge id. m. II. 6 s köv. l.

² Wertheimer id. m. I. 133. l. Rogge id. h.

³ A Kempen denunciacióinak klasszikus példái a Gensd. Dép. 1859 jan. 9., 12., márc. 25. és jún. 10-iki jelent.

vezetés alatt, melynek egyoldalúsága és merevsége s örökös surlódása a polgári hatóságokkal csak nagyon is szembetűnt. Hogy azonban a visszaállított minisztérium élére éppen Hübner került, az Rechberg és a magyar konzervatívek között folyt tanácskozások eredményének is tekinthető. Lehet, hogy Hübner a külügyi tárca majdani elérhetése reményében volt hajlandó a kabinetben helyet foglalni; ellenben Rechberg őt inkább arra a célra látszott kiszemelni, hogy a magyarok bizalmi férfijaként is szerepeljen, ez okból vonta őt be kezdettől fogva azokba a thea=estélyekbe, melyekben Dessewffy, Jósika, Szécsen és Mailáth is résztvettek, s melyeknek célja volt a magyar közjog és Magyarország kielégítésének lehetőségei iránt úgy a miniszterelnököt, mint a leendő rendőrminisztert tájékoztatni. Mint látni fogjuk, Hübner a magyar urak bizalmára teljesen méltónak is bizonyult s nem rajta mult, hogy velők egyetértő törekvései sikert nem arattak.¹

A Toggenburg távozása s a kereskedelmi minisztérium feloszlatása a Bruck műve volt, ki ilyen módon kívánta hatáskörét tágítani. Thunnak ellenben, bármennyi ellensége volt, még helyén kellett maradnia, hogy a protestáns egyházi kérdések megígért rendezését végrehajtsa; hogy milyen sikerrel s hogy milyen lett a valóságban az a «protestáns autonómia», amelyet a miniszteri program igért, azt meg fogjuk látni.

És helyén maradt egyelőre a közvélemény heves követeléseivel szemben is: Grünne. Az uralkodó mindössze arra az engedményre volt hajlandó, hogy a miniszteri értekezleteken a hadvezetőséget nem Grünne vagy Eynatten, hanem gr. Folliot de Crenneville altábornagy képviselte.² A császár jelezni akarta, hogy a maga személyes környezete megválasztásába senkinek sincs beleszólása; csak novemberben egyezett belé, hogy Grünne a főhadsegédi állást a főlovászmesterrel cserélje föl, amelyhez mindenesetre több minősítéssel bírt. Áldatlan működését már a Kempen távozása nagyrészt megdöndötte.

Midőn az események folyamának e pontján Bachtól megválnunk, helyénvaló lesz az ő tízévi működését s azt a rendszert, melynek ő nevet adott s mely az ő távozásával ellentállási erejének legjavától megfosztva, mégis lassú pusztulásnak indult, összefoglaló áttekintés, jellemzés és bírálat alá venni.

Ez a rendszer már azért sem lehetett igaz, őszinte és becsületes, mert kiegyenlíthetetlen ellenmondásra volt felépítve. A hatalom, idegen segítséggel leervén Magyarországnak szabadságáért és jogáért vívott harcát, a szabadságot és jogot elkobozhatni vélte: Magyarország évszázados közjogát eljászottnak jelentette ki s az uralkodói

¹ *Drei Jahre Verf.=Streit* 36. s köv. l. Rogge id. k. 9 s köv. l.

² *Min. Conf.* aug. 23. és köv. ülések jegyzőkönyvei.

akarat teljhatalmával szabta meg az ország jövődjö berendezését, jogintézményeit és kormányzati rendszerét. Ezt mind azonban nem a hódító jogára alapította, hanem a legitim uralkodóra s e címen követelt magának engedelmisséget. Holott — mint Széchenyi odakiáltotta Bachnak a Blickben, — valaki nem lehet egyidejűleg *jure hereditario* és *jure armorum* uralkodó. Feledték, hogy egy nemzet közjogából, mely évszázadok történeti, szerves fejleménye, nem lehet kiragadni és fenntartani csupán csak a királyi jogokat s minden egyebet érvénytelennek nyilvánítani; a közjog megdőlésével keletkezhetnek hódítói jogok, de nem állhatnak meg azok a régi királyi jogok, melyek nálunk inkább, mint bárhol, a szent korona eszméjének megfelelően közjogilag az egész nemzetben gyökereznek s éppen ebből merítik legfőbb erősségöket.

Már ez az ellenmondás vitte rá a hatalom kezelöit, hogy szemfényvesztésekkel igyekezzenek szándékaikat eszközeikkel összhangba hozni, hogy mindig mást hirdessenek, mint amit cselekedtek. Így uralkodói kegyadományképpen kihirdettek egy alkotmányt, mely ugyan Magyarországra nézve csak megpecsételte a jogfosztást, de Ausztriára nézve haladást jelentett és elméletileg szabadelvű volt; ezt az alkotmányt soha életbe nem léptették, egyszerűen félretették; ígértek újabb «alapelveket», melyek szintén soha meg nem valósultak, hanem tíz éven át az egyedül valóban érvényes kormányzati elv az abszolút önkény maradt. Ígérték a nemzetek egyenjogusítását, de olyan közigazgatást és iskolarendszert léptettek életbe, mely a birodalmi egységnek mindent elnyelő érdekét az összes nemzetek egyforma jogtalanságával s a legkíméletlenebb germanizációval szolgálta. Ígértek demokráciát, de ezt csak annyiban valósították meg, amennyiben a köznép érdekét szívesen játszották ki az ellen a birtokos, különösen nemesi osztály ellen, amelynek politikai gyöngítésével a forradalom veszélyét vélték eltávolíthatni. Egyébként demokráciáról szó sem lehetett ott, ahol a népnek a közügyek intézésébe beleszólása nem volt, ahol a képviseleti rendszer és önkormányzat minden téren és minden fokon ki volt zárva éppúgy mint a gondolatnyilvánítás szabadsága.

Ha már ez az erkölcsi szignatúrája a rendszernek méltó az elítélésre, még mindig fennmarad a kérdés, hogy vajjon gyakorlati eredményei jobbak, üdvösebbek voltak-e mint erkölcsi forrása és jellege? Különösen Magyarországra néve megvizsgálandó, hogy mikor ezt az országot megfosztották évszázados intézményeitől, nemzeti jellegétől, örendelkezési jogától, sőt még területi épségétől és vagyona nagy részétől is, mi volt az, amit e nemzet mindezekért cserébe kapott a mindig atyáskodó jóindulatát hangoztató abszolút uralomtól?

Az a külső hatalmi állása a birodalomnak, mely Magyarország belső fejlődésének is védpajzsul volna hivatva szolgálni, az abszolútiz-

mus eddig tárgyalt tíz évi uralma alatt — mint láttuk és mint az olaszországi háború kimenetele csattanósan bizonyította, — nem erősbödött, nem emelkedett, hanem ellenkezőleg gyöngült és alászállott nemcsak a forradalom előtti, hanem a forradalmat közvetlenül követő időhöz képest is. A szerencsétlen, mindig fennhéjázó és mindig bizalmatlan külügyi politika, mely egyszerre akarta Ausztriát uralkodóvá tenni Németországban, Olaszföldön és a Balkánon, s épp azért végül mindenütt hátrálni volt kénytelen,¹ s a még szerencsétlenebb belpolitika, mely a birodalom egységét hajhászva, csak egyenetlenséget és elégedetlenséget szült, Ausztriát éppoly képtelenné tette a külső hatalmi érvényesülésre, mint értéktelenné arra, hogy vele szövetséget kössenek.

A Bach-rendszer uralmának egyetlen oldalát, mely nem nélkülözi a fénypontokat, az igazságügyi intézményekben s az igazságszolgáltatásban találjuk. A Schmerling és Kraus szerves alkotásait az ősiség, az úrbérmegváltás, a telekkönyv terén, melyek sok tekintetben ma is alapjai jogéletünknek, a maguk helyén méltattuk; az osztrák polgári törvénykönyv behozatala sok ellenszenvet keltett ugyan, de tagadhatatlanul emelte a multhoz képest a jogbiztonságot s a birtok- és hitelviszonyok szilárdságát; Erdélynek az osztrákjog hosszabb uralma a Királyhágón inneni részekkel szemben nem vált hátrányára. Azt is el kell ismerni, hogy az abszolút uralom bíraskodása, bár nagyrészt idegenek kezelték, vagy talán éppen ezért többnyire tárgyilagos és részrehajlatlan volt. Persze a magyar nyelv, a magyar jogfejlődés ismeretének hiánya gyakran lett súlyos akadályává a bíróságok kielégítő működésének. Az is bizonyos, hogy a nagyon is egyszerű és patriarchalis régi magyar judikaturával szemben az osztrák rendszer a maga körülményességével és paragrafus-özönével elkésérlítette a jogkereső feleket, késedelmes lassúságnak s ezáltal annak lett okozója, hogy a pervesztes gyakran inkább belenyugodott sorsába, mintsem hogy felebezéssel még tovább odázza el a döntést. Ezek a viszonyok okozták azt is, hogy a föld népe ügyes-bajos dolgaival sok helyen inkább a régi tisztviselők választott bírósága elé ment, mintsem hogy a hivatalos perlekedés útjára lépett volna.² Kevesebb elismerés illeti meg az abszolútizmus büntető bíraskodását, mely azok között a szűk korlátok között is, melyek közé a sajtócensura gyakorlati fennállása, s a katonai és rendőri bíraskodás szorította, nem maradt mindig ment a politikai elfogultságtól.

A közelégtelenség egyik főforrását nálunk tudvalevőleg az abszolútizmustól teremtett közgazdasági és pénzügyi állapotokban találta.

¹ Lásd *Réz Mihály* tanulmányát: Németország és Magyarország, M. Figyelő 1915 márc. 1. 327. l.

² *Bekics*: Fer. József kora 431. s köv. l. *Büsbach* id. m. II. 125. s köv. l.

Az önkényuralom már első berendezkedésekor a forradalmi bankjegyek egyszerű értéktelenítésével mintegy hetven millió forintnyi nemzetvagyonot semmisített meg. Deák Ferenc, aki sohasem túlzott, Ausztria gazdálkodását e téren nálunk lapidaris rövidséggel így jellemezte: «elköltötte három vagy talán több következő generáció jövedelmét, kizsárolta az életerőt, földhöz verte az ipart és kereskedelmet».¹ Az bizonyos, hogy a vasúthálózat sem fejlődött e tíz év alatt oly mértékben mint ígérték, a vízi utak s a vízszabályozás pedig a minden társadalmi vállalkozásra ránehezedő s a mellett szűkmarkú állami gyámkodás mellett kevéssé haladtak elő. A közutak általában rosszak voltak s rajtuk még a közbiztonság sem javult. A telekkönyvek elkészülését nem lehetett annyira gyorsítani, amennyire a birtokviszonyok megváltozása az ingatlan hitel biztosítását sürgőssé tette volna, azonfölül Erdélyben be sem hozták a telekkönyveket. Az úrbérmegváltás is előbb érezte hátrányait, mint előnyeit, a tagosítás lassúsága meg már éppenséggel egyelőre inkább felkavarta, mint rendezte a birtokviszonyokat. A dohánytermelés korlátozása, a szeszfőzés szabályozása elkéséřítette a gazdákat, még az ipar és kereskedelem is csak nehezen törődött belé a sok újszerű szabály békóiba.

E lapokon gyakran foglalkoztunk az elviselhetetlen adóteher miatti panaszokkal; az adó terhét még növelte a kivetés gyakori igazságtalansága s különösen az ingatlan adó kataszterének hevenyészett és gyakran részrehajló megállapítása.² Az abszolutizmus kíméletlensége és telhetlensége e téren még menthető lett volna, ha azzal valóban eléretett volna az államháztartás egyensúlya s így annak előnyeit az adózó polgárok, bár nagy áldozatok árán, előbb-utóbb maguk is élvezték volna. Ámde az volt a legfőháborítóbb, hogy a népesség kizsárolása után a Bach-rendszer a tönk szélére juttatott államháztartást hagyott örökségül. A pénzügyi romlást főképp a keleti háború alatti fegyveres készenlét s utóbb az olaszországi hadjárat, valamint a hadsereg ellátása körüli botrányos gazdálkodás idézte elő, de nagyban járult hozzá a közigazgatási és rendőri szervezetnek működése értékével semmi arányban nem álló költséges volta. Csak a zsandárság és rendőrség költsége az 1850 és 1857 közötti években kétszeresére, öt és fél millióról tíz és fél millióra emelkedett s ennek túlnyomó részét a zsandárság emésztette föl.³ 1849-től 1858 végeig az államadósság 1200 millióról 2292 millióra s annak kamatterhe 40 millióról 101 millióra emelkedett. Az állami bevételek összegét ez időszak 100 millióról 315 millióra csavarta fel, de ez sem volt elégséges, mert időközben a kiadások 181-ről 367 millióra fokozódtak.⁴

¹ Levele sógorához Osterhuberhez 1861 jan. 9. (*Könyvinál.* II. 580. l.)

² *Beksics* id. m. 434. l.

³ *A. Beer* id. m. 289. l.

⁴ *Rogge* id. m. I. 530. l.

Kimutattuk már a megelőző fejezetekben, hogy az oly költséges rendőri és csendőri szervezet a nélkül, hogy a közbiztonságot valóban megjavította volna, eredményesen csak a politikai kémkedés, a bosszú és terror céljait szolgálta.

A Bach-rendszernek, amíg fennállott, az általa teremtett közigazgatás volt legnagyobb büszkesége; ebben nyilvánult meg állítólag leginkább Bachnak szervező tehetsége, melyet még újabban is, egyébként tárgyilagos bírálók a nagy Napoleoné mellé vélnek állíthatni.¹ A valószínűleg ezt a közigazgatási rendszert magyarországi hatása szempontjából már magában az a tény elítéli, hogy nálunk nem maradt meg belőle semmi. A gyakorlati élet iránt teljesen érzéketlen, lélekölő formalizmusát és bürokratizmusát az azt kezelő idegen hivatalnoksereggel együtt már a rendszerváltozás első szele: az októberi diploma elsöpörte. De egész szervezete, koncepciója kezdettől fogva, elhibázottnak mondható. A megcsonkítás után megmaradt Magyarországnak öt közigazgatási kerületbe osztása, ezeknek a kerületeknek önkényesen és erőszakosan német, tót és magyar nyelvi jelleggel való felruházása semminemű adminisztratív célszerűségnek sem felelt meg, mert a kerületi helytartótanács=osztályok majdnem semmi önállósággal sem bírtak, ellenben csakis az ország további földarabolását, a nemzeti egység érzésének kirtását vette célba. Miután a jobb hazai elemek hivatalt nem vállaltak, de azokban a kormány nem is bízott, a közigazgatási apparátust túlnyomóan idegenekből állították össze, többnyire hazátlan, mindenre vállalkozó egyénekből, akiket, hogy köznevetség tárgyai legyenek, rájuk nézve alkalmatlan, költséges és terhes magyar ruhába bújattak. A hazai nyelv, a viszonyok és a meggyökerezett gyakorlat minden ismerete nélkül rászabadították őket a közigazgatásra, sőt meglehetősen széleskörű bíráskodásra is; közülök még az értelmesebbeket is megzavarták a más viszonyokhoz szabott utasítások és formulárék áradatával s a minduntalan való áthelyezésekkel. Ezeknek a tisztviselőknek jobbjai maguk érezték, hogy a nép természetesen bizalmatlan irántuk, sőt gyűlöli őket s alig várja távozásukat. A megyék- és járásokbeli közigazgatást valahogy csak rendezte Bach, de a községügy teljesen rendezetlen maradt. Már az olasz háború kitörése idejében napvilágot látott egy úgynevezett községi törvény, mellyel még meg fogunk ismerkedni s mely oly általános elégtelenséggel találkozott, hogy a Rechberg-kormány kénytelen volt annak gyökeres átidomítását ígérni, azonban a vonatkozó tanácskozások is csak hasznavehetetlenségét igazolták.² Találón mondja

¹ *Friedjung*: *Histor. Aufsätze*, 24. l.

² Lásd *Beksics* id. m. 511. s. köv. l. A névtelen «Acht Jahre Amtsleben in Ungarn», Leipzig 1861. sok érdekes vallomást tartalmaz a Bach-korszak közigazgatási állapotairól egy akkor itt működött idegen szolgabíró tollából. A beözönlött hivatalnokok gyűlöletes voltát csattanósan illusztrálja a *Frankenburgtól*

a Bach=rendszer közigazgatásáról egy francia bírálója, hogy az tiszta formalizmussá fajult el, az óriási gépezet üresen zakatolt,¹ csupán azok által és azok számára tartva fenn, akik belőle éltek, minden támasz nélkül az abszolutizmustól elidegenített s az adótehertől elcsigázott lakosság részéről. A Bach rendszere azonfölül valóságos átka lett közigazgatásunknak azért is, mert meggyűlöltetvén velünk a jót is, egyik főokozója lett közigazgatásunk hátramaradásának.

A közigazgatást is összezavarta a kormánynak az a nemzetiségi politikája, mely a «nemzetiségek egyenjogúságának» tetszetős jelszavát a Csengery Antal találó megjegyzése szerint tulajdonképpen csak anynyiban valósította meg, amennyiben az összes nemzetiségeknek egyformán megadta a jogot arra, hogy — németekké váljanak.² Az erdélyi szászok legilletékesebb szószólói elismerték, hogy a kormány azzal, hogy Erdélyben a magyar nemességet büntetésül kizárta minden közszolgálatból, a közigazgatást a legjobb erőktől fosztotta meg. A szászokat névleg megerősítették jogaikban, de Comesüket letették, községi önkormányzatukat megszüntették s idegen hivatalnokokat hoztak közéjük; viszont a szászokat a magyarok közé vitték, ahol azokat gyűlölet fogadta.³ A tótokat oly tót nyelvvel boldogították, melyet azok nem értettek s a szerbek a vajdaságban, a horvátok Horvátországban, a románok Erdélyben a felsőbb hatóságokkal csak épp úgy németül voltak kénytelenek érintkezni, mint a magyar helytartótanács.

A birodalmi egység gondolatából folyó s fő állami elvvé emelt germanizációt a «Rückblick» megpróbálta ilyen kacskaringós formában igazolni és szépíteni: «A német nyelvnek hivatalos nyelvvé emelése távolról sem jelent nyelvkényszert; az a legtermészetesebb állami *convenientia* rendszabálya, melynek hordereje azonban sohasem megy odáig, hogy a többi hazai nyelvek tere ezáltal megszőkítettessék».⁴ Az általános germanizálás közigazgatásban és iskolában a valóságban a legnagyobb képtelenség volt, mert csak a birodalom összes nemzetiségeinek ellentállását s a németiség meggyűlölését idézte föl és teljesen igazuk van azoknak, akik e törekvésben látják eredetét annak a kiegyenlíthetetlen ellentétnek, mely az azelőtt békésen együttélő cseheket és németeket összeveszítette s ezzel a monarchia legnagyobb bomlasztó erejét hozta mozgásba. A Bach=rendszer germanizátori működését csak még nevetségesebbé

(Bécsi élményeim I. 20—21. l.) elbeszélte, mikor egy kocsis Ferenczy későbbi legf. trvsz. bírót a Bach=korszakban egy faluba szállítván, túrheterlenül rossz ülést adott alája s Ferenczy magyar felszólalására azt felelte: «Hát magyar az úr? no akkor szálljon le kérem alássan, hisz ezt az ülést németnek csináltam!»

¹ «Fonctionnait a vide» . . . Eisenmann id. m. 194. l.

² U. ott 342. l.

³ Friedenfels: Bedeus v. Scharberg. II. 219—220. l.

⁴ Rückblick. 21. l.

teszi az, hogy annak közegei a legtöbb helyen cseh=morva, lengyel és szlovén emberek voltak,¹ kik maguk is gyatrán beszélték a hivatalos nyelveket; általán annak a német nyelvnek és annak a német kultúrának, mellyel Ausztria minden egyebet s különösen a magyart kiszorítani igyekezett, semmi köze se volt a valódi németséghez s az akkori osztrák nyelvi és nemzeti politikára nézve mi sem jellemzőbb, mint az, hogy uralma alatt a birodalmi németség épp oly elégedetlen volt és épp úgy zúgolódt, mint az összes többi fajok. Ellenben «a többi hazai nyelvek» méltányos tekintetbe vételét hirdető hivatalos kijelentések őszinteségére világot vet az a puszta tény, hogy Prottmann lehetett tíz éven át Magyarország fővárosában rendőrigazgató, a nélkül, hogy csak egy szót is megtanult volna magyarul.²

Ily rendszer csak az ellenkezőjét eredményezhette annak amit célba vett. Bachnak sikerült a szuronyokra támaszkodó uralom által a dinasztia történeti jogalapjait megingatni, a helyett, hogy azokat megszilárdította volna s különösen Magyarországon föl-fölszítani azt a forradalmi szellemet, amelyet az 1849-iki tapasztalás után oly könnyű lett volna végképp lecsillapítani. Neki sikerült a birodalom összes népeiben bizalmatlanságot kelteni az állameszme iránt s az összes népeket eltávolítani az egységnek attól a gondolatától, melynek szolgálatába állította egész rendszerét; és viszont sikerült Magyarországon, melyet mindenképp elemeire akart volna szétbontani, a közös ellentállás frontját megteremteni s ezáltal nemcsak az összes régi politikai pártokat egy táborba egyesíteni, hanem a magyarság és a nemzetiségek között is a közös szenvedések által oly közeledést létesíteni, amely nemcsak a szabadságharc idejében hiányzott, hanem — sajnos — a kiegyezés után is mindinkább eltűnedezett.

Ily tapasztalatok után csak természetes, hogy a Bach-rendszer a szenvedések hozzáfűződő emléke ellenére nálunk hovatovább gúny tárgyává lett s hogy elvakultságának, álnokságának, lelketlenségének és dőre erőszakosságának elítélésében a mi legjobbaink ítélete találkozott Európa, sőt Ausztria elfogulatlan közvéleményével is.

A Horváth Mihály megsemmisítő ítéletét³ megerősíti a magyar konzervatívok és szabadelvűek egyező véleménye, régibb és újabbkori publicisztikánk és történetírásunk.⁴ Lonovics érsek röviden így jellemezte a Bach rendszerét: Quidquid tangit, frangit.⁵ Szögyény, b. Vay Miklós emlékiratainkban, Széchenyi Blickjében kérlelhetetlenül megbélyegezték e rendszer szerzőjét; a konzervatívok védelmére 1864-ben kiadott

¹ Eisenmann id. m. 189. l.

² Rogge id. m. I. 220. l.

³ Magy. függetl. harcának tört. III. 601. s köv. l.

⁴ Beksics id. m., különösen 419. s köv. l., 431. s köv. l., 443., 511. l. stb.

⁵ Emléklapok b. Vay M. életéből 405. l.

röpirat azt mondja a Bach burocratiájáról, hogy az a magyar nép «nemzetiségének, nyelvének, szokásainak, drága jogainak, szent hagyományainak, méltóságának, önérzetének, multjának és jövőjének, politikai és nemzeti létének irtóháborút üzent».¹ A nemzet ítélete mennydörög Deák 1861-iki első felirati javaslatának e szavaiban: «A közelebb lefolyt 12 esztendő súlyos szenvedések kora volt ránk nézve. Ősi alkotmányunk eltöröltetett s a korlátlan hatalom idegen rendszere nehezedett reánk. És e nyomasztó rendszert még súlyosabbá tették azok, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással s gyakran rosszakarattal kezelték. Bűn volt előttük a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, bűn volt még a legtisztább honszeretet is. Országunk erejét kimerítették, a nemzet vagyonát jogtalanul elidegenítették, nemzetiségünket üldözés tárgyává tették. Minden nap új szenvedést hozott, minden új szenvedés egy gyökerét szakította el keblünkben a hitnek és bizalomnak».²

És e fölfogásunkkal sohasem állottunk egyedül. Auersperg herceg, az Anastasius Grün néven ismert osztrák költő keserűen írta már 1850-ben egy költőtársának, hogy az egész forradalom csak azt eredményezte, hogy a burokraták levesestálai megteltek s Bach és társai miniszteri tárcákhoz és hímezett kabátokhoz jutottak.³ A mély belátású angol prince consort, Albert herceg, mikor 1852-ben megmagyarázták neki, hogy Ausztria miképpen szándékozik minden külső és belső ellenségét földre teríteni s zavartalan fejlődés útján a ma még hiányzó egységes közérzületet és egységes államiságot megteremteni, fejcsóválva jegyezte meg: «Tehát Ausztria még csak most akar állammá válni s mert ehhez idő kell, elvárja a többi Európától, hogy megálljon mindaddig, míg ő állam lett . . . de túlbecsüli erejét, ha azt hiszi, hogy a saját érdekei szerint fog Európának tovább is diktálni».⁴

Az osztrák publicisztika mindjárt bukása után éles szemrehányásokkal fordult Bach ellen.⁵ A jeles osztrák történetíró, Springer, már a hatvanas években megállapította, hogy Bachot nemcsak Magyarországon gyűlölték, hanem mindenütt. A németosztrákok elszakadtak tőle, mert bár rendszere még leginkább nekik kedvezett, annak terhei reájuk is nehezedtek. A «szenvedélyes abszolútizmus» teljesen képtelennek bizonyult arra, hogy a forradalom sebeit behegessze, új, szilárd rendet teremtsen, az állam fejlődését új irányokba terelje. Az alkotásra való képesség minden téren megnyilvánult. A diplomácia joggal dicsért régi éleslátásából, a hadsereg — saját hibáján kívül — harcképességéből sokat veszített, a munkával túlhalmozott igazságszolgáltatás felmondta a szolgálatot, a közigazgatási gépezet fennakadt, a pénzügy, a birodalom

¹ Drei Jahre Verfassungstreit 91. l. ⁴ U. ott II. 162. l.

² Kónyinnál III. 17. l.

⁵ O. B. Friedmann: Zehn Jahre österr.

³ Friedjung: Österreich stb. I 325. l.

Politik. I. 67—68., 186—187., 193.

külső hatalma és belső ereje egyaránt megingott.¹ A francia Eisenmann azt mondja, hogy Bachnak, hogy diadalmaskodjék, a föld színéről egész nemzeteket kellett volna kiirtania, az emberek millióiban kellett volna a politikai és nemzeti önérzetet eltörölnie.²

S az újabb történetírás már majdnem fenntartás nélkül behódol e nézetnek. Friedjung, bár nagyra tartja Bach tehetségét s enyhén ítéli meg hibáit, kénytelen elismerni, hogy a Schwarzenberg és Bach művében, melyet Magyarországon létesítettek, volt ugyan erő és lendület, de elbizakodottság volt egyszerűen túltenni magát egy nemzet történetén. Túlbecsülték Ausztria erejét, mikor azt hitték, hogy egy országot, mely oly nagy, mint ő maga, Ausztria egyszerű tartományként magához csatolhat. Ha az államokat boldoggá tehetné a törvények egyformasága, ha az emberek csupán egy egyenlet számai volnának, akkor Bach az államférfiak mesterének címét érdemelné. A Bach rendszere részleteiben művésziessé volt összeillesztve, de hiányzott belőle a bölcseségnek és szelídségnek az az olajcseppje, mely nélkül az emberi elmesség csak múló alkotásokra képes.»³

A jeles közjogász, Redlich is elismeri, hogy a Bach alkotásának, mint oly politikai rendszernek, mely a nép akaratnélküliségére s a burokratia mindenhatóságára alapítva, szervezett megakadályozása volt minden politikai szabadságnak és minden nemzeti fejlődésnek, szükségképp kudarcot kellett vallania. A történet — úgymond tovább — napirendre tért Schwarzenberg és Bach ama kísérlete fölött, hogy Magyarországot forradalmának leverése után a maga történelmi állam- eszméje helyett egy burokratikus szervezet sűrű hálózatával szoktassa hozzá az abszolutisztikus birodalmi eszméhez és a német közzolgálati nyelvhez. Magyarországon e korszakból nem maradt egyéb, mint azok az értékes javítások, melyeket különösen a paraszt és polgári osztály javára e rendszer keresztülvitt. (Redlich itt feleli, hogy e javítások a 48-iki törvényeken alapulnak.) De megmaradt a német nyelven fellépett abszolutizmus által a magyarságban a németiség ellen fölkeltett gyűlölet, mely egyik ható erejévé vált a magyar uralom berendezkedésének és megmaradt a horvát s tót nép huzamos elfordulása Béctől. 1848 előtt Magyarország és Ausztria sok tekintetben idegenek voltak egymás iránt, de gyűlölet nem volt közöttük. Bach teremtette meg e gyűlöletet Magyarország és ama «Bécs» között, mely az «összbirodalom» megtestesülésének tekintetett s ez hatott a dualizmus kifejlődésére. Tehát e rendszer a birodalmi eszmének határozottan ártott.⁴

¹ Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden. II. 768. s köv. l.

² Id. m. 203. l.

³ Id. m. I. 437—438. l.

⁴ Jos. Redlich: D. Österr. Staats- u. Rechtsproblem. 1920. I. köt. 1. sz. 414., 422., 455—456. l., 2. rész 171. l. 24. jegyzet.

Hátramarad még Bach személyes, egyéni szerepének tisztázása a róla nevezett rendszer uralmában. Verba valent usu és mi megszoktuk a Bach-korszak minden tényét az ő személyével azonosítani, ami csak méltó büntetése az ő toladó ambíciójának, de nem egyezik meg egészen a történeti igazságszolgáltatással. Például Ausztria külpolitikai elszigeteltségét nem lehet — mint Széchenyi megkísérlette — egészen a Bach rovására írni; a külügyek vezetésére neki döntő befolyása nem volt. Hasonlóképpen a hadsereg szervezetébe, szellemébe és ellátásába beférkőzött hibák sem terhelik Bachot és miniszterétársait, mert a hadsereg vezetősége teljesen kivonta magát a polgári miniszterek befolyása alól s azok illetékességét katonai kérdésekben visszautasította. Az is elismerendő, hogy a magyarországi vérengzések inkább a Schwarzenberg szadisztikus vérszomjából eredtek, mintsem Bachtól, aki azért is törekedett a Haynau megbuktatására, hogy a véritéleteknek — bizonyára nem könyörületből, hanem a politikai célszerűség okaiból — határt szabjon. Az amnesztia kérdéseiben is ő előbb puhult meg, mint Kempen s a teljesen Prottmann befolyása alatt állott Albrecht főherceg diktatórius rendszabályaival néha megpróbált szembeszállani. A zsandárság szervezésében és első irányításában nagy része volt Bachnak, utóbb azonban ez az intézmény egészen kivonta magát az ő vezetése alól s amint Kempen folytonos harcban állott a belügyminiszterrel, úgy a zsandárság is folytonosan újat húzott a polgári hatóságokkal, sőt kémévé és feljelentőjévé lett azoknak. Viszont a Bach-korszak sok tekintetben elismeréseméltó igazságügyi és magánjogi alkotásai egyáltalán nem tekinthetők a Bach érdemeinek.

Ami az ő történeti felelősségét tárcája ügyeinek körén túlterjeszti, az nagy befolyása, melyet ügyességénél, alkalmazkodó-képességénél és leleményességénél s az uralkodó ezeken alapuló bizalmánál fogva a kormányzati ügyekre általában gyakorolt. S e téren az a nagy hiba terheli, hogy ha néha meg is próbált eszének sugallata alatt a szabadelvűbb, méltányosabb irány mellett síkraszállni, a legkisebb ellentállás által csakhamar szívesen lefegyvereztette magát; ellenben kifogyhatatlan volt a kiegyenlítő és áthidaló formulák föltalálásában, valahányszor a jó ügynek a rosszal meg kellett alkudnia.

Dicsérték személyes integritását, tisztakezűségét, ámbár Széchenyi ezt is csak annyiban akarta elismerni, hogy Bach keze tiszta volt a bankótól, de nem a vértől.¹ Anyagi érdekek hajhászásával nem vádolható, de eléggé megterheli lelkiismeretét az is, hogy ambíciójának nemcsak milliók sorsát, hanem az egész birodalom javát föláldozta. Volt miniszterelnöke, Wessenberg azt mondja róla, hogy ő a fölcseperedett ember örületével igyekezett maga körül mindent megváltoztatni² s e mellett

¹ Blick, 61. l.

² Briefe, II. 369. l.

különösen értett hozzá minden új szervezetet a népre nézve élvezhetővé tenni.¹ A papíron alkotás embere volt, nem igazi szervező s amit jelleme képénél nem szabad szem elől tévesztenünk: símulékony volt a hatalommal szemben, de politikája nélkülözötte a higgadtságot és elfogulatlanságot s a kormányzottakkal szemben gyakran volt szenvedélyes és erőszakos. A magyarországi protestánsokat például egész tömegökben veszélyeseknek tartotta és saját nyilatkozata szerint csak azt sajnálta, hogy ezt a régi, erős, mélyen gyökerező fát nem lehet egy csapással ledönteni.² És ismeretes az az ádáz üldözés, amelyet a konzervatívek ellen intézett, csak azért, mert érezte, hogy ezek legközelebről fenyegetik hatalmát. Senki sem általánosította oly könnyen a rebellió gyanúját, mint Bach s épp ezért senki sem szaporította a forradalmi gondolkodásúak számát úgy, mint ő.

Tudva, hogy a főhercegek mind Bach ellen fordultak s örültek minden balsikerének,³ tudva, hogy az osztrák arisztokrácia gyűlölte őt, mint fölcseperedett törtetőt, sőt elfogulatlan ítélők tanúsága szerint az osztrák nép is gyűlölte,⁴ a Kempen-Grünne-féle mellékkormány főképp ellene dolgozott, Magyarország kibékítése pedig lehetetlen volt az ő uralma alatt, valóban csodálkoznunk kell fölötte, hogy ez az ember oly soká maradhatott hatalmon, egész addig, amíg végre nagyon udvarképes tollak tanúsága szerint «multjának megtagadása, elveinek ismételt megváltoztatása, politikai jellemtelensége és az abszolutizmus erőszakos megalapítása által minden önérzetes ember előtt hitelét veszttette, sőt közmegvetés tárgya lett».⁵ Ennek magyarázatát a közhit szerint főképp az uralkodó anyjának, Zsófia főhercegnőnek bizalmában s mindenesetre az osztrák katolikus főpapság és Róma buzgó támogatásában kell keresnünk, mert ezeknek, büszkén vallott fiatalkori szabadelvűsége teljes megtagadásával Bach nagy szolgálatokat igyekezett tenni s tüntetőleg vallotta magát későbbi miniszter korában odaadó hívőknek.⁶

Egyébiránt elmondhatjuk, hogy ami gyöngesége volt, az szolgált erősségeül is: az a könnyedség, amellyel elveit és multját megtagadta, amellyel utóvégre mindenhez hűtlenné lett, csak ambíciójához nem, tagadhatatlanul megkönnyítette rá nézve a hatalmon maradást, annál inkább, mert ügyességével, munkabírásával, tárgyismeretével tudta magát nehezen nélkülözhetővé tenni; de utóvégre is ez a politikai jellem-

¹ Österreich in d. Jahren 1852—1862. *Unsere Zeit* 1864. 6. l.

² Rogge id. m. I. 358. l.

³ Szögyény id. m. II. 112. l.

⁴ Charmatz: Österr. inn. Geschichte. I. 18—19. l.

⁵ Szögyény id. k. 144. l.

⁶ Friedjung id. m. I. 491. l., II. 180. s köv. l.

telenségé vált alkalmazkodás vitte harcba ellene a közvéleményt s foztotta meg őt teljesen a komoly és becsületes államférfiú hírnevétől.¹

A szilárd politikai jellem rokonszenvet kelt és tiszteletet követel ott is, ahol a siker elmaradt; viszont a nagy politikai sikerek elnézővé tesznek a csorba iránt, melyet kiküzdőjüknek politikai jelleme szenvedett mellettök. De siker nélkül megtagadott jellem és jellemtelenség árán elért kudarc — egyenesen visszataszító látvány. Pedig ilyen a Bach esete. Ő, aki a 48-iki tavasz nagy szabadelvű és demokratikus áramlatát felhasználta a maga emelkedésére, hogy aztán amaz áramlat minden vívmányának megsemmisítésében vezérszerepet vigyen; aki árulója lett az egyik rendszernek, azért, hogy az ellenkező rendszert vakbuzgó szolgálatkészségével teljesen tönkre juttassa: nem érdemel semmi kíméletet a történelem ítélőszéke előtt. Tagadhatatlanul nagy képességei és készsége csak mint súlyosbító körülmények eshetnek a megítélés mérlegébe.

¹ *Friedjung* mondja egy posthumus művében: «Wer, wie Bach jeder von oben kommenden Luftströmung geschmeidig nachgibt, verzichtet auf den Namen eines Staatsmannes». (Histor. Aufsätze, 17. l.)

III.

(A Minisztérium programjának végrehajtása; az új belügyminiszter be-
köszöntője; a községi törvény, közbiztonság s a rendőri ügy újraszervezése; a
zsidók helyzete; a telepítések ügye. A szolgálati nyelv kérdése napirendre kerül.
Bruck messzenyúló tervei. A magyar kérdés kezelése; gr. Szécsen véleménye; a
magyar kérdés a birodalmi Tanácsban. Rechberg tanácskozása Jósikával, látogatása
Széchenyinél; gr. Dessewffy Emil emlékirata; b. Hübner érintkezése a magya-
rokkal; eredménytelen értekezletek. A magyarországi közhangulat romlása, Deák
tartózkodó magatartása. Széchenyi nagy tevékenysége; érintkezés a miniszterek-
kel; Hollán Ernő megbízatása és emlékirata; Falk Miksa Széchenyinél. A pro-
testáns pátens kibocsátása, tartalma, sérelmes voltának nyilvánvalósága. 1859.)

Az augusztus hó 25-én az uralkodó személyes elnöklete alatt tar-
tott miniszteri értekezletet a császár egy beszéddel nyitotta meg, mely-
ben hangsúlyozta, hogy a minisztereknek szigorúan kell a pár nappal
előbb közzétett s főbb vonásaiban már ismertetett programhoz ragasz-
kodniok s ehhez képest egyöntetűen kell eljárniok még személyes nyi-
latkozataikban, a közönséggel szemben is. Minden elkerülendő — úgy-
mond — ami az egy idő óta sűrűbben fölmerülő alkotmányos velleitá-
soknak¹ tápot adhatna; sőt az ilyen kívánságokkal határozottan szembe
kell szállani. Hogy a miniszterek ily irányú működéséről meggyőződjk,
az uralkodó ezentúl minden csütörtökön személyesen fog a minisz-
terek értekezleteiben elnökölni.

Ez a nyilatkozat arról látszik tanuskodni, hogy az elvesztett háború
keserű leckéje nagyon hamar feledésbe ment. Azonban szerencsére az
események és a viszonyok hatalmas erősebbnek bizonyult a császári
nyilatkozatoknál s a hajthatatlanságnak ezt a hangoztatását csak olybá
kell vennünk, mint az elkerülhetetlen visszavonulásnak erélyes védelem-
mel való fedezését, annál inkább, mert nem hiányoztak a jelei annak,
hogy maga az uralkodó belátta már akkoriban tíz évi uralkodásának
eredménytelenségét² s miniszterelnöke, Rechberg is meggyőződött
róla, hogy az alkotmányosság és a Magyarországgal való kibékülés
immár elkerülhetetlen, sőt Windischgrätz herceg is az újraszervezést
sürgette.³

¹ «Constitutionelle Gelüste», Min. Conf. Prot.

² Szögyény id. m. II. 112. és 136. l. id. e mű I. köt. 44. lapján is.

³ *Friedjung*: Histor. Aufsätze. 307. l. *Károlyi Döbl.* irod. hagy. I. 189. s köv. l.

Úgy ebben a minisztertanácsban, mint a megelőzőben¹ a miniszterek sorra vették a kormányprogramm pontjait s megindították az azok megvalósítását célzó teendőket. A Reichsrath új statutumának kidolgozására a kultusz-, pénzügy- és igazságügyminiszter kérettek föl. Az államháztartás egyensúlya érdekében az állami költségvetésben eszközrendő leszállítások előkészítése céljából a pénzügyminiszter javaslatot ígért, mely az összes minisztériumok képviselőiből alakulandó bizottság elé fog terjesztetni. Goluchovski belügyminiszter már itt megjegyezte, hogy a leszállítások legnagyobb része bizonyos előzetes reformokat föltételez, melyek végrehajtása előtt korai volna a megtakarítások számbavétele. Külön bizottság kiküldése ment határozatba az egyenesadók reformja ügyében is. A községi törvénynek a viszonyokhoz való alkalmazása tárgyában a pátens rendelkezésének megfelelően koronatartományonkint bizottságok alakítását vette célba a kormány s ezek számára utasítás kiadását, melyben a Goluchovski kívánságára kifejezést talált az is, hogy a közigazgatási teendők egy nagy része a községi és járási önkormányzati közegekre lesz bízandó.

Ugyanakkor Rechberg kijelentette, hogy ő Magyarország állapotaira és szükségleteire nézve az ország néhány kitünőségével való bizalmas tanácskozást tartaná szükségesnek, de feltűnés nélkül, egyenkint, mert az illetők összehívása túlságos várakozásokat keltene; megjegyezte, hogy ez már részben folyamatban is van, Goluchovski pedig óvatosan hozzátette, hogy ő annál inkább kívánja a maga részéről is az ily informatív jellegű esetenkinti értekezéseket, mert tárcája ügykörében még újonc lévén, a maga részéről nem tehet nyilatkozatokat, még kevésbé ígéreteket.

A magyar kérdés fejlődéséről, valamint a protestáns autonómia ígérétenek beváltásáról, ez ügyek fontosságához mérten külön adván számot, itt mindenekelőtt ama többi, jobbára magán a kormányprogrammon alapuló intézkedések fölött kívánunk rövid szemlét tartani, melyek a minisztériumot ez időben foglalkoztatták.

Az új belügyminiszter mindenekelőtt szükségét látta — úgy mint annak idején elődje is tette — beköszöntő körlevéllel fordulni az összes országos hatóságokhoz.² Ebben valóságos kormányprogrammot adott, kiterjeszkedve az a katolikusok viszonyainak rendezésére és a rendi képviseletek létesítésére is, de tulajdonképpen csak ugyanazt mondva, ami az ismeretes programmpontokban foglaltatott, ígérve az összes reformoknál az illető koronatartományok különleges viszonyainak gondos figyelembevételét. Azután a tisztviselői karhoz fordul a körlevél s kijelenti, hogy mindenkitől szilárd érzületet és gondolkozást (Gesinnungstüchtigkeit) követel. A hatóságoktól elvárja, hogy valódi vezetői

¹ *Min. Conf.* aug. 23.

² *Osztr. Belügymin. eln. levélt.* aug. 25.

legyenek a népnek ; a tapintatlanoknak vagy képteleneknek bizonyult tisztviselők (tehát elismeri, hogy ilyenek vannak) eltávolítandók lesznek. A felekkel szemben jóakaratot kell tanúsítani, de nem gyöngeséget. Végre különösen meghagyja az összes hivatali közegeknek, hogy igyekezzenek mielőbb megtanulni az illető honi nyelveket, amiben szintén annak elismerése rejlett, hogy ez eddig meg nem történt.¹ Általán e körlevél, bár nagy frázisbőségben kevés színvallást és irányítást tartalmaz, mégis meglehetősen világosan elárulja, hogy írója az addig követett beligazgatási rendszerben sok hibát lát.

E körlevél szerint is a belügyi kormányzat egyik főfeladatának tekintette a községügynek immár hosszabban vajudó törvényhozási és kormányzati rendezését. Április 24-én, tehát két nappal a hadiállapot beállása előtt, adatta ki Bach, császári pátens alakjában a maga paragrafusgyártásának utolsó, terjedelemre mindent elhomályosító monumentumát, a községi törvényt, mely Lombard-Velence s a határőrvidék kivételével az egész monarchiára kiterjedő érvénnyel volt hivatva 346 paragrafusban szabályozni a községügyet,² de kifejezetten nem egészében és nem véglegesen, mert a pátens szerint a községi rendtartás megállapítása végett külön bizottságok fognak még összehivatni, a több községre kiterjedő jászágkerületek alakítására nézve pedig a benyújtandó folyamodások alapján fognak tárgyalások indíttatni és döntések történni, éppúgy a községi kapcsolathoz nem tartozó uradalmak bekapcsolása vagy további elkülönítése iránt is. A városi községekre nézve is még tárgyalások helyeztetek kilátásba s minde tárgyalások befejezése után volt egy életbeléptetési jellegű, kiegészítő törvény kibocsátása tervbe véve.

Ami a Bach-féle községi törvényt — mely soha életbe nem lépett — főképen jellemzi, az egyrészt a nagybirtoknak való feltűnő kedvezés, amennyiben e törvény a nagyobb uradalmakat községi szervezettel és a községi közigazgatás jogaival ruházza föl, másrészt pedig a községi önkormányzat látszólagos megadása, nagyon beható hatósági beavatkozás és ellenőrzés biztosítása s a nyilvánosság kizárása mellett. Szóval ez a törvény utolsó alkotása volt a feudalizmusra támaszkodó s minden fölött államilag gyámkodó önkényuralomnak, mely mégis meg akarja menteni azt a látszatot, mintha önkormányzatot adna, de természetesen a maga hatalmának minden csorbulása nélkül.

Agyafúrt kategorizálások a «helyiközség» és «jászágterületek», a «községlakók» és «községsorsosok» között, a községi és jászágterületi

¹ A *P. Napló* (szept. 4.) közölve e körlevelet, a honi nyelvre vonatkozó pontra megjegyzi : «Ha jól tudjuk, ilyen rendelet már több év óta ki van hirdetve, de ekkorig — kevés sikerrel».

² Lásd a *Reichsgesetzbl.* 1859. évf. 95. s köv. I. és a *P. Napló* közlését a jún. 12., 17., 18., 28., júl. 5., 9., 12., 13., 14., 15., 16., 19., 22., 24., 29. számokban.

«honosság» között fokozzák a törvény homályát és végrehajtásának nehézségeit; a meglehetősen széles alapra fektetett községi aktív választói jogot pedig illuzóriussá teszi az, hogy a városi és községi tanács s a községi választmány tagjainak megválasztása felsőbb megerősített igényel s ismételt visszautasítás esetében kinevezésnek van helye. A törvényhatósági jogú és egyéb városok polgármestereit meg már éppenséggel — bár hármassal kijelölés alapján — a császár, illetve az országos kormány nevezi ki. A választások egyébiránt kúriákban történnek, vagyis külön választ a földbirtok, külön az ipar és kereskedelem és külön a többi foglalkozások, ami által a társadalmi osztályszerkezet válik a községi élet alapjává is. A városi és községi tanácsot a belügyminiszter — ha szükségét látja — fel is oszthatja s annak tanácskozásaiból — ünnepepi alkalmakat kivéve — a nyilvánosság ki van zárva.

A benyomás, melyet e törvény keltett, oly rossz volt, hogy a Rechberg-minisztérium már augusztusban szükségesnek találta annak revízió alá vételét¹ s utóbb a községi rendtartás kidolgozására hivatott bizottsági tárgyalás útvesztőjében hagyta elkallódní az egész ügyet.² Még a magyar sajtó is megkockáztatta a kritikát, mondván, hogy e törvény a kiváltságos osztály s a misera plebs közé új válaszfalat emel, a nemesi birtok számára szeparatizmust létesít, a községeknek semmi önkormányzatot sem ad, csak nagyon költséges szervezetet létesít, úgy hogy a nyugdíjteher maga nagyobb lesz, mint az addigi községi közigazgatás egész költsége.³

A belügyminisztert az öröklött feladatok mellett az öröklött bajok is erősen foglalkoztatták; így a változatlanul rossz közbiztonsági állapotok, melyek 1859 nyarán különösen Szlavóniában annyira elfajultak, hogy a kormány végre kénytelen volt teljhatalmú biztost küldeni ki s az élve vagy halva beszállítandó rablókért fejenkinti nagy jutalmakat tűzni ki. Ez a drákói rendszabály a kabinet legmodernebb gondolkozású tagját, báró Bruckot arra a megjegyzésre indította, hogy nagy szervi bajoknak kell a csendőrség intézményében rejtőzniök, ha az ily hosszú idő alatt ily kevéssé vált be.⁴

Amíg Kempen a kormányhoz tartozott, az ily megjegyzés elszörnyűködést váltott volna ki; most már mindenki elismerte a rendőri hatalom reformjának szükségességét, amely már a rendőrminisztérium visszaállításában is kifejezésre jutott; hanem azért — mint látni fogjuk — még nagy küzdelmekbe került e reform körében a katonai, politikai és közigazgatási szempontokat kellő összhangba hozni. Egyelőre csak az történt, hogy az összes zsandárparancsnokságok és rendőrigaz-

¹ *Min. Conf.* aug. 30., szept. 1.

² *Belügym. eln. levélt.* nov. 3-iki körrendelet.

³ *P. Napló* okt. 5.

⁴ *Min. Conf.* aug. 25.

gatóságok szigorúan utasítottak a politikai hatóságok működésének erőteljes támogatására s a rendőrminisztérium e minőségének megfelelő szervezetet kapott. Hübner, az új rendőrminiszter liberális fel fogásának jelét adta, mikor a több napilap ellen elődje által alkalmazott megintést hatályon kívül helyezte, úgy vélekedvén, hogy ahol tulajdon képpen preventív cenzura van, ott megintések egyáltalán nincsenek helyükön.¹

A zsidók helyzete Magyarországon szintén oly kérdés volt, amely már valamelyes megoldást követelt. Egyrészt a zsidók elégedetlenkedtek a még mindig rájuk nehezedő korlátozó rendszabályok miatt, kivált mikor 1859 tavaszán híre járt, hogy Oroszországban hitsorsosaik helyzete lényegesen meg fog javulni; másrészt az irányukban való ingerültséget fokozta az, hogy a szeszkimérést majdnem egyedárúszerűen gya korolták, hogy továbbá őket gyanúsították az ércpénz elrejtésével és hogy ez időben kerültek tárgyalásra az 1848-iki zsidóellenes erőszakoskodások által okozott károk megtérítései, melyek során egyes kárvallottak túlzott követelésekkel állottak elő. Az ősz folyamában mégis világot láttak bizonyos intézkedések, melyek a zsidók birtokszerző, valamint lakhatási és iparüzési joga tekintetében fennállott régibb korlátozásokat némileg enyhítették.²

A magyarországi telepítések ügye, mely — mint láttuk — kizárólag a német elem erősítésének érdekét szolgálta, az új belügyminisztert vajmi kevéssé érdekelte; Rechbergben megvolt a hajlandóság ez ügy felkarolására, azonban Goluchovski azt találta, hogy mióta az állami birtokoknak a Nemzeti Bank részére történt elzálogosítása ezeket a kormány rendelkezése alól kivonta, a telepítés Magyarországon kizárólag a magánvállalkozás kérdése lett s így ő ügynökségek felállítására sem vállalkozhatik, sőt adatokkal sem szolgálhat.³

Annál nagyobb buzgalommal karolta föl Goluchovski a szolgálati nyelv kérdését és pedig kezdettől fogva a német nyelv egyeduralma ellen irányuló célzattal; a nyári és őskezdeti hónapok a minisztériumokkal és helytartóságokkal való levelezéssel teltek el. A megkísérelt megoldás a magyar kérdés egész komplexumába illesztetvén belé, azzal a későbbi fejezetekben kell foglalkoznunk.

Thun kultuszminiszter politikájának egészen megfelelt az, hogy ő ez év tavaszán a bécsi Teréz-Akadémia magyar alapítványi helyeinek számát tízzel szaporította.⁴ Láttuk, hogy a minisztérium újjáalakításával egyidejűleg Thun rákényszerült a magyarországi gimnáziumok

¹ *Belügym. eln. levélt.* júl. 11-iki átirat, *Min. Conf.* szept. 7. és 13.

² *Min. Conf.* okt. 31., nov. 17. *Belügym. eln. levélt.* ápr. 30., júl. 18—24-iki előterjesztések.

³ *Belügym. eln. levélt.* aug. 28-iki átirat.

⁴ *U. ott,* márc. 29-iki átirat.

tannyelvét illetőleg bizonyos engedményt tenni a magyaroknak, helyesebben a protestánsoknak, mert az iskolai germanizációval szemben autonómiájuk megmaradt roncsai között ezek fejthettek ki még legsikeresebb ellentállást.¹ Azonban az augusztus 8-ikán kibocsátott rendelet² körmönfont szerkezete az iskolafenntartók ama jogát, hogy a tannyelvet maguk határozzák meg, meglehetősen hatástalanná tette azáltal, hogy egy további rendelkezés szerint az érettségi vizsgálatnál meggyőződés szerzendő a német nyelv teljes bírása felől, nemcsak a német nyelvből, hanem «a többi tantárgyakból» teendő vizsgálat keretében is.

Ebben az időben az átalakított kormány tagjainak egyikét sem foglalkoztatták oly merész és messzenyúló tervek, mint báró Bruck pénzügyminisztert, habár e tervek akkor csak bizalmas emlékiratok alakjában léteztek s a nagy nyilvánosság elé csak akkor jutottak, amikor fő hajtóerejük, szerzőjük, személyes katasztrófája következtében már letűnt az élet és a politika színteréről.³

Bruck e munkálatában számol az addigi kormányzati rendszer csődje s az olaszországi háború elvesztése által teremtett helyzettel s belátja, hogy az addigitól egészen eltérő útra kell lépnie; azonban e helyzet követelményeképpen oly politikai koncepcióval lép elő, mely ha bátorsága és összhangzatossága figyelmet is érdemel, ha egyes részekben — mint például Ausztria, Németország és Olaszország külpolitikai közeledésében — a távoli jövő igazat is adott neki, alapjában és lényeges vonásaiban a kivihetetlenség félreismerhetetlen kritériumait viseli magán.

E tervében is ragaszkodik Bruck Ausztria és Németország sorsközösségének dogmájához, bár azt inkább szoros gazdasági kapcsolat, mintsem egységes politikai szervezet útján igyekszik megvalósítani. Szabadelvű reformokat, bizonyos nemű képviseleti rendszert kíván s kívánja különösen a protestánsok teljes egyenjogúságát a katolikusokkal. Azonban Magyarország helyzetének különlegessége iránt semmi megértést sem tanusít, a «szeparatistikus törekvéseket» elítéli, csak az olasz tartományok különállását ismeri el s ha nem is kívánja a német nyelv ráerőszakolását a nem németekre, kívánja és reméli a német elem szellemi és gazdasági fölényének oly érvényesülését az ő felfogása szerint mélyen alatta álló összes magyar és szláv néptörzsek fölött, mely Ausztriát végeredményben mégis csak német birodalomná tenné s ezáltal is biztosítaná szilárd és tartós gazdasági és politikai kapcsolatát a tulajdonképpeni Németországgal.

Hogy a kormány feje, gróf Rechberg a Bruck eszméit egyáltalán

¹ *Min. Conf.* jún. 25.

² *Reichsgesetzbl.* 447. l.

³ *Rich. Charmatz*: *Minister Frh. v. Bruck*, Leipzig, 1916. 157., 241. s. köv. l.

nem tette magáévá s azok valószínűleg az uralkodóra se voltak hatással, azt legvilágosabban mutatják azok a megindulásuk szempontjából már említett tárgyalások, melyeket különösen Rechberg és Hübner miniszterek folytattak ez időben magyar konzervatív politikusokkal s melyeket a magyarországi tényleges helyzettel és közhangulattal szembeállítva itt kell ismertetnünk a fejleményeknek azon pontjáig, ahol a «protestáns pápens» kibocsátása és hatása a helyzetképben lényeges és messzeható változást idézett elő.

A Buol távozása után mindjárt találkozunk bizonyos jeleivel a magyar kérdés napirendre kerülésének. Már Rechberghez, de mindenesetre még a Bach távozása előtt nyújtotta be gróf Szécsen Antal levélnek minősített emlékiratát Magyarország viszonyainak orvoslása tárgyában,¹ mely szélsőséges konzervatív álláspontról ugyan, de mégis erősen bírálja az addigi kormányzatot s szépítés nélkül tárja fel az az által teremtett helyzetet. A kibontakozás szempontjából azonban e memorandum alig foglal magában más javaslatot, mint azt, hogy Bach eltávolítása után hívjon meg a császár egy tárcanélküli magyar minisztert, vagy bízjon meg hivatalos állás nélkül több magyar kitünőséget az alkotmányos állapotok visszaállítására vonatkozó tanácskozások és tárgyalások megindításával. Mint e feladattal felruházhatókat Jósika, Apponyi és Szögyény mellett Dessewffy, Senyei és Majláthot nevezi meg az emlékirat.

Június hó folyamában a birodalmi tanács is foglalkozott — Rainer főherceg elnökelete alatt, — bizonyos részben a magyar kérdéssel. Az országos képviselőkre vonatkozó — már ismertetett — javaslatot látták jónak a feledés homályából előrántani és tárgyalás alá vonni. Bach maga belátta, hogy az uralkodó izgalom és elégedetlenség közepett a tárgy nem látszik időszerűnek, de hajlandónak nyilatkozott a szabadelvű módosításokra. Szögyény megragadta ezt az alkalmat annak kifejtésére, hogy a tervezett képviselői rendszer Magyarországot semmiképp sem elégíthetné ki s hogy ezen ország közjogi szervezetét nem lehet egy ilyen, az egész birodalomra szabott, a multban semmi gyökérrel nem bíró rendszerbe beléerőszakolni. Bár gróf Almássy Móric is támogatta Szögyény felfogását s mások is igazat adtak négy szemközt neki, a tanács ragaszkodott az eredeti tervezethez és Bach néhány módosításával letárgyalta azt akkor, amikor már a fegyverszünet és Lombardia elvesztésének híre minden reményt kizárt arra nézve, hogy e tervezet valaha megvalósuljon.²

¹ Közli Szögyény eml. irataib. III. köt. 216. s köv. l. Ennek utalása a legfontosabb minisztériumok egyikében szükséges személyváltozásra, mert a jelenlegi miniszter Magyarországon semmi bizalomban sem részesül (225. l.) csak Bachra vonatkozhatik. Hogy Szécsen e munkáját csak levélnek kívánta minősíteni, kitűnik Dessewffy leveléből Jósikához: *Deák F. besz.* II. 443. l.

² Szögyény II. köt. 127. s köv. l.

Ekkor már a gróf Wolkenstein s herceg Windischgrätz kihallgatásai mozgásba hozták a személyi kérdéseket s megpecsételték a Bach bukását ; de a kihallgatottak benyomása még mindig az volt, hogy az uralkodó az «országgyűlésre jurátusokkal» és «megyei kongregációkkal» soha reáállani nem fog. Kissé biztatóbban nyilatkozott a császár Scitovszky prímásnak egy ugyanez időbe eső kihallgatása alkalmával.¹

Hogy Rechberg ez időben mindent megtett arra nézve, hogy a magyar ügyekre nézve tájékozódjék és mértékadó véleményeket halljon, azt tanúsítja június 28-án, tehát már Solferino után, de még Villafranca előtt báró Jósika Samuval folytatott beszélgetése, melyről ez utóbbi magánlevélben adott számot.² A külügyminiszter ez alkalommal elismerte, hogy a kormány sokat mulasztott, sokat ferdén és helytelenül tett ; változásoknak kell történniök, de e pillanatban ez lehetetlen ; a háború után mindjárt hozzá kell fogni s ezt most kell előkészíteni. Azt kérdezte végül Jósikától, hogy milyen engedményekkel hinné ő Magyarországot megnyugtathatónak ? Jósika hosszú fejtegetésben ismertette a tényleges helyzetet, melyet a tíz év óta követett rendszer idézett elő ; szerinte az egyetlen engedmény, mely sikert ígér, az addigi rendszer teljes elejtése. Rechberg arra utalt, hogy a monarchia egysége létének alapfeltétele ; de nem kell azt az uniformitásig kiterjeszteni. Fölvetette azt az eszmét, hogy a belügyminisztériumban az egyes tartományok számára külön főnökökkel osztályokat állítanának fel. Jósika szerint ez néhány év előtt megnyugtatólag hatott volna, most már nem ; magyar ember miniszteri állásra sem lesz kapható, amit Rechberg elismert. A tartományi képviselők tervének kivihetetlenségére nézve is egyetértettek, s mikor Jósika hangsúlyozta, hogy csak a törvényes állapotok visszaállítása vezetne célhoz, a miniszter azt kérdezte, vajjon ez alatt a vármegyékhez, az országgyűléshez, a rendi alkotmányhoz való visszatérést érti-e ? a kérdezett igennel felelt, megjegyezvén, hogy bizonyos változtatásokat a viszonyok mellőzhetetlenekké tesznek. Rechberg úgy vélte, hogy a pénzügy s a hadügy egysége a monarchia egységének föltétele. Erre Jósika azzal a kérdéssel válaszolt, vajjon a miniszter az abszolutisztikus módon való további kormányzást lehetségesnek tartja-e ? Nem, úgymond Rechberg, mert meg van róla győződve, hogy az abszolutizmus forradalomra visz. Viszont attól tartott, hogy a korábbi állapotok fölelevenítésével a most uralkodó elégedetlenség még keményebb harcokat fog szülni. A harcra — válaszolá Jósika — el vagyunk készülve, de a siker reményével ; törvényes alapon állunk s ránk csak úgy számíthatnak, ha a mostani rendszert teljesen elejtik s erre nézve a konzervatívoknak oly bizonyítékokat adnak, melyek a népben a hitet és bizalmat újra feltámaszthatják. Jósikának összbenyomása a beszélgetésről az volt, hogy a vezető minisztert sikerült

¹ Szögyény II. köt. 127. s köv. l.

² U. ott, 132. s köv. l.

a palliativ eszközök elégtelenségéről meggyőznie; hogy azonban ennek lesz-e elég ereje és erélye egy nagyszabású gyógyító eljárás felfogására és keresztülvitelére? arra nézve magának is kételyei voltak.

A konzervatíveknek segítségére volt Wolkenstein, aki notableoknak tanácskozássra való összehívását ajánlotta, tehát ugyanazt, amit ez időben Széchenyi hangoztatott; e terv azonban megghiúsult, mert az uralkodó a nemzetiségek tekintetbevételétől és a vajdaság külön képviseltetéséről lemondani hajlandó nem volt. Egyelőre az egyedüli eredmény a Rechbergnél tartott, már említett thea=estélyekből és abból állott, hogy Rechberg Széchenyinnél, kit régebben ismert, augusztus folyamában látogatást tett; de az e látogatására nézve tett megjegyzései nézeteltéréseket igen nagyok tüntették föl.¹

Időközben a fáradhatatlan gróf Dessewffy Emil, amint a villafrancai békeelőzmények hírért megkapta, büdszentmihályi magányában egy, a monarchia újjáalakítására vonatkozó tervet dolgozott ki, melyet Sárospatakon közölt barátaival, Jósikával, Ürményivel és Sennyey Pállal s velök is egyetértve augusztus közepén felutazott Bécsbe és mindenekelőtt terjedelmes levelet írt gróf Rechbergnek, felajánlva szóbeli közléseit is.² E levele fejtegetéseiben visszament egész a forradalomig s kimutatta az azóta követett politika összes botlásait, valamint a maga igyekezetét is, melyet hasztalanul fordított azok elhárítására. Hivatkozott a konzervatívek mindkét memorandumának balsikerű kísérletére is, éles színekkel ecsetelte az elvakult rendszer végzetes balfogásait s azok gyászos hatását, mely már odáig megy, hogy «Magyarország a dinasztia és Ausztria számára veszve van», s benne «Kossuthok és Klapkákából álló ifjú nemzedék nő fel». Az egész uralkodó osztrák kormányrendszert nem átalította «nagy hazugságokon» alapulónak mondani, amit a közkeletű állítások megvilágításával könnyű volt igazolnia. Hivatkozva végre függetlenségére és arra, hogy őt a személyes politikai érvényesülés vágya éppen séggel nem nyugtalanítja, utalt elkészült tervére, melyet kész volt a miniszter rendelkezésére bocsátani.

E levél következtében Rechberg már másnap, augusztus 15-én magához kérte Dessewffyt, ki fölolvasta neki tervezetét, mely fölött aztán úgy Rechberggel, mint Hübnerrel ismételt és hosszabb eszmecserét folytatott.

Dessewffy a maga tanulmányának³ ezt a sajtóságos címet adta: «Tervezete egy hadjáratnak Ausztria belsejében, hogy az 1859. évi szerencsétlen háború következéseinek eleje vétessék és tartós erőhöz lehesen jutni». Munkáját nyolc rövid részre osztotta s ezekben pontozatosan

¹ Szögyény: II. 138—139. l. Károlyi Döbl. ir. hagy. I. 186. s köv. és 396. l.

² Közli Kónyi: Deák F. besz. II. 416. s köv. l.

³ Közölve u. ott. 426. s köv. l.

fejtette ki nézeteit a tényleges állapotokról s a históriai jog alapján való minél gyorsabb átalakítás halaszthatatlan szükségességéről, módozatairól és a siker feltételeiről.

Már ezekből is kitűnik, hogy az emlékirat szerzője a legitimitás és történeti jogok alapján áll, értve ezalatt természetesen az 1848 márciusa előtti közjogi állapotokat, csupán elismerésével és elfogadásával az úrbér eltörlésének és az általános adó- s katonakötelezettségnek. A központi kormányt csupán egy miniszterelnökből, továbbá a külügy-, pénzügy- és hadügyminiszterből vélné megalakítandónak. A többi kormányzati teendők át volnának ruházandók a visszaállítandó kancelláriákra és helytartótanácsokra ; Erdély ismét külön kancelláriát kapna, ellenben a vajdaság és bánság, valamint a Muraköz és a magyar tenger mellék Magyarországba vissza volnának csatolandók s a kerületi helytartósági osztályok megszüntetendők. Vissza volna állítandó a hétszemélyes és a királyi tábla a felső törvényszékek megszüntetésével, vissza volnának állítandók — kellő reformokkal — a városi és megyei szervezetek, valamint a protestáns autonómia. A rendi alkotmány a polgári és parasztelelem megfelelő bevonásával volna megújítandó, azonban az egész monarchiát érdeklő ügyekre nézve a birodalmi tanács volna a «császárnak alkotmányos, rendi, törvényhozó és pénzügyi tanácsa», s ennek megfelelően nagyobb részében az egyes országgyűlések kiküldötteiből alakulna. A császár megkoronáztatná magát Magyarország királyává Pozsonyban és Csehország királyává Prágában. A concordatumból folyó s a felekezeti békét sértő rendelkezések eltörlendők, illetve felfüggesztendők volnának ; megszüntetendők volnának a német nyelvnek a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban és az oktatásban való uralmára vonatkozó intézkedések is. Felfüggesztendő volna a kibocsátott községi törvény végrehajtása is. A tervezet e reformokat egy az uralkodó által kinevezendő hattagú szervezőbizottság közbejöttével 1860 januárius végeig befejezhetőnek véli, ha a béke fennmarad s ha a császár esetleg diktátori hatalommal szerez érvényt akaratának.

Desseffy benyomása szerint munkálatának hatása a miniszterekre «nagy és mély volt». A rögtöni sikerhez ugyan nem volt reménye, de arról meggyőződött, hogy az akadály nem a miniszterekben rejlik ; később mégis úgy értesült, hogy Rechberg őt az elmélet emberének tartja s tervét és reményeit ábrándosaknak.¹

Láttuk, hogy az augusztus 23-iki minisztertanács Rechbergnek a magyar urakkal való tanácskozását mintegy jóváhagyólag tudomásul vette s őt azok folytatására felhatalmazta s azt is láttuk, hogy az ekkor már miniszterelnökké kinevezett külügyminiszter e téren különösen báró Hübnert tekintette munkatársának, aki kétségkívül információi

¹ Levele Szögyényhez u. ott, 439. l., Jósikához 449. l.

kibővítése céljából fogadta el gróf Károlyi Lajos meghívását, kinek vendégszerető főúri házában Tót-Megyeren a nyár végén s az ősz kezdetén több időt töltött s ott és másutt is a magyar arisztokrácia számos tagjával érintkezett. Ezek a látogatások és érintkezések utóbb a rendőrminisztert annak a gyanúnak tették ki, hogy a magyar ellenzéki szellem hatással volt rá, ami — néhányak hite szerint — hozzájárult korai bukása előidézéséhez.¹

A miniszteri értekezlet azután szeptember közepén foglalkozott ismét a magyar kérdéssel, mikor küszöbön állóknak mondatván az arra vonatkozó tanácskozások, helyeselte, hogy azokra Dessewffyn kívül gróf Szécsen Antal, gróf Apponyi György és ifj. Majláth György is meghivassanak. Ezekhez később Jósika is hozzácsatoltatott; a tanácskozások alapjául a Dessewffy kibővített munkálata volt szolgálendő,² bár Dessewffy csak némi vonakodás után volt hajlandó a hívásnak megfelelni.³ Sejtette, ami bekövetkezett, hogy t. i. e tanácskozások egyelőre semmi megállapodást sem eredményezhettek, egyrészt az uralkodónak még nagyon is merev magatartása miatt, másrészt azért, mert az időközben kibocsátott protestáns-pátensnek minden várakozást felülmúló ellenhatása a kormány figyelmét is másfelé terelte, a magyarok hangulatát is a megegyezésre alkalmatlanabbá tette.

A Magyarországon a háború után kifejlődött közhangulatra nézve most már, mióta a hatóságok kiszabadultak a Bach és Kempen nyomása alól, a kormánynak is a valóságot jobban megközelítő jelentések állhattak rendelkezésére. Ezek a jelentések megállapították a rossz hatást, melyet az adóemelések s a megkezdett, de utóbb megszüntetett második újoncoszás keltett, a fokozódó elégedetlenséget, melyet a hivatali közegeknek a honi nyelvekben való járatlansága okoz. Elpanaszolták, hogy a parasztság — nagyon természetesen — a maga felszabadítását nem a császár kegyének, hanem a Kossuth 1848-iki reformjainak kezdi érdemül be tudni; hogy ennél fogva már a falu népében sem lehet bízni, a katolikus papság pedig a concordatum által függetlenítettén, ellenzéki, mint valaha. A felekezetek, nemzetiségek a közös elégedetlenségben összefutnak, ellenben a Magyarország és Ausztria közötti erőltetett kapcsolatok elszakadottak; még Horvátországban is hidegség s ellenszenv tapasztalható a kormánnyal szemben. A székelység körében újabb forradalmi mozgalmak nyomára jöttek, sőt néhány elfogatás is fordult elő; ha egyébiránt ellenséges betörés történt, vagy Kossuth és Klapka bejöttek volna az országba, kétségtelen, hogy általános felkelés következett volna be és ha Ausztria azzal szemben fegyveres megtorlást alkalmazna, köny-

¹ *Drei Jahre Verfassungstreit*, 38. s köv. I. Rogge id. m. II. 11. l.

² *Min. Conf.* szept. 15. Károlyi id. m. I. 192. l.

³ Lásd levelezését Hübnerrel: *Deák F. besz.* II. 449. s köv. l.

nyen lehet, hogy a nagyhatalmak Magyarország érdekében beavatkoz-
nának. Már beszélnek egy a dunaparti országokkal egyesülendő Nagy-
Magyarországról, melynek uralkodója egy orosz nagyherceg vagy egy
Bonaparte, esetleg gróf Széchenyi Béla volna. Ezekhez járul, hogy a
kormány kebelében beállott változások viszont nagyon is vérmes kibon-
takozási reményeket keltettek; nagy engedményeket és mélyreható re-
formokat várnak még Horvátországban is, annál inkább Magyarhonban,
ahol el van terjedve a hír, hogy az udvar a teendőik iránt a Széchenyi vé-
leményét is meghallgatta.¹

Ezek a jelentések nagyjából megfeleltek a tényeknek. A helyzet ne-
hézsége a kibontakozás szempontjából kétségtelenül abban rejlett, hogy
a hatalom merevségét az abszolutizmus fenntartásában az események
nem törték meg oly mértékben, mint amilyen mértékben megnövelték a
magyar nemzet várakozásait és követeléseit. Az első vereségtől Villa-
francáig Magyarországon az erőszakos felszabadulás reménye és vágya
oly erős volt, hogy az Ausztriával való kibékülésről beszélni is alig lehe-
tett. Mikor a hirtelen békekötés az idegen intervenció vagy külső betörés
reményét eltávoztatta, még mindig megmaradt a mély bizalmatlanság és
az a meggyőződés, hogy Ausztriát az események sokkal inkább meggyön-
gítették, semhogy a régi rendszert soká fenntartani képes legyen, de meg
nem puhították annyira, hogy vele már eredményesen alkudni lehessen.

Ez a helyzet a Deák Ferenc s a Pesti Napló által képviselt, 1848-hoz
ragaszkodó, de annak visszaállítását passzív resistentiával elérni
igyekvő politikai álláspontnak pillanatnyilag — míg a külső beavatkozás
reménye tartott, — nem kedvezett, később azonban csak javára szolgált.
Kemény Zsigmondnak kétségkívül nehéz volt lapjában vezetni is, csilla-
pítani is a közszellemet; nem izgatott, de ébren tartotta a hazafias szel-
lemet.²

Deák Ferenc maga semmiképp sem igyekezett ez időben előtérbe
lépni. Kehidai magányában közel s távolról sokan meglátogatták, igye-
keztek nyilatkozataiból vigaszt meríteni s tőle tanácsokat kapni. Ő min-
denkit szívesen fogadott, a kibontakozás lehetőségeiről azonban nem
nyilatkozott s a sajtóban működő barátait legfőlleg arra buzdította, hogy
a nemzet kebelében az alkotmány iránti lelkesedést ébren tartani igye-
kezzenek.³ Július közepén Marienbadba szándékozván utazni, betegség
miatt néhány napot Bécsben töltött s meglátogatta Szögyényt, miből a
lapok azt a téves következtetést vonták le, hogy tanácskozás végett hiva-
tott meg. Szögyény bizalmas kérdésére, hogy, ha meghívnák, feljönne-e?
tagadólag válaszolt; arra a további kérdésre, hogy mi úton és módon

¹ *Gensd. Dép.* júl. 6., 15., 17., 24., aug. 8., 10., 16., okt. 19., 31-iki jelentések.

² *Bekics:* Kemény Zs. stb. 184. l.

³ Hollán Ernő följegyzései *Könyvinál:* Deák F. besz. II. 408. l.

vélné a magyar kérdést rendezendőnek? oda nyilatkozott, hogy csak az 1848-iki törvények alapján összehívandó országgyűlés útján volna a törvényes rend helyreállítható s azután az Ausztria és Magyarország közti viszonyok rendezendők. Szögyény visszaemlékezése szerint azt is hozzátette, hogy opportunitási szempontból «talán» a rendezés az 1848 előtti törvények alapján is eszközölhető volna. Széchenyi, kívül e beszélgetést közölték, állítólag azt a megjegyzést tette rá, hogy Deák még a zalaegerszegi megyeház ablakából nézi a világot».¹

Deák Ferenc mellett kétségkívül Széchenyi volt az, kire a békés kiegyenlítésben bízó hazafiak néztek s ki az Akadémiához intézett levele s még inkább a «Blick» megjelenése óta remeteségéből egészen kilépni látszott s bár Döblinget soha el nem hagyta, mégis cselekvő tényezőjévé vált a magyar közvélemény alakulásának. Ő maga elégedettnek látszott a hatással, melyet e két megnyilatkozásával elért s most még lázasabb tevékenységet fejtett ki, mind többeket vonva be levélbeli és személyes érintkezései körébe, sőt a kormányváltozás óta keresve az érintkezést még az osztrák politika némely vezetőjével is.

Égészsége ingadozó volt ugyan; sokat panaszkodott szédülései miatt, néha halálsejtelmek is gyötörték s váltig bizonygatta, hogy onnan, ahol van, majd csak a «hat deszka közé» fog kiszabadulni.² Azok a szigorú ellenőrzési rendszabályok, melyeknek őt Kempen és Bach alávetették, s melyek már bizonyos látogatások eltiltásáig mentek, az ő kiválásukkal a kormányból hallgatóság hatályukat látszottak veszíteni.³ Széchenyi még májusban dr. Görgenhez intézett levélben, őt hálájáról biztosítva méltatlankodott a gyanúsítások miatt, melyekkel a rendőrség őt az Akadémiához intézett levél miatt illeti s mintegy megnyugtatón igyekezett az intézettulajdonost a felől, hogy őt kellemetlenségekbe keverni nem akarja.⁴ Ez időbeli látogatói azonban azt a határozott benyomást nyerték s ezt némelyik levele is igazolja, hogy az olasz háború és a kormányváltozás reményeket keltett benne, ami jobb hangulatba hozta s hogy Rechberg és Hübner iránt bizonyos fokú bizalmat érzett.⁵ Rechberget Londonból jól ismerte s őt feljegyzéseiben majd tréfásan «Gereblyé»-nek, majd jelentősen «Rechbergnek, Igazhegyinek» nevezte. A miniszterelnök látogatása nála még inkább felbátorította; taktikából szinte hízelgett látogatójának, bár beszélgetésök a kérdések érdemét alig érinthette; e találkozás után néhány levelet is írt a miniszterelnöknek s bizonyos emlék=

¹ Szögyény id. m. II. 140—141. l.

² Majláth B.: Széchenyi levelei. III. 729—747. l. Kónyi: Gr. Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz. Bud. Szemle, 275. szám, 177. s köv. l.

³ Károlyi A. id. m. I. 27—34. l.

⁴ Károlyi Döbl. hagy. I. 452. s köv. l.

⁵ Kecskeméthy: Gr. St. Széchenyi, 71. s köv. l. Károlyi: I. 460. l. Falk: Kor- és jellemr. 118. l.

iratokat és röpiratokat juttatott el hozzá és a rendőrminiszterhez.¹ Bizalmas levelei nyilvánvalóvá teszik, hogy Széchenyi illuziókat nem táplált s a személyeket, kikkel dolga volt, éles szemmel és tárgyilagosan ítélte meg ; tisztában volt például aziránt, hogy úgy Rechbergnél, mint Hübnernél a saját boldogulásuk a földolog, Ausztria s főkép Magyarország boldogítása csak másodrendű ; kételkedett benne, hogy a kiegyenlítésre komoly kísérletet fognak tenni s még inkább abban, hogy a császár tíz évi tévelygése nyílt bevallására hajlandó lesz. Általán a legnagyobb bajt abban látta, hogy az uralkodónak «nincs szerető, meleg szíve», nincs kellő belátása, mert ha néha meg is nyílnak szemei, a bécsi hízelgések mindig újra bezárják azokat. Hanem azért egyáltalán nem akart nyugodni s barátainak feladatul tűzte ki, hogy különösen Hübnerre, ki éppen akkor magyarországi látogatásaira készült, győzzék meg a helyzet tarthatatlanságáról s az uralkodóra hassanak oly irányban, hogy belássa, mikép saját érdeke, sőt talán léte forog e kérdésben kockán. Hitt abban, hogy úgy a miniszterelnök, mint a rendőrminiszter az igazságot keresik s nagyon óhajtotta az utóbbival való találkozást, amit valószínűleg ennek közbejött bukása akadályozott meg. Terveket szőtt már a koronázásra s a nádorválasztásra nézve is ; ez utóbbi eszmét alkalmasint a fiatal József főhercegnek — István nádor öccsének — ez időben Széchenyinnél tett látogatása, mely őt rendkívül meghatotta, hozta napirendre.²

Augusztus és szeptember hónapokban két fiatal ember jelent meg a Széchenyi hívására nála, kiknek mindkettejével tervei voltak : Hollán Ernő és Falk Miksa. Az első egy emlékiratszerű levelet szerkesztett, melyben kifejtette nézeteit a monarchia érdekeinek Magyarország jogos igényeivel való kiegyeztetéséről. Ezt a levelet gróf Széchenyi Pál eljuttatta öccséhez Döblingbe, s annak tartalma annyira megtetszett Széchenyinek, hogy nemcsak hogy magához kérte szerzőjét s levelezett vele, hanem utasításokat is adott neki az irat kiegészítésére nézve s kieszközölte, hogy úgy Rechberg, mint Hübner ismételve fogadták, meghallgatták és kikérdezték Hollánt. Ez utóbbinak följegyzései szerint a miniszterek előtte semmi érdemleges nyilatkozatot sem tettek, de Széchenyi tudni vélte, hogy e látogatások mély benyomást tettek rájuk ; miután azonban a remélt eredmény elmaradt, a gróf utóbb a tőle sugalmazott emlékiratot egy rövidebb és egy hosszabb névtelen röpirat alakjában ki is nyomatta, bár azokat a rendőrség természetesen nyomban lefoglalta.³

¹ *Károlyi*: I. 194. s köv. l., 456. s köv. l. *Kecskeméthy*: 88. l.

² Lásd a gr. Széchenyi Déneshez és Pálhoz int. leveleket *Károlyinál*, I. 454. és 458. l., valamint u. ott a 200. lapot és *Kecskeméthynél* a 64. lapot.

³ *Kónyi*: Gróf Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz, Budapest, Szemle, 1899. 275. szám. 169. s köv. l. *Károlyinál* 196. s köv. és 459. l. A két röpirat címe: *Offenes Promemoria an Se. Majestät d. Kais. v. Österreich* és «*Zur ungarischen Frage*». Lipcse, 1859. Kétes azonban, hogy ezek a nyomtatottnak meg-

A ma ismert szöveg szerint ezek az előterjesztések leplezetlenül tárták fel a helyzetet s az általános elégedetlenséget az osztrák miniszterek előtt; kegyetlen bírálatot gyakoroltak az uralkodó rendszer hibái és tíz évi pusztításai felett, melyek miatt Magyarország Ausztriára nézve elveszítettnek tekintendő, ha az addigi hatástalan és kicsinyes engesztelési kísérletek helyett egyszer már az alkotmány visszaállításának egyedül biztos útjára nem lépnek; a magyar szeparatizmustól félni nem kell, mert Magyarországot helyzete utalja a dinasztiahoz és a monarchiához való ragaszkodásra, ha az alatt és abban megtalálja a maga alkotmányos boldogulását. Néhány év előtt az akkor visszautasított petíciók kérelmeinek szerény keretében még talán orvosolni lehetett volna a helyzetet; ma már, különösen az olaszországi veszteség után csak az alkotmány visszaállításáról s az országgyűlés összehívásáról lehet szó, ami nem jelenti a monarchia politikai egységének megbontását. A teljes megnyugvást azonban csak az fogja meghozni, ha az osztrák tartományokban is alkotmányos állapotok fognak létrejönni: a központosítás és asszimilálás gondolatával végleg szakítani kell. Az emlékiratok egyébiránt nem említeték az 1848-iki törvényeket és elárulták azt, hogy írójuk a rendi országgyűlés megújításának lehetőségét fenn akarta hagyni.

Falkot Széchenyivel való első találkozása és hosszú beszélgetésök alkalmával meglepte a «döblingi remete» rendkívüli tájékozottsága, vonzó, világos, szellemes és mégis a mély tudást mindenben eláruló tarsalgása. Köztük mindjárt élénk vita is fejlődött ki, mert Széchenyi a megoldást a Pragmatika Sanctio alapján, de a király és nemzet közötti újabb «pactum conventum» útján kereste, melynél a nemzetet egyelőre nem a törvényes országgyűlés, hanem körülbelül azok képviselnék, akik az 1857-iki petíciót aláírták, úgy hogy szerinte az octroi egy nemének közbevetésével lehetne csak az alkotmányosság útjára visszatérni. Tehát mindenesetre nagy hézag volt még ez időben is az ő s a Deák felfogása között. Falk ezentúli sűrű látogatásai Széchenyiben fölkelteék a törekvést: ez érintkezések útján a magyar sajtóra is hatni, valamint egyidejűleg a Times=szal létesített állandó összeköttetése utat nyitott neki nézetei értelmében a külföldi sajtóra és közvéleményre is befolyást gyakorolni.¹

Láttuk az előző részekben lassú keletkezését annak a magyarországi protestáns egyházak viszonyainak rendezésére vonatkozó pátensnek, mely a most tárgyalt időszak fejleményeire oly fontos hatást volt hivatva gyakorolni s az egyházi gyűléseknek már a megelőző években a miniszteri tervszemből szemben történt ama megnyilatkozásait, melyek a kormányköröknek fogalmat adhattak arról a fogadtatásról, melyben annak

felelő szövegben jutottak-e akkor a miniszterek elé, mert ebben már a «Verstärkter Reichsrath» is említést talál. Az «Offenes Promemoria» legújabban a *Döbl. irod. hagyaték* III. kötetében (895. l.) is újra lenyomatott.

¹ Falk id. m. 199. s köv. l. *Károlynál* 201. s köv. l.

megkísérlett életbeléptetése találkozni fog. A kormányzati bölcsesség legszéreményebb mértéke elegendő lett volna annak a belátására is, hogyha a pusztas szándék már az olaszországi katasztrófa előtt oly heves ellenkezést váltott ki, annak megvalósítása a háborúban szenvedett vereség miatt megcsökekedt tekintélyű kormány által, az ugyanezen esemény által reményeiben fölbátorított nemzetet még sokkal nagyobb dacról fogja ingerelni. Azonban az új miniszterek tájékozatlansága s a régieknek és főképp a magyarországi kormányzónak elvakultsága az aggályokat úgy látszik még csak szóhoz sem juttatta. A miniszterek szeptember 6-iki értekezletökben csak a fölött tanakodtak, hogy a császár által már a hó elsején aláírt nyílt parancs és a másodikán aláírt kísérő és végrehajtó miniszteri rendelet egyidejűleg vagy külön-külön közöltessenek-e? Rechberg abban a nézetben volt, hogy a pátens kihirdetésének hatását, — melytől nyilván sok jót várt, — csökkentené a terjedelmes rendelet egyidejű kibocsátása; különben is a pátens csak utasítja a minisztert a rendelet kiadására. Bruck is attól tartott, hogy az egyidejű közlés esetében az uralkodói tény oly hideg fogadtatásban részesülne, mint a községi törvény. Miután a kultuszminiszter éppen ekkoriban távol volt, a döntést az uralkodónak tartották fenn, ki másnap a Thun véleményével ellentétben a rendeletnek 4—5 nappal később leendő kibocsátását határozta el.¹ Bruck pénzügyminiszter, kinek pedig ismernie kellett volna magyarországi hitsorsosai érzületét, kevéssel a kibocsátás előtt egy protestáns méltóságviselő útján megnyugtathatni vélte az érdekelt egyházakat, hogy kívánságaik rövid idő alatt ki lesznek elégítve!²

Szeptember 11-én közölték a napilapok is a hivatalos törvénytár nyomán a szeptember elsejéről kelt pátent és 16-án a szeptember 2-áról keltezett miniszteri végrehajtó rendeletet.³ A pátens teljes címe: «1859 szept. 1-én kelt császári nyílt parancs a két hitvallású evangélikus egyház belső szerkezetét, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg Magyar-, Horvát- és Tótországban, a Szerb vajdaságban és Temesi Bánságban s a katonai határőrvidéken». Tehát e nyílt parancs érvénye a magyar szent korona országai közül csak Erdélyre nem terjedt ki.

A pátens bevezetésből és ötvennyolc szakaszból áll. A bevezetés hivatkozik mindkét magyarországi evangélikus hitfelekezet 1791-iki zsinati előterjesztéseire s az 1791-iki XXVI. törvénycikkre, melynek foganatosítása gyanánt tünteti föl a következő rendelkezéseket. Ezek szerint a nevezett felekezeteknél az egyházi képviselőlet és kormányzat három fokra oszlik: 1. a parochiálisra (eklézsia), 2. az egyházvidékire (senioratus, esperesség) és 3. az egyházkerületire (superintendentialis). Az elsőnek szervei a

¹ *Min. Conf.* szept. 6., 7.

² *Charmatz*: *Min. Fr.* v. Bruck, 130. l.

³ *Reichsgesetzbl.* 1859. 459. és 471. l. *P. Napló* szept. 11., szept. 16. s köv. számok. *Polit. Ujdonságok*, szept. 15.

presbyterium és a helyi konvent, a másodiknak az esperességi consistorium és esperességi konvent, a harmadiknak a superintendentialis consistorium és a superintendentialis konvent. A superintendentiák összeségének szervei: a generális konferencia (egyetemes konvent) és a szinat. Mindezen gyűlések tagjai meggyőződésök követésében utasításhoz kötve nincsenek. A főfelügyeleti jogot a protestáns egyházak felett az állami hatóságok gyakorolják; e végből a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kebelében protestáns osztály alakíttatik. Az egyházi bíraskodást az esperességi consistoriumok, a superintendentialis consistoriumok, különös esetekben a generális konferencia s legmagasabb fokon a legfőbb egyházi törvényszék gyakorolják, mely legutóbbinak szervezését a császár még fenntartja magának. Mihelyt a szervek életbe fognak lépni, Magyar- és Horvátországban, valamint a bánatságban és a vajdaságban s a katonai határőrvidéken a világi bíróságok törvénykezése házassági ügyekben a protestánsokra nézve meg fog szűnni; a házasságok polgári hatásai fölött azonban ezentúl is a világi bíróságok ítélnék. Az egyházi személyek fegyelmi ügyei az egyházi bíróságok alá tartoznak. Ha egyházi személyek büntett, vétség vagy kihágás miatt a világi bíróság által vizsgálat alá vonatnak, erről a superintendentia azonnal értesítendő; ily személy elfogatásánál a hívása iránt tartozó tisztelet figyelembe veendő.

Az evangélikus iskolák fölötti felügyelet evangélikus vallású egyének által fog gyakoroltatni. Ha valamely iskola erkölcsi vagy politikai tekintetben ártalmas jelleget ölt, a superintendentens egy kiküldöttjének meghívása mellett vizsgálat tartandó s az eredményhez képest az iskola bezáratható. A népiskolák felügyeletét és vezetését az egyházak maguk szabályozzák; a világi tárgyak oktatása azonban a kormányrendeleteknek megfelelően szabályozandó. Csak a kormánytól jóváhagyott tankönyvet szabad használni; e jóváhagyás a generális konferencia meghallgatása után adatik meg. Minden iskolára nézve igényelhető a teljes nyilvánossági jog, ha a törvényes követelményeknek és tantervnek megfelel. A papi és tanári képzést a felekezetek maguk szabályozhatják. Tanítók csak rendes fegyelmi úton mozdíthatók el, de sürgősség esetében az iskolai kegyuraság az illetőt állásától felfüggesztheti.

Az egyházközségek vagyont szerezhetnek. Az iskolai és egyházi alapítványok jövedelmei a megjelölt célra fordíthatók; az ily javak hova fordítása feletti pereket az egyházi bíróságok döntenek el. E javakat az egyházak maguk kezelik, a kormány csak ellenőrző betekintést igényelhet. Alapítványi oklevelekbe a törvényekbe ütköző rendelkezések föl nem vehetők s amennyiben fölvetettek, az ily rendelkezések érvénytelenek.

A superintendentiáknak állandó székhellyel kell bírniok. Az ág. evang. egyháznak hat superintendenticiája lesz: a pesti, pozsonyi, soproni, eperjesi, szarvasi és újverbászi; a helvét hitvallásúaknak is

hat : a pesti, komáromi, pápai, sárospataki, debreceni és újsziváci ; ezekbe osztja be egyúttal a pátens az esperességi kerületeket, kimondván, hogy amennyiben átcsatolások indokoltaknak látszanak, a generális konferencia eziránt előterjesztést tehet. A vagyonmegosztás is e beosztás szerint eszközlendő, vitás esetekben az egyházi főtörvényszék által. A parochiális községek megváltoztatására, valamint újak alakítására nézve is a Minisztérium jóváhagyása kérendő ki.

Minden parochiális község «szabadon» választja papját, segédpapját és tanítóit ; minden ily község egy világi felügyelőt (gondnokot) is választ. Minden superintendentiában egy világi superintendentiális felügyelő (gondnok) választandó. Minden egyházi testületnek, tehát községnek, esperességnek és superintendenciának jogában áll a saját ügyeiben határozni s a felettes testületnek előterjesztéseket, indítványokat tenni, de a társtestületekhez fölszólításokkal nem fordulhat. Mindkét felekezet tarthat minden hat évben zsinatot ; a zsinat által hozott határozatok fejedelmi jóváhagyást igényelnek. Az egyetemes zsinatok — az 1791. XXVI. t.-c. 4. §-a e részben megváltoztatván — csak fejedelmi biztos jelenlétében tarthatók meg. A zsinatokat a superintendenciák útján a Minisztérium hívja össze. Csak az esperességi és superintendentiális konventekbe szabad «csendes hallgatókat» bebocsátani, a helyi konventek, presbyteriumok és consistoriumok ülései nem nyilvánosak. Az egyetemes konventek nem bírói természetű határozatai kiadás előtt a kormányhoz fölterjesztendők, melynek joga van a határozat hatályát felfüggeszteni. Az espereseket az egyházközségek választják, a superintendenseket hasonlóképpen. A papok és tanítók választása hivatalba beiktatás előtt a kormányzéknek bejelentendő s ha az harminc nap alatt kifogást nem emel, az illető hivatalába bevezethető. A superintendensek és superintendenciái felügyelők (gondnokok) választása fejedelmi megerősítést igényel. Minden egyházi közeg esküt tartozik tenni az uralkodó és uralkodóház iránti megszeghetetlen hűségre és a «törvények» megtartására. A superintendenciák évi segélyt kapnak az államtól a superintendensek és esperesek hivatali pótlékaira és a szegény egyházközségek s iskolák gyámolítására. Az egyházak vagyoni ügyeikben a világi hatóságok segítségét vehetik igénybe. A végleges egyházi rendtartás az egyházi törvényhozás útján fog megalkottatni ; ideiglenes rendtartást a vallás- és közoktatásügyi miniszter ad ki. Ezt a kilátásba helyezett ideiglenes rendtartást tartalmazza a pátens követő, 10 részből és 147 §-ból álló miniszteri rendelet. A pátens végül kimondja, hogy az 1791. XXVI. t.-cikk, valamint az 1844. III. t.-cikk rendelkezései «érintetlenek maradnak», sőt «újólag megerősítettnek».

Ezek lényeges rendelkezései az oly hirhedtté lett «protestáns pátens»-nek, melynek politikai következményeivel e mű egy későbbi részében fogunk megismerkedni ; de már itt kell rámutatnunk arra,

mekkora tájékozatlanság a magyarországi protestáns egyházak közjogi helyzetére nézve kellett ahhoz, hogy a kormány e rendelkezést abban a hitben és várakozásban adhatta ki, hogy abban — mint programjában ígérte — a protestánsok autonómiáját állítja vissza s hozzájárul a nemzetben uralkodó elégedetlenség lecsillapításához és a magyarországi bajok orvoslásához.

Az az állapot, amely a magyar protestáns egyházakra nézve a szabadságharc elnyomása óta lényeges változtatások nélkül immár tíz évig fennállott, kifejezetten ideiglenes volt, az egyház autonóm jogainak a viszonyokból és a tényleg létező önkényuralom természetéből folyó felfüggesztése. A pátenis azonban ennél sokkal rosszabbat hozott: fejedelmi intézkedéssel elkobozta az autonómiát, hogy azt, amit tartalmazott, önkényesen megváltoztatott — nagyobb részét megrosszabította — alakban kegyadományként adja vissza. A hazai protestánsoknak hosszú és véres harcokkal kivívott és törvényekbe iktatott közjogi állásuk az volt, hogy egyházi szervezetöket, rendtartásukat maguk állapíthatták meg, az állam a maga törvényhozásának csak azt a jogot tartotta fenn, hogy oly rendelkezésekkel szemben, melyek rá nézve károsak vagy veszélyesek, vétő-jogát érvényesítse; magába a pozitív rendezésbe még az alkotmányos törvényhozó hatalom sem nyult belé, csupán az állami főfelügyelet mikénti gyakorlására nézve alkotott előbb és alkotott később is rendszabályokat. Most pedig az történt, hogy egy császári nyílt parancs szabályozta az egész egyházi ügyet, nagyrészt újszerűen s a zsinatok újabb meghallgatása nélkül szabad tetszés szerint megváltoztatva az 1791-iki, hatvannyolc év óta kétségkívül sokban elavult zsinati előterjesztéseket.

Igaz, hogy az 1791-iki XXVI. t.-cikk 4. szakasza szerint a király fenntartotta magának a jogot, hogy az egyházi felsőbbség rendezésére s a fegyelmi ügyekre nézve oly rendet állapítson meg, mely a mindkét evangélikus hitfelekezet tagjainak helyeslésével legcélszerűbbnek fogtaláltatni s ezért, legfelsőbb felügyeleti jogánál fogva mindkét hitfelekezetet meg fogja hallgatni és gondoskodni fog róla, hogy ezen ügyekben bizonyos, az ő vallásuk elveihez alkalmazott rend állapíttassék meg. Azonban ugyanazon törvényszakasz kimondja azt is, hogy amíg ez meg fog történni, a protestánsoknak vallásuk ügyeiben saját zsinataik által a maguk módja szerint alkotott kánonok, melyek jelenleg is használatban vannak, sem kormányzékeni parancsok, sem királyi határozatok által megváltoztathatók ne legyenek. Szabadságukban állandó tehát nemcsak gyűléseket, hanem zsinatokat is tartani, de ezek ő felségének bejelentendők s ő felsége, ha neki úgy tetszik, királyi embert is nem igazgatás vagy elnöklés, hanem felügyelet végett kiküldhet, kit a nevezett hitfelekezetek oda bocsátani tartoznak s kánonjaik csak, ha a királyi főfelügyelet alapján helybenhagyást nyertek, fognak érvénnyel bírni.

Ez tehát egészen más, mint amit a pátens a hitfelekezetek helyeslése nélkül elrendelni megkísérlett.

Kihívja a gúnyt a kormánynak az az alakoskodó eljárása, hogy nyílt parancsában hivatkozik az 1791-iki XXVI. t.-cikkre, azt részben megerősíti, részben megmódosítja. Mióta az abszolutizmus túltette magát az alkotmányon és elkezdte a törvényhozás jogát császári rendeletek alakjában gyakorolni, tukajdonképpen minden törvényünk gyakorlatilag érvénytelenné vált; mert vagy érvényesek a régi törvények és akkor az azokkal ellenkező úton létrejött császári pátensek semmisek, vagy érvényesek ez utóbbiak és akkor minden alkotmányos úton létrejött törvény meg van tagadva. Kiragadni egy törvényt a sok közül és azt, melynek királyi szentesítés adott érvényt, egy újabb fejedelmi cselekménnyel «megerősíteni» s ugyanakkor megmódosítani, oly eljárás, mely egyaránt nélkülözi az őszinteséget és komolyságot. Még hozzá a pátens megkülönböztetetten hivatkozik az idézett törvény 4. §-ára, arra alapítja intézkedéseit, már pedig ez a szakasz világosan kimondja, hogy az egyházi rendtartás «az evangélikusokkal egyetértőleg» fog megalkottatni s hogy a zsinati határozatok «királyi resolúciókkal» meg nem változtathatók. A pátens azonban nemcsak gyökeresen megváltoztatta a protestáns egyházak addigi szervezetét, különösen iskolai téren lényegesen megnyírbálta addig gyakorolt jogaikat, még területi beosztásukat is a politikai kormányzat célszerűségi tekinteteinek rendelte alá, hanem létesített egy teljesen új, nagyfontosságú egyházi szervet, az egyházi főtörvényszéket is, melynek nyilvánvaló rendeltetése az volt, az egyházi jurisdictiót is egészen a központi kormányhatalom befolyása alá helyezni. Hiába nyilvánította a pátens és a rendelet is a kiadott egyházi rendtartást ideiglenesnek, csak arra való, hogy annak alapján az autonóm szervek megalakuljanak, életbe lépjenek és működésüket megkezdjék: ha egyszer a protestáns egyházak akár autonómiájuk megvalósítása érdekében is ráléptek volna a törvénytelen útra, egész jövőendő autonómiájuk törvényességét tették volna kétségessé.¹

Csak természetes tehát és a viszonyokba önámítás nélkül bepillantani tudókat egy percre sem lephette meg, hogy e pátens nemcsak a protestánsok leghevesebb ellenkezésével találkozott, hanem, mint a magyar közjog ellen intézett újabb, az eddigieknél alattomosabb és éppen ezért veszélyesebb támadás az egész országot sorompóba szőlította s végeredményben a kormányra nézve csak a már elszenvedett külső, harctéri vereség után egy újabb, belső politikai vereség okozója lehetett.

¹ Lásd Rogge id. m. II. 21. s köv. I. *Bekszics*: Fer. Józ. kora, 525. s köv. I. Egyébiránt a protestáns pátenssel szemben kialakult magyarországi közvélemény legvilágosabb kifejezését találja azokban a gyűlési megnyilatkozásokban, melyeket a XII. részben (III. kötet) fogunk ismertetni.

IX. RÉSZ

**AZ EMIGRÁCIÓ ÉS A KÜLPOLITIKAI
ESEMÉNYEK**

Országos Széchényi Könyvtár

I.

(A milánói zendülés és Libényi merényletének hatása a magyar emigráció helyzetére ; Kossuth részessége a Mazzini-féle kiáltványban ; Észak=Amerikára vonatkozó tervei s Pulszky küldetése oda meghíús Inak. Gál Sándor kiküldésével Magyarországon a forradalom megújítását készíti elő ; házkutatások Kossuthnál ; a röppentyűgyártási per súlyosabb következmények nélkül marad. Kossuth merész politikája ellenmondást kelt az emigráció körében is ; Szemere Bertalan, Vukovics Sebő megnyilatkozásai ; magyarok összejövele Jersey szigetén. A párisi magyar menekültek Kossuth megbízásai által az osztrák kormány gyanúját vonják magukra. Kossuth tervei Franciaország, sőt Svájc bevonására a magyar forradalmi politikába. B. Jósika Miklós bírálata. A kitörendő keleti bonyodalomba vetett remények ; Kossuth emlékirattal, levelekkel igyekszik a török kormányt Ausztria ellen harcba vinni ; Gál Sándor szerepe Konstantinápolyban. A katoná=emigránsok keletre sietnek. Koszta Márton esete. A porta nem akarja a magyarokat az európai harctéren szolgálatába fogadni ; egyesek az ázsiai harcterre mennek. Klapka Konstantinápolyban ; összetűzések Gál Sándorral, .intő emlékirat Kossuthnak. 1853—1854.)

Az alatt a hetedfél év alatt, mely az e mű ötödik részében tárgyalt fejlemények után az olaszországi háború eldőltségéig eltelt, a magyar emigráció törekvéseinek és reményeinek dagálya és apálya az e kötet megelőző fejezeteiben ismertetett külpolitikai események hatását mutatja. A Kossuth amerikai útjához fűzött vérmes várakozások csalódása miatti mély csüggedést a keleti háború eshetőségeinek biztató kilátása váltotta fel ; ezeket a kilátásokat semmivé tette a párisi béke, de csak azért, hogy az olasz=osztrák összeütközés annál merészebb reményeknek és törekvéseknek nyisson utat, melyeket még a váratlanul gyors békekötés sem volt képes egészen elenyésztetni. Ez események köré csoportosítva kell tehát az emigráció életét és működését is szemügyre vennünk.

A politikai helyzet e változásainak hatása még a magyar bújdosók szétszórta táborának állományát is befolyásolta. Halálozások által is megfogyott számukat az ötvenes évek második felében mindinkább apasztották a hazatérések, melyek nyomban megindultak, amint a honvágytól hajtott menekültek szándéka, a szigor enyhítését időszerűnek s az emigráció gyöngtítését célszerűnek találó kormánypolitikával találkozott.

E fejezetekben is főképp Kossuth s a magyar emigráció néhány vezetőtagjának működését tartjuk szem előtt. De a forradalom árjától

Európán kívül Amerikába és Elő-Ázsiába is elsodort bújdosók egyes külön csoportjai és alakjai is egyéni törekvéseik és sorsuk által megérdemlik, hogy e korszak magyar történetírója velök foglalkozzék.

Mindjárt az 1853. év elején két esemény fordult elő, mely bár az emigráció részessége az egyikben legalább is kétes, a másikban teljesen kizárt volt, nagyon kellemetlen következményekkel járt az ekkoriban úgyszemint reményvesztett és meglehetősen veszélytelen emigráltak némelyikének helyzetére, sorsára nézve. A februárius 6-iki meghiusult milánói zendülést és Libényinek kevéssel későbbi bécsi merényletét értjük.

Kimutattuk már az első kötetben,¹ hogy a Szejcban időző Klapkának semmi része sem volt Mazzini szerencsétlen milánói vállalkozásában s egy előbbi fejezetben láttuk, hogy Kossuth megtagadta a felelőséget a nevében terjesztett, a katonákat lázító kiáltványért.

Kossuth Mazzinihoz intézett leveleinek újabban közzétett gyűjteménye² teljes világot vet az esetre. Kossuth még 1851 nyarán Kiu-tahiából küldött Mazzininak egy az olasz földön szolgáló magyar katonákhoz intézett proklamációt, melyről maga azt írta, hogy az az olasz forradalomnak 30—40,000 katonát szerezhet s melyre nézve csak azt kötötte ki, hogy addig föl ne használtassék, míg ő fogoly, mert az megszabadulását akadályozhatná. Utóbb Amerikából újabb levélben is fölhatalmazta Mazzinit, hogy az ő nevében szervezze a forradalmat a magyar katonák között s kijelentette, hogy Amerikában léte alatt megbizottjai úgy tartoznak engedelmessé válni Mazzininak, mintha ő maga Kossuth volna. 1853 januáriusában, tehát közvetlenül a milánói zendülés előtt egy olasz kiküldöttje útján a kormányzó részletes utasításokat is küldött a katonák fellázítása iránt, ígérve, hogy a forradalom zászlaja Magyarországon is ki fog tűzteni, sőt a londoni olasz bizottsággal már az útiköltség iránt tárgyalt, Milánóba való utazhatása végett.

Mazzini eljárásának jóhiszeműsége tehát kétségtelen. Viszont érthető, hogy Kossuth, látva az elhamarkodottan rendezett zendülés balsikerét s a heves támadásokat, melyek őt a közzétett kiáltványért az angol sajtóban érték s ottani tekintélyét veszélyeztették, a maga felelőségét is Mazzinira igyekezett hárítani. Indokolatlan volt bizonyára az, hogy hirlapi nyilatkozatában koholmánynak³ nyilvánította a kiáltványt; ez kihívta Mazzini ellenmondását, mely azonban eléggé mérsékelt hangon volt írva s általán ez a nyilvánosság előtt lefolyt összecsapás nem zavarta meg tartósan a két nagy számú bajtársi viszonyát. Mikor Mazzini visszatért Londonba, Kossuth kereste fel őt előbb s

¹ 396. lapon.

² *Mario Menghini: Luigi Kossuth nel suo carteggio con Giuseppe Mazzini, Aquila 1921. 77—78., 109—115., 123—147. l.*

³ «A forgery.»

a két barát megindultan borult egymás nyakába, nem is említve a megelőző vizályt s azután is sűrűn leveleztek.

Kétségtelen az is, hogy Kossuth hitt a milánói vállalkozás sikerében, kívánta azt, arra alapította reményeit s különösen azt a tervét, hogy az Észak=Amerikában éppen akkor elnökké megválasztott Franklin Pierce tábornokot rá fogja bírni arra, hogy csapatokat bocsásson rendelkezésére a Magyarországra átterjedendő lázadás támogatására. E célból küldte ki Pulszkyt Amerikába, megfelelő utasítással ellátva, azonban ennek saját bevallása szerint a lázadási kísérlet kudarca miatt megbízása már érkezése pillanatában tárgytalanná vált.¹

Kossuthnak messzemenő tervei fűződtek az északamerikai elnökválasztáshoz. Azt hitte, hogy ezzel az Egyesült=Államok addigi elszigetelődési politikája Európával szemben véget ér s könnyebben lesznek a támadható bonyodalmaknak a magyar ügy javára leendő befolyásolására rávehetők. Elsősorban az olasz forradalomnak magyar területre való átjárására gondolt, de az e téren oly gyorsan bekövetkezett csatlódás csakhamar más reménynek adott helyet: a fejlődő keleti bonyodalom felhasználhatóságának. Véleménye szerint Törökországnak érdeke Magyarország függetlensége, mert természetes szövetségesek s a szerbek is szívesen fognak a magyarokkal harcolni. Az Egyesült=Államok kormányának a keleti kérdésben azt a szerepet szánta, hogy mint önzetlen jóbarát, bátorítsa a portát arra, hogy a neki orosz és osztrák részről oda dobott keztyűt vegye föl. Ezért különösen fontos, hogy Észak=Amerika konstantinápolyi követi állását oly egyén töltsse be, kire Kossuth tervei szempontjából számíthat. Ő Rodney Croskey southamptoni amerikai konzult szemelte ki ez állásra, ki teljes bizalmát bírja s már Pulszkyknak adott első utasításában körvonalozza az új követ által követendő irányelveket is. Ezeknek egyik lényeges része, hogy az Egyesült=Államoknak egyenes hajút biztosítsanak Konstantinápolyba; erre főképp a fegyverszállítás szempontjából van szükség. Kossuth kívánná, hogy Észak=Amerika a török kormánynak fegyvert és hadiszereket ajánljon föl hitelbe; azt hiszi, hogy ha ő a majdani keleti harctéren megjelenik, a török birodalom keresztény lakói nem lesznek a török ellen föllázíthatók, ha azonban a török nem siet a magyar segítségére, ez kételkedni fog barátságában s a szerbekben és oláhokban fogja szövetségeseit keresni. Ő maga amerikai lobogó alatt kívánná török földön megjelenni. A többi követi állások betöltése s utasításokkal való ellátása tekintetében is Pulszky útján tanácsokat ad az Unió kormányának. Hangsúlyozza, hogy ő az olasz forradalomnak e percben való kiütéséhez nem adta beleegyezését, mert bevárandónak vélte Ausztriának a keleti háborúba való beavatkozását; miután azonban a forradalom már egyszer kitört,

¹ Pulszky: Életem és korom. III. 147—154. l.

támogassa Pulszky annak ügyét ; mert az olasz és magyar ügy azonos s ami az egyikért történik, a másiknak is javára szolgál. Most itt van a rögtöni segítség alkalmá és szüksége ; pénzsegély a legfontosabb, ha gyorsan jön ; de hadiszereket is vár Amerikától akár ajándékképpen, akár hitelbe és azt is kéri, hogy az Amerikában élő és fegyvert fogni hajlandó magyarokat ottani tényezők szállítsák el a Földközi tengerre.¹

Ez az utasítás akkor keletkezett, mikor Kossuth az olasz forradalmi kísérlet teljes és végleges sikertelenségéről még nem lehetett értesülve s így tulajdonképpen már megírásakor tárgyaltalan volt.

Későbbi, Pulszkyhoz intézett levelei már világosan mutatják csalódását és elégedetlenségét. Neheztel Henningsonra, ki a fegyverek eladásából befolyt pénzt nem küldi, haragszik azokra is, kik — mint Asbóth — tőle pénzt várnak, holott neki pénze nincs. Azt írja, hogy ő százezer dollárral háborút támasztott volna a keleten, 50,000=el háborúba vinné Svejcot, de pénz nélkül semmit sem tehet. Pénztárában három font van, — úgymond, — «nyomorúság az egész dolog».²

Pulszky azonközben — bár maga is reménytelen, — szorgalmasan küldi, bár többnyire csak eredménytelenségekről beszámoló jelentéseit a kormányzónak.³ Megállapítja a rossz benyomást, melyet az elhamarkodott olasz zendülés tett Amerikában ; alig tud hozzáférkőzni az új elnökhöz, ki a külpolitikai kérdésekben még állást nem foglalt, de jót nem vár, mert a miniszterek mind konzervatívek s a magyar ügynek nem barátai ; pénzre nincs kilátás, azonban Henningsen eladta a fegyvereket s a befolyt 20,000 dollárt átutalta Londonba. Croskey kinevezésének esélyei kedvezők, mert sokan pártolják. Az egyetlen vívmány : Dudley Mann kineveztetése al=államtitkárrá. Ez ugyanaz a férfiú lévén, kit az Egyesült=Államok szabadságharcunk idejében Magyarországba akartak küldeni követül, Kossuth bízhatott benne s most már hozzá intézi leveleit, őt ostromolja merész terveivel, melyeket hosszú emlékiratokba foglal.⁴ Kifejti előtte Magyarország felszabadításának összes lehetőségeit, melyek egy Franciaországban keltendő forradalmat s annak Spanyolországra, sőt Kubára való kiterjedését is felölelik, vala mint egy Svejc és Ausztria közt kitörendő konfliktust. Számba veszi valamennyinek föltételeit és eszközeit. Ő két millió dollárral vállalja Magyarországon a forradalom megindítását s kijelöli Észak=Amerika szerepét az európai szabadság és demokrácia megvalósítása körül ; ha őt támogatják, ráveszi Amerika polgárait arra is, hogy elűzzék Ausztria hajóit a tengerről s magában Bécsben támasszanak forradalmat! Mikor

¹ Kossuth sajátkezű utasítása Pulszky számára febr. 12=ről. *Nemz. Múz. lev.=tár.*

² Kossuth Pulszkyhoz ápr. 1=ről, *u. ott.*

³ Márc. 8=ről, 12=ről, 25=ről és 31=ről, *u. ott.*

⁴ Május 26=ről, 31=ről, jún. 21=ről, *u. ott.*

már látja, hogy merész tervei nem számíthatnak megvalósulásra, legalább azt kéri, hogy küldjenek ügye iránt barátságos követet Konstantinápolyba s hogy ő a követtel utazhassék a török fővárosba és ott az ő védelme alá helyezve működhessek.

Dudley Mann azonban kénytelen volt számolni hivatalos állásával és a kormánynak, melyhez tartozott, politikai irányával. Egyenes választ nem adhatott Kossuth leveleire, s csak nagy későn, közös barátjuk, Rodney Croskey útján iratta meg neki,¹ hogy előtte nincs szentebb ügy, mint Magyarország ügye, boldog lesz azon a napon, melyen ez a «gyermekherkules» le fogja gyűrni magáról az őt fojtogató kígyót; mindig gondol erre az ügyre s mihelyt lehetséges lesz, válaszolni is fog Kossuth leveleire, de most túl van halmozva teendővel s ezért türelmet kér. 1853 decemberében már Kossuth maga bevallotta Mazzini előtt, hogy amerikai reményei semmivé lettek.²

Kétségtelen, hogy ugyanakkor, mikor a nagy száműzött még az olaszországi zendülés sikerében bízott s hazája érdekében az Egyesült-Államokat is cselekvésre igyekezett rábírni, megkísérelte az összeköttetést a hazai forradalmárokkal is. Ismerjük egy februárius 12-ről Gál Sándorhoz intézett, lhásztól ellenjegyzett s kormányzói pecséttel ellátott utasítását, mellyel őt az erdélyi és alsó-dunai felszabadító sereg főparancsnokává nevezi ki s felhívja, hogy a nemzetiségi surlódások elenyésztetésére hivatott legszabadelvűbb alkotmányt igérjen a hazának, egyúttal megbízza a szomszéd államokkal, különösen Törökországgal a kölcsönös támogatás érdekében leendő tárgyalásokkal. Ebben az utasításban hangsúlyozza Kossuth, hogy kötelezte magát Horvát-Szlavonország, valamint Dalmácia «teljes függetlenségét, szuverénitását a magyar nemzet részéről elismertetni s minden történelmi követelésről lemondva, Magyarország részéről irányukban a barátságnak oly állására lépni, minőt azok magok önként kívánandnak».³ Úgy ez a levél, mint a Gál Sándortól annak alapján kiadott kiáltvány csakhamar tudomására jutott az osztrák kormánynak⁴ s így csak természetes, hogy bár Kossuth a május hó 6-án Londonban az ő tiszteletére tartott nagy meetingben elítélte a Libényi tettét, mint minden orgyilkosét, — persze orgyilkosnak minősítván Kempent is, ki kivégeztette Jubált és társait, — az Ausztria követelődzései miatt ellenében alkalmazott rendőri zaklatások nem értek véget s a «Times» tudni vélte, hogy az osztrák kormány most már elegendő anyaggal rendelkezik arra, hogy Angliát az emigránsok elleni törvényes eljárásra szólítsa fel.⁵

¹ Croskey Kossuthoz júl. 5-ről, *u. ott.*

² *Menghini id. m. 147. s köv. l.*

³ *Nemz. Múz. lev. tára.*

⁴ *Gensd. Dép. 1853 febr. 12 és ápr. 25-iki előterjesztések.*

⁵ *U. ott márc. 12-iki, május 6 és 7-iki Times-kivonatok.*

Áprilistól kezdve Kossuthnál a házkutatások egymást érték; ez időben éppen lakást változtatván, átköltözését használták fel arra, hogy a bútorszállítók közé titkos rendőrök furakodjanak; állítólag lakását állandóan detektívek figyelték meg. A kutatás eleinte inkább forradalmi célú nyomtatványokra és levelekre irányult, de utóbb az osztrák ügynökök jelentései szerint fegyvereket, tölténymintákat és útlevelek s bankók hamisítására szolgáló eszközöket is találtak s e puhatolódzások nyomán, Usener volt honvédőrnagy följelentése alapján, keletkezett a híres röppentyűgyártási pör, amelynek középpontjában a Hale-testvérek gyára állott és amelynek lefolyásáról az osztrák kormány jóvoltából a magyar lapok is bő értesítéseket hozhattak.

Ténynek látszik, hogy Usenert maga Kossuth ajánlotta alkalmazásra a Haleék gyárába, melynek tulajdonosai az ő fogadtatásában részt vettek s látogatását fogadták; Kossuth maga is érdeklődni látszott a hadi célokra szolgáló röppentyűk gyártása iránt, maga is kísérletezett e körül s titoktartást követelt. A dolog a parlamentben is szóvá tétetett s a kormány nyilatkozataiból kitűnik, hogy egyfelől eleget akart tenni Ausztria unszolásainak, másfelől nem akarta bántani a nagy népszerűségnek örvendő Kossuthot. Palmerston miniszterelnök kijelentette, hogy Kossuth ellen semmi törvényes kereset nincs folyamatban, a kormány vádat nem emelt ellene; Russel miniszter pedig — hogy Kossuthnak is jusson egy kis intés, — hivatkozott arra, hogy annak idejében Palmerston lord volt az, ki a magyar menekülteket török földön védelmébe vette s e célra Anglia fegyveres segélyét is felajánlotta, tehát Kossuth háromszorosan van kötelezve Angliával szemben a törvények szigorú megtartására; kiáltványa, melyet az olaszországi magyar katonákhoz intézett, — melyet tehát az angol kormány hitelesnek tekintett szerzőjének tagadásával szemben is, — annak bevállása, hogy Ausztria ellen fegyvert gyűjt s az a körülmény, hogy Halehez néhány egyént ajánlott, őt természetesen gyanúba keverték. Ausztria kijelentette, hogy megbízik az angol kormányban s most ezen a sor, megtenni a kellő lépéseket, melyeket egy, Angliával barátságos viszonyban levő állam joggal elvárhat.¹

Mindazonáltal vizsgálaton s bizonyos robbanóanyagok lefoglalásán kívül egyéb baj nem lett a dologból; Kossuth ellen ítélet nem hozott s ő Haleékkal tovább is összeköttetésben maradt s őket Belgrádban létesítendő gyártelepök ügyében pártfogásába vette.² A röppentyűgyárban való foglalkozással vádolt többi magyar menekülteknek sem

¹ Az egész ügy lefolyására nézve l. a *Gensd. Dép.* 1853 április havi jelentéseit, a *P. Napló* április 24-i-ki, május 1., 5 és 12-i-ki számait s a *Bud. Hirlap* ápr. 16. és 20-i-ki számait.

² Kossuth lev. Gál S-hoz okt. 25-ről; *Múz. lev. tár.*

lett komolyabb bántódásuk,¹ sőt még azt a rendőrt sem büntették meg, aki a kutatási parancsot nyilvánosságra hozta.² Csak az vált kétségtelenné, hogy Kossuth ebben az esetben is — az Usener személyében — méltatlant részesített bizalmában s így maga ment belé az osztrák kémelek kelepcejébe.³

Említettük Kossuth népszerűségét Angolországban ; ez megnyilvánult abban is, hogy tiszteletére — mint láttuk, — népgyűlést rendeztek s abban a munkások ajándékképpen pompás Shakespeare=kiadást nyújtottak át neki, tölgyfaszekrénybe zárva, mely a nagy brit költő szülőházát ábrázolta.⁴ Ha veszély fenyegette, hamar akadt szószólója a parlamentben, ki kérdőre vonta a minisztereket ; a sajtó nagy része is pártját fogta s ő maga is megtalálta azt összeköttetést néhány tekintélyes angol hetilappal, mely örömet közölte cikkeit ; később a vidéki városokban tartott előadások útján is igyekezett hatni az angol közvéleményre.

Személyére nézve nagyon visszavonultan élt ; annyira sem vegyült el az angol társaságba, mint Pulszky és családja ; a külföldi menekülteknek is csak legfőbbjeivel érintkezett, sőt kevés érintkezése volt — kivéve katonai környezetét és Pulszkyékat — a Londonban élő magyarokkal is. Bizonyos előkelő visszatartás is okozta ezt, bizalmatlanság is ; sajnos, a bizalmatlanság sokakat távoltartott tőle, kik azt meg nem értelmelték, ellenben bizalmát méltatlanokra is pazarolta, kik bajba keverték. Rónay Jácint, Vukovics Sebő, kik majdnem állandóan Londonban tartózkodtak, mint amannak naplója, emennek levelezése tanúsítja, alig látták őt, ellenben a Warga Istvánok, Gelichek, Usenerék és Bangyák mindig hozzá tudtak férközni, valamint az a «hatvanezer adjutánsa Kossuthnak», akikkel ő — a Jósika Miklós élcelő túlzása szerint — Európát elárasztotta.⁵

Bámulatos az a lelki szívósság és ruganyosság, amellyel ő — mint eddig is láttuk — minden csalódás után új reménynek nyitotta meg szívét, minden megghiúsult terv helyébe azonnal újat tudott kovácsolni. Ő, és csak ő egyedül nem esett kétségbe soha, nem csüggedett, nem is nyugodott soha ; de befolyása az emigrációra, vezető szerepe szükségkép változásoknak, koronkinti gyöngüléseknek volt kitéve. A legnagyobb

¹ A *Gensd. Dép.* ápril. 21=iki jelentése Mednyánszky Sándort, Lórodyt, Ihaszt, Gelichet, Kászonyit, Szirmayt, Gaált (?), Szabót és Nagy Pétert nevezi meg.

² *Pulszky id. köt.* 147. l.

³ *Vukovics S. levelei* (Egri Lyceum.) 1853 máj. 3.

⁴ *Gensd. Dép.* máj 7=iki Times=kivonat ; Vörös A.=féle iratok a *Nemz. Múz.*ban.

⁵ *Jósika M. levelei* Fehérváry Miklóshoz, 1853 júl. 12. (Akad. könyvtár). Lásd *Pulszky id. m. III. 159. s. köv. l.* Warghával való érintkezésére nézve : *Schlitter id. m. több helyét.*

tekintély hanyatlásnak indul, ha eredmények újra meg újra meg nem erősítik, különösen, ha azoknak, kiktől önalárendelést követel, türelmet a szenvedések, a nélkülözések, a megbánás is fogyasztják. Ezért találkozzunk ez időben a menekültek körében már sűrűbben oly jelenségekkel, melyek vagy nyílt szembeszállások a Kossuth tekintélyével, vagy a csak csöndben zúgolóító kételynek, bizalmatlanságnak, néha gúnynak kifejezései.

Legharciasabb ellenfele kétségkívül Szemere Bertalan volt; ő a *Journal des Débats* 1853 februárius 23-iki számában¹ neve aláírásával cikket tett közzé, melyben élesen tiltakozott a «törvénytelen bitorlás» ellen, amelyet Kossuth azáltal követ el, hogy magát hivatalos jelleggel ruházta fel s így akart a legutóbbi milánói lázadásban is szerepelni. Kossuth — úgymond, — beszél, parancsol, jutalmakat és büntetéseket ígér Magyarország nevében! Kérdi: mi joggal? Köztudomás szerint ő Aradon, 1849 augusztus 11-én, a legnagyobb veszélyek pillanatában, kormányzói méltóságát letette; ezt a minisztertanács tudta nélkül, alkotmányellenesen tette s azonfölül még önkényesen egy tábornokra ruházta át méltóságát, akit diktátorrá is kinevezett, ami maga sem volt. Tehát mint lemondott kormányzó elvesztette jogát, hogy a magyar nemzet nevében beszéljen: ilyen megbízást a magyar menekültek sem ruházhattak reá, mert azok nem formáltak szabályszerűen alkotott testületet. Különben Kossuth ily megbízást az emigrációtól nem is fogadna el, mert ő Londonba érkeztekor 1854 októberében az akkor ott megtelepedett magyarok gyűlésében formászerűen kijelentette, hogy «egyedül ő lévén a gondviseléstől arra hivatva, hogy Magyarországnak és a világnak a szabadságot visszaadja, kész ugyan mindenkinek tanácsát meghallgatni, de senkivel sem fogja közölni, mit szándékozik tenni; katonai és polgári szempontból úgy fog eljárni, ahogy jónak látja s csak passzív és korlátlan engedelmességet kíván az emigrációtól.» Ez idő óta az emigráció összes jeles férfiai visszavonultak tőle, tehát minden, amit tesz, csak az ő saját akaratának kifolyása s csak az ő felelősségét terheli. Szükségesnek tartja a cikkíró ezt a közönség tudomására hozni, hogy tudva legyen, hogy az «esztelen próbatételek erkölcsi felelőssége a magyar emigrációt semmiképp sem terhelheti». Nem kívánja egyébiránt Kossuth egyéni tetteit bírálni. «Ha valaki kíváncsi volna őt (Kossuthot) mint államférfit megismerni, olvassa figyelemmel a legutolsó magyar forradalom történetét; aki ügyességét, mint összekülvőét kívánja látni, vessen egy tekintetet a múlt évi hamburgi szerencsétlen expedícióra,² végre legközelebből a milánói még gyászosabb lázadás ez ember lángeszének szembeszökő bizonyosságát adja...»

¹ Vörös A.-féle gyűjt. *Nemz. Múz.*

² A Píringi esetét érti; I. I. köt. 297. l.

Úgy barátot, mint ellenfelet figyelmeztetni akart Szemere a tekintélybitorlásra s felszólítani, hogy ne hagyják magukat Kossuth hivatalos hangja által félrevezettetni s tetteit csak neki tulajdonítsák, ne a magyar emigrációnak.

Szemere «Naplója» szerint¹ e nyilatkozata, melyben a harag s a gyűlölet a szigorú igazságtól sokban eltértette, másnap a Patrie-ban s a Kölnische Zeitungban, utóbb más német és bécsi lapokban is megjelent s állítólag nagy hatást gyakorolt; hogy határozott ellennyilatkozatot idézett volna fel, annak nincs nyoma.

Klapka 1853 tavaszán Genfből egy barátjának írván, szintén megütközését fejezte ki Kossuth túlkapásai és eltévelyedései fölött. Perczel Móric ez időben is a maga külön útjait járva, de Kossuth elleni támadó él nélkül hangoztatja, hogy Genuába sietett, családját Isten őrizetére bízva, mert Genuában fog most Európa s különösen Magyarország sorsa eldőlni; kardot és lobogót vesz — úgymond — kezébe s vagy honmentő, vagy a halál martaléka lesz.²

Kíméletlenül szigorú kritikát gyakorol Kossuth eljárása fölött Vukovics Sebő, Horváth Mihályhoz Londonból és Jersey szigetéről intézett leveleiben.³ Március 16-ikáról azt írja, hogy az utolsó nyaktörő kísérletben (t. i. a milánói zendülésben) való részvétét megtagadta ugyan Kossuth s «kimosta magát az esemény megindításának vádjából, de az okiratnak (t. i. a kiáltványnak) fennhéjázó hangja s a nemzet sorsával és vagyonával kényúrilag rendelkező szavai felhaborították minden független magyar hazafi lelkét s tőle származását kétségtelenné teszik». Ideje, — úgymond, — hogy a nemzet szeméről levéssék a hályog; gondoskodni kell róla, hogy majd, ha a szabadulás órája üt, a nemzet ügyét más kéz vezesse. De bajos Kossuth ellen föllépni, mert Ausztria neki segítségére jön azzal, hogy mindig őt vádolja, lapjai útján Európa békéje érdekében kiutasítását, távoli helyre való száműzését követeli s ezzel csak növeli népszerűségét az országban, sőt a külföldön is. Jellegző tényként említi a levélíró, hogy tizenkét szökevény magyar érkezett az olasz hadseregből Londonba, kiket azzal biztattak, hogy Kossuth már hadseregével készen áll a határon.⁴

Míg Vukovics a rác lázadás történetén dolgoztatott, Rónay Jácint szorgalmasan adta a leckéket, sőt egy időre házi nevelőnek is beállott és számolgatta a szerzett fontokat. Ő is — mint Vukovics, — szívesen járt ki Jersey szigetére a hol ez időben a Perczel Mór családja — ő maga Genuába rándult, — Perczel Miklósék, Mészáros Lázár, gr. Teleki Sándor, b. Orbán Balázs, Thaly Zsigmond, Beöthy Ödön, Katona Mik-

¹ Mindkét levél a *Nemz. Múz. lev. = tárában.*

² I. köt. 185. l.

³ *Egri Lyceum* könyvtára.

⁴ Május 3-iki levél.

lós és Fülepp Lipót tartózkodtak a magyarok közül; Thalyt és Kátánát az egymáshoz közellét nem akadályozta abban, hogy egymással angol röpiratokban vitázzanak.¹ Mészáros leveleiben kedélyesen tréfált meglehetősen nehéz sorsuk felett: «Gyomrunk és briliáns ruházatunk rövidségére — úgymond, — Franciaországból 500 darab legjelesebb minőségű facsemetét vittünk magunkkal s így élelmünket egyetlen ételre, ruházatunkat pedig durva öltönydarabokra szállítottuk alá; a fákból 1855-ben már jövedelmünk is lesz, nem sok, de minden évben több. Ha a nemes gyümölcsfákkal való kereskedés nem fog sikerülni, úgy gyümölcskereskedésre adjuk magunkat, ami még jobban jövedelmez. Tél idején bemegyek a városba s filozófiai előadásokat nyitok meg, vagy oktatást adok egyszerre hat nyelvben, emellett üzöm majd az orvosi gyakorlatot, homoeopátice, gyógyítván embereket és állatokat.»² Később bement Londonba s meghivatván egy meetingre, ott megtartá «szűz beszédjét»; azt találta, hogy főkép a szakállát csodálták meg, de azt is megjegyzi, hogy a magyarokat «mégis szeretik» az angolok. Nem várta be a gyümölcsfák jövedelmezését, hanem még ugyanazon év őszén elköltözött Amerikába, ahol folytatott viszontagságos élete mozzanataira még visszatérünk.

A londoni magyarok között leghívebben tartott ki Kossuth mellett Pulszky, anélkül, hogy e viszonyának önálló működését feláldozta volna; feleségével együtt egy kétkötetes angol ismertető művet adtak ki Észak-Amerikáról,³ melyet az angol közönség nagyon fölkarolt. Pulszky néhány felolvasást tartott Londonban s más városokban, főkép művészeti és művészettörténeti tárgyokról, melyek elég jól jövedelmeztek; feleségével együtt elvegyült a londoni társaságba, megismerkedett a kor legjelesebb íróival s művészekkel és politikusokkal is élénk összeköttetést tartott fenn.⁴ Az ő nyomdokait követte Henszlmann Imre, ki csak 1853-ban lett emigránssá, tűrhetetlennek találván az otthoni viszonyokat. Magával vitte Pulszky nagybátyjának, az időközben elhunyt Fejérváry Gábornak régiséggyűjteményét s azt kiállította Londonban az angol régészeti társaság helyiségeiben s az angol építészek társaságában felolvasást tartott az építészeti arányozásról; az erre vonatkozó jelentést megküldte a magyar Akadémiának is, jelezve, hogy ezzel külföldi tudományos munkálkodása számára a jég meg van törve. Henszlmann építészeti tanulmányai később Franciaországba vitték.⁵ Kmetty György is Londonban lépett az irodalmi térre, kiadván 1853-ban egy

¹ Rónay I. naplója, II. 145—46. l.

² M. L. külf. levelei, 1853 máj. 24. (25. l.).

³ White, Red, Black. Sketches of American society stb.

⁴ Pulszky id. köt. 159. s köv. l.

⁵ Schauschek Árpád: Henszlmann Imre, Kisz. Társ. Évtapjai II. 174. s köv. l. Akad. Értesítő 1915 nov. 615. l.

Görgey Arthur könyvét hadtudományi szempontból bíráló s az emigrációt tette buzdító német művet.¹

A párisi magyar telep viszonyairól leginkább a Hajnik Pál levelei tájékoztatták a londoniakat. Ezek leírják a lesújtó benyomást, melyet a milánói események s a Kossuth nevének belekeveredése azokba idézett elő az ottani magyaroknál. Nagy csapásnak tekinti az esetet Hajnik, mely «iszonyatosan ártott» ügyünknek s Isten tudja, mennyi időre vetette azt vissza. A reakció lapjai bezzeg kapnak rajta s jó konc ez Szemerének is és társainak. Lukács Móric búsul felette és Jósika attól fél, hogy Brüsszelből is kiutasítják őket. Andrássy Gyula is dühös s állítólag Napoleon herceg is helyteleníti a meggondolatlan, elhibázott vállalkozást. Mindenki kívánja, bárha a Kossuth kiáltványa nem volna hiteles, mert ez neki Párisban sokat ártott; Hajnik úgy veszi észre, hogy őt is a Kossuth kiküldöttjének tekintik s rendőrileg megfigyelik. Gorove tartózkodási engedélyét nem akarják meghosszabbítani, mert Londonban Kossuthnál járt. Úgy látja, a magyarok végül is Amerikába fognak szorulni. Nagyon felháborította a párisi menekülteket a Halegyár miatti per s egyáltalán nem voltak megelégedve a Palmerston magatartásával, de viszont örömmel látták, hogy az angol közvélemény Kossuth mellett van.²

Hogy mi mindennel gyanúsították ez időben a Párisban tartózkodó magyarokat, arról legjobban a Kempen gyakran nagyon kalandos hangzású jelentéseiből értesülünk. Ezek szerint Szirmay Pált bízta meg Kossuth, hogy Napoleon császárnál puhatolódzzék az emigráció közeledésének lehetősége iránt. Bangya ezredest azért küldte Párisba, hogy Maupas rendőrminiszterrel tárgyaljon; Bangya, kinek forradalmi üzelmei miatt egy év előtt meg kellett szöknie Párisból, most két havi tartózkodásra kapott engedélyt, de nem bizonyult megbízhatónak, mert utasításai osztrák megbízottak kezébe kerültek. A Kempen jelentései szerint Kossuth Andrássy Gyulával is levelez a párisi dolgokra nézve s összeköttetésben áll Persignyvel, Maupas-val, Mornyval, kik mind támogatják törekvéseit. A szintén Párisban időző fiatal Károlyi grófok, Ede és Sándor, gr. Batthyány Kázmérhoz és Czartorisky herceghez csatlakoztak s így majd szintén veszélyes eszközeivé válhatnak a forradalmi propagandának a hazában. Általán a Kossuth legvérmesebb optimizmusa nem tüntethette föl az ő akkori kilátásait, összeköttetéseit és hatalmát oly nagyoknak, mint a Kempen konfidenseinek gyakran rémlátástól vagy jutalomleső túlbuzgóságtól sugalmazott titkos jelentései. Ezek már látták az európai háborút, melynek szálait a nagy számúzott

¹ Arthur Görgei's *Leben u. Wirken in Ungarn*.

² *Hajnik levelei Tanárky Gyulához 1853 febr. 13-ról és máj. 8-ról (Nemz. Múz. lev. tára.).*

tartja kezeiben, látták az angol királyi herceget, ki Magyarország trónjára van kiszemelve; ezek szerint Palmerston kijelentette Kossuthnak, hogy nincs nálánál jobb barátja; a francia császár legbizalmasabb emberei őt támogatják; vele tartanak Omer basa és a szultán házi-orvosa, továbbá Garašanin szerb miniszter, a Szerbiában levő cseh forradalmárok, sőt a belgrádi osztrák konzul is gyanús. Kossuthnak 28,000 fegyvere van Amerikában, 22,000 puskája és 40 ágyúja Maltában, ezt mind Ruméliába fogja küldeni. Bécsben nyilvántartották azokat az összegeket is, melyeket a nyugati államokban időző magyar főuraknak és nejeiknek bankok útján utalványoztak hozzátartozóik, mert ezek mind a forradalom ügyével hozattak kapcsolatba.¹

El kell ismerni, hogy mind e hírek keletkezésében nagy, bár akaratlan része volt magának Kossuthnak, aki ez időben tényleg sűrűn levelezett a párisi magyarokkal, különösen Irányival és Andrássyval, sőt a párisi lengyel emigráltak némelyikével is, megbízottakat s terjedelmes, az egész európai politikára kiterjedő utasításokat küldött oda s itt is, mint másutt, a rábeszélés eszközeül szívesen használta az elérhetőnek már elértként, az óhajtottaknak már valóságként való feltüntetését.

Ugyanakkor, mikor Amerikában a franciaországi forradalom kitörését csak idő kérdésének jelezte s arra alapította terveit, a tényleges francia kormányt megnyugtatni igyekezett megbízottja által a felől, hogy az ő forradalmi elvei nem veszélyeztetik a francia császárság érdekeit, sőt ezt a császári kormányt igyekezett — különösen Törökországban — a maga politikai céljai szolgálatába állítani, mindig hangoztatván a maga nagy befolyását a portánál, melynél — állítólag — az európai diplomácia minden hitelét elvesztette. Meggyőzni igyekezett a francia kormányt a felől, hogy Pétervár és Bécs a császári Franciaországnak mindig ellenségei lesznek s hogy a francia császárságot egy esetleges belső forradalom ellen mi sem biztosítja jobban, mint ha hadat üzen Ausztriának és felszabadítja az olaszokat és magyarokat: ha ezek felszabadultak, nincs többé forradalmi veszély Európában. Irányi előtt maga eldicsekedett, hogy ő a francia köztársasági párt több tagjával összeköttetést tart fenn, de tudósítói vannak a bonapartista és orleanista táborban is, most a párisi orosz szalónokban és az ottani török követségnél keres érinkezéseket. Szerinte a hazában minden elő van készítve a forradalomra, csak pénz kellene. Bizalmatlan Teleki iránt, ki a lengyel emigrációnak pánszláv irányú részével tart. A törököt rá kellene venni, hogy Ausztriának ultimátumot adjon a határszélen összpontosított csapatai visszavonására, akkor mindjárt kitörne a háború.²

¹ *Gensd. Dép.* 1853 jan. 22., ápril. 23., 24., máj. 30. jelent.

² Kossuth sajtókezű francia utasítása ismeretlen megbízott részére febr. 27-ikéről és levele Irányihoz okt. 28-ikáról. *Nemz. Múz. lev. tár.*

Andrássy is terjedelmes utasításokat kapott Kossuthtól, mert konstantinápolyi előzményei után őt tartotta legalkalmasabbnak a portánál való közvetítésre; azt szerette volna, hogy a párisi török követség futára vigye el az ő Konstantinápolyba szánt leveleit. A színvallásnak legjobb neme az volna, ha a porta egyenesen meghívná Kossuthot s neki Piemont és Szejc megnyerésére 200,000 font sterlinget adna. Neki Maltában már «hatalmas hadigőzösök» állanak rendelkezésére, 10,000 ember, 200,000 fegyver, ágyúk és löszerek; ezer embert mindjárt fölfegyverezhet s három hónapra elláthat mindennel, 10,000 fegyvert is küldhet, ha csak 100,000 dollárt bocsátanak rendelkezésére. De a francia kormányt is rá kellene venni annak a kinyilatkoztatására, hogy nem ellenzi a magyar elemnek az orosz elleni háborúban való felhasználását.¹

Hogy Kossuth működése a párisi kormány bizalmával találkozott volna, azt valószínűtlenné teszi egy megbízottjának az a levélbeli figyelmeztetése, hogy az ő jövetelét jelző kémjelentésre a francia kormány azonnal elfogatási parancsot adott ki ellene.²

A bécsi hatalom argusszemei Szejcot is figyelemmel kísérték, ahol — különösen Genfben — szintén több nagynevű menekült volt együtt s ahová szintén kiutazott koronkint a magyar főrangú világ néhány férfi- és nőtagja; hiszen a Kempen felfogása szerint Magyarországon mág-nás és rebellis egyet jelentett. Egyébiránt Szejc meggyanúsításában szintén lehetett akaratlan része Kossuthnak. Lugano régi búvóhelye volt az olasz menekülteknek; az olasz Tessin mindig rokonszenvezett a lombardiai forradalmi mozgalmakkal s Ausztria készletve érezte magát több svejci polgárt kiutasítani Lombardiából, sőt határárt rendelt el Szejc ellen. Mindez érthető izgalmat keltett ott és ellenszenvet a császárság ellen. Az ellenállás érdekében bizottságok alakultak s ezt a hangulatot használta fel Kossuth arra, hogy e bizottságok vezetőivel levelezésbe bocsátkozván, a köztársaságot Ausztriával való komoly összetűzésre biztassa, veszélytelennek tüntetvén fel a császárság katonai hatalmát, melyet, mihelyt bárhonnán megtámadják, a magyar és olasz forradalom fog lekötöni. Mint láttuk, annyira bízott Szejcnek ebben az osztrákellenes hangulatában, hogy a kis köztársaság háborúját Ausztriával úgy a francia, mint a török s az amerikai kormánnyal szemben politikai terveinek egyik tényezőjévé tette s másrészt a svejciaknak is ajánlotta a személyes szolgálatait, ha bejövetelét megengedik.³

A Szejcban élő vagy időző magyarok aligha bírtak közelebbi tudomással a nagy számúzott e merész terveiről. 1853 elején Genfben tar-

¹ Kossuth levelei Andrássyhoz s ezek mellékletei febr., márc. és nov. hónapokból *u. ott.*

² Névtelen bizalmas levél Párisból febr. 4=ről *u. ott.*

³ Kossuth levelei Michel, Vannery, Druet és Luvini svejci polgárokhoz jún. 2., 3. és aug. 1=ről; valamint Dudley Mannhoz május 31=ről *u. ott.*

tőzkodtak gr. Károlyi Györgyné, gr. Batthyány Lajosné, Klapka, Almássy Pál, Horváth Mihály, Szeremley és Kászonyi ezredesek, Dessewffy Dénes és b. Mednyánszky Sándor.¹ Gr. Teleki László többnyire a Genfi tó túlsó partján, már francia területen levő Evianban tartózkodott, de gyakran járt át a genfieliekhez.² Almássy Pálnak sok gondja volt vagyonának elkobzása miatt; neje egyidőre a hazába ment megmenteni a megmenthetőt.³ Klapkáról úgy tudták Bécsben, hogy megint forradalmi tervekkel foglalkozik s Károlyi grófné nagy összegekkel segíti őt. Horváth Mihály bejárta a Rhone völgyét, az ottani hegyi népben keresve a hunnok rokonait.⁴ Szalay László most is Rorschachban időzött; levelezett a hazában élő öccsével, nejével, Fleglerrel, Blackwellel, Szemere Bertalannal is, csak éppen Kossuth-tal való levelezésének nincs nyoma, pedig a kémjelentések ezzel vádolták. Végtelen vágyódása hazája és családja után, mely már egészen melabússá tette s az irodalmi munkában is akadályozta, ez időben arra indította, hogy magához Bach személyéhez intézett kérvény útján kísérelje meg a hazatérést lehetővé tenni. Kérvényében multjának megtagadása nélkül, önérzetesen mutatta ki, hogy nincs ok őt a hazától távol tartani; de e lépésének nem volt eredménye.⁵ Az 1853-iki úgynevezett «definitivum», Magyarországnak kerületekre való feldarabolása s a megyeszerkezet szétbontása felháborította az oly higgadt embert. «Ez egyszerű, — mondja egy levelében, — de hiszen az öngyilkosság is egyszerű!»⁶

Brüsszelben, kivált mikor a Kossuth-család nőtagjai egymásután elköltöztek Amerikába, mindinkább b. Jósika Miklós és neje, b. Podmaniczky Julia lettek az emigrált magyarság középpontjává. Vetélykedő szorgalommal folytatták az irodalmi munkát mindketten, Jósika, bár ideges fejbajokban szenvedett, dicsekedett regénykötetei növekvő számaival, melyek most már a hazában is jobban terjedtek s azt tartotta, hogy csak «munka és kitartás» hozhatnak sikert. Csak a francia kiadással nem volt szerencséje, mert fordítója a fölvelt előleggel megszökött; szabad óráikban szeretettel foglalkoztak kis kertjökkel s gyönyörködtek annak szép virágaiban. Jósikáné már 1853 nyarán hozzáfogott egy csipkeárú-üzlet szervezéséhez.

E mellett a Jósika ezidőbeli levelei kitűnő kommentárját szolgáltatják az egész emigráció életének, mert Kossuthot kivéve a legfőbbeknek majdnem valamennyijével érintkezésben állott. Szkepszise, melyet minden reménykedéssel és vállalkozással szemben tanusított, nem fosz-

¹ *Gensd. Dép.* 1853 jan. 29. jelentés.

² *Klapka id. m.* 418. l.

³ *Jósika M. levelei.* 1853 máj. 1.

⁴ *Márki Sándor: Horváth Mihály (Tört. életr.)* 177. l.

⁵ *B. Szalay Gábor id. m.* 24., 200—229. l.

⁶ Ismeretlen címre írt levele 1853 márc. 24-ről a *Nemz. Múz. lev.-tárában.*

totta meg a tárgyilagosságtól s kritikája és gúnya, ha éles is volt néha, sohase lett keserűvé vagy sértővé.

Kritikája főkép Kossuth ellen irányult. Elítélte a konspirációk felidézését olyanok részéről, kik maguk biztonságban vannak. Kossuth és a «demokrácia meneurjei», véleménye szerint «mint eddig, úgy ezentúl is rosszat eleget, jót és nagyot a szabadság szent ügyében semmit sem fognak végrehajtani. Először, mert nem gyakorlati felfogású emberek, másodsor mert nem merik a tüzet megközelíteni. Én — úgymond, Fehérváryhoz 1853 március elsején intézett levelében, — republikánus vagyok érzésből, meggyőződésből, mióta gondolkodni tudok, de akkor a republikai elvek rudimentumát nem tudnám, ha valakit politikai véleményéért gyűlölnék. A hit és meggyőződés — szabadok! ha van valami, ami szabad a világon; de a könnyelmű, más vérével pazar s mindig mások által a gesztenyét a tűzből kikapartató emberekben soha sincsen és nem lehet bizodalom, bármely párthoz tartozzanak! Ez okon — elhiheted, — hogy, valamint a komédiát és ovatiókat nem hagytam helybe (a császár körútját érti), úgy azt sem helyeselhetem, ami most történik. (Ez a Libényi merénylete és a milánói puccs után volt írva.) Európában minden alá van ásva, aki most piszkálja a tüzet, ront, nem igazít, késletet, nem mozdít.» Később gúnyosan írja, hogy Kossuth neki négy évi fizetésével adósa, majd, ha elosztja a koronajavakat a honvédek között, ő is jelentkezni fog. Van szava az otthoni kritikusokhoz is; nevelésesnek tartja, hogy az Ismeretek Tára vele szemben Keményből, Eötvösből, Irinyiből mily nagy embert csinál. Csipkedi Pulszkyt, aki a röppentyűgyártási per elől kereket oldott s Amerikába ment, magára hagyva Kossuthot. Gúnyolja a Brüsszelben lakó Ludwighot is, ki megint hegyezi a lábát s készül a trikolórt kitűzni a Hortobágyon, csak azt érvén el vele, hogy a rendőrség őt éberebben vigyázza, mint Jósikáékat. Teleki László is reméli, hogy Tokajban fog szüretelni, ő azonban nem tart azokkal, kik várják, hogy majd az égből fog hullani a Kossuth=manna és a Mazzini=kolbász!¹

Az e kötet első részében ismertetett keleti háború kitorése 1853 nyarán nagy mozgolódást idézett elő a magyar emigráció körében. A legtöbben első kezdetétől fogva vérmes reményeket fűztek hozzá hazánk sorsának várható fordulatára nézve. Csak Vukovics és Jósika voltak most is — kivált eleinte — szkeptikusak. Amaz még augusztus 29-ről is azt írja Horváth Mihálynak Londonból: «Kevés ember hisz a háborúban, nagy a közöny. Új csapás a szabadság ügyére, ha megengedik, hogy az orosz despotizmus áldozat nélkül újabb győzelmet arasson.» Azonban mégis azt hiszi, hogy a dolog nem dől el oly hamar s hazánkra nézve talán kedvezőbb fordulat áll be, mikor legkevesébbé várjuk; s egy

¹ Jósika levelei, 1853 febr. 14., júl. 31.

hónappal később már lehetetlennek tartja, hogy a keleti bonyodalomból háború ne legyen.¹ Jósika még október 1-ről is azt írja, hogy «a keleti háborúból nem lesz semmi! A londoni szabadságyárban úgy látszik, gréve van».

Ellenben Teleki László Genfben már júniusban biztosnak látta a háborút.² Hajnik Pál Párisban július elején úgy látja, hogy a török-orosz kérdés mégis csak kinövi magát egy kis háborúvá. E tekintetben több függ Páristól, mint Londontól. Párisban azt beszélik, hogy a császár dühös a cárra s most csakugyan volna alkalma a muszka gögöt megtörni; várják a francia sereg mozgósítását és megindulását. A török követnél már jelentkeznek az önkénytesek. Bizonyosnak tartják, hogy az osztrák a muszkával fog tartani s ennél azután — úgymond — nekünk nem kell több. Ha a háború kitör, majd jut talán nekünk magyaroknak is egy kis szerep. «Öregünk» (Kossuth) majd megteszi a magáét, ők pedig Párisban várják az események fejlődését s Londonból a parancsot a «berukkolásra»; ő tökéletesen rendelkezésére áll Kossuthnak, rendelkezék vele éjjel-nappal. Katonáik: Czecz, Bethlen, Kmetty, alig várják, hogy a helyszínén szerephez jussanak. «Csináljuk — úgymond — magunknak az illusiókat, csak azután ne desillusionáltassunk!»³

Már az elmondottakból kitűnik, hogy Kossuth volt az első, aki a keleti háború eshetőségét számításaiba beállította s annak kitörését és főképp azt, hogy abban Ausztria tétlen ne maradhasson s a háborúba való bevonatása Magyarország felszabadulásának kilátásait növelje, mindenképp előmozdítani törekedett. Láttuk, miképpen működött az ő külön diplomáciája útján ez irányban Amerikában és Franciaországban; azonban a helyzet kulcsát természetesen Konstantinápolyban kellett keresnie. Ez okból Gál Sándort, kit már februáriusban küldött keletre, mint az «erdélyi és alsó-dunai felszabadító sereg» parancsnokát, csakhamar más, nem kevésbé hangzatos címmel ruházta fel, megtévén őt «az egyesült két magyar hon képviselőjévé keleten» s e diplomáciai küldetése helyéül Konstantinápolyt jelölve ki.

Április 27-ikéről kelt a terjedelmes francia emlékirat,⁴ mely kétségkívül a Gál Sándor eljárásának is alapul volt hivatva szolgálni, de mely Kossuth egész keleti politikáját foglalja egybe s főképp a török kormánynak erőlesebb föllépésre indítását veszi célba. E szerint Törökországot Ausztria és Oroszország folytonos megalázásokkal illetik, mert megsemmisítésére törekszenek; ha ez öngyilkosságot nem akar elkövetni, végre is kénytelen lesz fegyvert fogni. Merész képzelettel festi a háborús eshetőségeket, kivált ha azokban neki is szerepet juttatnak. Úgy véli, hogy

¹ V. S. levelei, 1853 aug. 29., szept. 26.

² Levele Klapkához jún. 23-ról; Klapka id. m. 598. l.

³ Levele Tanárky Gyulához július 3-ról: Nemz. Múzeum lev.-tára.

⁴ Nemz. Múz. lev.-tára.

Törökország már egynéhány kitűnő alkalmat-szalasztott el a két császári hatalommal való szembezállásra: akkor, mikor az orosz sereg Ausztria segítségére bevonult Magyarországra, akkor, mikor Bécs és Pétervár a menekültek kiadatását követelték és mikor Ausztria a Leiningen küldetésével hívta ki a portát. Csak őt, Kossuthot kellett volna meghívni az Omer basa táborába, ő kieszközölte volna, hogy Franciaország hajóhadat küldjön segítségül s akkor Anglia kénytelen lett volna követni a példát, sőt még Észak-Amerikát is belevitte volna a fegyveres segélynyújtásba. Ha ő személyesen tűzte volna ki a magyar zászlót török földön és tört volna be Horvátországba, az ellenséges sereg fele hozzácsatlakozott, Szerbia, Oláhország a törökhöz szegődött volna s így Ausztria keresztűzbe kerülván, Abdul Medsid szultán kitűzhette volna a félholdat Bécs császári palotájára! Mindenki csodálja, hogy a fényes porta túri Mentschikoff orcátlanságait. Most van az utolsó alkalom, ne engedjenek az oroszoknak, soha a helyzet a szembezállásra nem volt kedvezőbb. A porta ismeri saját erőit, ismerje meg azt is, hogy ő, Kossuth mit nyújthat neki; soha élő ember annyit nem tehetett Törökorszáért, mint ő most; az ő segítsége többet ér bármely nagyhataloménál. De ez a hatalom időleges; ma még megvan, holnap talán már nem lesz meg, mert Magyar- és Olaszország ma készek verekedni, holnap talán már engedményekkel lesznek kibékíthetők. De ő — Kossuth — többet is tett; az ő műve, hogy Franciaország segítségére számíthat a török, ő világosította fel, ő vette rá erre a francia politikát, Anglia se fogja cserbenhagyni Törökországot, soha ellenségeihez nem csatlakozhatnak! Ne törődjenek a Times feleseléssel; ő rendezett New-Castleben egy meetinget, e nagy, gazdag városban s a kormány válasza a meeting feliratára megcáfolja a Timest. Ő változást idézett elő Észak-Amerika politikájában is; a jelen kormány lelkes barátja Törökországnak és ez leg-többet ér! Küldjön a porta megbízottat New-Yorkba, az majd meggyőződhetik Kossuth ajánlatai alaposságáról s mindjárt tárgyalhat is fölszerelt hadihajók vétele iránt. Ő, Kossuth, Törökország leghívebb barátja, de ha nem méltányolják, ő és hazája találnak más barátokat, kik jobban becsülik meg szolgálataikat. Ha most visszautasítják, ő félrevonul; a hallgatást tagadó válasznak tekinti. Ha Törökország önmagát elhagyja, az Isten is elhagyja és végzete be fog teljesedni!

Hogy Kossuth mégsem akarta Törökországot oly hamar sorsára bízni, mutatja, hogy bár emlékiratára semmi biztosítást sem kapott, júniusban és augusztusban egyenesen fordult Mustafa nagyvezérhez, Mehemed Ali basa seraskierhez és Mehemed basa gárdaparancsnokhoz levélbeli ajánlataival és rábeszéléseivel.¹ Főkép azt a diplomáciai körökben elterjedt fölfogást igyekezett megcáfolni, mintha Ausztria

¹ Június 7-iki és aug. 8-iki levelek u. ott.

valaha elszakadhatna az orosz érdekek szolgálatától. Újra sürgette meghívását, kilátásba helyezve, hogy ő egy keresztény légióval csatlakozni fog a widdini sereghez, pár nap múlva betör Erdélybe és további nyolc nap alatt fegyverben lesz egész Magyarország s Ausztria egy katonát sem fog a török ellen küldhetni; annál kevésbbé, mert Olaszország és Szejc is meg fogják támadni. Ő maga, Kossuth, hat hét múlva 100,000 emberrel jön Törökország segítségére; Erdélyben elfoglalt pozíciója meg fogja akadályozni Oroszországot a Dunán való átkelésben. Ő már egy hónap előtt felajánlott egy flottillát Törökországnak, mely elseperné Ausztria hajóit, sőt az oroszét is és megtámadná Sebastopolt. Ha a porta nem fogadja el e szolgálatait, elveszti nemcsak Magyarország, Olaszország, Szejc, Szerbia és Oláhország segítségét, hanem a világ rokonszenvét is, Amerika barátságát, Franciaország tetteleges segélyét s Anglia jóakarátát, melyet pedig ő tudna érvényesíteni egy vezénylet alatt működő angol légió alakjában is.

Minden jel arra mutat, hogy Kossuth ajánlközásait és fogadkozásait Konstantinápolyban nem vették túlságos komolyan. Így ő szeptembertől kezdve már csak Gál Sándornak küldött «utasításokat», melyek részben Teleki és Klapka keleti politikája ellen is irányultak s oly pénzügyi nehézségekre is vonatkoztak, melyek miatt már-már Gál visszahívását kellett fontolóra vennie. Legérdekesebb és legjellemzőbb, hogy ugyanakkor, mikor Kossuth még a török kormánytól meghívást várt, megbízottja útján az ulemák és katonák körében háborús tüntetéseket s a Duna mentén a kozákokkal összeütközéseket akart rendeztetni, hogy ezekkel kényszerítse rá a portát arra a lépésre, amelyre emlékirataival és leveleivel rávenni nem tudta; szinte szájukba adta a török katonáknak az izgatás jelszavait, melyekkel azoknak eltávolítását követeljék, akikhez ő kevéssel előbb bizalmas előterjesztésekkel fordult.¹

Kossuth azonban nagyon csalódott, ha Gál Sándorban vélte azt az ügyes diplomatát és éppoly ügyes konspirátort fölfedezni, aki egyfelől őt a porta politikájának, minden változásáról tájékoztatni s másrészt szándékainak és terveinek a török kormánynál lojális vagy nem lojális eszközökkel érvényt szerezni tudjon. Ő már februáriustól kezdve szorgalmasan küldte jelentéseit Kossuthnak, ezeknek tartalma azonban az általa képviselt ügy szempontjából vajmi kevés értékkel bírt.² Habár bizonygatja e levelekben, hogy értesülései, melyeket magas kútforrásokból «csöppenként» kap, föltétlenül megbízhatók, egészen nyilvánvaló, hogy a döntő körökhöz még csak közelednie sem sikerült s érdektelen és jelentéktelen híreit csak a Konstantinápolyban keringő mendemondákból merítette. Jól értesültségét és politikai éleslátását kedvezőtlenül

¹ Levelek Gál Sándorhoz szept. 7-ikéről és okt. 25-ikéről u. ott.

² Febr. 4-ikétől dec. 15-ikéig terjedő levelezés, u. ott.

jellemzi az is, hogy személyére nézve egészen a háború tényleges kitöréséig következetesen abban a hitben volt, hogy nem lesz háború. Ha ez s a gyakori pénzkérések kellemetlenül érinthették Kossuthot, viszont Gál gondoskodott róla, hogy kellemesebb benyomásokat is keltsen biztatásokkal s azzal, hogy minduntalan bizonygatta, mily nagy a tekintélye s híre Kossuthnak Törökországban.

Mindehhez járult, hogy Gál, ki nagyon szerette hangoztatni azt, hogy ő a kormányzó képének viselője a török fővárosban, egyéniségének súlytalanságával s működésének meddségével sehogysem tudott a konstantinápolyi magyarok körében — kik között sok nálánál jelentékenyebb ember volt, — kellő tekintélyre szert tenni, mi — mint látni fogjuk — oly összeütközéseket eredményezett, melyek a Kossuth személyének és céljainak is ártottak.

Amint a háború valószínűsége nőttön-nőtt, a londoni közép pont tevékenysége mindinkább szemelláthatóvá vált.

Jósika úgy értesült, hogy ott egyenruhákat varratnak s új vezérkart szerveznek s Kossuth azt hirdeti, hogy most mindenkinek fegyvert kell fognia.¹ Természetesen a katonák siettek mindenünnen keletre eljutni. Kmetty, kit Kossuth küldött Konstantinápolyba, már novemberben Kisásziában működött Guyonnal s Kolmannal együtt; Klapka október 15-én Marseillebe s onnan Malta szigetére utazván, november elején Syrába érkezett s ott találkozáván Czeczcel, vele együtt indult Konstantinápolyba. Ez időben már Stein, Tüköry, Kiss József, Karacsay és több magyar törzstiszt jelentkezett török katonai szolgálatra; Éber Nándor, mint a Times levelezője ment keletre, Lórody mint tolmács, Gelich egy angol idegenlégióba lépett be több magyarral együtt. Türr is, akit a milánói megghiúsult zendülés idejében maguk a piemontiak voltak kénytelenek Turinban letartóztatni, de utóbb menni hagytak, párisi tartózkodás után keletre sietett, ahol később az angol seregnél mint élelmezési tiszt lépett szolgálatba.² Ő, saját nyilatkozata szerint, ez időben szakított Kosutthal, de kijelentette, hogy minden, bárhol kitörendő forradalomban részt fog venni.

Az első magyar, kinek nevét a keleti háború idejében szárnyra kapta a hír, egy sajtáságos kaland hőse volt: Koszta Márton emigráns, egykor honvédszázados és bátor katona, aki Kiutahiából került Amerikába s 1853 nyarán fölmerült Szmirnában, valószínűleg inkább hazatérési, mint hadakozási szándékkal. A szmirnai osztrák konzul megtudván kilétét, elfogatta őt s a «Huszár» nevű osztrák hadi brigádon fog-

¹ Pulszky id. m. III. 162. l. Vukovics lev. aug. 29. Jósika lev. nov. 1. és 1854 jan. 1.

² Klapka id. m. 418. s. köv. l. Hajnik lev. nov. 26-ról, Jósika lev. nov. 1., decb. 1. lev. Türr vallomása a haditörvénytől 1855 decb. 31-én, Gens. Dép. 1856 dec. és 1856 jún. jelentések.

ságba helyeztette. Azonban az elfogatás nem ment könnyen, mert Koszta, erős ember lévén, ellenkezett s üldözői elől a tengerbe ugorva keresett menedéket, míg azok evezőlapáttal leütötték s így hatalmukba ejtették. Az eset nagy feltűnést keltett; Szmirnában időző olaszok megtámadták a partra szállott osztrák tengerésztszketeket s egyiküket halálosan megsebesítették; ugyancsak az olaszok jelentették föl az esetet az északamerikai konzulnak, ki rögtön követelte Koszta kiszolgáltatását. Az épp akkor a kikötőbe érkezett északamerikai hadihajó kapitánya, Ingraham pedig, értesülvén az erőszakról, melyet egy Amerikából oda került egyénen elkövettek, bár Koszta amerikai állampolgársága nem volt igazolható, sőt ő maga magyarnak vallotta magát, de kérte Amerika védelmét, kijelentette, hogy összelöveti az osztrák hajót, ha a foglyot szabadon nem bocsátják. Ez hatott; Kosztát előbb egy francia katonai kórházban helyezték el, utóbb azonban Amerikába szállították. Ausztria tiltakozó jegyzéket bocsátott ki a Monroe=tannak ily messzemenő értelmezése ellen s annyi elégtételt nyert, hogy a szmirnai török basát letették, bécsi hírek szerint Amerika konstantinápolyi követét is visszahívták s Ingraham kapitánytól elvették hajóját, később azonban előléptették őt. Az eset az európai és amerikai sajtót hónapokon át foglalkoztatta; Amerikában népgyűléseket tartottak ez ügyben s Kosztát visszaérkezésekor hősként ünnepelték, képét mindenfelé terjesztették s ő később még gazdag feleséget is kapott. Valódi jelentősége pedig az egész zajos kalandnak csak az volt, hogy megmutatta, mily népszerű a magyar emigráció s mennyire gyűlölt Ausztria mindenfelé.¹

A magyar emigráció végzete volt, hogy fellobbanó reményeit mindig nagyon hamar oltogatták el a csalódások. A török=oroszlösszetűzéshez magyar részről fűzött reményeknek — úgy a hazában, mint a menekülők körében — alapúl tulajdonképpen az a föltevés szolgált, hogy — amire, mint láttuk, Oroszország is számított, — Ausztria az 1849=iki szolgálatokból származó lekötelezettsége révén nem fogja elkerülhetni, hogy az orosz mellett síkra szálljon, magát háborúba kevertesse a török ellen, ami természetesen a legkedvezőbb alkalmat szolgáltatta volna arra, hogy a török sereg a magyar menekültek közreműködésével törjön be Magyarországra s az itt kétségkívül kiütendő lázadást a maga hasznára is fordítván, hazánk felszabadítójává legyen. Azonban — mint tudjuk, — másképp történt; Ausztria nem sietett Oroszország segítségére, sőt később, mikor már a nyugati hatalmak is beleavatkoztak a háborúba, inkább ezek oldalára állott, bár a nélkül, hogy maga hadat viselt volna. Ily körülmények között a portának nem állhatott érdekében Ausztriát ingerelni és ellenségévé tenni; ez a politika pedig nem

¹ Dancs L. Töredékek stb. 46—47. l. Veress S. Az emigráció Keleten, I. 301—302. P. *Napló* 1853 júl. 12., 16., aug. 24., szept. 4., okt. 8., 9.

türte el a magyar emigráció közreműködését az európai harctéren, mert azt az osztrák szükségkép maga ellen irányzott fenyegetésnek tekintette volna. A török kormány tehát kénytelen volt a magyar vezéreknél és tiszteknek följánlott szolgálatait visszautasítani, vagy őket legföllebb a távolabbi ázsiai harctereken foglalkoztatni.

Azok, akik e kényszerűséggel leszámolva, a távolabbi keletre vonatkozó megbízást elfogadták, úgy vélekedvén, hogy ott is az orosz erejét gyöngítik s török barátainkat segítik, hamar jutottak illő katonai állás-hoz s idővel dicsőséghez is. A Kaukázus alatti török-orosz határon már 1853 végén együtt volt több magyar vitéz, kiknek egy része még a Bem vezérlete alatt Aleppóban és Damaszkuszban működött s most az erzerumi török főhadiszállásba került. Itt már közelében voltak a határszéli harctérnek, melyen változó szerencsével folyt az oroszok elleni küzdelem; itt volt Guyon, ki Kursid basa néven nemsokára vezérkari főnöki kinevezést kapott; ide jött Kmetty, mint Izmail bég, később basa, b. Stein, mint Ferhad basa és Kollmann, mint Feizi basa. Legközelebbi feladatukká lett Kars hegyi várát újból megerősíteni s az orosz támadásokkal szemben szilárdan megvédve, ezáltal az oroszoknak Örményországba való befészkelődését megakadályozni.¹ E harctér fontosságát különösen Stein-Ferhad basa ismerte föl, ki a török sereg főerejét itt kívánta volna összpontosíttatni s ellenkezett a különösen francia és angol részről kiindult tervvel, mely kezdettől fogva Krim félszigetére kívánta irányozni a főtámadást.² Kars védelme körül azután — mint látni fogjuk, — főleg Kmetty-Ismail basa szerzett babérokat.

Voltak azonban a keletre gyűlt magyar menekültek között olyanok is, kik sem az európai harctérről s hazájuk fölszabadításának közeli reményéről lemondani nem akartak, sem a tétlenségbe nem voltak hajlandók belenyugodni s akiket elégedetlenségök szükségkép összeütközésbe hozott egymással is, a török s később a nyugati hadvezetőségekkel, sőt magával az emigráció vezetőjével, Kossuthtal is.

Ezek között mindenesetre a legkiválóbb volt Klapka, ki, miután a megelőző biztatások ellenére, az osztrák követ fölszólalása következtében nem kaphatta meg az európai fővezérséget, csalódottan és meglehetősen tétlenül Konstantinápolyban töltött majdnem egy évet. Érintkezésbe lépett a francia, angol és északamerikai követekkel, valamint a török hadügyminiszterrel és táborkari főnökkel, később az angol és francia seregek parancsnokaival is, ellenben Omer basa török fővezérrel találkozni nem sikerült. Levezett Guyonnal, Kmettyvel és Teleki Lászlóval s összejövén a török fővárosban időző magyarokkal: gróf

¹ *Pap János* nyomán Szalczer Sándor: A magyar emigránsok Törökországban, 254., 259. s köv. l.

² *Klapka*: Der Krieg im Orient 65. s köv. l.

Karacsayval, Czeczcel, Gál Sándorral, Splényivel, Türrrel és b. Stein-
nal, a Karacsay társaságában Rákóczi sírját is meglátogatta. Azt találta,
hogy Kossuth szemrehányó nyilatkozataival ártott a magyar ügynek a
nyugati hatalmagnál és megnehezítette küldöttje, Gál Sándor helyze-
tét; sőt tovább is ment Klapka. Rónay közli az emlékiratot, melyet
Czecz János tábornok, a «maga és Klapka György nevében» a londoni
magyarok tájékoztatása végett küldött el Rónaynak s amelyben utalván
arra a siralmas szerepre, melyet a Kossuth megbízottjai, Gál és Ber-
zenczey játszanak Konstantinápolyban s azokra a teljes tájékoztatlan-
ságot elérülő beavatkozásokra, melyeket a kormányzó magának a had-
viselő hatalmagnál minduntalan megenged, kívánja, hogy Kossuth a
nemzeti ügy vezetését a magyar menekültek kitűnőbbjeinek tanácsával
gyakorolja, hogy diplomáciai képviselőre alkalmas egyének küldessenek
Konstantinápolyba, Turinba, Szejcba és New-Yorkba, mint ahogy ily
férfiút már bír ügyünk Párisban s hogy minden, ezeknek adott meg-
hagyást és utasítást Kossuthon kívül egy «nemzeti tanácsos» írjon alá.
Klapka az emlékirathoz való hozzájárulásának utóbb Kossuthhoz inté-
zett levélben is kifejezést adott, melyben ugyanezeket a kívánatokat
hangoztatja, megtoldva még azzal, hogy Magyarország leendő kormány-
formájának eldöntését a majdani országgyűlésre kell bízni. E levelében —
jelölül tárgyilagosságának — felajánlja a békejobbot Kossuthnak.¹

Ily felfogás uralkodása mellett Gál Sándor és a konstantinápolyi
magyarok között csakhamar más téren is egyenetlenségnek kellett
támadnia. Gál hivatalos iratot intézett a konstantinápolyi Magyar Egy-
let választmányához, melyben ezt az ottani magyar protestáns hitközség
tervbe vett szervezése alkalmával udvarias formában, de mégis utasí-
tásokkal akarta ellátni s az ügy vezetését magához ragadni. A választ-
mány Nagy István és Szilágyi Dániel aláírásával illő tisztelettel ugyan,
de határozottan tudtára adta Gálnak, hogy semmi maga fölött álló
intéző hatóságot el nem ismer.²

A nyilvánvalóvá lett egyenetlenség nem erősíthette a konstanti-
nápolyi, amúgy is sok féltékenységgel, bizalmatlansággal és rosszaka-
rattal találkozó magyarság helyzetét. Különösen a lengyel emigráltak,
kik Klapka tanúsága szerint szüntelen áskálódtak s cseleket szöttek,³ s
a magyarok törekvéseiben alaptalanul veszélyt láttak saját hazájuk érde-
keire nézve, a sajtóban azt a vádat szegezték a magyar emigráció ellen,
hogy orosz zsoldban áll. A lovagias és tüzes Türr István s vele Veress
Sándor oly eréllyel léptek föl e vádak ellen, hogy az illető lap kénytelen

¹ Klapka : Emlékeim, 437., 525. l. Rónay Jácint névt. naplója, II. 171. s
köv. l. Klapka 1854 febr. 15-iki levele a N. Múz. lev.-tárában.

² Rónaynál, II. 195. s köv. l.

³ Id. m. 511. l.

volt azokat visszavonni s mivel szerkesztője a magyarok lovagias kihívása elől kitért, Türr őt kikorbácsolta egy kávéházból.¹

Klapka 1854 augusztusában «látható eredmény nélkül» ugyan, de azzal a meggyőződéssel hagyta el Konstantinápolyt és tért vissza Szejcba, hogy a török fővárosban szerzett összeköttetései a későbbi években mégis hasznára fognak válni.² Egyelőre a keleti háború ügyét magára nézve azzal zárta le, hogy egy hadászati kritikai műben, melyet már említettünk, mondta el bírálatát a hadviselésre s a keleti kérdéssel összefüggő politikai problémákra nézve. A könyv³ még a háború teljes befejezése előtt, 1855-ben látott három, t. i. német, francia és angol nyelven napvilágot s benne szerzője a hadieseményeknek lehetőleg tárgyilagos bírálata mellett alkalmat talált arra is, hogy lelkesen felszólaljon Lengyelország helyreállítása mellett s arra figyelmeztesse a szövetséges hatalmakat, hogy haderejüket könnyen szaporíthatnák egy millió főre, ha nem csupán Törökország integritásának megóvását, hanem az összes elnyomott nemzetek felszabadítását tűznék ki céljukul. Ezt a célt pedig el lehente érni Ausztria ellenkezésével szemben is a nem német dunai tartományoknak egy konföderációba egyesítésével, Magyarországot téve a szövetség súlypontjává s az olasz tartományok felszabadításával. Meg is jelölte közelebről a dunai konföderáció létesítésének módját. E szerint a szövetség az északi Kárpátoktól az adriai s a Fekete-tengerig terjedne s tagjai volnának Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Montenegró, Bosznia, Hercegovina, Szerbia, Moldva, Oláhország, Besszarábia és Bukovina, de csak három államba tagolva: egy magyar, egy délszláv és egy oláh államba, melyek mindegyike független volna, csupán a had- és kereskedelmi ügyet intézné közös szövetségi kormány. Hadászati szempontból Klapka könyvét kifogásolni lehet annyiból, hogy be nem várva az események végkifejletét, kétkedőleg nyilatkozott benne Szebasztopol bevételéről, amely kevéssel később mégis sikerült, bár nagy áldozatok árán.

Klapka távozása a Törökországba gyűlt magyarságot mindenesetre legjelentősebb alakjától fosztotta meg, de a szerep, mely arra a magyarságra a háború további folyamán még várhatott, valóban nem volt olyan, mely nagy vezéri tulajdonok érvényesülésére tért nyithatott volna.

¹ Veress S. id. m. II. 35. s köv. l.

² Id. m. 550. l.

³ «Der Krieg im Orient». 1855.